

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav informačních studií a knihovnictví

Informační věda

Disertační práce

Mgr. et Mgr. Klára Andresová

*Šíření vojenské teorie v raném novověku: Vojenské příručky
vytištěné ve střední Evropě v letech 1550–1650*

**The Dissemination of Military Theory in the Early Modern Period:
Military Manuals Printed in Central Europe in 1550–1650**

Vedoucí práce PhDr. Richard Šípek, PhD.

2023

Na tomto místě bych chtěla poděkovat těm, kteří mě podporovali na cestě k dokončení této práce. Předně se jednalo o mého školitele Richarda Šípka, který mi poskytoval podporu v průběhu celého studia, ale především v posledních měsících, kdy jsem finalizovala předložený text. Za cenné rady a konzultace dílčích témat chci poděkovat také kolegům Petrovi Wohlmuthovi a Ondřeji Vodičkovi, ze zahraničních odborníků pak Adamovi Storingovi, Olegovi Rusakovskému nebo prof. Peterovi Wilsonovi. K novým pohledům na zkoumané otázky mě přivedli též Jiří Louda, Ladislav Rytíř nebo prof. Václav Matoušek. Za to, že jsem se do výzkumu vojenských příruček před lety vůbec pustila, musím poděkovat doc. Marii Koldinské, v jejímž semináři jsem se tomuto tématu začala věnovat. Předložená práce by nemohla vzniknout bez podpory institucí, v nichž jsem byla v průběhu jejího zpracovávání zaměstnána, především Vojenského historického ústavu a Historického ústavu AV ČR. Děkuji proto také bývalým kolegům, kteří mě podporovali ve výzkumu pro ně nezvyklé problematiky. Vzhledem k tomu, že práce vznikala v době pandemie onemocnění covid-19, je třeba poděkovat také všem knihovnám, které mi umožnily alespoň virtuálně nahlédnout do svých sbírek, jež jsem nemohla osobně navštívit. Náleží jim také díky za to, že digitální kopie vybraných částí jejich fondů mohou tvořit obrazovou přílohu tohoto textu. Jedná se především o instituce Knihovna Národního muzea (Praha), Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, Österreichischen Nationalbibliothek (Viedeň), Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska (Krakov), Forschungsbibliothek Gotha der Universität Erfurt, Bayerische Staatsbibliothek (Mnichov), Bibliothek des Deutschen Historischen Museums (Berlín) a Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel.

Poděkování si zaslouží též mí nejbližší, kteří mě podporovali při práci na tomto projektu a zůstali po mém boku až do jeho dokončení, přestože to v době nervového vypětí provázejícího finalizaci práce muselo být náročné.

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 14. 6. 2023

Mgr. et Mgr. Klára Andresová, v. r.

Abstrakt

Žánr vojenských příruček, který lze zařadit do naučné literatury, vznikl již od starověku. Svěbytná etapa jeho vývoje následovala po vynálezu knihtisku, kdy se nové tituly začaly šířit pomocí pohyblivých liter ve větším počtu kopií. Knihy, jejichž autory byli většinou zkušení vojáci, vznikaly obvykle proto, aby se na jejich stranách seznamovali (budoucí) důstojníci s náležitostmi moderního válečnictví. Svazky, které byly mnohdy typograficky propracované a doplněné o množství naukových ilustrací, však mohly sloužit též jako prostředek sebe prezentace jejich majitelů. Ve střední Evropě začalo množství vojenských příruček znatelně stoupat po roce 1550, a to především díky produkci německých tiskáren. Tato práce sleduje střeoevropské proměny tohoto žánru od poloviny 16. až do poloviny 17. století, tedy do doby krátce po skončení třicetileté války.

Předložený výzkum se hlásí k tzv. kulturním dějinám vojenství a hnutí *New Military History*, mezi jehož charakteristiky patří ambice aplikovat při bádání na vojenskou problematiku metody obvyklé při výzkumu témat z oblasti nemilitárních dějin a pohlížet na vojenské dějiny optikou pramenů, které byly dosud vytěženy málo, nebo vůbec. Mezi výzkumné metody patřila především retrospektivní bibliografie, ale též další kvantitativní i kvalitativní metody jako prosopografie a analýza textu, typografie a ilustrací.

Střeoevropskými vojenskými příručkami raného novověku se zatím mnoho badatelů nezabývalo a pouze minimum z nich na ně pohlíželo z knihovědného hlediska. Cílem této práce je proto tento dosavadní nedostatek výzkumu knižní kultury napravit. Na zkoumaný žánr pohlíží tato práce z několika hledisek. Jádrem textu je návrh typologie raně novověkých vojenských příruček podle obsahu a formy. Mezi relevantní subžánry, do nichž je každá z příslušných knih zařazena, patří traktáty o vojenství, vojenská matematika, dělostřelectví, pevnostní stavitelství, vojenská správa a vojenské umění. Každá z těchto skupin knih je nejprve obecně charakterizována, poté jsou představeni její zástupci.

Další kapitoly práce pohlížejí na vojenské příručky z hlediska typu vojska, pro něž byly určeny, a regionu, z něhož pocházejí. Pozornost je též zaměřena na ilustrace militárních příruček, a to jak na vyobrazení v textu, tak na úvodní ilustrace. Prostor je věnován užívaným grafickým technikám, typologii ilustrací i obrazovým námětům. Samostatná kapitola je zaměřena na původce vojenských příruček – především autory, překladatele, tiskaře a nakladatele. Charakterizuje tyto skupiny osob a zmiňuje jejich vzájemné vztahy, zároveň obsahuje biografické medailony nejvýznamnějších autorů. Závěru práce je předsazeno shrnutí vývoje žánru od antiky do konce 17. století se zvláštním zřetelem na proměny jeho střeoevropských tisků v letech 1550–1650. Neopominutelnou složkou práce jsou též její přílohy, především *Katalog vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650*, tedy knih, které byly v rámci předloženého projektu zkoumány.

Klíčová slova: Vojenství – vojenské příručky – staré tisky – knižní kultura – střední Evropa – 1550–1650

Abstract

The genre of military handbooks, classified as educational literature, has its roots in antiquity. A significant phase of its evolution came with the advent of the printing press, allowing the propagation of such titles via movable types in increasingly large quantities. Authored by experienced soldiers, these books primarily aimed to educate (prospective) officers on the fundamentals of modern warfare. Simultaneously, these often typographically elaborate volumes – supplemented with numerous educational illustrations – could represent a means for their owners to project self-image. In Central Europe, the proliferation of military handbooks began to surge noticeably after 1550, mainly driven by German printing production. This thesis explores the Central European transformation of this genre from the mid-16th to the mid-17th century, that is, until shortly after the end of the Thirty Years' War.

The research approach aligns with the cultural history of warfare and the *New Military History* movement. This school of thought strive to apply methods common in non-military historical research to military issues, and explore military history through underutilized or unexplored sources. The research methodology primarily involves retrospective bibliography, but also other quantitative and qualitative methods such as prosopography and analyses of text, typography, and illustrations.

Central European military handbooks from the early modern period have rarely been the centre of scholarly attention, with few examining them from a book history perspective. This thesis endeavours to address this research gap. It examines the genre from multiple angles. At the core, the text proposes a typology of early modern military manuals based on content and form. Relevant sub-genres into which each applicable book is categorized include military treatises, military mathematics, artillery, fortifications, military administration, and military art. Each book group is initially defined in broad strokes before introducing its representative works.

Subsequent chapters scrutinize military handbooks concerning the type of army they were designed for and the region of their origin. Attention is also focused on the illustrations of military handbooks, both the depictions in the text and the introductory illustrations. Consideration is given to the graphic techniques employed, the typology of the illustrations, and the subjects depicted. A separate chapter spotlights the originators of military handbooks – primarily authors, translators, printers, and publishers – characterizing these groups, their interrelationships, and presenting brief biographies of notable authors. The thesis concludes with a summary of the genre's evolution from antiquity to the end of the 17th century, emphasizing changes in Central European prints between 1550 and 1650. The appendices, particularly the *Catalogue of military handbooks printed in Central Europe between 1550 and 1650*, form an integral part of this work, cataloguing the books examined in this project.

Key words: Warfare – military handbooks – old prints – book culture – Central Europe – 1550–1650

Obsah

1. Úvod.....	8
2. Vymezení tématu	15
2.1 Co je a co není vojenská příručka	15
2.2 Vojenské příručky vytištěné v letech 1550–1650 ve střední Evropě.....	20
3. Raně novověké vojenství	24
4. Vojenské příručky ve světle knihovědného bádání	40
4.1 Vojenské retrospektivní bibliografie a katalogy	42
4.2 Studie a monografie o vojenských příručkách.....	44
5. Metodologie	52
5.1 Retrospektivní bibliografie	52
5.2 Další výzkumné metody	59
5.3 Výzkumné otázky a ověřované teze	62
6. Vojenské příručky jako literární žánr	64
6.1 Rukopisné vojenské příručky raného novověku.....	64
6.2 Vojenské příručky jako prodejní artikl knižních veletrhů	71
6.3 Pro koho vojenské příručky vznikaly	74
7. Typologie vojenských příruček podle obsahu a formy.....	78
7.1 Traktáty o vojenství	78
7.2 Vojenská matematika.....	84
7.3 Dělostřelectví	89
7.4 Pevnostní stavitelství	99
7.5 Vojenská správa.....	108
7.6 Vojenské umění	121
8. Vojenské příručky podle druhu vojska	133
9. Vojenské příručky podle země vydání.....	139
9.1 Rakousko, Švýcarsko a východní Francie	141
9.2 Polsko, Litva a Ukrajina	146
9.3 Česko	151
9.4 Místa tisku a jazyk vojenských příruček.....	156
10. Ilustrační aparát vojenských příruček	160
10.1 Ilustrace v hlavním textu.....	161
10.2 Úvodní ilustrace.....	168
11. Původci raně novověkých vojenských příruček	179

11.1 Autoři a překladatelé.....	179
11.2 Biografické medailony nejvýznamnějších autorů vojenských příruček.....	188
11.3 Tiskaři a nakladatelé.....	197
12. Proměny žánru v průběhu času.....	205
12.1 Vojenské příručky před rokem 1550.....	205
12.2 Proměny vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650...	209
13. Závěr.....	226
Soupis použité literatury a dalších zdrojů.....	238
Staré tisky.....	238
Edičně zpřístupněné rukopisy a staré tisky.....	246
Monografie.....	247
Kapitoly ve sbornících a v kolektivních monografiích.....	255
Studie.....	260
Kvalifikační práce.....	264
Encyklopedie a slovníky.....	265
Bibliografické soupisy a katalogy.....	266
Elektronické zdroje.....	266
Příloha č. 1: Katalog vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650.....	269
Příloha č. 2: Soupis autorů vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650.....	376
Příloha č. 3: Soupis překladatelů vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650.....	380
Příloha č. 4: Soupis tiskařů vojenských příruček působících ve střední Evropě v letech 1550–1650.....	382
Příloha č. 5: Soupis nakladatelů vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650.....	385
Příloha č. 6: Obrazová příloha.....	387

1. Úvod

Vojenské příručky jsou žánrem naukové literatury, jemuž dosud nebylo věnováno mnoho pozornosti v české odborné literatuře ani ve světě. Nepočtení badatelé, kteří se na něj zaměřili, se obvykle zabývali především obsahem těchto knih. Málokdy zkoumali jejich formální aspekty, okolnosti jejich sepsání, vydání nebo recepce či komunikační sítě mezi původci příslušných spisů. Zjednodušeně lze říci, že se vojenské příručky příležitostně stávaly předmětem zájmu dějin vojenství, avšak jen výjimečně dějin knižní kultury. Přitom lze v rámci tohoto žánru zkoumat širokou škálu publikací od honosných foliových exemplářů opatřených stovkami ilustrací po stručné, typograficky jednoduché spisky malého formátu. Jejich vznik byl motivován různě: zakázkou zadanou panovníkem, touhou po předání zkušeností nebo jen snahou o výdělek. Předpokládanými čtenáři vojenských příruček byli většinou zámožní a obvykle zároveň urození muži, jindy však pouze prostí příslušníci pěchoty. Některé z knih sepsali věhlasní autoři, jejichž sláva překlenula propast několika staletí až do dnešních dní, zatímco autory jiných neznáme a patrně nikdy znát nebudeme. Obrazový doprovod někdy vytvořili známí ilustrátoři a rytci, jindy ho představovala jednoduchá schémata složená z typografických značek.

Spektrum úhlů pohledu na tento žánr je široké, proto je ambicí této disertační práce představit raně novověké vojenské příručky co možná nejkompexněji a z co nejvíce hledisek. Jejím dalším cílem je prezentovat v českém prostředí téma, kterým se tu v takovémto rozsahu dosud nikdo nezabýval. Nelze však tvrdit, že by podobný výzkum neměl obdoby ve světě. Jak bude přiblíženo níže, toto badatelské téma na pomezí dějin vojenství a dějin knižní kultury se již se zájmem některých zahraničních odborníků setkalo a jejich práce inspirovaly též výzkum, který předložený text shrnuje.

Tento disertační projekt je tedy v rámci české historiografie i knihovědy poměrně neobvyklý. To je na jednu stranu bezpochyby jeho předností, jelikož disertační práce by měla zaplňovat bílá místa dosavadního výzkumu a vstupovat na neoraná badatelská pole s novými přístupy a vizemi. Zároveň se však jedná o jistý hendikep, jelikož přes proklamovanou preferenci a podporu interdisciplinarity narážejí leckdy takové projekty na bariéru nepochopení vědců tu jedné, tu druhé relevantní disciplíny.

Předložená práce má ještě jeden potenciální hendikep: zabývá se vojenskými dějinami. Výzkum vojenství a válečnictví je jak v domácím, tak i ve světové vědecké komunitě dosud mnohdy vnímán s jistým despektem. S vědomím toho, že jedněmi z nejžádanějších populárně naučných historických knih jsou publikace o (zpravidla moderních) válečných operacích,

se velká řada historiků vůči tomuto zaměření vymezuje. Přitom však obvykle nereflektuje skutečnost, že většina odborníků na vojenské dějiny již před desetiletími¹ opustila popisování operačních dějin, taktiky, strategie a vojenské techniky, a jejich výzkum – ač militární – se vydal jinými směry.²

Za přelomovou událost je v tomto ohledu považována inaugurační přednáška Michaela Robertse z roku 1955. Profesor moderních dějin Michael Roberts tehdy v Belfastu přednesl novou, dnes již klasickou teorii raně novověké revoluce ve vojenství. Její text byl záhy vydán tiskem pod názvem *The Military Revolution 1560–1660* a od té doby se dočkal řady další vydání.³ Teorie stála na čtyřech základních pilířích, v nichž Roberts spatřoval zásadní změny v dobovém vojenství. Jednalo se o revoluci v taktice, ve strategii, postupný vznik stálých armád namísto vojsk žoldnéřských (a společně s ním nárůst velikosti armád) a v neposlední řadě o celospolečenské důsledky změn ve vojenství. Jako odborník na švédské dějiny Roberts hledal hlavní „revoluční“ změny ve vojenských reformách švédského krále a vojevůdce Gustava II. Adolfa.

Přes originalitu přednesených myšlenek se ovšem první odezva objevila až o dvacet let později. Geoffrey Parker tehdy publikoval stať *The 'Military Revolution, 1560–1660' – A Myth?*, v níž se pokusil původní Robertsovy teze revidovat.⁴ V rámci reformních změn v dobovém vojenství kladl Parker důraz na význam počátku a rozšíření bastionových pevností. Své myšlenky také postupně rozvedl a vydal v knize, která si kladla za cíl sledovat změny ve vojenství nejen v rámci jednoho, ale tří století raného novověku, ačkoliv byl hlavní důraz položen na 16. století.⁵ Kromě proklamovaného rozšíření chronologického záběru Parker posunul také geografický akcent. Jako odborník na dějiny Španělska viděl počátky reformních změn právě ve španělském válečnictví.

Teprve v návaznosti na Parkerovu práci se rozhořela akademická diskuze o tom, kdy a kde raně novověká revoluce ve vojenství proběhla, co patřilo mezi její hlavní příčiny a důsledky, a vlastně i otázka, zda se vůbec uskutečnila. V souvislosti s tím vyplynul též terminologický

¹ V českém prostředí nelze mluvit o dekadách, nýbrž pouze o letech, jak bude osvětleno níže.

² Srov. např. MORILLO, Stephen – PAVKOVIC, Michael F. *What is Military History?* Cambridge: Polity, 2006; nebo KÜHNE, Thomas – ZIEMANN, Benjamin. *Was ist Militärgeschichte?* Paderborn: Schöningh, 2020. Dále též BÖHME, Klaus-Richard – ÅSELIUS, Gunnar. *Why Military History?* Stockholm: Försvarshögskolan, 2000. V českém prostředí pak STORCHOVÁ, Lucie. Válka. In: Táž a kol. *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 2014, s. 308–318.

³ Poprvé jako: ROBERTS, Michael. *The Military Revolution 1560–1660: An Inaugural Lecture Delivered Before the Queen's University of Belfast*. Belfast: Marjory Boyd, 1955.

⁴ PARKER, Geoffrey. The 'Military Revolution, 1560–1660' – A Myth? *Journal of Modern History*. 1976, 48(1), s. 195–214.

⁵ Týž. *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge: University Press, 1988.

problém, zda změny, které probíhaly řadu let (v Robertsově původním pojetí se jednalo o století, v případě jiných badatelů i o delší období), lze oprávněně nazývat revolucí. Mezi historiky, kteří se do debaty pustili, je třeba jmenovat především Michaela Duffyho,⁶ Davida Parrotta⁷ nebo Jeremyho Blacka.⁸ Důraz zpravidla kladli na periody a regiony, jimiž se sami odborně zabývali. Co se chronologického hlediska týče, akcentovali různé ozbrojené konflikty od války stoleté až po války napoleonské. Několik z jejich nejpodstatnějších příspěvků bylo publikováno roku 1995 v bilančním sborníku *The Military Revolution Debate*.⁹

V českém prostředí byl až donedávna koncept raně novověké revoluce ve vojenství takřka neznámý. Je pochopitelné, že západoevropská teorie k pozornosti domácích badatelů až do roku 1989 nedolehla, avšak ani v 90. letech 20. století se v tomto ohledu mnohé nezměnilo. K jistému vývoji došlo až v novém tisíciletí, kdy se někteří historikové s příslušným konceptem na stranách svých publikací vyrovnávali ať už letmou zmínkou,¹⁰ či rozsáhlejším pojednáním. Konkrétně je třeba jmenovat především Petra Wohlmutha, který se zaměřil na Parkerův akcent významu bastionových pevností v rámci vojenské revoluce.¹¹ Zásadní je pak také příspěvek Vítězslava Prchala v jeho publikované disertační práci o reprezentačních strategiích českomoravské aristokracie, v níž koncept raně novověké revoluce ve vojenství, diskuzi o ní i její reflexi v domácí historiografii důkladně popsal.¹² Lze konstatovat, že asi posledních deset let již většina českých historiků raně novověkého vojenství příslušný (takřka sedm dekad starý) Robertsův koncept i diskuzi kolem něj zná a ve svých pracích se k němu zpravidla vyjadřuje. S odkazem na Prchalovu myšlenku, že „v civilizovaném světě by se s největší pravděpodobností nenašel žádný historik, který by při psaní o vojenství raně novověké Evropy nezmínil jméno Michaela Robertse,“ snad tedy již můžeme konstatovat, že do onoho civilizovaného světa spadá i česká historiografie.¹³

⁶ Např. DUFFY, Michael. *The Military Revolution and the State, 1500–1800*. Exeter: University of Exeter, 1980.

⁷ Např. PARROTT, David. *The Business of War: Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

⁸ Např. BLACK, Jeremy. *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550–1800*. Basingstoke: Palgrave, 1991.

⁹ ROGERS, Clifford J. *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Boulder: Westview Press, 1995.

¹⁰ Např. ŠVEHELKA, Ondřej. „Zbroje a odění potřebí jest...“. *Historie – Otázky – Problémy*. 2014, 6(2), s. 186–196.

¹¹ WOHLMUTH, Petr. *Bastionové pevnosti a vojenská revoluce*. Praha: FHS UK, 2015.

¹² PRCHAL, Vítězslav. *Společenstvo hrdinů: Válka a reprezentační strategie českomoravské aristokracie 1550–1750*. Praha: NLN, 2015. Postavení historiografie vojenství v rámci obecné historiografie a konceptu raně novověké revoluce ve vojenství a hnutí *New Military History* se věnuje na s. 19–73.

¹³ PRCHAL, V. *Společenstvo hrdinů*, s. 25. V České republice o sobě akademický výzkum dějin vojenství dává konečně vědět. Zatímco badatelé z Vojenského historického ústavu v Praze, jediné domácí instituce zaměřené na vojenskou historii, se i v dnešní době zabývají především operačními dějinami a vojenskou technikou (obojí především v rámci dějin 20. století), vznikají jiné platformy pro odbornou diskuzi badatelů přistupujících k vojenským dějinám s odlišnými záměry. V roce 2017 byl na sjezdu historiků v Olomouci prvně přítomen

Koncept raně novověké revoluce ve vojenství je podstatný také pro předloženou disertační práci. Ne však proto, že by s ním chtěla polemizovat. Původní Robertsovo chronologické vymezení revoluce se stalo vodítkem pro stanovení časového záběru této práce. Nebylo však přijato beze změn, jelikož se výzkum, jehož výsledky jsou v této práci prezentovány, nezaměřoval na severní a západní Evropu, nýbrž na její střed. Roky 1550–1650, jimiž je výzkumné téma této práce ohraničeno, by měly být dobou, kdy se reformní vojenské myšlenky ze západu a severu světadílu pomalu dostávaly do střední Evropy prostřednictvím různých médií.

Tato práce se hlásí k tzv. kulturním dějinám vojenství a hnutí *New Military History*, jehož základy byly položeny v 60. letech 20. století ve Spojených státech amerických.¹⁴ Mezi charakteristiky tohoto široce rozkročeného směru bádání patří ambice používat metody obvyklé při výzkumu témat z oblasti nemilitárních dějin (k nimž patří i metody knihovědného bádání) a pohlížet na vojenské dějiny optikou pramenů, které byly dosud vytěženy málo, nebo vůbec.¹⁵ Mezi ně lze bezpochyby zařadit i vojenské příručky. Jim se ve světě věnovalo dosud nemnoho badatelů, jejichž výzkum bude představen níže. V českém bádání toto téma odborný zájem dosud nevzbudilo až na několik dílčích prací mladých historiků, kteří však obvykle po absolvování studia akademickou sféru opustili, tématem se nadále nezabývali nebo se jednalo o vedlejší téma jejich odlišně zaměřeného výzkumu.¹⁶

V souvislosti s otázkou dosavadního studia vojenských příruček je třeba též zmínit popularizačně motivované a obvykle z laického zájmu vycházející aktivity stoupenců tzv. *reenactmentu*, tedy historických rekonstrukcí, které si kladou za cíl přiblížit realie minulých dob. Historické vojenství spadá mezi divácky nejžádanější a také nejčastěji rekonstruované fenomény, proto někteří „reenactori“ zpřístupňují více či méně kvalitní překlady dobových vojenských manuálů.¹⁷

i vojensko-historický panel, na nějž navázalo na počátku roku 2020 založení Společnosti pro výzkum dějin vojenství. Společnost si klade za cíl sdružování badatelů z různých oborů, jejichž výzkum souvisí s dějinami vojenství. Srov. *Kdo jsme* [online]. Společnost pro výzkum dějiny vojenství [cit. 16. 3. 2023]. Dostupné z: <https://www.dejinyvojenství.cz/sample-page/kdo-jsme/>.

¹⁴ Srov. např. CHAMBERS, John Whiteclay. The New Military History: Myth and Reality. *Journal of Military History*. 1991, **55**(3), s. 395–406, především s. 397–398, 404–406.

¹⁵ Srov. např. PRÖVE, Ralf. Von Schmuddelkind zur anerkannten Subdisziplin? Die „neue Militärgeschichte“ der Frühen Neuzeit und der AMG. *AMG-Bulletin*. 2001, **5**(1), s. 6–16; PRCHAL, V. *Společenstvo hrdinů*, s. 62–65, 68.

¹⁶ Konkrétní příklady budou uvedeny níže.

¹⁷ V českém prostředí lze pro období raného novověku jmenovat např. aktivity uskutení Polský svaz, které rekonstruuje polskou pěší jednotku z doby třicetileté války. Srov. překlady z jejich pera: *Návody a publikace* [online]. Polský svaz [cit. 16. 3. 2023]. Dostupné z: <http://www.polskysvaz.cz/navody-a-publikace>. Podobně tvoří „reenactori“ překlady i v případě středověkých a raně novověkých duelových příruček, viz VODIČKA, Ondřej. *Dy kunst gelopt vor ritter und knechten: Analýza, edice a překlad tzv. kodexu Wallerstein, části A a B (UB Augsburg, Cod. I.6.4° 2, fol. 1r–74 v.)*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2020, s. 32–33.

Vojenskými příručkami z 16. a 17. století se zabývám již více než deset let. Znalost jejich obsahu jsem využila k získání bakalářského a magisterského titulu na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy při sepsání kvalifikačních prací obhájených na Ústavu českých dějin.¹⁸ Vedle několika publikačních výstupů, v nichž jsem se zabývala obsahem zkoumaných knih v rámci mezioborových projektů kooperujících s archeology,¹⁹ byla většina mého výzkumu vojenských manuálů v posledních letech zaměřena na formální aspekty těchto knih a jednalo se tedy spíše o výstupy z oblasti dějin knižní kultury než dějin vojenství. Řada těchto studií byla již publikována v českých i světových periodikách a kolektivních monografiích a následně byla zařazena (po nutných úpravách a doplněních) do této disertační práce jako její dílčí kapitoly.²⁰

Použité zdroje jsou v předložené práci citovány dle normy ISO 690. Při prvním výskytu je citace zdroje vždy kompletní, v případě dalších výskytů je zkrácená. Disertační práce se po formální stránce řídí některými zásadami, které přesahují obvyklé standardy. Jedná se o náležitosti související s citací starých tisků a se zmínkami o jejich původcích.

Jména původců děl (tzn. autorů, ilustrátorů, tiskařů, nakladatelů, překladatelů či dalších) jsou při citování knih v poznámkách pod čarou uváděna vždy v autoritní podobě.²¹ V hlavním textu jsou někdy použity počeštěné podoby těchto jmen, pokud to vyžaduje obvyklý úzus.²² Jména původců vojenských příruček jsou při svém prvním výskytu v každé kapitole uváděna společně s daty ohraničujícími jejich život nebo působení. Tato data jsou opětovně zmíněna v téže kapitole pouze v případě, že se příslušné osobě věnuje větší část textu – např. její biografický medailon.

¹⁸ ANDRESOVÁ, Klára. *Život žoldnéře za třicetileté války v kontextu českých zemí* (= bakalářská práce). Praha: FF UK, 2011. Vedoucí práce: Marie Koldinská; táž. *Vojenské tábory v prostoru střední Evropy v letech 1550–1650* (= magisterská diplomová práce). Praha: FF UK, 2015. Vedoucí práce: Marie Šedivá Koldinská.

¹⁹ Např. táž. *Obraz raně novověkých vojenských táborů na stranách dobových vojenských příruček*. In: MATOUŠEK, Václav – SÝKORA, Milan, ed. *Válečné události 17.–19. století z interdisciplinární perspektivy*. Praha: FHS UK, 2018, s. 135–174; táž. *Military Camps in Military Manuals*. In: WILKINSON, Alexander S. – KEMP, Graeme J., ed. *Negotiating Conflict and Controversy in the Early Modern Book World*. Leiden: Brill, 2019, s. 163–177; táž. *How to build a redoubt? Instructions from military manuals of the Thirty Years' War*. In: DRNOVSKÝ, Pavel – HEJHAL, Petr, ed. *Archeology of Conflicts*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2020, s. 83–98; táž. *How to build a military camp: Simon Stevin's Castrametatio of 1617 and other period military handbooks*. In: POULAIN, Maxime – BRION, Marc – VERBRUGGE, Arne, ed. *The Archaeology of Conflicts: Early Modern Military Encampments and Material Culture*. Oxford: BAR Publishing, 2022, s. 31–42.

²⁰ Výčet takto publikovaných studií nebudu na tomto místě uvádět, jelikož je dostupný v soupisu použité literatury na konci práce a zároveň je při každém využití taková dříve publikovaná studie citována na příslušném místě v textu této práce.

²¹ K způsobu stanovení příslušných autoritních podob více v této práci v úvodu *Přílohy 1*.

²² Příkladem je autoritní podoba jména Filip van Kleef a počeštěná varianta Filip Klévký.

Názvy starých tisků a rukopisů jsou v této práci v určitých případech uvedeny v transliterované podobě, zatímco jindy v transkribované: Při citování v poznámkách pod čarou je vždy užívána transliterace, jelikož umožňuje přesnější identifikaci citované knihy. V hlavním textu je však vždy užívána transkripce kvůli čtivosti textu.²³

Vojenské příručky vytištěné ve střední Evropě v letech 1550–1650 jsou hlavním tématem této práce a jako takové jsou evidovány v katalogu, který je zařazen jako první příloha na konci práce. Pro citaci tisku, který je v katalogu evidován, je v hlavním textu práce užita zkrácená citace, jež obsahuje číslo záznamu v tomto katalogu.²⁴ Pro citaci starého tisku, který nespadá mezi publikace, jež jsou hlavním tématem této práce (tudíž ho uvedený katalog nereflektuje), je užita kompletní citace díla s odkazem na číslo záznamu v databázi USTC.²⁵ Jestliže tato databáze záznam příslušného tisku neobsahuje, je odkázáno na číslo záznamu v jiné relevantní retrospektivní bibliografické databázi. Pokud tisk neexcerpuje žádná z relevantních databází, je tento fakt uveden v poznámce.²⁶

Předložená disertační práce je rozdělena do 13 kapitol, které jsou doplněny šesti přílohami umístěnými za hlavním textem. Za úvod je zařazeno několik kapitol, které definují předmět výzkumu a poskytují mu potřebný kontext. Ve druhé kapitole je vymezeno téma práce a zdůvodněno geografické a chronologické ohraničení výzkumu – tedy zaměření na vojenské příručky vytištěné v letech 1550–1650 ve střední Evropě. Následně je jako třetí kapitola zařazen text, jenž ve stručnosti charakterizuje dobové vojenství, kterým se zkoumané knihy na svých stranách zabývaly. Čtvrtá kapitola se věnuje dosavadnímu bádání o vojenských příručkách (především) optikou knihovědného výzkumu. Pátá kapitola je zaměřena na metodologii této disertační práce a stanovuje její výzkumné otázky a ověřované teze.

Šestou kapitolou začíná jádro práce. Nejprve je charakterizován žánr vojenských příruček z hledisek jeho dobové rukopisné produkce, prodeje militárních tisků na knižních veletrzích a předpokládaných čtenářů příslušných knih. Sedmá kapitola je nejrozsáhlejší a charakterizuje jednotlivé kategorie vojenských příruček podle obsahu a formy. Další texty se zabývají dělením

²³ Jedná se především (avšak nikoliv výhradně) o přepis písmene V, je-li použito ve významu U (např. *Architectvra* / *Architectura*), přepis písmene J, je-li užito ve významu I (např. *Discorsj* / *Discorsi*), nebo o úpravu velikosti písmen dle pravidel gramatiky.

²⁴ Detailní informace k způsobu katalogizace starých tisků v *Příloze 1* a obecně k jejich citacím v disertační práci jsou uvedeny v úvodu této přílohy.

²⁵ *The Universal Short Title Catalogue* (dále *USTC*) [online]. St Andrews University [cit. 13. 2. 2022]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>. K citacím databáze USTC bylo přistoupeno proto, že tato databáze excerpuje staré tisky bez ohledu na místo jejich vydání, tudíž v ní lze dohledat vojenské příručky jak německé, tak např. polské, české nebo francouzské. Lze předpokládat, že při zdárném postupu prací na USTC budou postupem času záznamy všech tisků, o nichž tato práce pojednává, v této databázi dohledatelné.

²⁶ Při opakované citaci starého tisku, který není evidován v katalogu zařazeném jako *Příloha 1* v této práci, je citace zkrácena na jméno autora, název díla a číslo záznamu v relevantní bibliografické databázi.

vojenských příruček podle typu vojska, na něž se zaměřovaly (kapitola 8), a podle geografických oblastí, kde byly vydány (kapitola 9). Desátá kapitola charakterizuje ilustrační aparát knih, které jsou předmětem výzkumu této práce, jedenáctá se zabývá původci zkoumaných publikací – autory, překladateli, tiskaři a nakladateli. Dvanáctá kapitola se věnuje vývoji žánru: Situace před rokem 1550 a po roce 1650 je pouze nastíněna a charakter tohoto výkladu je převážně kompilační, zatímco charakteristika proměn žánru mezi roky 1550 a 1650 vychází z předchozích kapitol práce. Výsledky výzkumu jsou shrnuty ve 13. kapitole – závěru.

Na konec této práce jsou zařazeny přílohy: katalog vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650 (příloha 1), soupisy autorů, překladatelů, tiskařů a nakladatelů těchto knih (přílohy 2–5), za nimiž se jako šestá a poslední nachází obrazová příloha.

2. Vymezení tématu

Na začátku práce je na místě vymezit fenomén vojenské příručky. Ve světě se problematice vojenských příruček věnovaly již desítky badatelů, avšak každý k ní přistupoval po svém. Neexistuje totiž jednoznačná a všeobecně přijímaná definice tohoto termínu. Cílem této kapitoly je charakterizovat, které knihy jsou v této práci považovány za vojenské příručky a které nikoliv.

2.1 Co je a co není vojenská příručka²⁷

Nahlédneme-li do encyklopedií či moderních výkladových slovníků vojenské terminologie, s termínem „vojenská příručka“ či s jeho odlišnou jazykovou mutací se mnohdy nesetkáme vůbec,²⁸ případně nalezneme pouze strohou informaci.²⁹ Určitým vodítkem však mohou být soudobé vojenské manuály, např. *Příručka vojáka AČR* z roku 2015. Tato publikace je podle autora „souhrnem informací získaných z různých zdrojů – vojenských předpisů, služebních pomůcek a praktických zkušeností vojsk AČR.“³⁰

Když nahlédneme do dostatečného množství vojenských manuálů z různých historických období a porovnáme jejich obsah s výše uvedeným citátem, můžeme charakterizovat zkoumaný žánr z nejobecnějšího hlediska: Vojenské příručky jsou naučné publikace určené vojákům na různých stupních armádní hierarchie. Obsahují informace týkající se vojenské služby a vojenství z obecného hlediska, nebo pouze služby a vojenství určitého druhu vojsk. Tyto informace mohou pocházet z jednoho či z několika typů zdrojů, mezi něž patří mj. vojenské či právní předpisy a nařízení, služební instrukce nebo praktické zkušenosti vojáků.

O tom, jak se obsah a význam vojenských manuálů proměňoval v dějinách, bude pojednáno níže. Prozatím se tedy spokojme s konstatováním, že se tento žánr vyvíjel, a pojem „vojenská příručka“ proto v různých dobách a oblastech označoval odlišné typy publikací. Pokud chceme

²⁷ Tato podkapitola je přepracovaným a rozšířeným textem, který byl již publikován ve studii ANDRESOVÁ, K. Vojenské příručky raného novověku jako předmět výzkumu historiografie vojenství a knihovnědy: Tisky středovýchodní Evropy v kontextu evropské produkce. *Vojenská história*. 2018, 22(3), s. 61–80.

²⁸ S daným termínem se v českém prostředí nesetkáme v *Ottově slovníku naučném* (srov. *Ottův slovník naučný: Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*. Praha: J. Otto, 1888–1909), ani v odborných výkladových slovnících jako např. v publikaci *Vybrané pojmy vojenského umění: Terminologický sborník*. Praha: Ústav obranných studií armády České republiky, 1996; ani ve starších knihách SVOBODA, Oldřich. *Stručný slovník vojenství*. Praha: Naše vojsko, 1984 či *Vojenský terminologický slovník*. Praha: Naše vojsko, 1966. Stejně je tomu v případě slovníku *The Dictionary of Military Terms*. New York: Skyhorse Pub., 2009; v slovenské publikaci VALLO, Dušan. *Vojenský terminologický a výkladový slovník*. Bratislava: Igor Kvasnica, 2004; nebo v polském titulu *Słownik języka hasel przedmiotowych piśmiennictwa wojskowego: polsko-angielsko-niemiecki: praca zbiorowa*. Warszawa: Centralny Ośrodek Naukowej Informacji Wojskowej, 2007.

²⁹ Britský slovník BOWYER, Richard. *Dictionary of Military Terms*. London: A & C Black, 2007 (a podobně i jeho předchozí dvě vydání) uvádí na s. 152 pod heslem „manual“ výklad „a book of instructions“.

³⁰ VEJMEJKA, Oto. *Příručka vojáka AČR*. Vyškov: Centrum doktrín VeV – VA Vyškov, 2015, s. 3.

mluvit pouze o určitém segmentu tohoto žánru, je třeba konkrétnější specifikace – chronologická, geografická i tematická. Charakterizovat evropské vojenské příručky z let 1550–1650 lze zhruba takto: Jednalo se o naučné publikace, které se zabývaly vojenskou správou, vojenským uměním nebo vojenskou matematikou, pevnostním stavitelstvím, případně válečnou pyrotechnikou. O daných tématech pojednávaly z obecného hlediska, nebo se zaměřovaly na konkrétní typ vojska. Tyto příručky byly obecně pojatými texty s mezinárodní platností, které nebyly pro dobové vojevůdce závazné, ale představovaly doporučení, jak postupovat při řešení obecných i specifických problémů tehdejšího vojenství a válečnictví.

Právě obecné pojetí, nezávaznost a mezinárodní platnost patří mezi základní charakteristiky těchto knih. Neznamena to však, že by tehdy nebyly vydávány publikace prezentující vojenství konkrétního národa – ve zkoumaném regionu například knihy o francouzském válečném umění v němčině.³¹ I taková díla však byla tištěna jako inspirace (především) pro velitele a jejich rozšíření zdaleka nebylo omezeno na příslušníky národa, o němž pojednávaly.

Závazné předpisy se ve vojenské příručkové literatuře objevily až v návaznosti na vznik stálých armád, k němuž postupně docházelo po třicetileté válce.³² Zřizování unifikovaných vojenských útvarů, které bylo podporováno centralizačními snahami absolutistických monarchií, v druhé polovině 17. století začaly podporovat oficiálně vydávané dokumenty. Ty stanovovaly předepsanou organizaci konkrétní armády, její výzbroj a výstroj, výcvik a další náležitosti.³³ Před polovinou 17. století se ovšem na evropských bojištích objevovaly především jednotky žoldnéřů, jež byly majetkem plukovníků, kteří je naverbovali.³⁴ Organizace těchto pluků ještě nebyla pevně předepsána a do značné míry závisela na příslušných plukovnících. Cílem vojenských příruček této doby tedy především bylo přiblížit dobové možnosti a trendy ve vojenství čtenářům z řad majitelů pluků, důstojníků, případně i poddůstojníků, výjimečně též prostých vojáků.

Pokud chceme rozhodnout, zda publikace vydaná před polovinou 17. století patří mezi vojenské příručky, může mnohdy napomoci samotný její název. V 16. století byl poměrně

³¹ Např. MONTGOMMERY, Louis de. *Militia Gallica Oder Frantzösische KriegßKunst*. Č. 118 v katalogu.

³² Není zde řeč o rozkazech a dalších oficiálních nařízeních, které samozřejmě existovaly i ve zkoumané době.

³³ Základ stálého vojska byl v Habsburské monarchii položen bezprostředně po skončení třicetileté války roku 1648. Více k problematice vzniku stálých armád v Habsburské monarchii viz např. HOCHEDLINGER, Michael. *Der gewaffnete Doppeladler: Ständische Landesdefension, Stehendes Heer und „Staatsverdichtung“ in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie*. In: MAŤA, Petr – WINKELBAUER, Thomas, ed. *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740*. Stuttgart: Franz Steiner, 2006, s. 217–250; též: FUČÍK, Josef. K významu českých zemí pro vznik stálé habsburské armády. *Historie a vojenství*. 2000, 49(2), s. 335–344. Stálé armády vznikaly v téže době i v dalších evropských státech.

³⁴ KLUČINA, Petr. *Třicetiletá válka: Obraz doby 1618–1648*. Praha: Paseka, 2000, s. 33. K verbování vojsk ve zkoumané době dále např. LANGER, Herbert. *Hortus bellicus: Der Dreissigjährige Krieg: Eine Kulturgeschichte*. Leipzig: Edition Leipzig, 1978, s. 93.

obvyklý výskyt slova „discurs“ v titulech jako *Kriegsdiscurs*³⁵ nebo *Les discours militaires*,³⁶ a to v řadě jazyků včetně němčiny, francouzštiny, španělštiny či latiny. Jednalo se zpravidla o vojenské správní příručky, které tehdy zkoumanému žánru dominovaly. Akcent na vojenskou správu se však postupně přesunul k pojednáním o vojenském umění s důrazem na výcvik a taktiku. V určité míře již od 80. let 16. století, především však od druhého desetiletí 17. století, se tento posun odrazil též v názvech vojenských manuálů. Jednalo se např. o latinské „ars militaris“,³⁷ francouzské „l’art militaire“³⁸ nebo německé „Kriegskunst“.³⁹ Takto pojímané a pojmenované knihy byly vydávány i v dekáдах po třicetileté válce. Poté je postupně začaly nahrazovat závazně platné předpisy, které obvykle v názvu nesly slovo „reglement“. První *Exercir-Reglement* byl v habsburské monarchii vytištěn teprve roku 1737,⁴⁰ přestože v ostatních německých státech knihy s podobným titulem vycházely již dříve.⁴¹

Výše uvedená charakteristika dobových militárních příruček je sice obecně platná, přesto je třeba výzkumné téma této práce blíže specifikovat. Badatelé, kteří se raně novověkými vojenskými manuály dosud zabývali, přistupovali k vymezení tématu různým způsobem – někteří ho co nejvíce zúžili, jiní naopak reflektovali i tituly jen velice volně související s dobovým válečnictvím. Také retrospektivní bibliografie mnohdy ve svém věcném třídění radí mezi díla tohoto žánru i ty typy knih, které nejsou předmětem této práce – ať proto, že byly bibliografy zařazeny chybně, nebo proto, že vnímám jejich souvislost s tématem jako příliš vágní.⁴² V následujících odstavcích proto bude upřesněno, které druhy knih v této práci jako militární příručky klasifikovány nejsou.

Mezi vojenské příručky neřadím duelové manuály – ať už se zabývají zápasem nebo šermem. Především pro druhý jmenovaný případ se vžil v českém prostředí z němčiny převzatý termín „fechtbuchy“. V době, na kterou se tato práce zaměřuje, byla pro úspěšné vedení války podstatná taktická a strategická součinnost všech mužů v jednotkách a jejich společný postup za každé situace. Duely, tedy souboje dvou jedinců, by potřebnou jednotnost narušovaly. Znalost zápasu ani šermu nebyla pro vojáka mezi roky 1550 a 1650 nutnou podmínkou účasti

³⁵ Např. SCHWENDI, Lazarus von. *Kriegs Discurs*. Č. 37 v katalogu.

³⁶ Např. DU PRAISSAC. *Les discours militaires*. Paris: Mathieu Guillemot, 1612. USTC 6014645.

³⁷ Např. CATTANEO, Francesco. *FRA FORZE PARI COME SI POSSA VINCERE SEMPRE con raggione. DISCORSO, ET ARTE MILITARE DEL CAPITANO*. Č. 192 v katalogu.

³⁸ Např. WALLHAUSEN, Johann Jacob von. *L'ART MILITAIRE pour L'Infanterie*. Č. 96 v katalogu.

³⁹ Např. BILLON, Jérémie de. *Die fürnembste Hauptstück der Kriegskunst*. Č. 86 v katalogu.

⁴⁰ Srov. JÄHNS, Max. *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland. Zweite Abteilung*. München: Oldenbourg, 1890, s. 1669.

⁴¹ Srov. např. *Katalog knihovny* [online]. Vojenský historický ústav Praha [cit. 16. 3. 2023]. Dostupné z: <https://vhupraha.kpsys.cz/#/>.

⁴² K relevantním retrospektivním bibliografiím a k dosavadnímu výzkumu vojenských příruček více v této práci v kapitole 4. *Vojenské příručky ve světle knihovědného bádání*.

na válečném tažení. Soubojové dovednosti byly v dané době součástí vzdělání, tělesného cvičení a zábavy šlechty a měšťské společnosti.⁴³ Ve válce mohly být užitečné především důstojníkům, kteří se z těchto společenských vrstev rekrutovali, a kteří proto spíše bojovali mimo jednotku než uvnitř ní. Duelové příručky proto uspokojovaly jinou potřebu než ty vojenské: Jednalo se primárně o názorné učebnice boje pro měšťanstvo a nobilitu bez ohledu na možné vojenské uplatnění jejich obsahu.⁴⁴ Přesto je někteří badatelé mezi vojenské příručky řadí.⁴⁵

Ačkoliv souvislost pojednání o zbraních a dobového vojenství je zjevná, tyto publikace ve své práci nereflktují, pokud nejsou výslovně zaměřeny na válečné využití příslušných zbraní. Jak bude zdůvodněno níže, rozhodujícím kritériem je také otázka, jaký poměr rozsahu díla se zabývá vojenstvím. Pro potřeby této práce považuji za dostatečný rozsah alespoň polovinu knihy. Mezi vojenské příručky proto řadím např. spis *Extract, unnd kurtzer Außzug des Büchleins, von der newen Armatur unnd Instrumentstärck*⁴⁶ o válečném využití nových vynálezů (přestože se v praxi neujaly), avšak nereflktují spisy typu *La pyrothecnie ou art du feu*,⁴⁷ jejichž předmětem je primárně metalurgie, zatímco dělostřelectvím se zabývá menší část knihy.

Ve zkoumané době byla nutným předpokladem pro službu u jezdeckva a také samozřejmostí v případě důstojnické kariéry znalost jízdy na koni. V disertační práci reflektují knihy, které

⁴³ Srov. ANDRESOVÁ, K. Možnosti vojenského vzdělávání střeoevropské šlechty a měšťanských elit na počátku třicetileté války. In: KOLDINSKÁ, Marie, ed. *Rok 1618 – dveře všech béd: Začátek třicetileté války v transdisciplinární perspektivě*. Praha: NLN, 2023. V tisku.

⁴⁴ Duelovými manuály se v domácí historiografii zabývali např. pro raný novověk Vladimír Šindelář a pro pozdní středověk Ondřej Vodička. Srov. ŠINDELÁŘ, Vladimír. Šermířské učebnice ve Strahovské bibliotéce. *Bibliotheca Strahoviensis*. 2004, 6–7, s. 169–180; VODIČKA, O. *Dy kunst gelopt vor ritter und knechten*. Pro pozdní středověk Vodička uvádí také další literaturu k tématu. Jako příklad zahraničního edičního zpřístupnění pozdně středověkého fechtbuchu s úvodní studií lze zmínit knihu FORGENG, Jeffrey L. *The Art of Swordmanship by Hans Lecküchner*. Woodbridge: The Boydell Press, 2015. Raně novověkému šermu se ve světovém kontextu věnovala též řada badatelů, např. CLEMENTS, John. *Renaissance Swordmanship: The Illustrated Use of Rapiers and Cut-and-Thrust Swords*. Boulder: Paladin Press, 1997; studie k době pozdního středověku a raného novověku obsahuje kolektivní monografie JAQUET, Daniel – VERELST, Karin – DAWSON, Timothy, ed. *Late Medieval and Early Modern Fight Books: Transmission and Tradition of Martial Arts in Europe (14th–17th Centuries)*. Leiden: Brill, 2016.

⁴⁵ Příkladem takového badatele je David R. Lawrence. Srov. LAWRENCE, David R. *The Complete Soldier: Military Books and Military Culture in Early Stuart England, 1603–1645*. Leiden: Brill, 2009. Srov. především bibliografický soupis vojenských knih vytištěných v angličtině v letech 1603–1645 na s. 375–392, kde autor duelové příručky klasifikuje slovním spojením „personal combat“.

⁴⁶ HIPLER, Wendelin. *Extract, vnnd kurtzer Außzug des Büchleins, von der newen Armatur vnnd Instrumentstärck*. Č. 36 v katalogu.

⁴⁷ BIRINGUCCIO, Vannoccio. *LA PYROTECHNIE OV ART DV FEV*. Rouen: Jacques Cailloué, 1627. USTC 6812271 a 6813211.

pojednávají o vojenském umění jezdeckta,⁴⁸ avšak nikoliv ty, které se zaměřují na jezdecktví jako nevojenské umění,⁴⁹ ani ty, které pojednávají o koních jako takových nebo o péči o ně.⁵⁰

Jako specifický žánr, který má k vojenským příručkám sice blízko, ale zároveň má mnoho společného s rozkazy, vnímám knihy o vojenském právu. Ty byly zpravidla zaměřeny na konkrétní armádu a vycházely z nařízení příslušného panovníka. Nelze jim však upřít jistou obecnou platnost, jelikož bývaly vydávány i v jiných státech, než v těch, pro jejichž armádu měly platit. Jako takové sloužily velitelům nejrůznějších evropských armád coby inspirace pro jejich vlastní vojenské zřízení.⁵¹ Obsah těchto vojenských řádů byl mnohdy začleněn do vojenských správních příruček 16. století, o nichž bude detailně pojednáno níže. Jako samostatné publikace je však v této práci nereflektuji.

Mezi vojenské příručky by bylo vhodné řadit publikace zabývající se vojenským uměním námořnictva. Středoevropská oblast, na niž je tato práce zaměřena, obsahuje i přímořské lokality, a tedy místní produkci těchto knih teoreticky není možné vyloučit. Reálně jsem však takové spisy nedohledala. V předložené práci se tedy vojenskému námořnictvu žádné ze zkoumaných pojednání nevěnuje primárně, v případě některých je mu však věnována část obsahu.⁵²

Z určitého úhlu pohledu je možné mezi vojenské příručky řadit i moralistní a náboženské publikace, jejichž recipienty měli být vojáci. Tyto knihy pojednávají o vojákově zbožnosti a morálce a žádným způsobem nesouvisí s dobovým vojenstvím. Z toho důvodu nejsou předmětem výzkumu této práce.⁵³

Irelevantní pro můj výzkum byly také politické traktáty o válce a míru, které byly orientovány na války probíhající v době svého vydání. Tyto knihy byly na rozdíl od vojenských

⁴⁸ Např. WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Pferdt*. Č. 109 v katalogu. K válečnému využití jezdeckta srov. HYLAND, Ann. *The Warhorse 1250–1600*. Stroud: Sutton Publishing, 1998.

⁴⁹ Např. GRISONE, Federico. *Des Edlen Hochberümbten vnd Rittermessigen Friderici Grisonis Neapolitani, Künstliche beschreibung, vnnnd gründtliche ordnung, die Pferdt, durch welche Ritterliche tugenden zu gutem theil geübt*. Augsburg: Hans Frölich, 1566. USTC 635101.

⁵⁰ Např. mimo zkoumaný region LÖHNEYSEN, Georg Engelhard. *Von Zeumen: Gründlicher Bericht des Zeumens vnd ordentliche Aufsteilung der Mündtstück vnd Stangen*. Groningen: Heinrich Julius von Halberstadt, 1588. USTC 704185.

⁵¹ Srov. např. několikrát německé vydání švédského vojenského práva, jemuž jsem se věnovala ve studii ANDRESOVÁ, K. Vojenské právo za třicetileté války na příkladu vojenských řádů Maxmiliána II. a Gustava II. Adolfa. In: KRUŠINSKÝ, Rostislav – VINTROVÁ, Tereza, ed. *Bibliotheca Antiqua 2015*. Olomouc: VKOL, 2015, s. 140–145. Tématem se též zabývá např. studie URFUS, Valentin. Válečné a vojenské právo v době třicetileté války. In: BRANDL, Zdeněk – PETRÁŇ, Josef, ed. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 1995 (= K 350. výročí bitvy u Jankova 1645–1995)*. Benešov: Muzeum okresu Benešov, [1995], s. 135–141.

⁵² Např. WALLHAUSEN, J. J. von. *CORPVS MILITARE*. Č. 120 v katalogu, s. 224–227. Ve zkoumané době se na válečné námořnictvo nezaměřovaly ani mnohé práce mimo studovaný region. Srov. ADAMS, Thomas R. The Beginnings of Maritime Publishing in England, 1528–1640. *The Library*. 1992, 6(14), s. 207–220.

⁵³ Příkladem takové knihy je BEHM, Martin. *Kriegsman, Das ist: Gründlicher Vnterricht, wie sich ein Christlicher Kriegsman verhalten solle*. Leipzig: [s.n.], 1593. USTC 670231.

příruček obvykle publikovány v latině, čímž se od nich zpravidla na první pohled liší.⁵⁴ Stejně tak byla ze seznamu zkoumaných titulů vyřazena historická podobenství a popisy historických bitev a válek, jejichž cílem sice bylo podat informace a inspirativně působit na čtenáře především z řad důstojníků a vojevůdců, ale nejednalo se o příručky zaměřené na praxi.⁵⁵ S tím souvisí také fakt, že nejsou reflektovány ani vojenské příručky staršího data vzniku – zpravidla antické a středověké – které sice ve zkoumaném době vycházely tiskem a měly poskytnout válečníkům informace o vojenském umění známých vojevůdců minulosti, ale v moderních podmínkách raně novověkého vojenství a válečnictví se přímo podle nich již nebylo možné řídit.⁵⁶

Jak už bylo naznačeno, při klasifikování knih jako vojenských příruček bylo nutné dbát na otázky, zda má dílo příručkový charakter, a jak velkou část jeho obsahu tvoří vojenská problematika. Pokud šlo o menší než poloviční část, byla příslušná publikace vyřazena ze seznamu tisků, které jsou předmětem výzkumu této práce. Jednalo se především o knihy zaměřené na politické aspekty války,⁵⁷ případně na publikace o přírodních (zpravidla matematických) vědách, do nichž byly zařazeny i kapitoly o vědě válečné.⁵⁸

2.2 Vojenské příručky vytištěné v letech 1550–1650 ve střední Evropě

Doba, na kterou se tato práce orientuje, byla ohraničena roky 1550 a 1650. Tyto milníky bude pochopitelně v určitých okamžicích nutné překročit a pojednat o jistých fenoménech v širším měřítku, středem zájmu však bude uvedené období. Proč právě toto časové rozmezí? Když roku 1955 britský historik Michael Roberts prvně prezentoval teorii raně novověké revoluce ve vojenství, zasadil ji do let 1560–1660. Revoluční změny, o nichž pojednával, měly

⁵⁴ Např. MORA, Domenico. *IVDICIVM COLVMNELLI DOMINICI MORAE ... : Sit necne Turcae bellum inferendum*. Wilno: [s.n.], 1595. USTC 250359. I tento typ knih je však někdy možné nalézt ve vernakulárních jazycích. Srov. FABRICIUS, Jacob. *Ein und dreissig Kriegsfragen, von dem itzigen erbermlichen Kriege in Deutschlandt*. Szczezin: David Rhete, 1630. USTC 2086494. Naopak malé procento vojenských příruček bylo publikováno v latině, např. STOECKEL, Anselm. *ENCHIRIDION STRATEGEMATICON*. Č. 24 v katalogu.

⁵⁵ Např. NEUMAIR VON RAMSLA, Johann Wilhelm. *Vom Krieg: Sonderbarer TRACTAT oder handlung*. Jena: Johann Reiffenberger, 1641. USTC 2049817; nebo kniha ROHAN, Henri de. *LE PARFAICT CAPITAINE Oder Kriegs-Regeln Deß perfecten Capitains Vber den IVLIVM Caesar, ersten Römischen Kayser*. Köln: Andreas Bingen, 1642. USTC 2010893. Tento spis však byl později publikován jako součást rozsáhlejšího díla, které již jako vojenskou příručku klasifikují. Srov. ROHAN, H. de. *LE PARFAICT CAPITAINE Oder Kurtzer Außzug vnd Kriegs-Regeln vber die Commentaria IVLII Caesaris, ersten Römischen Keyser*. Č. 218 v katalogu.

⁵⁶ Např. výše zmiňované publikace Vegetiovy. K recepci jeho díla ve středověku, ale i na počátku novověku: ALLMAND, Christopher. *The De Re Militari of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

⁵⁷ Např. LA NOUE, François de. *DISCOVRS POLITIQVES ET MILITAIRES*. Basel: François Forest, 1587. USTC 6908.

⁵⁸ Např. RHODIUS, Ambrosius. *AMBROSII RHODII MEDICI AC MATHEMATICI, CONTINVATIO MATHESIS MILITARIS, Der Kriegs Mathematic*. Wittenberg: Johan Haken, 1631. USTC 2073548.

v daném období proběhnout v západní a severní Evropě. Ačkoliv byla v 70. letech 20. století zahájena odborná diskuze, která se pokoušela původní Robertsův koncept revidovat a mnohdy i posunout do jiných epoch, nelze říci, že by byla původní teorie zcela vyvrácena.

Cílem této disertační práce však není tuto teorii ani potvrdit, ani vyvrátit. Robertsovy koncepce bylo využito spíše jako podnětu k stanovení nosného chronologického zaměření. Bez ohledu na to, zda v uvedené době vojenská revoluce proběhla, nebo ne, je totiž zjevné, že ve zkoumané době v západní Evropě k určitým vojenským reformám došlo. Na konci 16. století je realizovali místodržící Spojených nizozemských provincií Mořic Oranžský a jeho bratranec Johann VII. von Nassau-Siegen (1561–1623), o něco později na ně navázal švédský král a vojevůdce Gustav II. Adolf.⁵⁹

Nové postupy se záhy začaly šířit po Evropě několika cestami: První možností bylo naučit se nové taktice či strategii v průběhu vojenského výcviku. Z válečné praxe pramenila i druhá možnost, kdy se vojsko setkalo tváří v tvář s novou taktikou či strategií v rámci válečné kampaně proti nepříteli, který nové postupy již využíval. K třetí variantě docházelo tehdy, když důstojník změnil stranu, za niž bojoval, a přenesl nabyté vědomosti a zkušenosti do svého nového působiště. Čtvrtou alternativou bylo naučit se novátorským postupům ve vojenství v rámci teoretického vzdělávání např. ve vojenské škole. Posledním médiem, jež napomáhalo šíření předmětných informací, byly vojenské příručky, které je obsahovaly. Právě na ně se tato disertační práce zaměřuje primárně.

Předložená práce zodpovídá mj. otázku, jak se žánr vojenských příruček vyvíjel ve sledovaném období. V 16. století ještě publikace z německých tiskáren mnohdy pojednávaly o landsknechtských jednotkách a polské tisky dokonce aktualizovaly některé aspekty válečnictví husitů. V průběhu období 1550–1650 se však studované knihy proměnily v řadě ohledů. Vojenské příručky zpočátku reflektovaly boje proti Turkům (např. dlouhá turecká válka 1593–1606), v posledních dekádách pak všudypřítomnou válku třicetiletou (1618–1648). Z knih zaměřených primárně na zámožné a mnohdy zároveň urozené čtenáře se změnilo na spisky, které si mohli zakoupit a následně v praxi využívat důstojníci a poddůstojníci zodpovídající za výcvik jednotek. Akcent na pojednání o právech a povinnostech jednotlivých osob u vojska se postupně přesunul k přesnému a důkladnému drilu.

Ačkoliv vojenské příručky procházely změnami před zkoumanou dobou i po ní (o těchto proměnách bude níže též krátce pojednáno), právě století 1550–1650 by mělo nejlépe ilustrovat postupný přerod příslušných knih z foliových svazků sloužících primárně k reprezentačním

⁵⁹ Jádrem původního Robertsova konceptu byly reformy Gustava II. Adolfa, nasavské reformy více akcentoval Geoffrey Parker. Viz v této práci kapitolu 3. *Raně novověké vojenství*.

účelům aristokracie na drobné spisky využívané v nejširší praxi, z nichž o něco později vzešly oficiální „reglementy“.

Geografickým vymezením tématu této práce je střední Evropa. Ta však představuje prostor, který nemá jednoznačně přijímanou definici, a její vymezení se odvíjí zpravidla od fenoménu, který je právě zkoumán. Jasná charakteristika rozsahu střední Evropy neexistuje v případě moderního politologického ani kulturologického pojetí, a o to méně zřetelné jsou její hranice při pohledu do historie. O nejasnosti tohoto termínu ostatně již byla sepsána nemalá řádka studií a monografií.⁶⁰ Základem pro geografické vymezení předmětu zájmu této práce jsou dnešní státy, které se obvykle do střední Evropy řadí, tedy Rakousko, Německo, Švýcarsko, Lichtenštejnsko, Slovensko, Maďarsko, Polsko a Česko.⁶¹ Vzhledem k historickému tématu práce je však nutné reflektovat jejich historické hranice, které platily v rozmezí let 1550–1650, respektive hranice států, které se rozprostíraly ve zkoumané době zhruba v příslušné oblasti.

Jako inspirace v tomto ohledu posloužila především retrospektivní bibliografická databáze *The Universal Short Title Catalogue* (USTC), v níž je možné filtrovat relevantní historické státní celky *Holy Roman Empire*, *Hungarian realm*, *Poland-Lithuania* a *Swiss Confederacy*.⁶² Jakou oblast – při porovnání s dnešní mapou Evropy – tyto státy zaujímaly? Švýcarská konfederace byla vymezena zhruba stejnými hranicemi, jaké má dnes. Svatá říše římská pokrývala oblast dnešního Německa, Rakouska a Česka s přesahy do východní Francie (např. města Montbéliard a Štrasburk) a do Lichtenštejnska. Uhersko bylo ve zkoumané době tvořeno dnešním Maďarskem a Slovenskem s přesahy do dnešního rumunského Sedmihradska (např. Brašov, Kluž), Slovinska (např. Lublaň), Chorvatska a Srbska. Součástí tehdejší Polsko-litevské unie byly kromě Polska a Litvy i části Ukrajiny (např. Lvov) a Běloruska (např. Brest).

⁶⁰ Konceptem střední Evropy – či spíše jeho nejasností – s důrazem na jeho historické pojetí se zabývají a další literaturu uvádějí např.: THEINER, Peter. Střední Evropa z historického pohledu. In: KOSCHMAL, Walter – NEKULA, Marek – ROGALL, Joachim, ed. *Češi a Němci: Dějiny – kultura – politika*. Praha: Paseka, 2002, s. 92–101; TRÁVNÍČEK, Jiří, ed. *V kleštích dějin: Střední Evropa jako pojem a problém*. Brno: Host, 2009, zvláště obecné studie BUSEK, Erhard. Střední Evropa – co to je?, s. 31–46; SCHLÖGEL, Karl. Úvahy o střední Evropě, s. 47–61; TRÁVNÍČEK, J. Zrození střední Evropy z ducha..., s. 243–304. Dále pak: DOLEŽALOVÁ, Antonie et al. *Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti*. Praha: Centrum středoevropských studií, 2014; POSPÍŠIL, Ivo, ed. *Střední Evropa včera a dnes: proměny koncepcí*. Brno: Galim, 2015, zvláště editorova úvodní studie Střední Evropa: posuny důrazu, s. 9–23; SVATONĚ, Vladimír. Střední Evropa – utopie nového začátku. In: HRABAL, Jiří, ed. *Role středoevropského spisovatele – intelektuála – ve zlomových okamžicích dějin*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2018, s. 13–23; POSPÍŠIL, I., ed. *Střední Evropa včera a dnes: proměny koncepcí II (jazyk – literatura – kultura – politika – filozofie)*. Brno: Středoevropské centrum slovanských studií, 2018, zvláště editorova úvodní studie The Search for Central Europe, s. 7–14; k pojmu středovýchodní Evropa pak např. WANDYCYZ, Piotr S. Co rozumíme pod pojmem středovýchodní Evropa? In: *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti: Cena svobody*. Praha: Academia, 1998, s. 11–20.

⁶¹ Srov. BIČÍK, Ivan – ANDĚL, Jiří – BLÁHA, Jan D. *Makroregiony světa*. Praha: Karolinum, 2019, s. 59.

⁶² Více o této databázi v této práci níže v kapitole 4. *Vojenské příručky ve světle knihovědného bádání*. Srov. USTC [online]. St Andrews University [cit. 22. 11. 2022]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>.

Takto rozšířenou oblast však můžeme do určité míry opět zúžit. Vzhledem k tomu, že předmětem zájmu této práce jsou publikace tištěné, lze okamžitě opominout ty oblasti, v nichž se v předmětné době knihtisk neprovozoval vůbec, případně se v nich netiskl žánr vojenských příruček. V tomto smyslu lze z geografického vymezení v podstatě vyloučit celé tehdejší Uhry a východnější regiony Polsko-litevské unie. Předložená disertační práce proto reflektuje pouze publikace vytištěné na území dnešního Německa, Polska, Litvy, západní Ukrajiny (město Lvov), Rakouska, České republiky, Švýcarska a východní části Francie (města Montbéliard a Štrasburk).

Poslední konkretizací tématu práce je tedy orientace na spisy šířené prostřednictvím knihtisku – a to přesto, že se ve zkoumané době ještě řada vojenských příruček šířila v rukopisné formě. Mohlo se jednat o opisy starších tisků, ale také o díla, která vydána nikdy nebyla. K šíření vojenské teorie prostřednictvím ručně psaných knih docházelo ve větší míře ve východnější části zkoumaného regionu (Polské království a později Polsko-litevská unie, Uherské království a České království), jelikož tamní autoři volili odlišné strategie rozmnožování svých spisů než ve většině oblastí západní Evropy. Mezi důvody, proč se např. na území Českého království tištění vojenských příruček neujalo, patří bezpochyby dostatečná saturovanost místního knižního trhu importem ze západu, především z německých dílen. Je však poněkud překvapivé, že i díla některých známých válečníků a vojenských teoretiků z německého kulturního okruhu zůstala v rukopisné podobě a vytištěna byla až dlouho po době svého vzniku, jako např. spis Raimonda Montecuccoliho (1609–1680).⁶³

Předložená práce o těchto rukopisných vojenských příručkách pojedná, avšak pouze stručně.⁶⁴ Jejím hlavním tématem jsou publikace, které byly vytištěny, což byl ve zkoumané době dominantní způsob jejich rozmnožování. Toto vymezení tématu souvisí především s formulací výzkumných otázek. Ačkoliv je tato disertační práce pojata interdisciplinárně, v průběhu jejího zpracování byly aplikovány primárně metody knihovědného bádání, s nimiž souvisí studium různých aspektů a okolností vydávání a tištění těchto knih. Do příslušných analýz by nebylo možné rukopisnou produkci zařadit, jelikož v jejím případě o vydavatelství a tiskařství mluvit nelze, proto bude ve většině předloženého textu záměrně opomíjena.

⁶³ Edice je dostupná v publikaci BARKER, Thomas M. ed. *The Military Intellectual and Battle: Raimondo Montecuccoli and the Thirty Years War*. New York: State University of New York Press, 1975.

⁶⁴ Viz v této práci podkapitulu 6.1 *Rukopisné vojenské příručky raného novověku*.

3. Raně novověké vojenství

Předtím, než bude blíže představen žánr vojenských příruček, je třeba krátce přiblížit souvislosti, z nichž zkoumané publikace vycházely a k nimž se vyjadřovaly. Ve střední Evropě se mezi roky 1550 a 1650 setkávalo několik vojenských kultur, které se vzájemně ovlivňovaly.⁶⁵ Na západě světadílu se prosadily reformy směřující k unifikaci výstroje a výzbroje vojáků a k důkladnému drilu zasazenému do moderního takticko-strategického rámce, který rozvíjeli a ve válečné praxi testovali vojevůdci a vojenští teoretikové. Tamní přístup k vojenství se šířil do nových lokalit několika způsoby: Díky vojenskému výcviku nových rekrutů, prostřednictvím střetávání armád, kdy se vojsko seznámilo s nepřátelským postupem přímo v praxi, díky důstojníkům a vojevůdcům, kteří měnili zaměstnavatele a přinášeli s sebou své know-how, ve vojenských školách a také pomocí militárních příruček, jež vojenskou teorii zaznamenávaly a uchovávaly. Vojenství na východě světadílu přejímalo vlivy nejen západoevropských, ale také tureckých armád, s nimiž tamní vojska bojovala, a udržovalo některé tradice, které se na západě neuplatňovaly.⁶⁶

Střední Evropa byla prostorem, kde se setkávalo „západní“ a „východní“ vojenství. Nelze však mluvit o dvou striktně diferencovaných ani jednoduše vymežitelných způsobech organizace vojsk a vedení války. Situace byla podstatně barvitější a jednotlivé státy i jednotliví vojevůdci spravovali armády svým specifickým způsobem, který se však od ostatních soudobých postupů lišil jen v určitých ohledech. Ambicí této kapitoly není detailní charakteristika dobového vojenství, ani popis rozdílů mezi přístupem jednotlivých panovníků a vojevůdců. Jejím smyslem je poskytnout stručnou charakteristiku hlavních aspektů raně novověkého válečnictví, aby byl k dispozici kontext pro následující kapitoly, a bylo tak jasnější, jakou problematikou se tehdejší vojenské příručky zabývaly.

Ze zcela bazálního hlediska lze raně novověká evropská vojska rozdělit na námořní a pozemní. Region, jímž se tato práce zabývá, zahrnuje i přímořské oblasti, proto ve službách relevantních států působilo též válečné námořnictvo. Žádná ze zkoumaných knih se na něj však

⁶⁵ Raně novověkým vojenstvím se zabývá řada autorů. Bohužel se však obvykle nejedná o práce, které by dostaly kritériím kladeným na odborné publikace. Většina textů věnujících se raně novověkým vojenským taktikám, strategiím a dalším souvisejícím tématům má popularizační charakter. Tyto práce obvykle necitují dobové prameny ani vědeckou literaturu, opakovaně přejímají starší a nepodložené informace či vytvářejí nové mýty pramenící z nedostatečného přehledu o nejnovějším bádání. To se týká i nových publikací na toto téma, mezi něž patří kniha KOCH, Tomáš. *Umění vojenství 1600–1648: Základy vývoje taktik a formací v 1. polovině 17. století*. České Budějovice: Veduta, 2022.

⁶⁶ Na vojenství této doby současná historiografie obvykle pohlíží skrze teorii vojenské revoluce, která byla krátce představena v této práci v kapitole 1. *Úvod*, kde byla uvedena i základní související literatura. Druhým obvyklým prizmatem je teorie fiskálně-militárního státu – srov. např. PARROTT, D. *The Business of War*. Pro potřeby této práce je však na dobové vojenství a vojenskou kulturu pohlíženo odlišně, především optikou témat, jimiž se zabývají raně novověké vojenské příručky, tedy předmět zájmu předloženého výzkumu.

přímo nezaměřovala, tudíž se jím detailněji nebude zabývat ani tento text. Středoevropské vojenské příručky vytištěné mezi polovinou 16. a polovinou 17. století se vesměs věnovaly pozemním silám a jen výjimečně obsahovaly krátké kapitoly vztahující se k námořnictvu. Pozemní síly lze rozdělit na tři základní druhy: pěchotu, jezdeckvo a dělostřelectvo. Jejich organizace, vybavení i způsob boje se mezi některými státy v určitých ohledech lišily, a to především v případě pěchoty a jezdeckva. Charakter dělostřelectva byl kosmopolitnější a jeho posádky sloužící v různých zemích se od sebe zbraněmi ani jejich ovládním příliš nelišily.⁶⁷ Následující odstavce poskytnou v otázce každého druhu vojska nejprve informace o vojenských realitách relevantních pro západní a středozápadní Evropu. Poté budou zařazeny informace o případných specifikách tehdejších zemí Evropy středovýchodní – především Polského království a Polsko-litevské unie.⁶⁸ Zatímco (vojenská) kultura Uherského království se též v mnoha ohledech lišila od kultury západní Evropy a od oblastí německého jazykového okruhu, vojsko operující v Uhrách ve většině ohledů odpovídalo armádám v říši. Určitá uherská specifika však budou níže nastíněna.

Dominantní silou dobových armád v 16. a 17. století byla pěchota (*infanterie*), která v roli rozhodující složky vojska nahradila jezdeckvo už v pozdním středověku. V německém prostoru ji v 16. století představovali především tzv. landsknechti, tedy vojáci verbovaní zpravidla na území Svaté říše římské.⁶⁹ První landsknechtské jednotky vznikly na konci 15. století za vlády císaře Maxmiliána I. Habsburského a vzorem jim byla švýcarská pěchota. Na jejich vojenské zřízení se zaměřovaly v první řadě příručky Leonhardta Fronsbergera

⁶⁷ Dokládají to publikace zaměřené na artilerii konkrétních raně novověkých států, např. NOWAK, Tadeusz Marian. *Polska artyleria koronna przed wojną 1655–1660 i podczas jej trwania*. In: WIMMER, Jan, ed. *Wojna Polsko-Szwedzka 1655–1660*. Warszawa: MON, 1973, s. 100–126.

⁶⁸ Zatímco v ostatních kapitolách této práce se na téma výzkumu pohlíží prizmatem současných státních celků, tato kapitola je výjimkou, jelikož při charakteristice dobového vojenství je nutné reflektovat dobové státní útvary. Polskému vojenství se především v druhé polovině 20. století věnovali mnozí polští badatelé. Z těch, kteří se zaměřovali i na polské vojenské písemnictví, se jednalo v první řadě o výše zmíněného Tadeusze Mariana Nowaka či Janusze Sikorského. Srov. např. SIKORSKI, Janusz. *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*. Warszawa: MON, 1975; týž. *Polskie tradycje wojskowe I*. Warszawa: MON, 1990. Vedle jejich prací, které jsou již v některých ohledech v kontextu moderní polské historiografie poněkud zastaralé, je třeba zmínit i mladší odborníky, kteří se tématem zabývají v posledních letech. Nelze např. opominout přínos Radosława Sikory, který se specializuje na husary – vedle řady publikovaných textů např. v práci SIKORA, Radosław. *Taktyka walki, uzbrojenie i wyposażenie husarii w latach 1576–1710* (= disertační práce). Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 2010. Školitel práce: Piotr Borek. Za zmínku stojí též jeho všeobecné pojednání o polském válečnictví ve 20. letech 17. století: SIKORA, R. *Wojskowość polska w dobie wojny polsko-szwedzkiej 1626–1629: Kryzys mocarstwa*. Poznań: Sorus, 2005. Níže uvedené informace o polském vojsku jsou převzaty právě z těchto publikací.

⁶⁹ Více k nim např. FIEDLER, Siegfried. *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte*. Koblenz: Bernd & Graefe Verlag, 1985; ORTENBURG, Georg. *Waffe und Waffengebrauch im Zeitalter der Landsknechte*. Koblenz: Bernd & Graefe Verlag, 1984; BAUMANN, Reinhard. *Landsknechte: Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg*. München: C. H. Beck, 1994.

(kol. 1520–1575),⁷⁰ ale i další německé vojenské správní manuály z dané doby, které budou představeny níže.⁷¹ Přestože landsknechti v původním slova smyslu přestali na bojištích operovat již v průběhu druhé poloviny 16. století, tímto termínem se leckdy označovali němečtí vojáci i v následujících letech. Landsknechti většinou oblékali pestré, neuniformní oděvy, kterými se lišili od civilního obyvatelstva. Na nich někdy nosili částečnou zbroj – především ochranu trupu a hlavy.

Landsknechtské jednotky sestávaly především z pikenýrů, tedy vojáků vybavených dřevcovou zbraní – píkou – dlouhou čtyři metry i více. Formace pikenýrů doplňovali halapartníci s kratší dřevcovou zbraní – halapartnou – o délce kolem dvou metrů. Vedle bojovníků s chladnými zbraněmi se v landsknechtských armádách uplatňovali též pěší arkebuzíři, tedy střelci z ručních palných zbraní, tzv. arkebuz. Jako poboční zbraň všechny uvedené typy vojáků užívaly většinou meč (obvykle tzv. katzbalger) nebo tesák. Na konci 16. století se k nim připojili též střelci z modernějších zbraní – mušket – majících větší dostřel a účinek.

Právě těmto ručním palným zbráním, podle nichž se jejich nositelé nazývali, patřila budoucnost. Mušketyři postupem času nad arkebuzíry početně převládli, až je zhruba v době počínající třicetileté války z bojišť západní a středozápadní Evropy vytlačili.⁷² K podepření své těžké muškety používali při střelbě podpůrnou vidlici – furketu. Zbroj standardně neoblékali, pouze hlavu jim na místo běžnějšího klobouku někdy kryla přilba. Přes tělo nosili sešitý pruh kůže – bandalír – na němž byly zavěšeny odměrky vyrobené obvykle ze dřeva, které obsahovaly jednotlivé dávky střelného prachu. Mezi další bojové vybavení mušketyrů mj. patřily prachovnice, doutnáky a křesadla – stejně jako tomu bylo dříve u arkebuzírů. Mušketyrská výzbroj a výstroj se v průběhu třicetileté války vyvíjela, na konci tohoto konfliktu např. již nebylo obvyklé, aby pěší střelec nesl do boje přilbu. Mušketa se postupně odlehčila natolik, že ji už nebylo třeba podpírat furketou, která z vybavení zmizela.

Z pěších vojáků bojujících nablízko se v 17. století prosadili především pikenýři, zatímco halapartny zůstaly primárně v rukou poddůstojníků či tělesné stráže důstojníků. Pikenýři první poloviny 17. století nadále využívali svou hlavní zbraň – píku – která byla zpočátku přes čtyři metry dlouhá a později se o něco zkrátila. Jako poboční zbraň jim i mušketyrům sloužil nejčastěji tesák nebo meč, někdy též kord. Jejich výstrojí byl kyrys doplněný ochranou stehen,

⁷⁰ Poprvé vydáno jako: FRONBERGER, Leonhardt. *Fünff Bücher. Von[n] KriegßRegiment vnd Ordnung*. Č. 3 v katalogu.

⁷¹ Srov. v této práci podkapitolu 7.5 *Vojenská správa*.

⁷² Jak bude zmíněno níže, arkebuzíři zůstali nejobvyklejším typem pěších střelců např. v Polsku.

nákrčníkem a přilbou. V průběhu války se však zbroj zjednodušovala a pikenýři její části postupně odkládali, až zbyla jen přilba, většinou doplněná kyrysem.⁷³

V Polském království (později v Polsko-litevské unii) i v Uherském království se též uplatňovaly výše představené jednotky „západního typu“. Kromě nich však byla zřizována i domácí vojska, která se od nich v některých ohledech lišila. Polské vojenství bylo významně ovlivněno uherským od doby, kdy se roku 1576 původem maďarský šlechtic Štěpán Báthory stal polským králem a litevským velkoknížetem. Někdy se proto v souvislosti s Polskem a Litvou mluví o pěchotě uherského nebo polsko-uherského typu, jelikož se vojenství obou zemí od dob Báthoryovy vlády velice podobalo. Polská a uherská pěchota sestávala pouze ze střelců. V Polsku jimi byli zhruba do 30. let 17. století především arkebuzíři, až později byla do tamní výzbroje uvedena i mušketa. Polští střelci nevyužívali bandalíry s odměrkami na prach jako střelci západního typu, ale nosili patronašky s papírovými patronami, čímž předznamovali pozdější vývoj i v západní Evropě. Pikenýři se v těchto jednotkách nevyskytovali. Jako poboční zbroj pěším vojákům sloužily obvykle šavle nebo sekery.⁷⁴

Základ moderního evropského jezdeckva (*kavalerie*) se formoval v průběhu italských válek (1494–1559) a jeho způsob boje byl zaměřen na využití palebné síly.⁷⁵ V prostoru Svaté říše římské se novodobá kavalerie utvořila v průběhu šmalkaldské války (1546–1547).⁷⁶ Nejběžnějšími typy jezdců byli ve středozápadní Evropě mezi roky 1550 a 1650 kyrysníci, arkebuzíři a lehčí jezdcí, vedle nich pak též dragouni stojící na pomezí mezi infanterií a kavalerií. Jmenované typy jezdců se od sebe lišily výzbrojí, výstrojí i kvalitou koní. Stejně jako v případě pěchoty se tito vojáci vyskytovali též na bojištích východní části střední Evropy, avšak příslušné země kromě nich stavěly i domácí jednotky, které se od nich v jistých ohledech lišily.

Kyrysníci byli těžkooděnými jezdci, kteří představovali nejkvalitnější a nejprestižnější druh jezdeckva, do jehož řad se často rekrutovali zámožní muži, nezřídka šlechtici. Pojmenování byli podle kyrysu, tedy plátové ochrany trupu, ačkoliv jejich tělo standardně kryla tříčtvrteční zbroj chránící též nohy až pod kolena, ruce, krk a hlavu. Jako určitý relikt středověkého způsobu boje zpočátku využívali těžké kopí, ale pouze asi do 80. let 16. století. V pozici hlavní zbraně ho postupně nahradily jezdecké pistole doplněné poboční zbraní – obvykle mečem nebo

⁷³ Popisu doporučeného vybavení jednotlivých vojáků se leckdy věnovaly knihy o vojenském umění, které vycházely v první polovině 17. století. V případě pěchoty je v tomto ohledu informativní např. dílo WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu, s. 32–33, 55, ilustrace [1].

⁷⁴ K polské pěchotě více např. WIMMER, Jan. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. Warszawa: MON, 1978.

⁷⁵ Srov. MALLETT, Michael Edward – SHAW, Christine. *The Italian Wars 1494–1559: War, State and Society in Early Modern Europe*. Harlow: Pearson, 2012.

⁷⁶ Dějinami jezdeckva se v české historiografii dosud zabývala jediná publikace vydaná před více než sedmi dekády: ŠKORPIL, Václav M. *O lidu jezdeckém*. Praha: Naše vojsko, 1947.

palašem.⁷⁷ Polské těžké jezdecktvo představovali především těžkoodění husaři. Jejich primární zbraň – kopí – mohla být dlouhá až pět metrů, poboční zbraní byla obvykle šavle, palaš nebo končír. Jako ochrana těla jim sloužila půlzbroy kryjící trup, krk, horní část paží a někdy též stehna, kterou doplňovali přilbou.⁷⁸

Středně těžkými jezdci západní a středozápadní Evropy byli arkebuzíři vybavení palnou arkebuzou, obvykle s kolečkovým zámkem, podobnou arkebuzám pěchoty. Tuto zbraň si jezdci při jízdě na koni zavěšovali na bandalír nošený přes trup. Kromě ní používali jezdecké pistole a poboční zbraně – meče nebo kordy. Hlavu jim v 16. století kryla obvykle přilba, tělo chránil kyrys, případně nesli zbroj i na krku a rukou. V průběhu let však jednotlivé ochranné prvky odkládali, až před polovinou 17. století mnohdy nesli pouze kyrys a někteří nahradili přilbu plstěným kloboukem. Jezdili na lehčích koních než kyrysníci. Na bojištích se začali objevovat ve 30. letech 16. století, na konci století již byli všeobecně rozšíření vzhledem k velké palebné síle.⁷⁹

Dragouni se prvně objevili v polovině 16. století v průběhu italských válek, ve vojskách Svaté říše římské působili od roku 1602. Byli lehce vyzbrojeni, zpočátku snad využívali přední část kyrysu, v pozdějších letech bojovali patrně beze zbroje. Jednalo se o střelce, jejichž výzbroj se podobala mušketýrské. Užívali však lehčí zbraně, které nepodpírali při střelbě furketou. Dragouni se obvykle přemísťovali na koních, do boje mohli být nasazeni pěšmo i v sedle.⁸⁰ Stáli proto na pomezí mezi jezdecktvem a pěchotou, přičemž někdy byli organizačně řazeni mezi infanterii.

Lehké jezdecktvo bylo doceňováno již za italských válek, osvědčilo se za dlouhé turecké války (1593–1606) a jeho význam neklesl ani později. Provádělo výpady na území nepřítele, útočilo na osamocené slabší oddíly, zajišťovalo zásobování nebo průzkum okolí. Jeho příslušníci nenosili žádnou zbroj, proto bývali rychlejší než arkebuzíři či kyrysníci.⁸¹ Lehké jezdecktvo bylo mnohdy rekrutováno z východních států – např. Polska, Uher nebo Chorvatska. Polští kozáci obvykle místo plátové zbroje nosili kroužkové košile, hlavu jim místo standardní přilby mohla krýt polokroužková misiurka převzatá od tureckých a tatarských vojsk, případně

⁷⁷ KLUČINA, P. *Zbroj a zbraně: Evropa 6.–17. století*. Praha: Paseka, 2004, s. 555–556; BAGI, Zoltán. Organizace žoldnéřského jezdecktva sloužícího během patnáctileté války v císařské armádě. *Vojenská história*. 17(1), 2013, s. 33–55.

⁷⁸ K husarskému jezdecktvu více především SIKORA, R. *Taktyka walki, uzbrojenie i wyposazenie husarií*.

⁷⁹ KLUČINA, P. *Zbroj a zbraně*, s. 556–557; BAGI, Z. Organizace žoldnéřského jezdecktva, s. 36.

⁸⁰ BAGI, Z. Organizace žoldnéřského jezdecktva, s. 37–38.

⁸¹ KLUČINA, P. *Zbroj a zbraně*, s. 558–559. Jezdecká výzbroj a výstroj byla – stejně jako vybavení pěchoty – jedním z témat, kterým se věnovaly publikace o vojenském umění. Srov. např. WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Pferd*. Č. 109 v katalogu, s. 32–33, 35–36, 39–40, ilustrace 1, 2, 9 a 11.

vycpávaný klobouk tureckého původu kołpak.⁸² Od roku 1607 se polští kozáci pod velením Alexandra Lisowského nazývali lisovčáci, na Litvě působilo lehké jezdecktvo Tatarů a tzv. petyhorců.

Dělostřelectvo (*artilerie*) se od jezdecktva a pěchoty odlišovalo v mnoha ohledech. Personálně bylo podstatně méně početné, jelikož i mnohatisícové armády obvykle doprovázely maximálně desítky děl. Obsluhovaly je posádky dělostřelců, kteří byli spíše odborníky na ovládání těchto zbraní a zároveň řemeslníky než vojáky: Mnohdy se jednalo současně o výrobce děl i střelného prachu. Dělové hlavně nebývaly ještě v 16. století standardizované, proto bylo třeba dbát při výběru munice na odpovídající ráži. V průběhu této doby se však dělové hlavně začaly unifikovat a v první polovině 17. století vykrystalizovalo několik nejobvyklejších ráží. Díky tomu bylo možné sjednotit i munici, na jejímž základě se nejen její váha (případně odpovídající velikost), ale i průměr hlavní uváděly v librách. Podle ráže lze zbraně rozdělit na těžké, které se užívaly při obléhání, středně těžké, jež tvořily základ dělostřeleckého parku polního vojska, a lehké, které poskytovaly podporu konkrétním plukům.⁸³

Základním organizačním celkem vojska byl pluk (*regiment*),⁸⁴ který se skládal z několika praporců (v případě pěchoty *kompanie*, u jezdecktva *kornety*). Velitelem a obvykle zároveň majitelem pluku byl plukovník (*obrist, oberst*). Pokud pluku přímo nevedel, zastupoval ho v této úloze podplukovník (*obrist lajtnant*). Počet osob v jednotkách se různil s ohledem na řadu faktorů. Závisel mj. na tom, jaké ztráty příslušnou jednotku v průběhu předchozího tažení postihly. I kompletní stavy pluků se však v průběhu relevantního období vyvíjely. Koncem 30. let 16. století byla ve Francii sepsána kniha, která tiskem vyšla roku 1548 a jejíž překlad byl publikován o 50 let později i v německém kulturním okruhu.⁸⁵ Jsou v ní zmiňovány pluky, do nichž se integrovala pěchota s jezdecktvem. V pluku mělo být 6 120 pěšáků rozdělených do 12 praporců o 510 mužích. Podstatně menší počet jezdců (625) se dělil do 12 rot asi

⁸² Ke kozáckému jezdecktvu více např. GŁUBISZ, Bartosz. *Jazda kozacka w armii koronnej 1549–1696*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2016.

⁸³ Počátkům dělostřelectva se věnovala např. GOETZ, Dorothea. *Die Anfänge der Artillerie*. Berlin: Militärverlag, 1985. V českém prostředí se jím zabývá např. HRNČIŘÍK, Pavel. Dělostřelectvo na počátku třicetileté války a bitva u Čáslavi 1618. *Zprávy Včely Čáslavské*. 2018, 3, s. 23–30; nebo SKALNÍK, Miroslav. *Dělostřelectvo v době třicetileté války*. České Budějovice: Veduta, 2021. Mnohé publikace jsou zaměřeny specificky na dělostřelecké umění v Polsku, srov. např. NOWAK, T. M. *Polska artyleria koronna*, s. 100–126. Z přehledných dobových publikací orientovaných na vojenské umění je třeba opět připomenout Wallhausenovo dílo. Dělostřelectvem se zabývá jeho spis WALLHAUSEN, J. J. von. *Archiley Kriegskunst*. Č. 119 v katalogu.

⁸⁴ V předložené práci jsou většinou použity české ekvivalenty dobových vojenských hodností a úřadů. V této kapitole jsou navíc kurzivou uvedeny počestěné varianty jejich tehdy užívaných názvů, které vycházejí obvykle z němčiny.

⁸⁵ Ve střední Evropě poprvé vydáno jako: DU BELLAY, Guillaume [= FOURQUEVAUX, Raymond de Rouer]. *Kriegs Regiment*. Č. 38 v katalogu.

po 52 mužích.⁸⁶ Kniha však pojednávala o ideálu francouzského vojska, nikoliv německého. Landsknechtské pěší pluky byly kolem poloviny 16. století složeny obvykle z 10 praporců, které čítaly maximálně po 500 mužích.⁸⁷ Celé pluky tedy mohly mít až 5 000 mužů, ačkoliv jejich počet byl často výrazně nižší. Jízdní jednotky tou dobou mohly čítat kolem 2 000 mužů.⁸⁸ Počty vojáků v regimentech nadále klesaly, až se ustálily na velikosti kolem 1 000 mužů, přičemž pěší jednotky byly obvykle početnější než ty jezdecké.⁸⁹

Krátce před začátkem třicetileté války se velikostem jednotek věnovali ve svých spisech např. Johann Jacob von Wallhausen (kol. 1580–1627) a Simon Stevin (1548–1620). Wallhausen popisoval pěší pluky o 1 000 mužích, které se dělily na 10 praporců po 100 vojáků.⁹⁰ Jízdní pluky dle něj měly mít 500 mužů a dále se dělily na 10 praporců po 50 vojáků.⁹¹ Stevin počítal s pěšími jednotkami o stejné velikosti a struktuře jako Wallhausen,⁹² zatímco jízdní pluky podle něj měly být složeny z tří až čtyř kornet po 100 mužích, tedy celkem z 300–400 mužů.⁹³ Ve 30. letech 17. století pak např. Laurentius a Troupitzen (činný 1633), který se věnoval vojenskému umění pěchoty dle švédského vzoru, zmiňoval o něco větší pěší praporec o 156 mužích, z nichž bylo prostých vojáků 120.⁹⁴

Zjednodušeně lze říct, že měl pěchotní pluk v první polovině 17. století v základu většinou 1 000–3 000 mužů a jízdní obvykle 500–1 000 mužů, přičemž tendencí bylo postupné zmenšování jednotek. Jednalo se však o ideální stav, který se v praxi v plné míře neuplatňoval – unifikace nastupovala pomalu a výrazněji se projevila až po třicetileté válce. V době, která je předmětem zájmu této práce, mohly vznikat současně u téže armády pluky o různé síle.

O organizaci a disciplínu jednotek se starala řada důstojníků a poddůstojníků. V čele pluku stáli vyšší důstojníci – již zmínění plukovník a podplukovník, následně vachtmistr. Pluky se obvykle dělily na 10 praporců, ale mohlo jich být též méně. V čele pěší kompanie stáli nižší důstojníci – hejtman, lajtnant a fendrich. Jízdní kornetě veleli rytmistr, lajtnant a kornet. Důstojníci se obvykle rekrutovali z řad šlechty, v určitých situacích (obvykle v případě

⁸⁶ K táboření vojska o čtyřech regimentech: tamtéž, s. 447–455.

⁸⁷ FIEDLER, S. *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte*, s. 66.

⁸⁸ Tamtéž, s. 96.

⁸⁹ Doklad o častém počtu 1000 jezdců v pluku na konci 16. století na příkladu řady dobových dokumentů poskytuje např. studie BAGI, Z. *Organizace žoldnéřského jezdeckva*, s. 43.

⁹⁰ Srov. WALLHAUSEN, J. J. von. *CORPUS MILITARE*. Č. 120 v katalogu, s. 97.

⁹¹ Srov. tamtéž, s. 98–99.

⁹² SCHUKKING, Willem-Hendrik, ed. *The Principal Works of Simon Stevin. Volume IV, The Art of War*. Amsterdam: C. V. Swets & Zeitlinger, 1964, s. 279–281.

⁹³ Tamtéž, s. 283–285.

⁹⁴ TROUPITZEN, Laurentius a. *Kriegs Kunst, Nach Königlich Schwedischer Manier*. Č. 187 v katalogu, s. 4–12.

personálních nedostatků) mohlo docházet k povyšování do těchto hodností nikoliv na základě sociálního stavu, ale schopností.⁹⁵

Základní organizace polských jednotek se podobala organizaci na západě, ale názvy jednotek i hodností se v některých případech lišily. V čele armády stál hejtman – tímto termínem se tedy označovala osoba stojící ve vojenské hierarchii výrazně výše než hejtman v západoevropských ozbrojených silách. Pěší roty (obdoba praporců) čítaly obvykle kolem 100–200 mužů, v jejichž čele stál rotmistr. Určitý počet rot tvořil pluk. Jízdní jednotky se nazývaly korouhve a podobně jako roty bývaly složeny většinou asi ze 100–200 mužů.

Běžnou součástí evropských armád byli mezi roky 1550 a 1650 také vojenští úředníci. Majitelé pluků mohli rozhodovat o hodnostech a úřadech působících v jejich jednotkách. Kvartýrmistři dbali o ubytování vojska, proviantmistři o zásobování, písaři o seznamy vojáků a jejich vyplácení. Profousové působili ve funkci vojenské policie, felčari prováděli jednoduché lékařské a chirurgické úkony. Mezi řadou dalších stojí za zmínku *hurenweibelové*, kteří organizovali ženy a děti u vojska.

Armády totiž obsahovaly také významnou nebojovou složku – trén, který představoval zhruba jednu až dvě třetiny celého vojska. Trén se skládal především z trhovců, řemeslníků, prostitutek a také partnerek a dětí vojáků. Mnoho vojáků se vydalo na tažení společně s celou svou rodinou. Jejich ženy vařily, praly, podílely se na shánění potravin a na pochodu nosily potřeby vojáků kromě zbraní. Šlo především o nádobí, oděv, pokrývky, stan nebo plachtu pro stavbu přístřešku, ale třeba i hazardní hry nebo kuřácké potřeby.⁹⁶ Dobové armády mohly obsahovat i jiné, méně obvyklé typy vojáků, úředníků a dalších osob, kterým se však v tomto stručném pojednání nelze věnovat.

Velikost ozbrojených sil ve službách určitého státu, která byla považována za ideální, po polovině 16. století postupně stoupala, což Michael Roberts označil za jeden z pilířů své teorie o raně novověké revoluci ve vojenství.⁹⁷ Velikost polních vojsk, tedy sil reálně zapojených do určitého střetu, se však v relevantním období proměňovala spíše na základě toho, v jaké fázi konfliktu srážka proběhla. Polní vojska oscilovala mezi několika tisíci až asi 40 tisíci bojujícími. Na začátku relevantních konfliktů obvykle každá ze zneprátelených stran postavila muže v počtu pouze jednotek tisíců, s nimiž podnikala tažení. V průběhu válek se armády zvětšovaly, avšak obvykle nepřesáhly počet asi 35–40 tisíc kvůli náročnému zaopatření

⁹⁵ Srov. např. list moravských mustrovních komisařů do Olomouce ze srpna 1619, kteří zmiňují nedostatek důstojníků. URBÁNKOVÁ, Libuše. *Povstání na Moravě v roce 1619: Z korespondence moravských direktorů*. Praha: TEPS, 1979, č. 445.

⁹⁶ Více viz ANDRESOVÁ, K. Women and Children in the Military Camps of the Thirty Years' War. *Historická demografie*. 2019, 43(1), s. 21–46.

⁹⁷ Srov. ROBERTS, M. *The Military Revolution 1560–1660*.

a logistice větší síly. K nim je ovšem třeba započítat i trén, spolu s kterým se mohlo výjimečně jednat o masy lidí až zhruba o 100 tisících osobách, jako při taženích císařského vojevůdce Albrechta z Valdštejna nebo švédského krále a válečníka Gustava II. Adolfa na počátku 30. let 17. století.⁹⁸

Vojenské příručky se věnovaly dobovým armádám v řadě ohledů. Správní manuály charakterizovaly nejrůznější hodnosti a úřady u vojska spolu s právy a povinnostmi jejich nositelů, zabývaly se působením vojáka v armádě od jeho najmutí a vybavení přes výcvik po propuštění.⁹⁹ Dobové armády byly stavěny a doplňovány prostřednictvím dvou základních principů.¹⁰⁰ V základu šlo o naverbované žoldnéře nebo o vojáky získané na základě svolání hotovosti.¹⁰¹ Žoldnéři byli profesionální bojovníci, kteří byli najímáni do vojenské služby na dobu trvání válečného tažení za stanovenou finanční odměnu. Jednalo se mnohdy o vycvičené muže s bojovými zkušenostmi. Motivací žoldnéřů, aby se nechali najmout do vojska, byla přislíbená finanční odměna. Někteří z nich sice volili armádu, do jejíž služeb vstoupí, s ohledem na svou konfesijní či regionální příslušnost, ale tento přístup rozhodně nebyl pravidlem a v průběhu relevantní doby byl pro vojáky i jejich velitele stále méně obvyklý. V případě lepší nabídky vojáci neváhali změnit zaměstnavatele a vstoupit do služeb nepříteli.

Verbování obvykle probíhalo tak, že panovník nebo vláda udělili verbovací patent plukovníkovi.¹⁰² Ten vyslal verbíře, aby dorazil do lidnatého kraje. Patent se vyvěsil na veřejném místě a novinka byla vybubnována, někdy se verbíř usadil v místní hospodě. Zpráva o najímání vojska se obvykle rychle roznesla a přilákala stovky až tisíce mužů – mnohdy i s rodinami. Jejich shromáždění na jednom místě představovalo potenciální zásobovací problém, ovšem právě proto lákalo k příjezdu také prodejce nejrůznějších potřeb od potravin po vojenskou výstroj, kteří na místo záhy doráželi.

⁹⁸ Srov. ADAMS, Simon. *Tactics or Politics? „The Military Revolution“ and the Hapsburg Hegemony, 1525–1648.* In: LYNN, John A., ed. *Tools of War: Instruments, Ideas, and Institutions of Warfare, 1445–1871.* Urbana: University of Illinois Press, 1990, s. 28–52.

⁹⁹ Úřední dokumentaci vztahující se k najímání i propuštění vojáků se věnuje především příručka vojenského písaře HOHENSPACH, Stanislaus. *Kurtzer vnd notwendiger bericht der Feldtschreiberey.* Č. 23 v katalogu. Více k ní v této práci v podkapitole 7.5 *Vojenská správa.*

¹⁰⁰ Text o najímání žoldnéřů, svolávání hotovosti a mustrování vojáků byl upraven na základě mého dříve publikovaného textu ANDRESOVÁ, K. *Ordinary Soldiers of the Estates' Army: Overlooked Participants in the First Phase of the Thirty Years' War.* In: BŮŽEK, Václav, ed. *Der Böhmisches Ständeaufstand 1618–1620: Akteure, Gegner und Verbündete.* Münster: Aschendorff, 2021, s. 201–220. Pasáže o vojsku na tažení a ve vojenském táboře byly převzaty z téhož textu, problematice jsem se však věnovala i v dalších publikacích včetně magisterské diplomní práce ANDRESOVÁ, K. *Vojenské tábory v prostoru střední Evropy.*

¹⁰¹ K oběma variantám např. ROGGER, Philippe – SCHMID, Regula, ed. *Miliz oder Söldner? Wehrpflicht und Solddienst in Stadt, Republik und Fürstenstaat 13.–18. Jahrhundert.* Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019.

¹⁰² Systém dobového verbování byl napříč Evropou v podstatě stejný. Srov. PARKER, G. *Voják.* In: VILLARI, Rosario. *Barokní člověk a jeho svět.* Praha: Vyšehrad, 2004, s. 40–46; LANGER, H. *Hortus bellicus,* s. 92–94; KLUČINA, P. *Tricetiletá válka,* s. 33–36.

Pokud nepanovala velká nouze o rekruty, měl se brát v potaz zdravotní stav a také věk zájemců o vojenskou službu. Rekruti byli zapsáni do seznamů a dostali první plat (*laufgeld*), s jehož pomocí se měli dostat na shromaždiště vojska (*mustrplac*), pokud nebylo totožné s místem verbování. Rekrutům byly na mustrplac rozdány potřebné zbraně a zbroje a poté proběhl samotný *mustruňk*, tedy kontrola nových vojáků a jejich vybavení. Rekrutům byl přečten vojenský řád, byli jim představeni důstojníci, jednotky převzaly prapory a vojáci složili přísahu. Tímto aktem formálně vstoupili do vojenské služby a měli obdržet svůj první měsíční žold. Některé aspekty verbování a mustruňku mohly být problematické. Časté podvody ze strany důstojníků zmiňovaly vojenské příručky již v polovině 16. století.¹⁰³ Podvádět mohli však také rekruti, kteří přijali *laufgeld* či první žold pod více jednotkami, ale táhli pak jen s jednou,¹⁰⁴ případně po přijetí *laufgeldu* zběhli a na *mustrplac* vůbec nedorazili.¹⁰⁵

Zatímco vojenské tažení žoldnéřské armády začalo obvykle na jaře verbováním a mustruňkem, jeho ukončením bylo tzv. *abdaňkování*, tedy propuštění vojáků. Skupiny *abdaňkovaných* vojáků často představovaly postrach civilního obyvatelstva, protože byly demoralizované mnohdy nedostatečným zásobováním a vyplácením žoldu v průběhu kampaně, a v kraji, kterým táhly, rabovaly.

Zemská hotovost byla reliktem středověkého válečnictví, její použití bylo obvykle omezeno pouze na obranu státu. Vrchnost musela v případě svolání hotovosti vystrojit, vyzbrojit a následně platit určitý počet jízdních a pěších vojáků. Přestože jejich odměna byla nižší než v případě žoldnéřů, jednalo se stále o významnou položku ve vrchnostenském hospodaření. Poté, co proběhl *mustruňk* hotovosti na určeném místě, mohly být jednotky nasazeny tam, kde jich bylo potřeba.

Podstatným problémem hotovosti bylo, že její příslušníci často neměli žádné vojenské zkušenosti, nebo jich měli málo. Účasti na hotovosti se leckdy snažili vyhnout v podstatě všichni, jichž se týkala. Prostí lidé museli opustit svoji obživu, aby dali v sázku život. Přitom nebyli dostatečně vycvičeni ani nedostávali tak dobrou finanční odměnu jako žoldnéři. Podobně i šlechtici museli dočasně opustit budovanou kariéru kvůli něčemu, co jim nepřinášelo žádné výhody. Např. v řadách české zemské hotovosti na kariéru pomýšlet nemohli, jelikož po rozpuštění hotovosti jednotky i hodnosti zanikaly.

¹⁰³ Např. FRONSBERGER, L. *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*. Č. 15 v katalogu, s. LXXb.

¹⁰⁴ Tento přečin zmiňoval např. vojenský řád PAPPUS, Petrus. *Holländisch Kriegs-Recht, Vnd Artickels-Brieff ... Keyser Maximiliani II. Artickels-Brieff*. Frankfurt am Main: Matthias Wörner, 1632. USTC 2034608, s. 150.

¹⁰⁵ Kvůli obavám z jejich zběhnutí měli vojáci směřovat na *mustrplac* ve skupinách a co nejpřímější cestou. LANGER, H. *Hortus Bellicus*, s. 92.

Stálé vojsko bylo v Polském království (a poté v Polsko-litevské unii) známo od roku 1562 jako *wojsko kwarciane*, v případě potřeby bylo doplňováno o *wojsko suplementowe*. Jednalo se o žoldnéřskou sílu placenou z daní. Jako forma zemské hotovosti v Polsku také od roku 1578 (a od roku 1595 též na Litvě) fungovala *piechota wybraniecka* složená ze sedláků z každého 20. lánu královských pozemků.¹⁰⁶ Vybraný muž získal vlastní hospodářství, na něž se nevztahovaly obvyklé povinnosti platné pro ostatní sedláky, ale musel se v případě rozkazu dostavit na místo určení s předepsanou výstrojí pěšího střelce a v předepsané uniformě, kterou si sám pořídil.¹⁰⁷ Specifickou skupinou osob žijících v oblasti východní a středovýchodní Evropy a sdílejících podobné hodnoty byli kozáci. Jednalo se o svobodné obyvatelstvo, které formovalo pěší, jízdní, dělostřelecké i námořní jednotky. Jejich služba bývala levnější než v případě ostatních žoldnéřských vojsk.¹⁰⁸ Od konce 16. století v Polsko-litevské unii, v Uhrách ale i v některých státech jihovýchodní Evropy operovali též hajduci, kteří formovali nejčastěji nepravděelné pěší jednotky bojující především proti Turkům.¹⁰⁹

Příručky o vojenské správě se zabývaly též organizací vojska na tažení, při táboření nebo při posádkové službě. V průběhu tažení se měli muži pohybovat společně s jednotkami, k nimž náleželi, a za vojáky táhl nebojový trén. Na noc se vojsko standardně utábořilo co nejjednodušeji, aby ráno mohlo brzy pokračovat v cestě. Čím početnější vojsko bylo a čím větší trén je doprovázel, tím pomaleji postupovalo. Většinou se jednalo o zhruba 5–12 kilometrů denně, ovšem existovaly i výjimečné situace, kdy se mohlo jednat o vzdálenosti výrazně delší.¹¹⁰

Ubytování (*kvartýrování*) vojska někdy probíhalo v obcích, obvyklejší však bylo táboření v poli.¹¹¹ Kvartýrmistři se pro výběr tábořiště obvykle snažili vybrat místo, kde byla k dispozici voda (ideálně řeka), dřevo, proviant a píce. Podle předem vytvořeného plánu se tábor rozdělil na jednotlivé kvartýry, které od sebe byly odděleny ulicemi. Ty usnadňovaly průchod táborem, ale také v něm ulehčovaly orientaci. Nejvyššímu veliteli bylo přiděleno ležení v centru tábora, což bylo nejčestnější a zároveň nejbezpečnější místo. Vyšší důstojníci leželi obvykle poblíž něj, nižší důstojníci a poddůstojníci u svých jednotek. Prostí vojáci se dělili do kvartýrů tak, aby byly mezi skupinami, které spolu příliš dobře nevycházely, široké ulice. Oddělena bývala pěchota od jezdeckva, a také různé národnostní skupiny od sebe navzájem. Důstojníci spávali

¹⁰⁶ Lán odpovídal asi 15 hektarům.

¹⁰⁷ SIKORSKI, J. *Polskie tradycje wojskowe 1*, s. 186–187.

¹⁰⁸ K základním typům polského vojska srov. SIKORA, R. *Wojskowość polska*, s. 53–70.

¹⁰⁹ K hajdukům více např. NAGY, László. *Hajduci: 1591–1699*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2002.

¹¹⁰ Srov. např. LANGER, H. *Hortus Bellicus*, s. 96.

¹¹¹ Táboření vojska se jako jednomu ze svých témat věnovala řada příruček vojenské správy i vojenského umění. V regionu střední Evropy se jednalo o hlavní téma jediné tištěné knihy: STEVIN, Simon. *CASTRAMETATIO AVRAICO-NASSOVICA*. Č. 176 v katalogu.

v plátěných stanech, prostí vojáci v jednoduchých přístřešcích z toho materiálu, který sehnali. Trhovci většinou stavěli stánky v některé z bezpečnějších částí tábora – na straně od nepřítele, v centru tábora nebo v jeho ulicích. Na obvodu tábora se nacházelo shromaždiště, a kromě něj též jatka, latríny, někdy i šibenice. V případě delšího kvartýrování byl tábor obehnán zemním valem a příkopem nebo alespoň vozovou hradbou. V obou případech se na vybraná místa po jeho obvodu umísťovala děla, pokud byla k dispozici.¹¹²

Vojenský tábor byl místem s velice špatnými hygienickými podmínkami, jelikož sdružoval příliš mnoho lidí na malém prostoru. Šířily se v něm nakažlivé nemoci, které vojsko znatelně oslabovaly. Nevhodné uložení odpadu mělo zpravidla za následek epidemii úplavice. V zimě se obvykle neválčilo, a armády zůstávaly v poli pouze tehdy, pokud bylo výhodnější udržet síly pohromadě pro včasný začátek jarní kampaně než čekat na opětovné shromáždění vojáků.

Publikace o vojenském umění se zpravidla věnovaly stejným tématům jako knihy o vojenské správě, ale jejich primární akcent směřoval jinam. Za jejich hlavní témata lze považovat výcvik, taktiku a strategii. Vojáky bylo nutné cvičit i v případě, že se jednalo o zkušené veterány. Vojenské zřízení se lišilo armádu od armády nebo dokonce pluk od pluku, proto bylo třeba novým rekrutům vysvětlit, jak vše funguje na jejich novém působišti. Vojáci se učili ovládat zbraně, k nimž byli zařazeni, a zároveň operovat v různě velkých organizačních jednotkách. Výcvik byl neméně podstatný též pro jejich poddůstojníky a důstojníky, kteří dostávali a dále předávali rozkazy a dbali na jejich plnění.¹¹³

Po většinu 16. století byl landsknechtský způsob boje ve středozápadní Evropě dominantním. Landsknechti byli vyzbrojeni ve stylu starší švýcarské pěchoty, která se již od pozdního středověku podílela na reformě válečnictví tím, že se dokázala úspěšně utkávat s do té doby převládajícím šlechtickým jezdectvem. Landsknechti měli zpočátku ve svých řadách mnoho švýcarských žoldnéřů, proto také přejali jejich taktiku, která se ve střeoevropském prostoru držela až do prvních let 17. století. Pěchota formovala čtvercové houfy vojáků složené především z pikenýrů a halapartníků, v případě potřeby se rohy formace zaoblily a byl vytvořen kruh. Taktika byla účinná jak proti jezdectvu, tak proti nepřátelským pěším jednotkám. Počítala též s pěšími střelci z arkebuz, kteří však dosud nebyli integrováni do jednotek.¹¹⁴

¹¹² Srov. např. ANDRESOVÁ, K. *Military Camps in Military Manuals*, s. 163–177.

¹¹³ Dobovému postupu výcviku vojáků se věnují především publikace o vojenském umění. Více k nim v této práci níže v podkapitole 7.6 *Vojenské umění*.

¹¹⁴ Více k tomu např. FIEDLER, S. *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte*; ORTENBURG, G. *Waffe und Waffengebrauch im Zeitalter der Landsknechte*.

Na přelomu 15. a 16. století se ve Španělsku formovala nová pěší taktika, které se podle místa vzniku začalo říkat španělská tercie, a v níž se již počítalo s formacemi složenými společně z pikenýrů a mušketýrů. Vojáci stáli v hlubokých čtvercích, v nichž střed tvořili pikenýři a po obvodu stáli střelci. Po výstřelu mušketýři odcházeli dozadu, kde znovu nabíjeli. Jednotlivé čtverce se obvykle řadily v několika sledech šachovnicově za sebou.¹¹⁵ Ze Španělska se tercie přesunuly do dalších zemí Habsburského soustátí, ale využívaly je i další armády. Právě boj proti Habsburské nadvládě se stal v Nizozemí předpokladem pro vznik nové taktiky. Tamní vojenská reforma proběhla na konci 16. století a jejími autory byli Mořic Oranžský a jeho bratraci Wilhelm Ludwig a Johann von Nassau (1561–1623), který byl autorem rukopisné vojenské příručky a textového komentáře k jednomu z prvních výcvikových manuálů pěchoty.¹¹⁶ Vytvořili stále vojsko, standardizovali výzbroj a výstroj a zavedli při výcviku důkladný dril a disciplínu. Jejich taktické formace byly menší a pružnější než španělské tercie. Je však třeba dodat, že stále operující španělské tercie se dále vyvíjely a po vzoru nizozemských jednotek se staly menšími a pružnějšími.¹¹⁷

Na počátku třicetileté války se střetávalo španělské šikování s nizozemským. V průběhu konfliktu ovšem ze severu přišla další novinka díky švédskému králi a vojevůdci Gustavu II. Adolfovi. Švédské šikování vycházelo z nizozemského, ale kladlo ještě větší důraz na palebnou sílu. Panovník nechal odlehčit muškety, které poté bylo možné využívat i bez furket, a pěší jednotky opatřil lehkými děly. Taktika následně byla přejímána i dalšími státy.¹¹⁸

Zmíněné pěší taktiky se postupně rozšířily po Evropě. Specifickým způsobem ovšem nadále bojovaly některé nepravidelné jednotky středovýchodní Evropy formované např. z hajduků nebo kozáků. V Polsku ještě v průběhu 16. století vojenská taktika navazovala na středověké válečnictví českých husitů, což se také promítlo v tamní vojenské teoretické literatuře –

¹¹⁵ Více k nim např. GONZÁLEZ DE LEÓN, Fernando. *The Road to Rocroi: Class, Culture and Command in the Spanish Army of Flanders, 1567–1659*. Leiden: Brill, 2009; QUATREFAGES, René. The Military System of the Spanish Habsburgs. In: MARTÍNEZ, Rafael Bañón – BARKER, T. M., ed. *Armed Forces and Society in Spain Past and Present*. Boulder: Social Science Monographs, 1988, s. 1–50.

¹¹⁶ K jeho rukopisu více v této práci v podkapitole 6.1 *Rukopisné vojenské příručky raného novověku*. Nejstarším střeoevropským vydáním zmíněného tisku je: GHEYN, Jacques de. *Waffenhandlung Von den Röhren, Mußquetten vnd Spiessen*. Č. 77 v katalogu.

¹¹⁷ Více k nim např. VAN DER HOEVEN, Marco, ed. *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands, 1568–1648*. Leiden: Brill, 1997; PARKER, G. *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972; HAHLWEG, Werner. *Die Heeresreform der Oranier und die Antike: Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreissigjährigen Kriege*. Berlin: Junker und Dünnhaupt, 1941.

¹¹⁸ Vojenské reformě Gustava II. Adolfa se věnuje např. ROBERTS, M. *The Military Revolution 1560–1660*.

např. v příručce Jana Tarnowského (1488–1561).¹¹⁹ Jednalo se především o taktické využití vozové hradby.¹²⁰

Nejznámější jezdeckou taktikou v době, na kterou se zaměřuje tato práce, byla tzv. karakola, která se v Evropě začala užívat zhruba v polovině 16. století. Jezdci seřazení do několika řad vyjeli pomalu proti nepříteli, následně zrychlili a vystřelili ze svých palných zbraní, obvykle pistolí. Poté se obloukem vrátili zpět do bezpečné vzdálenosti, nabili a mohli manévr opakovat. I tuto změnu přinesl Gustav II. Adolf, který měl zkušenosti z bojů proti polskému jezdecku. Dával přednost útoku těžkého jezdeckva, kdy po výstřelu z pistolí vojáci pokračovali v útoku pobočními zbraněmi.¹²¹

S dobovým vojenstvím úzce souvisí také pevnostní stavitelství. Fortifikacím se věnovalo nemalé množství vojenských příruček jako svému hlavnímu tématu.¹²² Tyto knihy charakterizovaly, jakému účelu mají jednotlivé typy pevností sloužit, jak je lze vyprojektovat, postavit, případně i bránit nebo obléhat. V době, na kterou se tato práce zaměřuje, se obvykle jednalo o stavby sestávající primárně z valů a příkopů, které mohly ale nemusely být zpevňovány cihlami či kameny. Nejobvyklejším typem nově vznikajících fortifikací byly tzv. bastionové pevnosti pojmenované podle svého zásadního prvku: Bastion je pětiúhelníkovou baštou, v níž dvě strany tvoří špičku vysunutou do příkopu, další dvě strany představují boky a navazují na hradební zeď (kurtinu) a poslední strana je spojnicí bašty s pevnostní stavbou. Mnohoúhelné pevnosti o minimálně pěti stranách bývaly opatřeny soustavou bastionů, které si navzájem poskytovaly palebnou dělostřeleckou podporu.¹²³

Bastionovými pevnostmi se zabývají všechny fortifikační příručky excerpané v této práci. První stavby bastionového typu byly budovány ve 20. letech 16. století na Apeninském poloostrově, kde vznikla tzv. staroitalská inženýrská škola. Vyznačovala se soustavami mohutných bastionů, před nimiž se nacházel široký příkop. Tento první bastionový systém byl pokrokový, avšak měl své nedostatky. Od poloviny 16. století se proto vyvíjela modernější novoitalská škola. Pevnostní soustavy projektované podle ní obvykle obsahovaly nové

¹¹⁹ TARNOWSKI, Jan. *CONSILIVM RATIONIS BELLICAE*. Č. 7 v katalogu.

¹²⁰ Více k tomu HORA, Antonín. Vztah polského válečnictví první poloviny 16. století k vojenskému umění husitů. *Historie a vojenství*. 1955, 4(3), s. 331–388.

¹²¹ K vojenským reformám švédského krále srov. ROBERTS, M. *The Military Revolution 1560–1660*.

¹²² Více k nim v této práci v podkapitole 7.4 *Pevnostní stavitelství*.

¹²³ Odborná literatura zabývající se pevnostním stavitelstvím je v českém i světovém kontextu poměrně populární a tudíž rozsáhlá. Problematice se dlouhodobě věnuje Vladimír Kupka, mezi jeho publikace k relevantnímu období patří KUPKA, Vladimír et al. *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri, 2002, s. 92–116; nebo KUPKA, V. *Pevnostní výstavba na území dnešní České republiky od 16. do 19. století*. *Historie a vojenství*. 1995, 44(3), s. 3–25. Již v roce 1998 vyšel český překlad známé knihy DUFFY, Christopher. *Kámen a oheň*. Brno: Books, 1998. V posledních letech se tématu věnuje též WOHLMUTH, P. *Bastionové pevnosti a vojenská revoluce*.

předsunutě opevňovací prvky jako ravelin (trojúhelníková pevnůstka) nebo půlměsíc (umísťovaný před špičku bastionu).

Bastionové stavitelství se v Evropě zpočátku šířilo díky italským inženýrům, kteří se nechali najmout v zahraničí jako stavitelé fortifikací. První pevnosti tohoto typu budovali mimo Itálii tedy zpravidla Italové, ale domácí inženýři na ně záhy navázali a vytvořili vlastní variace na italskou architekturu. V průběhu boje Nizozemců proti španělské nadvládě v druhé polovině 16. století vykrystalizovala staroholandská inženýrská škola, která se od italských škol lišila. Nizozemské fortifikace bývaly nižší a méně rozsáhlé. Jejich valy se obvykle zpevňovaly pouze drny nebo větvemi. Časté bylo využívání vodních příkopů a inundací. Zakladatelem staroholandské školy a autorem fortifikačních spisů vydávaných i ve střední Evropě byl Simon Stevin (1548–1620),¹²⁴ mezi její další představitele patřil Adam Freitag (1608–1650).

Na území svaté říše římské vznikla na konci 16. století staroněmecká inženýrská škola v souvislosti s vydáním fortifikačního díla *Architectura von Vestungen* Daniela Specklina (1536–1589).¹²⁵ Autor však zůstal především teoretikem a v praxi své návrhy takřka nerealizoval. Z dalších představitelů této školy lze jmenovat Johanna Heinricha Sattler Wissenburg (činný 1619) nebo Wilhelma Dilicha (1571–1650) a jeho syna Johanna Wilhelma Dilicha (1600–1657). Ve Francii došlo ke genezi starofrancouzské inženýrské školy, jejímž zakladatelem byl Jean Errard (1554–1610).¹²⁶

Právě vznik nových bastionových pevností byl podle britského historika Geoffreya Parkera jedním z hlavních projevů raně novověké revoluce ve vojenství.¹²⁷ Jeho předchůdce a autor původního konceptu vojenské revoluce, Michael Roberts, spatřoval hlavní proměny v dobové taktice, strategii, v nárůstu velikosti vojsk, který doprovázel postupný vznik stálých armád, a též v důsledcích, které tyto změny přinesly celé společnosti. Jak bylo nastíněno výše, k teorii raně novověké vojenské revoluce se vyjádřila v uplynulých dekádách řada odborníků, jejichž přístupy a názory se od sebe mnohdy liší. Ve snaze postihnout její projevy kladou badatelé důraz na různé faktory, regiony i období. Revoluce, která byla zpočátku hledána především v západní a severní Evropě, je v posledních letech reflektována i v jejím středu.¹²⁸

¹²⁴ Ve střední Evropě vyšla tiskem tři různá Stevinova díla. Jeho obecný fortifikační spis vyšel poprvé jako: STEVIN, S. *Festung-Bawung*. Č. 74 v katalogu.

¹²⁵ Poprvé vydáno jako: SPECKLIN, Daniel. *ARCHITECTVRA Von Vestungen*. Č. 31 v katalogu.

¹²⁶ První střeoevropské vydání jeho knihy: ERRARD, Jean. *FORTIFICATIO*. Č. 66 v katalogu. Díla všech autorů jmenovaných v těchto odstavcích jsou uvedena v katalogu střeoevropských vojenských příruček v *Příloze 1* této práce. O dílech některých z nich bude detailněji řeč v této práci níže, především v podkapitole 7.4 *Pevnostní stavitelství*.

¹²⁷ Více k ní v této práci v kapitole 1. *Úvod*.

¹²⁸ Srov. např. PÁLFFY, Géza. The Habsburg Defense System in Hungary Against the Ottomans in the Sixteenth Century: A Catalyst of Military Development in Central Europe. In: DAVIES, Brian J., ed. *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*. Leiden: Brill, 2012, s. 35–61.

Ambicí této práce není zodpovědět otázku, jak se vojenská revoluce ve střední Evropě projevovala. Z výše charakterizovaných reálií je však patrné, že k vývoji vojenství ve střední Evropě mezi roky 1550 a 1650 jednoznačně došlo, přičemž je zjevné, že tento vývoj urychlovaly tehdy probíhající konflikty. Jednalo se především o nizozemský boj proti španělské nadvládě známý jako osmdesátiletá válka (1568–1648), obranné války proti Turkům, probíhající mj. na území Uherského království, známé jako dlouhá turecká válka (1593–1606), střety mezi Polskem a Švédskem probíhající od poloviny 16. století a v závěru relevantního období především konflikt, který jako první v dějinách zasáhl takřka celou Evropu – třicetiletá válka (1618–1648).¹²⁹ V průběhu daného období se vyvíjela vojenská organizace, výcvik vojáků, taktiky, strategie i opevňování. Postupně docházelo k sjednocování dříve roztržitých přístupů, na což navázala ještě větší unifikace po polovině 17. století. K tomuto vývoji docházelo na základě praktických zkušeností vojevůdců přímo z bitevního pole, ale též prostřednictvím teoretické literatury, tedy vojenských příruček, jejichž výzkum je předmětem této práce.

¹²⁹ V Evropě v dané době probíhalo podstatně více válek, které však vojenství střední Evropy tolik neovlivnily. Z těch nejvýznamnějších je třeba zmínit anglickou občanskou válku (1642–1651).

4. Vojenské příručky ve světle knihovědného bádání

Vojenské příručky jako zdroj informací o historii válečnictví vzbuzují zájem odborníků i laiků již řadu staletí. V průběhu evropského středověku a novověku docházelo k opisování a později také k vydávání starších děl tohoto žánru.¹³⁰ V rámci takového rozmnožení spisu bylo vcelku obvyklé připojit určitý komentář a tato praxe je v nepříliš pozměněné podobě – ve formě kritických edic – standardem do dnešních dní.

Důvodem zpřístupňování starých teoretických pojednání o vojenství byla obvykle snaha prostřednictvím děl proslulých autorů soudobé čtenáře poučit o dějinách, nebo poskytnout inspiraci pro jejich vlastní vojenskou kariéru. Recipienty daných knih mohli být učenci, až zhruba do konce „dlouhého“ 19. století ovšem obvykle především ti, jejichž posláním byl – alespoň do určité míry – život ve zbrani: Šlechtici, kteří se mnohdy prezentovali jako válečníci i tehdy, pokud se sami vojenského tažení nikdy nezúčastnili,¹³¹ a s postupem let stále častěji též profesionální důstojníci.¹³² Úvahy slavných válečníků předchozích dekád či staletí však byly v nových poměrech zpravidla zastaralé a bez nutné adaptace na novou situaci je nebylo možné ve vojenské praxi využít jinak než jako podněty k zamyšlení.

Přesto byla díla „starých mistrů“ hojně opisována, vydávána, komentována i čtena. Například ve středověku byl nejčtenějším a nejkopírovanějším vojenským autorem Gaius Julius Caesar (100–44 př. n. l.). Ačkoliv jeho *Commentarii de bello Gallico* ani *Commentarii de bello civili*¹³³ nelze označit za standardní vojenské příručky, inspiraci pro budoucí válečníky bezpochyby poskytovaly. S nástupem knihtisku začalo evropskému knižnímu trhu dominovat dílo Flavia Vegetia Renata (4.–5. století n. l.),¹³⁴ jehož vojenská příručka patřila mezi první díla tohoto žánru zpřístupněná tiskem.¹³⁵

Spisy antických, středověkých a později též raně novověkých vojenských teoretiků byly nadále vydávány a komentovány i v době, kdy již hojně vznikala moderní vojenská pojednání

¹³⁰ CONTAMINE, Philippe. *La Guerre au Moyen Age*. Paris: Presses universitaires de France, 1980, s. 353–356.

¹³¹ K vojenské sebe prezentaci domácí šlechty více: PRCHAL, V. *Společenstvo hrdinů*.

¹³² K postupnému posunu od první k druhé jmenované sociální skupině viz týž. Z rytíře důstojníkem aneb k proměně maskulinity v raném novověku. In: HRDLÍČKA, Josef – KRÁL, Pavel – SMÍŠEK, Rostislav, ed. *Symbolické jednání v kultuře raného novověku*. Praha: NLN, 2019, s. 183–197.

¹³³ Obě díla byla v češtině nejnověji zpřístupněna nakladatelstvím Naše vojsko: KALIVODA, Jan, ed. *Gaius Iulius Caesar: Zápisky o válce galské*. Praha: Naše vojsko, 2019; HUSOVÁ, Marie – MAREK, Václav, ed. *Gaius Iulius Caesar: Zápisky o válce občanské, alexandrijské, africké a hispánské*. Praha: Naše vojsko, 2010.

¹³⁴ V češtině dostupná v souborném vydání KALIVODA, J. – MAREK, V., ed. *Antické válečné umění*. Praha: Svoboda, 1977, s. 411–540.

¹³⁵ Prvně vydána jako: VEGETIUS, Flavius Renuus. *De re militari*. [Utrecht: Ketelaer – de Leempt, ca 1473]. USTC 435210. Pro informace o dominanci spisů Caesara a Vegetia ve zkoumané době srov. LAMAL, Nina. Publishing Military Books in the Low Countries and in Italy in the Early Seventeenth Century. In: KIRVAN, Richard – MULLINS, Sophie, ed. *Specialist Markets in the Early Modern Book World*. Leiden: Brill, 2015, s. 224; DE LA CROIX, Horst. The Literature on Fortification in Renaissance Italy. *Technology and Culture*. 1963, 4(1), s. 32.

šířená prostřednictvím knihtisku. Kupříkladu jmenovaný Vegetius zůstal uznávanou autoritou po řadu dalších let – ve svých dílech ho citoval ještě v druhé polovině 18. století Fridrich II. Veliký.¹³⁶

Teprve ve 20. a 21. století lze předpokládat, že většinu čtenářů edic historických vojenských příruček představují vědci a další civilní zájemci o realie minulých dob. Před vznikem digitálních kopií těchto manuálů, které jsou pro širokou veřejnost snadno dostupné na internetu, sloužily jejich edice jako zásadní prostředek k seznámení badatelů s jejich obsahem. Mezi starší edice, které jsou podstatné pro téma této disertační práce, patří např. zpřístupnění pozdně středověkého dělostřeleckého spisu *Feuerwerkbuch*,¹³⁷ který byl opakovaně vydáván tiskem až do roku 1619, a dále pak zpřístupnění některých rukopisů, jako např. nevydaných příruček vojenských reformátorů Johanna VII. von Nassau-Siegen (1561–1623)¹³⁸ nebo Raimonda Montecuccoliho (1609–1680).¹³⁹ Edice vojenských tisků (přestože jsou jejich digitální kopie v současnosti většinou volně dostupné) si pak zachovávají význam především díky připojeným studiím a kritickému poznámkovému aparátu, případně také překladům.

Jako domácí příklad nedávné edice vojenských spisů můžeme v rámci literatury zaměřené na širokou veřejnost zmínit překlad a zpřístupnění spisu Jacquese de Gheyn (1565–1629) z roku 1607.¹⁴⁰ Jednu z nejnovějších odborných kritických edic tohoto typu pak obsahuje vydání rukopisných pamětí Jindřicha Hýzrla z Chodů (1575–1665), jejichž součástí je i vojensko-teoretické pojednání.¹⁴¹

Ačkoliv jsou dnes kritické edice vojenských spisů vydávány standardně pro čtenáře z civilní sféry, lze tyto knihy i nadále využívat také při taktické a strategické výuce důstojníků. Katedra teorie vojenství na brněnské Univerzitě obrany ve své webové prezentaci deklaruje, že se „v oblasti vojenské historie (...) zabývá obdobím od starověku až do současnosti s důrazem na historii vojenství v 19. a 20. století, tradic prvního, druhého a třetího odboje a na historii zahraničních misí“.¹⁴² Ostatně mezi poměrně tradiční kombinace mezioborového

¹³⁶ Srov. projekt *Œuvres de Frédéric le Grand – Werke Friedrichs des Großen* [online]. Universität Trier Bibliothek [cit. 16. 3. 2023]. Dostupné z: <http://friedrich.uni-trier.de/de/>.

¹³⁷ HASENSTEIN, Wilhelm. *Das Feuerwerkbuch von 1420: 600 Jahre deutsche Pulverwaffen und Büchsenmeisterei*. München: Dt. Technik, 1941. Vzhledem k době a místě vydání díla však nepřekvapí, že je tato práce poněkud zatížena nacistickou ideologií. K vlastnímu spisu *Feuerwerkbuch* více v dalším textu této práce, především v podkapitole 7.3 *Dělostřelectví*.

¹³⁸ HAHLWEG, W., ed. *Die Heeresreform der Oranier: Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen*. Wiesbaden: Selbstverlag der Historischen Kommission, 1973.

¹³⁹ BARKER, T. M., ed. *The Military Intellectual and Battle*. K Nasavského i Montecuccoliho rukopisům více v této práci v podkapitole 6.1 *Rukopisné vojenské příručky raného novověku*.

¹⁴⁰ CINKE, Vladimír, ed. *Výcvik se zbraněmi: Vojenská cvičební příručka ze 17. století. Jacob de Gheyn*. Praha: Elka Press, 2015.

¹⁴¹ Srov. KUBEŠ, Jiří et al. *Cesty a život Jindřicha Hýzrla z Chodů*. Praha: Národní muzeum, 2021, s. 350–363.

¹⁴² Srov. *O katedře* [online]. Katedra teorie vojenství, Fakulta vojenského leadershipu, Univerzita obrany [cit. 16. 3. 2023]. Dostupné z: <https://fv1.unob.cz/fakulta/struktura/katedra-teorie-vojenstvi-k-105/>.

výzkumu patří studium taktik a strategií, které byly využity v historických ozbrojených konfliktech, dnešními vojenskými profesionály.¹⁴³

4.1 Vojenské retrospektivní bibliografie a katalogy

Od počátku novověku se vojenské teoretické spisy začaly stávat předmětem soupisů retrospektivní bibliografie. V průběhu renesance se ještě mohlo jednat o pokusy o všeobecné bibliografie dosavadní knižní produkce, které se v souladu s dobovým přístupem k vědění pokoušely o postihnutí veškerých znalostí lidstva a vytvoření virtuální všeobecné knihovny latinsky zvané *bibliotheca universalis*.¹⁴⁴ Rostoucí množství nových literárních děl související s rozvojem humanismu a nárůst počtu reedic starších publikací v důsledku vynálezu knihtisku však vedl k postupnému vzniku specializovaných bibliografií. V 17. století se mezi ně zařadily bibliografie vojenské. Autorem nejstarší z nich se stal jeden za zakladatelů moderního knihovnictví, Gabriel Naudé.¹⁴⁵ Počet takto zaměřených bibliografií významně narostl v 18. století, a to především v německých státech, mezi nimiž lze hlavní důraz položit na militarizované Prusko.¹⁴⁶

Soupisy vojenských publikací vycházejí tiskem dodnes. Jedná se o katalogy konkrétních sbírek nebo jejich částí i o retrospektivní bibliografie se specifickým geografickým, chronologickým nebo tematickým vymezením. Níže zmíněné tituly zdaleka nepředstavují vyčerpávající seznam těchto publikací, jejich cílem je pouze na příkladu několika rozsáhlejších děl ilustrovat široké spektrum této odborné produkce. Z katalogů konkrétních knihoven lze např. uvést soupis vojensko-historických publikací uložených v knihovně University

¹⁴³ Viz např. aktivity plk. Otakara Foltýna v souvislosti s bitvou na Bílé hoře. Srov. FOLTÝN, Otakar et al. *1620 – cesta na Horu = 1620 – Road to Mountain*. Praha: Národní muzeum, 2020.

¹⁴⁴ Srov. stejnojmenné dílo patrně nejvýznamnějšího bibliografa 16. století: GESNER, Konrad. *Bibliotheca universalis, sive catalogus omnium scriptorum locupletissimus, in tribus linguis, Latina, Graeca, & Hebraica opus novum, & non bibliothecis tantum instituendis necessarium, sed studiosis omnibus*. Zürich: Christoph Froschauer, 1545. USTC 616753.

¹⁴⁵ Jedná se o čtvrtou část druhé knihy NAUDÉ, Gabriel. *Syntagma de studio militari ad illustrissimum iuvenem Ludovicum ex comitibus Guidiis a Balneo*. Roma: Giacomo Facciotti, 1637, s. 504–550. USTC 4014234. Uživatelsky přívětivější a přehlednější je druhé, zkrácené vydání opatřené rejstříkem: Týž. *Gabriel. Naudaei Parisini. Bibliographia Militaris in Germania primum edita*. Jena: Officina Nisiana, 1683. VD17 1:048507L a 27:734386P. Srov. SCHWAGER, Therese. *Militärtheorie im Späthumanismus: Kulturtransfer taktischer und strategischer Theorien in den Niederlanden und Frankreich, 1590–1660*. Berlin: De Gruyter, 2012, s. 701–707.

¹⁴⁶ Srov. LUGS, Jaroslav. *O vojenské bibliografii: Zvláštní otisk z „Vojenských rozhledů“ roč. XVI. (1935), číslo 2*. Praha: nákladem vlastním, 1935. Lugsův text jmenuje řadu dalších vojenských bibliografií od 17. století až po 30. léta 20. století. Je však třeba upozornit na několik nedostatků: Studie obsahuje pouze vybrané soupisy, mezi nimiž kupříkladu chybí významné dílo Maxe Jähne, které bude přiblíženo níže. Informace o díle Gabriela Naudého je chybná – vydání z roku 1683 se nejmenuje *Bibliotheca militaris*, ale *Bibliographia Militaris*. Nadto je studie významně orientována na sovětskou bibliografii.

of Michigan.¹⁴⁷ Mezi geograficky vymezenými bibliografiemi vojenského písemnictví se již několika vydání dočkal soupis anglických vojenských knih (a vybraných zahraničních titulů) vzniklých do roku 1642.¹⁴⁸ Příkladem vojenské bibliografie zaměřené geograficky, a navíc úzce tematicky je soupis fortifikační literatury vytištěné v Benátkách vytvořený Paulem Bremanem.¹⁴⁹ Ještě rozsáhlejší je pak publikace Louise Ph. Sloose *Warfare and the Age of Printing*, která sice primárně shrnuje sbírky několika knihoven, avšak v nich uložené spisy třídí podle věcného hlediska.¹⁵⁰ Toto monumentální třísazkové dílo doplněné samostatně vydaným rejstříkem je katalogem raně novověkých knih vytištěných před rokem 1801, které jsou uloženy v nejvýznamnějších nizozemských vojenských sbírkách. Militárními příručkami se zabývá několik kapitol v prvním díle¹⁵¹ a jedna kapitola v díle druhém.¹⁵²

Retrospektivní bibliografie i katalogy se od konce 20. století přesouvají ze stran tištěných publikací do elektronického prostředí. On-line dostupné databáze lze obvykle snadno prohledávat a pokud obsahují věcné třídění, je možné vojenské spisy filtrovat.¹⁵³ Na tomto místě je však potřeba připomenout jistou rezervovanost nejen historiků, ale i bibliografů k vojenským dějinám, které jim jsou obvykle tematicky na hony vzdálené. Z toho pramení fakt, že mezi vojenské příručky někdy řadí i publikace, které s vojenstvím souvisí poměrně okrajově, nebo které vůbec nemají příručkový charakter.¹⁵⁴ Jednou z ambicí této disertační práce je tato chybná zařazení revidovat.

¹⁴⁷ SPAULDING, Thomas M. – KARPINSKI, Louis Charles. *Early Military Books in the University of Michigan Libraries*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1941.

¹⁴⁸ COCKLE, Maurice J. D. *A Bibliography of English Military Books up to 1642 and of Contemporary Foreign Works*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., 1900. Opětovně vydáno 1957, 1978 a 2016.

¹⁴⁹ BREMAN, Paul. *Books on Military Architecture Printed in Venice: An Annotated Catalogue*. Leiden: Brill, 2002. Tento autor vydal spolu s Johnem Buryem také soupis architektonické literatury vytištěné mezi roky 1460 a 1640 bez ohledu na místo jejich vydání, do kterého spadají i spisy o pevnostní architektuře. Srov. BURY, John – BREMAN, P. *Writings on Architecture, Civil and Military, c. 1460 to 1640: A Checklist of Printed Editions*. Leiden: Brill, 2001.

¹⁵⁰ SLOOS, Louis Ph. *Warfare and the Age of Printing: Catalogue of Early Printed Books from before 1801 in Dutch Military Collections: With Analytical Bibliographic Descriptions of 10,000 Works*. Leiden: Brill, 2008.

¹⁵¹ V druhé části knihy kapitoly 2–3 a 5–8.

¹⁵² Kapitola 10.

¹⁵³ Např. databáze *Knihopis* obsahuje věcné téma „vojenství“, databáze USTC kategorií „Military Handbooks“, databáze *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts* (dále *VD17*) mj. téma „Kriegskunde“ a další. Klíčová slova, která v databázích relevantních pro tuto práci s problematikou vojenských příruček souvisí, budou detailněji představena níže. Srov. *Knihopis* [online]. Národní knihovna ČR [cit. 13. 2. 2022]. Dostupné z: <http://www.knihopis.cz/>; *USTC* [online]. St Andrews University [cit. 13. 2. 2022]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>; *VD17* [online]. Deutsche Forschungsgemeinschaft [cit. 13. 2. 2022]. Dostupné z: <http://www.vd17.de/>. Více o uvedených databázích v této práci níže v podkapitole 5.1 *Retrospektivní bibliografie*.

¹⁵⁴ Srov. databázi USTC, která obsahuje přímo věcnou kategorii „Military Handbooks“.

4.2 Studie a monografie o vojenských příručkách

Odborná pojednání o vojenských příručkách vznikají zhruba od 19. století. Zájem o tento typ publikací zpočátku projevovali především bývalí důstojníci.¹⁵⁵ Mezi ně patřily i dvě nejvýznamnější osobnosti německé vojenské historiografie přelomu 19. a 20. století – Hans Delbrück a Max Jähns, oba veteráni prusko-francouzské války. Znamější Delbrück absolvoval studium dějin, kterými se nadále odborně zabýval a roku 1895 se stal řádným profesorem na berlínské univerzitě. Jeho patrně nejproslulejší dílo *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte* se zaměřuje na vojenské dějiny z všeobecného hlediska a vojenské příručky zmiňuje pouze ilustračně.¹⁵⁶

Pro téma této disertační práce je proto podstatnější dílo Maxe Jähnsa. Tento absolvent pruské vojenské akademie v Berlíně, na níž sám později vyučoval dějiny válečnictví, byl silněji spjat s vojenskou praxí. Jeho *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland* sice také do určité míry pojednává o obecném vývoji válečnictví od starověku po autorovu současnost, ale jádrem výkladu je vojenské umění a vojenská věda, pro něž slouží jako hlavní pramen výzkumu právě vojenské příručky.¹⁵⁷ Je fascinující, jak velké množství vojenských spisů Jähns znal a měl možnost prozkoumat – dávno před vznikem komplexních a snadno veřejně dostupných vojenských bibliografií a před on-line zpřístupněním starých militárních tisků. Ačkoliv Jähns nebyl obeznámen se všemi dobovými vojenskými příručkami a některé informace, které uvádí, je nutné revidovat, je jeho dílo dodnes inspirativním a hodnotným zdrojem faktů o vojenských manuálech.

Žánr, který je předmětem zájmu této práce, však dlouho unikal další soustavné badatelské pozornosti. Po boku edičních zpřístupnění vojenských teoretických děl a militárních bibliografických soupisů se až v druhé polovině 20. století začaly ve větší míře objevovat studie využívající metod knihovny, které pojednávají o těchto spisech. I pro dnešní bádání platí, že se vojenskými příručkami dlouhodobě zabývá minimum odborníků, a většina těch, kteří na téma při svém výzkumu narazí, mu věnuje jediný publikační výstup jako určitý „vedlejší produkt“ studia jiné problematiky.

Následující odstavce si kladou za cíl přiblížit zásadní odborné publikace o vojenských příručkách. Hlavní důraz je kladen na texty o manuálech, které byly vydány tiskem v 16. a 17. století. Množství dalších souvisejících studií a monografií je zmíněno v poznámkovém aparátu

¹⁵⁵ Tento „původ“ většiny vojenských historiků byl obvyklý ještě v první polovině 20. století, a právě z něj mimo jiné pramenila dodnes leckdy patrná rezervovanost civilních historiků-akademiků k dějinám válečnictví. Srov. např. PRCHAL, V. *Společenstvo hrdinů*, s. 58.

¹⁵⁶ Srov. DELBRÜCK, Hans. *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Band 1–4*. Berlin: Georg Stilke, 1900–1908.

¹⁵⁷ JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften. Erste–Dritte Abteilung*. 1889–1891.

předchozích i následujících kapitol. Práce, které se raně novověkým vojenským písemnictvím zabývají, jsou často interdisciplinární, jelikož jejich předmět zájmu nutně vybízí ke kombinaci přístupů několika vědních oborů. Vedle metod dějin knižní kultury a dějin vojenství se tak na jejich stranách často setkáváme také například s přístupy literární vědy či dějin umění.

Vzhledem k faktu, že vojenských příruček byly v raně novověké Evropě vytištěny tisíce, jsou nuceni badatelé, kteří se jimi zabývají, svůj výzkum nějakým způsobem vymezit.¹⁵⁸ Nejčastější je zaměření na literární produkci konkrétního regionu. Přesto na geografický záběr někteří autoři rezignovali a pojednali o určitých aspektech vojenských manuálů více méně průřezově. Mezi ně patří Martha Pollak, která sepsala publikaci *Cities at War in Early Modern Europe*. Tato odbornice na raně novověké umění a architekturu se v kapitole *Military Culture and the Dissemination of Urban Knowledge* zabývá dobovou fortifikační literaturou, přejímáním informací mezi autory zkoumaných spisů a ilustračním aparátem těchto knih s důrazem na frontispisy.¹⁵⁹ Právě na frontispisy vojenských příruček ze 17. století se zaměřil také badatel v oblasti vědy a techniky Volker Remmert ve čtvrté kapitole své publikace *Widmung, Welterklärung und Wissenschaftslegitimierung*.¹⁶⁰ Vojenskou architekturou, konkrétně prezentací vojenských táborů na stranách vybraných vojenských příruček od antiky po 17. století a jejich reflexí při plánování městské zástavby, se zabývali Christof Baier a Ulrich Reinisch v textu *Das römische Militärlager und die „ideale Stadt“ der Neuzeit*.¹⁶¹

Většina badatelů, kteří vojenské manuály zkoumají, působí v západoevropských a severoamerických vědeckých a vzdělávacích institucích, ačkoliv jak bude z následujícího textu patrné, existují i výjimky. Zájem badatelů dosud vzbudily především hojněji vydávané příručky ze západní a jižní Evropy než méně četné publikace z ostatních regionů.

Na italské reálie se zaměřoval historik umění Horst de la Croix, autor několik textů o pevnostním stavitelství, mezi něž patří studie *The Literature on Fortification in Renaissance Italy*.¹⁶² Význam italského vojenského písemnictví v 16. století a badatelský zájem o něj dokládají též další příspěvky – například výše zmíněná retrospektivní bibliografie Paula

¹⁵⁸ Od specifického vymezení užívaného v této práci, které bylo představeno v kapitole 2. *Vymezení tématu*, se přístup mnohých badatelů liší – viz níže.

¹⁵⁹ POLLAK, Martha. *Military Culture and the Dissemination of Urban Knowledge*. In: *Cities at War in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 61–107.

¹⁶⁰ REMMERT, Volker. *Widmung, Welterklärung und Wissenschaftslegitimierung: Titelbilder und ihre Funktionen in der wissenschaftlichen Revolution*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2005, s. 103–118.

¹⁶¹ BAIER, Christof – REINISCH, Ulrich. *Das römische Militärlager und die „ideale Stadt“ der Neuzeit*: Polybios, Machiavelli, Dürer, Serlio, Stevin und die Suche nach idealen städtischen Raumordnung. In: FORMISANO, Marco – BÖHME, Hartmut, ed. *War in Words: Transformations of War from Antiquity to Clausewitz*. Berlin: de Gruyter, 2011, s. 127–156.

¹⁶² DE LA CROIX, H. *The Literature on Fortification in Renaissance Italy*, s. 30–50.

Bremana.¹⁶³ Dvě badatelky se zaměřily na vzájemný vztah italských a nizozemských příruček pro vojáky na počátku 17. století: V 90. letech 20. století to byla Anne C. E. Simoni, dlouholetá odborná knihovnice a kurátorka sbírky nizozemských tisků v British Library, ve studii *Soldier's Tales*,¹⁶⁴ před nedávnem pak Nina Lamal, v současnosti postdoktorandka Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, v textu *Publishing Military Books in the Low Countries and in Italy in the Early Seventeenth Century*.¹⁶⁵

Lamal se zabývá dějinami knižní kultury, bibliografií a obecně komunikačními sítěmi raného novověku, a proto její publikace o militárních příručkách byla v podstatě jen střípkem v mozaice jejího knihovědného výzkumu. Oproti tomu již zmiňovaný historik vojenství a knižní kultury Louis Ph. Sloos se zaměřuje na vojenské manuály primárně. Kromě výše citované bibliografie *Warfare and the Age of Printing* se zabývá vojenským písemnictvím z hlediska vojenství i dějin knižní kultury také v publikaci *Gewapend met kennis*.¹⁶⁶

O nizozemské vojenské příručce, kterou ilustroval Jacques de Gheyn (1565–1629), z uměnovědného hlediska pojednala kunsthistorička Suzanne J. Walker ve studii *Arms and the Man*.¹⁶⁷ Vojenské teorii a její recepci a šíření především v nizozemských a francouzských militárních příručkách se věnuje Therese Schwager v knize *Militärtheorie im Späthumanismus*.¹⁶⁸

Fortifikačními manuály vydanými v 16.–18. století ve Francii a Španělsku se zabývá architekt Jorge Galindo Díaz z Universidad Nacional de Colombia v publikaci *The Dissemination of Military Perspective through Fortification Treatises between the Sixteenth and Eighteenth Centuries*.¹⁶⁹ Dalším příspěvkem ke španělským vojenským příručkám je studie „Doctors of the Military Discipline“: *Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period*, jejímž autorem je Fernando González de León ze Springfield College v Massachusetts.¹⁷⁰ Na španělskou

¹⁶³ BREMAN, P. *Books on Military Architecture Printed in Venice*.

¹⁶⁴ SIMONI, Anne C. E. *Soldier's Tales: Observation on Italian Military Books Published at Antwerp in the Early 17th Century*. In: REIDY, Denis V. – RHODES, Dennis E., ed. *The Italian Book 1465–1800: Studies Presented to Dennis E. Rhodes on His 70th Birthday*. London: The British Library, 1993, s. 255–290.

¹⁶⁵ LAMAL, N. *Publishing Military Books in the Low Countries and in Italy*, s. 222–239.

¹⁶⁶ SLOOS, L. *Gewapend met kennis: 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland*. Nijmegen: Vantilt, 2012.

¹⁶⁷ WALKER, Suzanne J. *Arms and the Man: Constructing the Soldier in Jacques de Gheyn's Wapenhandelinge*. *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*. 2007–2008, **58**, s. 138–161.

¹⁶⁸ SCHWAGER, T. *Militärtheorie im Späthumanismus*.

¹⁶⁹ DÍAZ, Jorge Galindo. *The Dissemination of Military Perspective through Fortification Treatises between the Sixteenth and Eighteenth Centuries*. *Nexus Network Journal: Architecture and Mathematics*. 2014, **16**, s. 569–585.

¹⁷⁰ GONZÁLEZ DE LEÓN, F. „Doctors of the Military Discipline“: *Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period*. *Sixteenth Century Journal*. 1996, **27**(1), s. 61–85. Své poznatky využil také v monografii: týž. *The Road to Rocroi*.

vojenskou příručku vydanou roku 1583 v Mexiku se zaměřuje francouzský historik Jean-Paul Le Flem ve studii *L'art de feu. Les „Dialogues Militaires“ du Doctor Garcia de Palacios*.¹⁷¹

Většina publikační produkce o vojenských manuálech je anglickojazyčná, jejími autory jsou mnohdy Britové, Američané a Kanadčané, a proto nepřekvapí, že řada jejich studií a monografií je zaměřena na anglickou příručkovou literaturu. Britský historik Sir John Rigby Hale se stal autorem syntézy sociokulturně pojatých dějin vojenství *Renaissance War Studies*. Téma publikace odráží Halův zájem o britské a italské dějiny, přičemž na vojenské příručky je alespoň částečně zaměřeno několik ze zařazených studií. Ty se zabývají titulními listy těchto manuálů,¹⁷² anglickou vojenskou příručku z roku 1562,¹⁷³ Machiavelliho názory na opevnování¹⁷⁴ nebo tištěním vojenských spisů v renesančních Benátkách,¹⁷⁵ přičemž i další zařazené texty s tématem souvisí – např. kapitoly o vojenském vzdělávání důstojníků.¹⁷⁶

Anglické vojenské literatury a vzdělávání se věnovala historička Barbara Donagan ve studii *Halcyon Days and the Literature of War*.¹⁷⁷ Historik Paul Scannell, v současnosti působící jako důstojník kanadských ozbrojených sil, publikoval knihu *Conflict and Soldiers' Literature in Early Modern Europe*, v níž se vojenskými příručkami zabývá především první kapitola *The Published Works of Soldiers*.¹⁷⁸ Mark R. Geldof je autorem studií o anglických vojenských příručkách *The Pike and the Printing Press a Fighting on Paper*.¹⁷⁹

Především je však v souvislosti s jazykově anglickou produkcí třeba zmínit texty Davida R. Lawrence. Jeho kniha *The Complete Soldier* zkoumá vojenské spisy a vojenskou kulturu v Anglii v letech 1603–1645.¹⁸⁰ Záměrem publikace není pouze podat prostý soupis děl, ale především charakterizovat jejich vliv na dobovou vojenskou praxi, kulturu a na nové vojenské myšlenky a přístupy ve studovaném regionu. Autor se příbuzným tématem zabýval i ve své

¹⁷¹ LE FLEM, Jean-Paul. *L'art de feu. Les „Dialogues Militaires“ du Doctor Garcia de Palacios*. Auditeur des Audiences de Mexico at Guatemala. In: *Le soldat, la stratégie, la mort: Mélanges André Corvisier*. Paris: Economica, 1989, s. 90–105.

¹⁷² HALE, John Rigby. The Argument of Some Military Title Pages of the Renaissance. In: *Renaissance War Studies*. London: Hambledon Press, 1985, s. 211–222.

¹⁷³ Týž. On a Tudor Parade Ground: the Captain's Handbook of Henry Barrett, 1562. In: Tamtéž, s. 247–284.

¹⁷⁴ Týž. To Fortify or Not to Fortify? Machiavelli's Contribution to a Renaissance Debate. In: Tamtéž, s. 189–210.

¹⁷⁵ Týž. Printing and the Military Culture of Renaissance Venice. In: Tamtéž, s. 429–471.

¹⁷⁶ Týž. The Military Education of the Officer Class in Early Modern Europe. In: Tamtéž, s. 226–246; týž. Military Academies on the Venetian Terraferma in the Early Seventeenth Century. In: Tamtéž, s. 285–308.

¹⁷⁷ DONAGAN, Barbara. *Halcyon Days and the Literature of War: England's Military Education Before 1642. Past & Present*. 1995, (147), s. 65–100.

¹⁷⁸ SCANNELL, Paul. The Published Works of Soldiers. In: *Conflict and Soldiers' Literature in Early Modern Europe: The Reality of War*. London: Bloomsbury Academic, 2014, s. 15–46.

¹⁷⁹ GELDOF, Mark R. The Pike and the Printing Press: Military Handbooks and the Gentrification of the Early Modern Military Revolution. In: MCLEAN, Matthew – BARKER, Sara K., ed., *International Exchange in the European Book World*. Leiden: Brill, 2016, s. 147–168; týž. Fighting on Paper: New Perspectives on the Transmission of Martial Knowledge in Renaissance England. *Mars & Clio*. 2013, (36), s. 31–40.

¹⁸⁰ LAWRENCE, D. *The Complete Soldier*.

studii *The Evolution of the English Drill Manual*.¹⁸¹ Lawrencova monografie byla pro tuto disertační práci inspirativní v řadě ohledů, mj. ve věcné charakteristice vojenských příruček a dělení knih o vojenském umění na výcvikové manuály a rozsáhlejší analytická pojednání.

Vedle převažujících publikací o anglických pěchotních příručkách lze zmínit také již více než 80 let starou studii Thomase M. Spauldinga *Militarie Instructions for the Cavallerie* o příručce jezdecké.¹⁸²

Zatímco studie a monografie zabývající se reáliemi západní a jižní Evropy bylo možné v rámci této disertační práce využít především jako metodologickou inspiraci a komparační materiál pro můj vlastní výzkum střeoevropských příruček, tituly zabývající se vojenskými manuály střední a východní Evropy mají úzkou souvislost se zkoumaným tématem i po obsahové stránce. V německých městech bylo v 16. a 17. století vytištěno několikanásobně více vojenských příruček než v ostatních oblastech střední a východní Evropy. Dalo by se proto přepokládat, že se většina moderního výzkumu v tomto regionu zaměřuje právě na německé manuály. Ve skutečnosti je však již více než 130 let stará práce z pera Maxe Jähne do značné míry stále nepřekonaná. Moderní syntéza takového rozsahu dosud nevznikla a objevují se pouze dílčí studie a monografie na příslušné téma. Ty mnohdy pojednávají o šíření vojenské teorie prostřednictvím příručkové literatury napříč regiony raně novověké Evropy a nezaměřují se tedy výlučně na německou produkci. Mnohé z těchto studií proto již byly zmíněny výše.

Užší geografické těžiště má několik publikací: Německé rukopisné i tištěné vojenské manuály na přelomu středověku a novověku jsou předmětem výzkumu Rainera Lenga z Universität Würzburg, který jim, vedle řady dílčích studií, věnoval monografii *Ars belli*.¹⁸³ Kniha obsahuje mimo jiné informace o vojenském spisu Reinharda I. Solms-Lich (1491–1562) z poloviny 16. století, jehož sedmá kniha je také předmětem studie *Europe's Earliest Kriegsspiel?*, kterou sepsal historik Jorit Wintjes z téže univerzity.¹⁸⁴ Problematika vojenských příruček je více či méně reflektována ve většině titulů zaměřených na vojenskou teorii, které někdy obsahují i bibliografické soupisy relevantních témat, jako třeba kniha Hartwiga Neumanna *Festungsbaukunst und Festungsbautechnik*.¹⁸⁵

¹⁸¹ Týž. *The Evolution of the English Drill Manual: Soldiers, Printers and Military Culture in Jacobean England*. In: LANGMAN, Pete, ed., *Negotiating the Jacobean Printed Book*. Aldershot, UK: Ashgate Publishing, 2011, s. 117–135.

¹⁸² SPAULDING, T. M. *Militarie Instructions for the Cavallerie*. *The Journal of the American Foundation*. 1938, 2(2), s. 105–110.

¹⁸³ LENG, Rainer. *Ars belli: Deutsche taktische und kriegstechnische Bilderhandschriften und Traktate im 15. und 16. Jahrhundert. Band 1–2*. Wiesbaden: Reichert, 2002.

¹⁸⁴ WINTJES, Jorit. *Europe's Earliest Kriegsspiel? Book Seven of Reinhard Graf zu Solms' Kriegsregierung and the „Prehistory“ of Professional War Gaming*. *British Journal for Military History*. 2015, 2(1), s. 15–33.

¹⁸⁵ NEUMANN, Hartwig. *Festungsbaukunst und Festungsbautechnik: Deutsche Wehrbauarchitektur vom XV. bis XX. Jahrhundert*. Koblenz: Bernard & Graefe, 1988. Znovu vydáno 1994 a 2000.

Solidně badatelsky zpracované jsou polské raně novověké vojenské příručky. Jejich domácí výzkum odstartoval Tadeusz Marian Nowak, jehož profesním působištěm byl Wojskowy Instytut Historyczny ve Varšavě. Vedle řady prací o dějinách polského vojenství a válečnictví se mnohé jeho publikace – vydávané v průběhu celé druhé poloviny 20. století – zabývaly polskou militární příručkovou literaturou domácí i překladovou. Po boku úctyhodného množství studií a edičně zpřístupněných rukopisů a starých tisků je třeba zdůraznit monografie *Polskie wojskowe piśmiennictwo techniczne do roku 1764*,¹⁸⁶ *Rozwój techniki raketowej w świetle europejskich traktatów XIII–XVII wieku*¹⁸⁷ nebo *Polskie tłumaczenia europejskiej literatury wojskowej dokonane w XVI–XVIII wieku*.¹⁸⁸ Některé z publikací spolu s ním sepsala jeho manželka Janina Nowakowa, která byla též historičkou a autorkou samostatných studií o vojenské naukové literatuře.¹⁸⁹

Na Nowakův výzkum navázali další badatelé z řad vojenských historiků. Mezi ně patřil např. Karol Olejnik, který působil v Poznani na Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Na vojenské příručky středověku a raného novověku se zaměřila především jeho kniha *Rozwój polskiej myśli wojskowej od schyłku XV do końca XVII wieku*.¹⁹⁰ Historik a novinář Zdzisław Spieralski publikoval texty o dějinách polského vojenství a edičně zpřístupňoval související prameny. S polskou vojenskou teorií souvisí jeho studie *Jana Tarnowskiego Rozmowa o prowadzeniu wojny z Turkami 1542*.¹⁹¹

Na počátku 90. let 20. století již existovalo dostatečné množství dílčích výstupů, aby bylo možné sepsat syntézu polského vojenského písemnictví. Tu vytvořil vojenský historik a profesionální voják Janusz Sikorski a vydal ji pod názvem *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*.¹⁹² Snad kvůli jazykové bariéře či jen nedostatečné heuristice však tato kniha unikla pozornosti již dvakrát vzpomenutého nizozemského historika Sloose, který anotaci své publikace *Gewapend met kennis* uvozuje nepravdivou informací, že dosud „neexistuje žádná všeobecná studie o vojenské knižní kultuře jakékoliv země.“¹⁹³

¹⁸⁶ NOWAK, T. M. *Polskie wojskowe piśmiennictwo techniczne do roku 1764*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1961.

¹⁸⁷ Týž. *Rozwój techniki raketowej w świetle europejskich traktatów XIII–XVII wieku*. Warszawa: Retro-Art, 1995.

¹⁸⁸ Týž. *Polskie tłumaczenia europejskiej literatury wojskowej dokonane w XVI–XVIII wieku*. Warszawa: Retro-Art, 2000.

¹⁸⁹ Např. NOWAKOWA, Janina. Księcia Albrechta „Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych“ w tłumaczeniu Macieja Strubicza z 1561 r. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 1985, **28**, s. 71–87.

¹⁹⁰ OLEJNIK, Karol. *Rozwój polskiej myśli wojskowej od schyłku XV do końca XVII wieku*. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1976.

¹⁹¹ SPIERALSKI, Zdzisław. *Jana Tarnowskiego Rozmowa o prowadzeniu wojny z Turkami 1542*. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 1986, **29**, s. 287–312.

¹⁹² SIKORSKI, J. *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*. Warszawa: Bellona, 1991.

¹⁹³ „...en er bestaat van geen enkel land een algemene studie over militaire boekcultuur.“ Uvedeno na zadní obálce knihy SLOOS, L. *Gewapend met kennis*. Nemluvě o tom, že tím byla zcela ignorována i Jähnsova práce o vojenské knižní kultuře německých zemí.

V posledních letech v Polsku stojí za zmínku práce Karola Łopateckého, který působí na univerzitě v Białystoku. Mezi jeho texty o vojenské knižní kultuře patří studie o rukopisech Albrechta z Hohenzollernu (1490–1568)¹⁹⁴ a monografie „*Disciplina militaris*“ w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku.¹⁹⁵

Na území raně novověkých Uher ve zkoumané době žádná tiskárna nefungovala, proto studie, které se vojenskými příručkami v tomto regionu zabývají, jsou zaměřeny buď na import těchto knih do země, nebo na rukopisnou produkci. Tématu se věnoval např. maďarský vojenský historik a profesionální voják Gábor Hausner v publikacích *Vojenská spisba v ranonovovekom Uhorsku*¹⁹⁶ nebo *Uhorská vojenská literatúra v 17. storočí*,¹⁹⁷ na Slovensku pak historik Viliam Čičaj ve studii *Vojenská literatúra v meštianskom prostredí v období novoveku*.¹⁹⁸ Edici a kritický komentář vojenské instrukce z roku 1570 obsahuje studie Kataríny Bodnárové.¹⁹⁹

Ačkoliv východní Evropa, konkrétně oblast Ruska, do tématu této disertační práce nespadá, hodnotný komparační materiál poskytují nedávné studie Olega Rusakovského, který v současnosti působí jako nezávislý badatel v Jerevanu. Ve svých pracích se zabývá ruskými vojenskými rukopisy,²⁰⁰ nejstarší vytištěnou ruskou vojenskou příručkou a její recepcí v dobové vojenské praxi²⁰¹ i dalšími souvisejícími tématy.²⁰²

V České republice je dosud výzkum vojenských příruček v podstatě v začátcích. Před více než třiceti lety se k tématu okrajově přiblížil Josef Macek ve studii *Osudy Machiavelliho*

¹⁹⁴ ŁOPATECKI, Karol. Military Works of Albert of Hohenzollern. Comments on the Three Manuscripts Attributed to Albert of Hohenzollern in the Years 2009–2014. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 2017, (speciální číslo), s. 245–273; týž. „Kriegsbericht und Memorial“ – the first military work of Albrecht Hohenzollern. *Folia Toruniensia*. 2018, **18**, s. 23–34.

¹⁹⁵ Týž. „*Disciplina militaris*“ w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku. Białystok: Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy, 2012.

¹⁹⁶ HAUSNER, Gábor. Vojenská spisba v ranonovovekom Uhorsku. *Vojenská história*. 2005, **9**(4), s. 67–82.

¹⁹⁷ Týž. Uhorská vojenská literatúra v 17. storočí: Základná charakteristika uhorskej vojenskovedeckej literatúry. *Vojenská história*. 2009, **12**(4), s. 91–99.

¹⁹⁸ ČIČAJ, Viliam. Vojenská literatúra v meštianskom prostredí v období novoveku. *Vojenská história*. 2018, **22**(1), s. 82–96.

¹⁹⁹ BODNÁROVÁ, Katarína. Inštrukcia arcivojvodu Karola pre muštermajstra Františka z Gery a jeho pisára Jozefa Stützelu z 10. Októbra 1570. *Vojenská história*. 2011, **15**(1), s. 88–98.

²⁰⁰ RUSAKOVSKIY, Oleg. Das erste russische Militärrecht für fremde Söldner? Die kriegsorganisatorische Dokumentation von Hans Schlitte aus der Überlieferung des Bayerischen Staatsarchivs. *Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. 2017, **19**, s. 11–45; týž. „Foreigners are said to be wise and honest but they teach us false things“: „On Military Tactics“ (1700/1701) by Ivan Pososhkov and Western military tradition. *War in History*. 2022, **29**(2), s. 283–301.

²⁰¹ Týž. The Russian Edition of Johann Jacobi von Wallhausen's *Kriegskunst zu Fuß* (1649). The History of a Failure. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*. 2020, **79**(1), s. 1–25.

²⁰² V roce 2023 bude vydána naše společná kapitola o vojenských příručkách pro pěchotu v druhé polovině 17. století: ANDRESOVÁ, K. – RUSAKOVSKIY, O. Conflict. In: HENDRIKSEN, Marieke, ed. *A Cultural History of Technology. 4., The Age of Expansion and Enlightenment (1650–1800)*. London: Bloomsbury Academic, 2023. V tisku.

v *Čechách a na Moravě*.²⁰³ V rámci výzkumu vojenské teorie z dobových příruček čerpal Petr Klučina např. v knize *Třicetiletá válka*.²⁰⁴ Kniha bohužel neobsahuje bibliografické odkazy, a proto je množství použitého ikonografického materiálu obtížné přiřadit ke konkrétním tištěným pramenům – v mnoha případech právě vojenským příručkám. Na dílo vojenského teoretika Johanna Jacobiho von Wallhausen (kol. 1580–1627) se kromě výše zmíněného Olega Rusakovského a některých německých badatelů zaměřil i Jiří Hofman ve studii *Uherské bojiště v díle J. J. Wallhausena*.²⁰⁵ Obecně však platí, že vojenské příručky v rámci české historiografie dosud vzbudily minimální zájem, především u několika mladých historiků, kteří se tématem nadále nezabývají.²⁰⁶ Jednou z ambicí této disertační práce je tento dosavadní nedostatek české historiografie alespoň do určité míry napravit.

²⁰³ MACEK, Josef. Osudy Machiavelliho v Čechách a na Moravě. *Český časopis historický*. 1990, **88**(1–2), s. 72–84.

²⁰⁴ KLUČINA, P. *Třicetiletá válka*.

²⁰⁵ HOFMAN, Jiří. Uherské bojiště v díle J. J. Wallhausena. In: *Kurucké vojny a ich odkaz v histórii, kultúre a umení*. Dolný Kubín: Oravské muzeum, 2012, s. 7–20. Publikace obsahuje bibliografický soupis Wallhausenových děl, ale je třeba podotknout, že tento soupis není kompletní a obsahuje několik nepřesností. Srov. ANDRESOVÁ, K. Šíření myšlenek raně novověké revoluce ve vojenství do střední Evropy prostřednictvím vojenských příruček Johanna Jacobiho von Wallhausena. In: HEILANDOVÁ, Lucie – PAVELKOVÁ, Jindra, ed. *Knížky naučení všelikého*. Brno: MZK, 2019, s. 49–68.

²⁰⁶ Např. OPAVOVÁ, Tereza. *Obraz války a vojenství v 16. a 17. století očima českých šlechticů* (= magisterská diplomová práce). Praha: FF UK, 2013. Vedoucí práce: Marie Šedivá Koldinská. Dále též ŠVEHELKA, O. „Zbroje a odění potřebí jest...“.

5. Metodologie

Předložená disertační práce je interdisciplinární, proto bylo třeba na předměty zkoumání – vojenské příručky – pohlížet optikou několika oborů. Mezi ně patří informační věda (vojenské příručky jako média přenášející informace), knihověda (vojenské příručky jako typografické objekty a výsledek kooperace tiskaře, ilustrátora, rytce, nakladatele a dalších profesionálů), dějiny umění (vojenské příručky jako umělecká díla, ilustrační složka) a vojenská historie (vojenské příručky jako nositelé vojenské teorie).

S tím souvisí fakt, že bylo nutné použít několik různých metod, které se navzájem doplňovaly, aby přinesly kýžený výsledek. Mezi ty hlavní patří bibliografický popis, textová analýza, prosopografická charakteristika a typografická a ikonografická analýza. Tato kapitola představuje nejen použité metody, ale i úskalí, která při jejich aplikaci vyvstala. Kromě toho charakterizuje postup práce včetně předvýzkumu a pilotních studií, jejichž cílem bylo ověřit plánované výzkumné metody na menším a jasně vymezeném vzorku knih.

*Předvýzkum a pilotní studie*²⁰⁷ jsou metodologické postupy využívané především v sociologii, tudíž i metodiku této vědní disciplíny lze považovat za částečně relevantní pro tuto disertační práci. V předloženém projektu jsem sice nepracovala se současnou populací, avšak ke starým tiskům jsem z určitého hlediska přistupovala podobně jako sociolog aplikující metody kvantitativního i kvalitativního výzkumu na společnost. Vytvořila jsem jasně definovaný soubor knih a na základě jejich analýzy jsem jednotlivá díla kategorizovala za pomoci formulářů obsahově i formálně analogických k sociologickým dotazníkům

5.1 Retrospektivní bibliografie

Předvýzkum i pilotní studie byly třeba především proto, že heuristika a vytvoření bibliografického soupisu zkoumaných publikací představovaly jednoznačně nejnáročnější a nejzdlouhavější součást projektu. Jak uvádí Petr Voit ve své *Encyklopedii knihy*: „Náročnost vlastního studia a paralelní heuristiky spolu s četností typologicky rozmanitých prvotisků a starých tisků prozatím nedovoluje sestavovat retrospektivní bibliografii bez výběrových kritérií (jazykových, teritoriálních, věcných, typologických či chronologických). Jednotlivá kritéria je možno úspěšně křížit.“²⁰⁸ Z této kombinace hledisek vzešel i bibliografický soupis, který je zařazen jako první příloha této disertační práce. Obsahuje všechny dohledané vojenské

²⁰⁷ Srov. hesla „předvýzkum“ a „pilotáž“: *Sociologická encyklopedie* [on-line]. Sociologický ústav AV ČR [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: http://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Hlavni_strana.

²⁰⁸ Srov. VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri, 2008, s. 747.

příručky (věcné hledisko) vytištěné ve střední Evropě (teritoriální hledisko) v letech 1550–1650 (chronologické hledisko). Jak bude zdůvodněno níže, je však více než jisté, že tento soupis bude v budoucnu třeba rozšířit o další nálezy publikací, které v době odevzdání práce ještě nebyly známy.

Předtím, než jsem přistoupila k vytvoření tohoto bibliografického soupisu, jsem v rámci předvýzkumu vytvářela podobný soupis, který byl snáze uchopitelný. V letech 2012–2019 jsem byla zaměstnána v Knihovně Vojenského historického ústavu Praha, která vlastní značné množství materiálu relevantního pro mé bádání.²⁰⁹ Od roku 2015 jsem působila jako správkyňe tzv. starého fondu, který obsahuje publikace vytištěné do roku 1920 a rukopisy. Tento fond obsahuje nejen vojenské příručky, ale i další vojenské, historické a jinak zaměřené spisy. Nejprve jsem proto přistoupila k průzkumu všech knih v příslušném fondu, které byly vytištěny v letech 1550–1650 (bez geografického vymezení), a s jejich pomocí redefinovala, jakým způsobem bude v disertační práci žánr vojenských příruček charakterizován. Na tisících z tohoto fondu jsem také otestovala výzkumné metody související s rozbořením ilustrací a ikonografickou analýzou zkoumaných knih – konkrétně frontispisů a bordur na titulních stranách.²¹⁰

Poté již bylo možné přistoupit k postupné tvorbě retrospektivní bibliografie vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650. Zásadními zdroji pro jeho tvorbu se staly on-line dostupné bibliografické databáze. Vzhledem ke geografickému zaměření této práce na střední Evropu jsem využila především portály uvedené v následující podkapitole.

The Universal Short Title Catalogue (USTC)²¹¹ již více než 25 let provozuje Reformation Studies Institute na University of St Andrews. Databáze projektu, který vede Andrew Pettigree, v současnosti obsahuje především záznamy evropských spisů vytištěných do roku 1650, postupně však zařazuje i mladší tisky vydané do roku 1700. Portál USTC byl pro tuto práci podstatný, jelikož jsou do něj stahovány (a následně upravovány a doplňovány) záznamy z mnoha světových knihoven a dílčích retrospektivních bibliografií. Oproti řadě teritoriálně vymezených projektů zde tedy panuje snaha o globální přístup. Záznamy v databázi je možné filtrovat z mnoha hledisek – mj. geograficky, chronologicky i tematicky. Přínosné je také připojení odkazů na dostupné digitální kopie příslušných tisků. S projektem USTC a s jeho

²⁰⁹ K historii fondu této knihovny viz JANOVSKEJ, Miroslav. Z historie knihovny Vojenského historického ústavu. *Historie a vojenství*. 1993, 42(2), s. 111–125. Ke struktuře fondu viz KREJČIKOVÁ, Milena – ROMAŇÁK, Andrej. Vojenská historická knihovna – přehled fondů. *Historie a vojenství*. 1995, 44(1), s. 166–175.

²¹⁰ ANDRESOVÁ, K. Bordury titulních stran vojenských příruček v knihovně Vojenského historického ústavu. In: KRUSINSKY, R. – VINTROVÁ, T., ed. *Bibliotheca Antiqua 2016*. Olomouc: VKOL, 2016, s. 7–14; táž. Frontispisy a ryté titulní listy vojenských příruček první poloviny 17. století ve fondu Knihovny Vojenského historického ústavu v Praze. *Knihy a dějiny*. 2016, 23(1–2), s. 147–164.

²¹¹ USTC [online]. St Andrews University [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>.

bibliografickou praxí jsem se měla možnost osobně seznámit v rámci stáže na University of St Andrews v červnu a červenci 2016, během níž jsem se podílela na plnění databáze.

Databáze obsahuje věcnou kategorii „military handbooks“, která byla z pochopitelných důvodů pro tuto práci zcela zásadní. Vojenské příručky zkoumaného období jsou však kromě ní (ač je nejčastější) řazeny i do kategorií „art and architecture“ (pevnostní stavitelství), „economics“ (některé dělostřelecké spisy), výjimečně i „science and mathematics“, „educational books“ a okrajově i do jiných kategorií (kam však byly zpravidla zařazeny v důsledku chyby).

Pro německou jazykovou oblast, která zaujímá významnou část regionu, na nějž se tato práce zaměřuje, a z níž pochází většina excerpovaných vojenských příruček, jsou zásadní dva bibliografické projekty. Pro 16. století je to *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (VD16)²¹² a pro 17. století *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts* (VD17).²¹³ Projekt VD16 byl zahájen roku 1969, přičemž zpočátku se jednalo o knižně vydávanou bibliografii, později též o on-line dostupnou databázi. Do roku 1999 soupis vytvářela Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG), poté Die Bayerische Staatsbibliothek v Mnichově. Jak je zjevné z názvu, jedná se o bibliografii tisků vydaných v německé jazykové oblasti v 16. století. Pro století následující vznikl pod DFG v roce 1996 obdobný projekt, VD17. Od roku 2007 ho provozují Staatsbibliothek zu Berlin, Bayerische Staatsbibliothek v Mnichově a Herzog August Bibliothek ve Wolfenbüttelu ve spolupráci s dalšími institucemi.

Obě databáze připojují k záznamům odkazy na digitální kopie starých tisků. VD17 je však v mnoha ohledech uživatelsky přívětivější. Pro předloženou disertační práci byla podstatná především dvě rozšíření, která ve starší VD16 chybí – věcné třídění a digitální kopie klíčových stran vložené do záznamů. Druhé jmenované rozšíření bylo zásadní především tehdy, když nebyl starý tisk volně dostupný. S jeho pomocí bylo v mnoha případech možné určit totožnost či vzájemné odlišnosti některých vydání již před získáním kopie kompletního spisu nebo před průzkumem fyzického exempláře v některé z knihoven, které ho vlastní. V rámci věcného třídění byly relevantní především kategorie „Kriegskunde“ (do níž spadala většina zkoumaných tisků) a „Festungsbau“ (pro teorii pevnostního stavitelství).

²¹² *Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* (dále VD16) [online]. Bibliotheksverbund Bayern [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: <http://www.vd16.de/>.

²¹³ *VD17* [online]. Deutsche Forschungsgemeinschaft [cit. 13. 2. 2022]. Dostupné z: <http://www.vd17.de/>.

Zatímco produkci z německé oblasti Švýcarska lze nalézt v databázích VD16 a VD17, pro spisy z 15. a 16. století vytištěné v jeho francouzské oblasti slouží databáze *GLN 15–16*.²¹⁴ Písmena v jejím názvu zastupují tři města, na jejichž produkci byla původně zaměřena – Ženeva (Geneva), Lausanne a Neuchâtel. Až do své smrti roku 2020 byl autorem a vedoucím projektu Jean-François Gilmont. Databáze obsahuje odkazy na digitální kopie tisků a věcné třídění. Pro téma této práce byla podstatná poměrně široká věcná kategorie „sciences, techniques“. Databáze GLN 15–16 je úzce teritoriálně i chronologicky vymezena, proto bylo možné projít pouhých 85 záznamů z této kategorie, které databáze obsahovala v době odevzdání disertační práce, přičemž většinu z nich bylo možné ze zkoumaného vzorku vyřadit už na základě kontroly názvových údajů.

Polské staré tisky jsou předmětem bibliografie z konce 19. století, jejímž autorem byl „otec polské bibliografie“, Karol Estreicher.²¹⁵ Jeho dílo bylo vydáno tiskem a o více než 100 let později se stalo podkladem pro vznik elektronické databáze polských tisků *Bibliografia Staropolska*, jejichž záznamy jsou z původního Estreicherova díla převzaty.²¹⁶ Současným vedoucím projektu je Waclaw Walecki. Databáze však dosud není příliš uživatelsky přívětivá, špatně se v ní vyhledává, neobsahuje odkazy na digitální kopie ani věcnou charakteristiku. Jedná se o převedení Estreicherovy bibliografie do elektronické podoby, avšak prozatím bez doplnění nových poznatků badatelů 20. a 21. století.

Pro české prostředí existují dvě relevantní retrospektivní bibliografie: *Knihopis*²¹⁷ a *Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků do roku 1800* (BCBT),²¹⁸ které jsou od roku 2016 dostupné společně prostřednictvím portálu *Knihověda.cz*.²¹⁹ Databáze *Knihopis* je nástupcem tištěného *Knihopisu českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*²²⁰ a dalších souvisejících publikací. Práce na původním *Knihopisu* začala již roku 1923. Elektronická verze existuje od 90. letech 20. století. Zpočátku ji provozoval Kabinet pro

²¹⁴ *GLN 15–16* [online]. Bibliothèque de Genève [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: <http://www.ville-ge.ch/musinfo/bd/bge/gln/>.

²¹⁵ ESTREICHER, Karol. *Bibliografia polska = Bibliographie polonaise: 120000 druków*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1870–1899. Bibliografie nezahrnuje pouze záznamy publikací vytištěných na území dnešního Polska, ale v širším regionu. Lze v ní proto nalézt i spisy rozmnožené v litevských a ukrajinských dílnách, které v období, na které se zaměřuje tato práce, ležely na území tehdejšího Polského království, případně Polsko-litevské unie.

²¹⁶ *Bibliografia Staropolska* [online]. Uniwersytet Jagielloński [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: <https://www.estreicher.uj.edu.pl/home/>.

²¹⁷ *Knihopis* [online]. Národní knihovna ČR [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: <http://www.knihopis.cz/>.

²¹⁸ *Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků do roku 1800* (dále *BCBT*) [online]. Knihovna AV ČR [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: <https://kvo.lib.cas.cz/cizojazyzna-bohemika/databaze-bcbt/>.

²¹⁹ *Knihověda.cz: Portál k dějinám české knižní kultury do roku 1800* [online]. Knihovna AV ČR [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: <https://www.knihoveda.cz/>.

²²⁰ HORÁK, František – WIŽDÁLKOVÁ, Bedřiška – TOBOLKA, Zdeněk Václav, ed. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Praha: Komise pro knihopisný soupis českých a slovenských tisků, 1925–1967.

klasická studia Filosofického ústavu AV ČR, od roku 2015 Oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny ČR. Od následujícího roku na něm spolupracuje též Knihovědné oddělení Knihovny AV ČR. Toto oddělení současně provozuje a odpovídá za databázi BCBT, která vzniká od roku 1953. Její přesun do elektronického prostředí započal o 40 let později naskenováním původních katalogizačních karet, od roku 2014 je databáze BCBT zpřístupněna on-line. České databáze obsahují odkazy na digitální kopie tisků i věcnou charakteristiku „vojenství“. Ta samozřejmě zahrnuje řadu titulů nepříručkového charakteru. Jak bude detailně rozebráno níže, v celé tiskařské produkci Českého království v letech 1550–1650 byla identifikována jediná vojenská příručka vydaná v češtině,²²¹ v cizím jazyce pak žádná.²²²

V případě všech výše zmíněných retrospektivních bibliografií je třeba mít na paměti některé objektivní komplikace a problémy, především nekompletnost příslušných databází.²²³ Všechny projekty – bez ohledu, zda jejich vývoj probíhá několik posledních let, nebo byly založeny již v 19. století – je třeba vnímat jako odraz aktuální úrovně bádání. Do databází jsou nadále doplňovány záznamy nově objevených děl, zapojují se nové knižní sbírky, které přispívají informacemi o svých – někdy unikátních – starých tiscích, a staré záznamy jsou naopak slučovány, pokud jsou zjištěny duplicity.

V průběhu práce na disertaci se podařilo několik edic, které dosud nejsou v bibliografických databázích evidovány, dohledat.²²⁴ Je však takřka jisté, že v budoucnu budou odhaleny ještě další vojenské příručky, které byly vytištěny ve střední Evropě v letech 1550–1650. Dokonce je možné, že se nové objevy neomezí jen na drobné spisky v podstatě neznámých autorů. V roce 2021 byl např. do databáze VD17 doplněn záznam vydání, které by teoreticky mělo být dobře známé. Dílo *Kriegskunst zu Fuß* Johanna Jacoba von Wallhausen (kol. 1580–1627), které se dočkalo v raném novověku řady vydání v různých jazycích, je jednou z nejznámějších vojenských příruček 17. století všeobecně. Přesto dosud nebylo reflektováno německé vydání z roku 1631 – ačkoliv ho realizoval světově proslulý nakladatel Matthaeus Merian starší

²²¹ SCHWENDI, L. von. *Discurs o Běhu Wálečném a Auřadech Wogenských*. Č. 126 v katalogu.

²²² Další on-line dostupné bibliografické databáze využity nebyly, jelikož jejich excerpty nebyla pro příslušné téma relevantní. Důvodem byl fakt, že se v regionu, na něž se další bibliografie zaměřují, vojenské příručky v příslušné době netiskly, nebo že tisky z daného regionu mají záznamy v databázích výše zmíněných. Srov. především hesla Maďarsko a Slovensko: VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 551, 820–821, ale i další hesla se střední Evropou související – Slovinsko (s. 821), Chorvatsko (s. 384–385), Srbsko (s. 831), Rumunsko (s. 765), Ukrajina (s. 954) a Litva (s. 545).

²²³ Srov. např. BEYER, Jürgen. How Complete are the German National Bibliographies for the Sixteenth and Seventeenth Centuries (VD16 and VD17)? In: WALSBY, Malcolm – KEMP, G., ed. *The Book Triumphant: Print in Transition in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Leiden: Brill, 2011, s. 57–77.

²²⁴ Z toho důvodu je v bibliografickém soupisu – *Příloze 1* této práce – vždy uvedena položka „Bibliografie“, i pokud je označena pouze znakem X informujícím o tom, že dílo není evidováno v žádné z bibliografií.

(1593–1650). Jediný známý exemplář knihy je uložen v zámecké knihovně v Baden-Badenu. Na jeho základě byl již vytvořen záznam v databázi VD17, avšak USTC ho dosud neeviduje.²²⁵

Dalším problémem těchto projektů je aplikace štítků věcného třídění (v případě USTC i štítky regionu vydání). Ve všech jmenovaných databázích, které je využívají, jsou doplňovány průběžně – nejsou tedy obsaženy v každém záznamu. O jejich doplňování se starají katalogizátoři, kteří však leckdy nemají čas na důkladný obsahový průzkum díla, někdy chybují a záznam omylem přiřadí do jiné kategorie, než kam správně patří. Proto bylo při excerpaci všech databází nutné projít podstatně více záznamů než jen ty, které bylo možné jednoduše filtrovat v rámci tematicky nejrelevantnější věcné kategorie. V případě databáze USTC, která jako jediná používá přímo kategorii „Military Handbooks“, pak byla komplikací též skutečnost, že mezi vojenské příručky leckdy řadí i díla, která nelze z definice považovat za vojenské příručky – např. informace o soudobých nebo historických konfliktech.

Ambicí bibliografického soupisu, který je přílohou této práce, je evidovat všechny známé vojenské příručky vytištěné ve střední Evropě v letech 1550–1650. Ačkoliv lze předpokládat, že tento soupis není kompletní a v budoucnu budou objeveny další spisy, které by do něj měly patřit, nelze rezignovat na snahu o co největší úplnost. Vedle on-line dostupných databází proto bylo nutné prozkoumat vícero zdrojů, s jejichž pomocí byly dohledány další relevantní staré tisky. Jednalo se především o katalogy konkrétních knihoven a o další odbornou literaturu.

Předně šlo o katalogy středoevropských knižních sbírek, v nichž bylo možné očekávat větší množství materiálu, který je předmětem výzkumu. Čelné místo mezi nimi zaujímal tzv. starý fond Knihovny Vojenského historického ústavu Praha, dále pak knihovna Heeresgeschichtliches Museum ve Vídni, Hadtörténeti Könyvtár (vojenská historická knihovna) v Budapešti a knihovna Muzeum Wojska Polskiego ve Varšavě. Excerpovány byly též fondy několika významných středoevropských institucí: univerzitních knihoven ve Vídni, ve Varšavě a Central European University v Budapešti, národních knihoven v Praze, ve Vídni, ve Varšavě a v Budapešti, pražské Knihovny Národního muzea a knihovny polské akademie věd v Kórniku. Kromě toho byly prozkoumány fondy britských knihoven, které posloužily především jako zdroje metodologicky podnětné odborné literatury, avšak ve svých bohatých sbírkách obsahovaly také několik pro výzkum relevantních starých tisků: Jednalo se o Bodleian Libraries i další knihovny univerzity v Oxfordu a sbírky univerzity v St Andrews.

Vzhledem k práci na disertačním projektu v době probíhající pandemie covid-19 nebylo možné fyzicky navštívit všechny relevantní knihovny. V případě dalších institucí proto byly

²²⁵ WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 178 v katalogu.

na základě excerptce katalogů objednány digitální kopie starých tisků. Jednalo se o Sächsische Landes-, Staats- und Universitätsbibliothek v Drážďanech, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek v Göttingenu, Forschungsbibliothek Gotha náležející k univerzitě v Erfurtu, Herzog August Bibliothek ve Wolfenbüttelu, knihovnu Deutsches Historisches Museum v Berlíně a Biblioteku Jagiellońskou v Krakově.

Pro předloženou práci bylo též podstatné studium tiskem vydaných retrospektivních bibliografií vojenských příruček a další odborné literatury, jejichž hlavní tituly byly představeny výše.²²⁶ Každou z dosud existujících bibliografií bylo třeba podrobit kritice a reflektovat pouze ty tituly, které odpovídají vymezení tématu této práce. Pro německé prostředí bylo nejpodstatnější dílo Maxe Jähne *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland*. Pro polské prostředí potom publikace Tadeusze Mariana Nowaka a jeho nástupců.²²⁷

Ve snaze rozšířit bibliografickou základnu byly také excerptovány katalogy frankfurtských knižních veletrhů, jejichž průzkum bude přiblížen níže.²²⁸ Ačkoliv studium tohoto typu pramenů přineslo určité nové informace o dobovém přístupu k raně novověkým vojenským příručkám, další tituly v jeho rámci odhaleny nebyly. Závěrem je třeba zmínit, že některé relevantní publikace byly inkorporovány do bibliografického soupisu díky náhodným nálezům.

Prvním krokem při tvorbě bibliografického soupisu byl průzkum vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650, které jsou v relevantních bibliografických databázích označeny výše uvedenými štítky věcného třídění. V případě každé takové publikace bylo posouzeno, zda splňuje potřebné podmínky ke svému zařazení do soupisu vojenských příruček. Souběžně s ním byl vytvářen seznam autorů zjištěných vojenských manuálů a byly dohledány a prozkoumány další publikace, na nichž se tyto osoby podílely. Pokud se jednalo o knihy zkoumaného žánru, byly doplněny do soupisu. Poté byla vysledována klíčová slova, která se často objevovala v názvových údajích zkoumaných knih. Příslušné termíny byly vyhledány v bibliografických databázích, načež byly takto zjištěné další tituly do soupisu doplněny. Na základě neúplné pracovní verze soupisu byla následně stanovena konkrétnější charakteristika vojenských příruček, jak jsou v této práci chápány,²²⁹ byly finalizovány názvy skupin obsahové klasifikace, a vyřazeno několik titulů, které konkretizované podmínky nesplňovaly.

²²⁶ Srov. v této práci kapitulu 4. *Vojenské příručky ve světle knihovědného bádání*.

²²⁷ Srov. v této práci kapitulu 2. *Vymezení tématu*.

²²⁸ Srov. v této práci kapitulu 6. *Vojenské příručky jako literární žánr*.

²²⁹ Srov. v této práci kapitulu 2. *Vymezení tématu*.

Další publikace byly dohledávány v odborné literatuře, v tiskem vydaných retrospektivních bibliografiích a v katalogích vybraných knižních sbírek. Většina z takto doplněných titulů byla následně nalezena i v bibliografických databázích, avšak podařilo se objevit i tisky, které tyto databáze dosud nevidovaly. Probíhalo slučování duplicitních záznamů a akvizice digitálních kopií všech relevantních vojenských příruček. S přihlédnutím k pravidlům popisu dokumentů RDA (Resource Description and Access) a k praxi velkých bibliografických projektů, které byly pro potřeby této práce excerpovány, byla stanovena struktura záznamů. Ta však zohledňovala také specifické zaměření tohoto výzkumného tématu. Vzhledem k němu bylo nutné zachovat některé odchylky od norem popisu.²³⁰ Následovala finalizace katalogu vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650, který je zařazen jako první příloha této práce.

5.2 Další výzkumné metody

Tvorba bibliografického soupisu byla nutnou podmínkou další práce na projektu. Již před finalizací katalogu však bylo možné načrtnout výzkumné otázky, postupně upřesňovat jejich znění a činit některé z kroků nutných k jejich zodpovězení. Po realizaci dvou pilotních studií zaměřených na vojenské příručky ve fondu Knihovny Vojenského historického ústavu jsem přistoupila k postupnému publikování dílčích výsledů výzkumu středoevropských vojenských příruček bez ohledu na místo jejich dnešního uložení. Ačkoliv jsou v hlavních bodech tyto studie stále platné, v některých detailech bylo třeba jejich výsledky revidovat, a to z důvodu nutné reflexe poznatků novějších studií a monografií i proto, že se mé poznání zkoumané problematiky od doby publikování původních textů prohloubilo. Některé kapitoly předložené disertační práce proto jsou z větší části totožné s mými dříve vydanými studiemi,²³¹ avšak určité teze jsou upravené v souladu s nejnovějšími výsledky bádání – mého i dalších autorů.

V rámci práce na projektu byly využívány kvantitativní i kvalitativní výzkumné metody, přičemž většina kapitol obsahuje informace vzešlé z obou typů výzkumu. Celkový zkoumaný soubor 227 vojenských příruček umožňoval klást některé otázky, které nesměřují ke konkrétním vydáním, ale k žánru obecně. Díky těmto otázkám bylo možné charakterizovat příslušný žánr, jeho všeobecné znaky i vývoj v průběhu let, specifika studovaných publikací v rámci všeobecné knižní produkce i zvláštnosti středoevropských tisků tohoto žánru ve srovnání s jeho produkcí v jiných oblastech Evropy. Po sestavení retrospektivní bibliografie

²³⁰ Tyto odchylky jsou charakterizovány v této práci v *Příloze 1*.

²³¹ Všechny tako využitě studie jsou náležitě citované v textu práce.

vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650 (příloha 1) a přehledů původců daných děl (přílohy 2–5) bylo s jejich pomocí možné zodpovědět otázky statistické povahy, které významně napomáhají tento dosud jen vágně vnímaný žánr uchopit a charakterizovat.²³²

V případě statistických metod uplatňovaných na původce knih je třeba na prvním místě zmínit prosopografii, tedy kvantitativní sociostatistickou metodu vyvíjenou především od 70. let 20. století, která zkoumá určitý jasně definovaný okruh osob. Cílem prosopografie je konstruovat kolektivní sociální realitu, jinak řečeno vytvořit určitý „kolektivní životopis“. Jejím výsledkem je tedy charakteristika příslušné sociální skupiny, určení jejích obvyklých vlastností a odchylek od tohoto standardu, jež některé z osob ve zkoumané skupině vykazují. V české historiografii je prosopografie dosud uplatňována především při bádání o středověké (případně raně novověké) společnosti a jedná se obvykle o výzkumy rozsáhlých společenských struktur čítajících tisíce jedinců.²³³

Uplatnění této metody v předložené disertační práci se tedy od dosavadní běžné české praxe liší: Soubory zkoumaných jedinců jsou tvořeny všemi dohledanými osobami splňujícími potřebnou charakteristiku, tedy podíl na vzniku vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650. Jádrem práce proto není bádání nad obdobím středověku, ale raného novověku a nejedná se o tisíce ani stovky jedinců, ale pouhé desítky. Přesto má tato metoda v tomto výzkumu své místo, jelikož je jejím výsledkem charakteristika osob, které ve zkoumané době a oblasti vojenské příručky obvykle produkovaly – především v roli autorů. Pozornost je ovšem věnována i dalším původcům – obzvláště tiskařům a nakladatelům.

Kvalitativní výzkum je v předložené práci zastoupen především analýzou textu, typografie a ilustrací. Analýza textu umožňuje zodpovídat otázky vztahující se k obsahu zkoumaných knih, a spadá tedy především do oboru dějin vojenství. Zkoumány však nebyly pouze hlavní texty knih nesoucí informace naučného charakteru, ale také paratexty – především tzv. peritexty

²³² K statistickým metodám v historickém výzkumu např. HAVRÁNEK, Jan – PETRÁŇ, J. *Základy statistické metody pro historiky*. Praha: SPN, 1963; FLOUD, Roderick. *Einführung in quantitative Methoden für Historiker*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1980. Uvedené tituly se však zabývají především jejich využitím v rámci bádání v oblasti hospodářských a sociálních dějin.

²³³ K prosopografii v českém historickém výzkumu s odkazy na další literaturu srov. STOČES, Jiří. Hlavní směry současné historiografie středověkých univerzit: Přehled středoevropské historické produkce po roce 1989 s důrazem na předhusitské pražské univerzity. *Český časopis historický*. 2004, **102**(2), s. 342–371; týž. Prosopografie – od nadšení ke skepsi a zpět. *Český časopis historický*. 2012, **110**(3–4), s. 765–775; NODL, Martin. Středověká prosopografie. In: týž. *Dějepisectví mezi vědou a politikou: Úvahy o historiografii 19. a 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007, s. 173–202. Ve světovém kontextu a v nejširším chronologickém zaměření srov. KEATS-ROHAN, Katharine Stephanie Benedicta, ed. *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*. Oxford: Unit for Prosopographical Research, 2007. Mezi nejnovější české prosopografické práce zaměřené na pozdní středověk a počátek raného novověku patří HOLÁ, Mlada – HOLÝ, Martin et al. *Profesoři pražské utravvistické univerzity v pozdním středověku a raném novověku (1457/1458–1622)*. Praha: Academia, 2022.

fungující uvnitř knihy, mezi něž se řadí dedikace, předmluvy, doslovy, poznámky atp.²³⁴ Tyto části knihy umožňují zodpovědět otázky týkající se okolností publikování děl a vydavatelem očekávané recepce knih. Typem peritextu je i typografie, která byla též podrobena výzkumu. Z hlediska mého badatelského záměru však nebylo nutné zkoumat jednotlivé komponenty konkrétního typografického materiálu, ale především celkově zhodnotit, co typografie vypovídá o předpokládaných recipientech příslušných publikací.

Jediný tiskařský materiál, který je v této práci důkladněji zkoumán, představují ilustrace – ať už složené z typografických značek, tvořené dřevořezovými štočky, nebo mědirytovými deskami. Bylo sledováno druhotné využití starších ilustrací, inspirační zdroje, které posloužily při tvorbě nových ilustrací, a především naučná informace, kterou příslušná vyobrazení nesou. Kromě naučných ilustrací však řada vojenských příruček obsahovala také úvodní ilustrace (frontispisy, ryté titulní listy, bordury na titulních listech), jejichž hlavním smyslem byla propagace díla. Pro interpretaci těchto listů bylo třeba využít metod ikonografické analýzy.²³⁵

Celkovému porozumění zkoumanému žánru napomohlo zpracování několika případových studií, které se zabývají konkrétními vojenskými příručkami, specifickými autory nebo určitými segmenty tohoto žánru. Tyto případové studie prezentují vybrané aspekty žánru vojenských příruček, čímž ilustrují širší tématu.²³⁶

²³⁴ K zásadním publikacím v oblasti výzkumu vojenské teorie ve zkoumaném období viz v této práci kapitulu 3. *Raně novověké vojenství*. Intenzivní zájem o paratexty ve světovém kontextu vzbudil především GENETTE, Gérard. *Seuils*. Paris: Éditions du Seuil, 1987. Genette se zaměřil na literaturu 18.–20. století, zatímco starším obdobím se zabývali badatelé již dříve. Mezi ně patřil SCHOTTENLOHER, Karl. *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1953, na jehož výzkum později navázala skupina, která publikovala sborník AMMON, Frieder von – VÖGEL, Herfried, ed. *Die Pluralisierung des Paratextes in der Frühen Neuzeit: Theorie, Formen, Funktionen*. Berlin: Lit, 2008. V anglosaské knihovědě se tématem pro období raného novověku zabývali např. SMITH, Helen – WILSON, Louise, ed. *Renaissance Paratexts*. New York: Cambridge University Press, 2011. V domácím prostředí paratexty zkoumali především VOIT, P. Prology a epilogy v díle Šimona Lomnického z Budče. In: *Česká bibliografie*. Praha: Státní knihovna ČR, 1987, s. 112–147; nebo BOHATCOVÁ, Mirjam. Předmluva v českých předbělohorských tiscích. In: *Knihotisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory*. Praha: Academia, 1970, s. 83–105 a v dalších publikacích. V současnosti se tématem zabývá PIŠNA, Jan. Století paratextů: O peritextech v bohemikálních tiscích 16. století. In: *Studia Bibliographica Posoniensia*. Bratislava: Univerzitná knižnica v Bratislave, 2019, s. 40–62 a v dalších svých studiích.

²³⁵ Předikonografický popis, ikonografickou analýzu a ikonografickou syntézu pojmenoval a charakterizoval PANOFSKY, Erwin. *Význam ve výtvarném umění*. Praha: Academia, 2013, s. 41–72. Ikonografickým rozbořením frontispisů, rytých titulních listů a titulních bordur raně novověkých naučných knih se v zahraničí zabýval např. REMMERT, V. *Widmung, Welterklärung und Wissenschaftslegitimierung*. V rámci domácí knihovědy se na frontispisy raně novověkých děl zaměřuje především Hana Beránková, která vydala shrnující monografii BERÁNKOVÁ, Hana. *Barokní frontispisy v tiskařské bohemikální produkci*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2020.

²³⁶ Příslušné studie budou citovány na relevantních místech níže.

5.3 Výzkumné otázky a ověřované teze

Hlavní výzkumná otázka této disertační práce zní: Jaké jsou dějiny vydávání vojenských příruček ve středoevropském prostoru v letech 1550–1650? Pro zodpovězení takto obsažené otázky bylo nutné stanovit řadu dílčích podotázek, jež ilustrují, kterým směrem se mé bádání ubíralo. Znění těchto podotázek se odráží ve struktuře této práce, a je tedy dobře patrné v soupisu jejího obsahu. Jedná se především o tyto výzkumné otázky:

- Jak je možné dělit vojenské příručky podle obsahu a formy?
- Jak se zkoumané knihy dělí podle typu vojska, o němž pojednávají?
- Jak lze charakterizovat militární příručky s ohledem na země, z nichž pocházejí?
- Jakým ilustračním aparátem byly zkoumané knihy doprovázeny?
- Kdo byli původci raně novověkých vojenských manuálů?
- Jak se studovaný žánr proměňoval v průběhu let?

Práce tedy prezentuje několik možných dělení vojenských příruček: podle obsahu a formy, země vydání nebo podle typu vojska, pro něž jsou určeny. V kapitolách, které se těmito problematikám věnují, bývá obvykle pojednáno o všech skupinách spisů, jejichž typologie vyplynula z tohoto dělení.²³⁷

Předem stanovené teze, které si tato práce klade za cíl ověřit, jsou tyto:

- V letech 1550–1650 ve střední Evropě dominovala rozsáhlejší analytická pojednání o válce a vojenství nad stručnými manuály.
- Z obsahového hlediska lze vojenské příručky rozdělit do několika skupin. Těmi nejobvyklejšími typy byly ve zkoumané době knihy o vojenském umění, vojenské správě a o pevnostním stavitelství.
- Většina autorů vojenských příruček sepsala pouze jednu publikaci příslušného žánru. Jen několik málo osobností vydalo více než dvě různá militární díla, která byla navíc – vzhledem k oblíbenosti spisů i jejich autorů – publikována několikrát.
- Žádní nakladatelé se nesespecializovali výhradně na vydávání vojenských příruček, ovšem někteří vydali opakovaně úspěšné publikace zkoumaného žánru, případně se podíleli na produkci většího množství děl jednoho vojenského teoretika či různých vojenských autorů.
- Většina středoevropských vojenských příruček z let 1550–1650 vyšla na území dnešního Německa a v německém jazyce.

²³⁷ Pokud se tak neděje, je tento fakt náležitě zdůvodněn. Např. kapitola 9. *Vojenské příručky podle země vydání* obsahuje pouze stručnou informaci o vojenských příručkách vydávaných v německých tiskárnách, což je však logicky zdůvodněno.

- V Českých zemích v letech 1550–1650 vycházely vojenské příručky tiskem pouze výjimečně a jejich texty se zde šířily především v opisech.
- Většina vojenských příruček vytištěných ve zkoumané době ve střední Evropě byla ilustrovaná.
- Objem produkce vojenských příruček ve zkoumaném prostoru a období postupně rostl. Kulminoval před začátkem třicetileté války (1618), po němž následoval pokles jejich produkce.

6. Vojenské příručky jako literární žánr

Jak bylo uvedeno již výše, vojenské manuály lze všeobecně charakterizovat jako naučné publikace určené vojákům na různých stupních armádní hierarchie, které obsahují informace týkající se vojenské služby a vojenství z obecného hlediska, nebo pouze služby a vojenství určitého druhu vojsk. Tyto informace mohou pocházet z jednoho či z několika typů zdrojů, mezi něž patří mj. vojenské či právní předpisy a nařízení, služební instrukce nebo praktické zkušenosti vojáků.²³⁸ S vojenskými manuály se v Evropě bylo možné setkat již od antiky. Žánr se pochopitelně v průběhu následujících let proměňoval podle aktuálního vývoje vojenství a dle toho, které informace byly pro jeho uživatele v příslušné době podstatné.

6.1 Rukopisné vojenské příručky raného novověku

Ačkoliv se raně novověké vojenské příručky od těch starších lišily co do obsahu i formy, navazovaly na starší středověkou a antickou vojenskou literaturu. Všechny manuály šířené do 40. let 15. století byly pochopitelně rukopisné a ani po vynálezu knihtisku se zpočátku mnoho nezměnilo. První tištěné vojenské příručky se objevily v 70. letech, avšak jednalo se o díla zprostředkovávající nebo reagující na spisy antické. Původní raně novověké tisky zkoumaného žánru se objevily až na počátku 16. století.

Vedle nich se vojenské knihy nadále opisovaly ručně. To se týkalo jak některých starších, osvědčených děl, tak zcela nových prací. Ani v období mezi roky 1550 a 1650, na něž se tato práce zaměřuje, rukopisné militární příručky nevymizely a v některých částech zkoumaného regionu nad tisky dokonce převládaly. Z hlediska jejich vztahu ke knihtisku lze rukopisy vojenských manuálů rozdělit do několika skupin: Knihy první skupiny se v průběhu zkoumaného období šířily pouze v rukopisné formě. Spisy druhé skupiny se zpočátku rozmnožovaly jako manuskripty a později byly vytištěny. Třetí skupina zahrnuje díla, která vznikla jako rukopisy a následně byla využita jinými autory jako zásadní (a mnohdy nepřiznané) podklady pro jejich vlastní tisky. Čtvrtou skupinou jsou rukopisné opisy starších tištěných příruček.

V období relevantním pro výzkum již technika knihtisku umožňovala méně nákladné množení určitého díla. Díky tomu bylo k dispozici více jeho exemplářů, jejichž cena byla nižší než v případě pořizování nákladného rukopisu, nezřídka iluminovaného, jako tomu bylo v předchozích dobách. Tištěné knihy tak mj. i díky své lepší dostupnosti snáze dosahovaly

²³⁸ Srov. v této práci kapitulu 2. *Vymezení tématu.*

většího vlivu na čtenářstvo. Přesto v relevantním období existovaly i takové vojenské teoretické manuskripty, které ovlivňovaly své čtenáře již krátce po svém vzniku – třebaže nevyšly tiskem.

Pro vývoj žánru byl podstatný rukopis *Kriegsbuch* Johanna VII. von Nassau-Siegen (1561–1623), bratrance nizozemského místodržitele Mořice Oranžského. Nasavský již od mládí získával praktické válečné zkušenosti, avšak vojenskou teorii studoval také teoreticky prostřednictvím spisů svých předchůdců, především antických autorů. Na základě jeho knihy byla vystavěna nizozemská vojenská reforma, o jejíž uvedení do praxe se zasloužil především Mořic Oranžský. Rukopis, který vznikl mezi roky 1589 a 1600, lze zařadit mezi analytické publikace o vojenském umění, které budou obecně charakterizovány níže.²³⁹ Po rozboru antického vojenského umění na základě děl několika tehdejších teoretiků v něm následuje charakteristika dobového drilu a povelů, které jsou uvedeny v několika jazycích. Další části knihy se zabývají individuálním výcvikem pěších i jízdních vojáků. Následují pasáže o cvičení celých jednotek, část textu se též věnuje obléhání a obraně pevností. Vše je doplněno množstvím naučných ilustrací.²⁴⁰ *Kriegsbuch* Johanna Nasavského v raném novověku tiskem vydán nebyl, přesto na něj navázali mnozí pokračovatelé, mezi nimi především Johann Jacob von Wallhausen (kol. 1580–1627), autor řady tištěných vojenských příruček, které budou představeny v následujících kapitolách. Wallhausen s ním byl v úzkém kontaktu, dokonce vytvořil studijní plán a několik měsíců řídil vojenskou školu, kterou Johann Nasavský zřídil v německém Siegen.²⁴¹ Právě díky zprostředkování Wallhausenovými tisky se s vojenskou teorií Johanna Nasavského seznámili mnozí čtenáři.

Mezi roky 1639 a 1642 vznikla další významná rukopisná vojenská příručka se vztahem ke středoevropskému regionu – ač byla sepsána v italštině italským autorem. Raimondo Montecucoli (1609–1680), voják a pozdější známý vojevůdce v habsburských službách, pobýval v dané době ve švédském zajetí. Příslušného času využil ke studiu vojenské teorie a sepsání vlastního díla *Sulle Battaglie*, které později věnoval vévodovi d'Este, díky čemuž se exemplář knihy dostal do sbírky Biblioteca Estense. I Montecucoliho rukopis lze zařadit mezi analytická pojednání o vojenském umění. Kniha se věnuje především vojenské taktice, ale také vojenské správě a v jejím rámci osobnosti velitele vojska.²⁴²

Oba uvedené rukopisy měly vliv pouze na úzký okruh čtenářů, k nimž se větší měrou dostaly prostřednictvím reflexe v tištěných dílech těch, kteří měli možnost tyto manuskripty

²³⁹ Srov. v této práci podkapitulu 7.6 *Vojenské umění*.

²⁴⁰ HAHLWEG, W., ed. *Die Heeresreform der Oranier*.

²⁴¹ BRACHTHÄUSER, Christian. „*Wie sich ein Fürst zum Krieg soll rüsten*“: *Die älteste Militärakademie der Welt*. Groß-Gerau: Ancient Mail Verlag, 2016.

²⁴² BARKER, T. M., ed. *The Military Intellectual and Battle*.

prostudovat. Určité Montecuccolihovy myšlenky o dobovém vojenství (na rozdíl od úvah Nasavského) v raném novověku tiskem vydány byly, ale stalo se tak až v 18. století.²⁴³ Některé jeho teze tehdy byly stále ještě inspirativní, avšak v nových podmínkách již celek díla vzhledem k vývoji válečnictví zastaral.²⁴⁴

Většina vlivných vojenských teoretických děl dané doby byla v západní a jihozápadní Evropě tištěná. Pro východní a středovýchodní Evropu to však neplatilo. Mnoho polských militárních děl vzniklo jako manuskripty a vydáno bylo teprve ve 20. nebo 21. století. V Polském království (a později v Polsko-litevské unii) ale rukopisy s tisky o zájem odborného čtenářstva nesoupeřily a měly přímý vliv na tehdejší učence a válečníky. Jednalo se např. o spis Albrechta Braniborsko-Ansbaského (1490–1568), jehož německá verze vznikala od 40. let 16. století do roku 1555 a do polštiny byla přeložena roku 1561. Jeden z exemplářů díla se stal součástí sbírky polského krále Zikmunda II. Augusta.²⁴⁵

Značného významu ve své době dosáhly rukopisné *Księgi hetmańskie* polského historika Stanisława Sarnického (kol. 1532–1597) vzniklé po roce 1575, které se od ostatní polské produkce žánru v 16. století liší mj. bohatou ilustrativností. Dodnes jsou dochovány asi v šesti dobových opisech. Dílo rozdělené do deseti částí reaguje na tehdejší turecké nebezpečí. Jeho obsahem jsou jak úvahy o válce a míru, tak problematika financování armády, výcviku vojáků i taktika a strategie.²⁴⁶ Pohybuje se tedy na pomezí traktátu o vojenství, příručky o vojenské správě a knihy o vojenském umění.²⁴⁷

O několik dekád později se prosadil Ital Andrea dell’Aqua (1584–1656), architekt, vojenský inženýr a dělostřelec, který v Polsku roku 1622 založil dělostřeleckou školu. V souvislosti s ní publikoval v Zamości nejprve v italštině a poté v polštině (kterou se sám naučil) spis, který sice obsahuje některé dělostřelecké poučky, avšak jeho text je zaměřen spíše na příslušnou vzdělávací instituci a její zvyklosti než na vojenskou teorii.²⁴⁸ V rukopise zůstalo jeho známější

²⁴³ Po italských vydáních na počátku století se jednalo i o německý překlad MONTECUCCOLI, Raimondo. *Besondere und geheime Kriegs-Nachrichten*. Leipzig: Weidmann, 1736.

²⁴⁴ Jeho osobě i příslušnému dílu jsem se věnovala v práci ANDRESOVÁ, K. *Vojenské tábory v prostoru střední Evropy*, s. 119–129.

²⁴⁵ ŁOPATECKI, K. *Military Works of Albert of Hohenzollern*, s. 245–273; týž. “Kriegsbericht und Memorial”, s. 23–34.

²⁴⁶ Viz např. SIKORSKI, J. *Polskie piśmiennictwo wojskowe*, s. 104–115.

²⁴⁷ K nim více v této práci v kapitole 7. *Typologie vojenských příruček podle obsahu a formy*.

²⁴⁸ DELL’AQUA, Andrea. *Della congregazione et scola di bombardieri regii*. Zamość: Symon Nizolius, 1622; týž. *O zgromadzeniu i szkole puszkarzów króla jeho mości*. Zamość: Symon Nizolius, 1623. (Spisy neeviduje USTC ani Bibliografia Staropolska.) Srov. např. LEPRI, Valentina. *Knowledge Transfer and the Early Modern University: Statecraft and Philosophy at the Akademia Zamojska (1595–1627)*. Leiden: Brill, 2019, s. 91; SIKORSKI, J. *Polskie piśmiennictwo wojskowe*, s. 131–137.

dílo asi z roku 1630 věnované dobovému fortifikačnímu umění a dělostřelectví, *Praxis ręczna o dziata*.²⁴⁹

Význam polských vojenských manuskriptů neopadl ani po polovině 17. století. Vojenský architekt, zeměměřič a kartograf Józef Naronowicz-Naroński (1610?–1678) se stal v 50. letech 17. století autorem rukopisu o pevnostním stavitelství *Architectura militaris*.²⁵⁰ Naronowicz studoval dílo antických i dobových autorů, mezi nimi také Poláka Adama Freitagy (1608–1650), jehož některé ilustrace do své knihy přejal.²⁵¹ Je však zjevné, že Freitagův spis neopsal, ale k pevnostnímu stavitelství své doby přidal řadu vlastních myšlenek.²⁵²

Bez ohledu na způsob jejich šíření je třeba konstatovat, že na území Polsko-Litevské unie vznikla ve zkoumané době řada vojenských příruček. Oproti tomu v oblasti Českého království byla produkce žánru výrazně chudší. Jediná tištěná česká vojenská příručka nebyla původní, ale jednalo se o překlad úspěšného německého díla Lazara von Schwendi.²⁵³ Některé domácí spisy se však šířily v rukopisné formě: Za zmínku stojí Zikmund Chotek z Chotkova (1521–1603) a jeho *Instrukcí vojanská* z roku 1593. Chotkovo dílo se skládá ze dvou částí rozdělených do 57 artikulí. Vojenské teorii se věnuje v kontextu tehdy aktuálních válek proti Turkům a jedním ze zásadních přínosů jsou návrhy na zlepšení nevyhovujícího stavu zemské hotovosti.²⁵⁴

Své názory na zemskou hotovost uveřejnil ve svém spisu také Jindřich Hýzrle z Chodů (1575–1665), zkušený válečník, který se proslavil v bojích proti Turkům a později ve válce třicetileté. Vlastní vojenské pojednání *Kriegsdiscurs über der hochlöblichen Cron Böhmen Landtdefension* vzniklé po roce 1615 zařadil do svých rukopisných pamětí. Text pojednání byl rozdělen do čtyř částí, v nichž se věnoval zamyšlení nad válkou a mírem, základním podmínkám pro úspěch v ozbrojeném konfliktu, charakteristice jednotlivých složek vojska a zásadám, které by měly být součástí vojenských řádů.²⁵⁵

²⁴⁹ Srov. NOWAK, T., ed. *Andrzej dell'Aqua. Praxis ręczna o dziata*. Oświęcim: Napoleon V, 2016.

²⁵⁰ Toto dílo je součástí Naronowiczowa rukopisu *Optica lubo perspektiva* z roku 1659, který je uložen v Bibliotece Uniwersytecké ve Varšavě. Manuskript byl edičně zpřístupněn jako: NOWAK, T. M. – NOWAKOWA, J., ed. *Józef Naronowicz-Naroński: Budownictwo wojenne*. Warszawa: MON, 1957.

²⁵¹ K Freitagovi, jeho fortifikačnímu dílu a jeho publikační strategii více v této práci v podkapitolách 7.4 *Pevnostní stavitelství* a 9.2 *Polsko, Litva a Ukrajina*.

²⁵² NOWAK, T. M. – NOWAKOWA, J., ed. *Józef Naronowicz-Naroński: Budownictwo wojenne*, s. VII–XXIV.

²⁵³ SCHWENDI, L. von. *Discurs o Běhu Wálečném*. Č. 126 v katalogu. K publikaci více v této práci v podkapitole 9.3 *Česko*.

²⁵⁴ Edičně zpřístupněno: CHOTEK Z CHOTKOVA, Zikmund. Zpráva a naučení kratičké strany věci vojanské. In: DVORSKÝ, Ferdinand, ed. *Sněmy české 1592–1594*. Praha: Výbor zemského Království českého, 1895, s. 415–442. Chotkovu textu se věnoval: ŠVEHELKA, O. „Zbroje a odění potřebí jest...“.

²⁵⁵ Dílu se věnovala ve své diplomní práci OPAVOVÁ, T. *Obraz války a vojenství v 16. a 17. století očima českých šlechticů*, především na s. 37–42. Hýzrleho spis byl nedávno též edičně zpřístupněn v knize KUBEŠ, J. et al. *Cesty a život Jindřicha Hýzrle z Chodů*, s. 350–363.

Zatímco v Polsko-litevské unii nebo v Českém království vzniklo nepříliš mnoho vojenských příruček a vytištěna z nich byla pouze menšina, na východ od regionu, na který se tato práce zaměřuje, byla produkce daného žánru ještě méně rozvinutá. Přestože Rusko svou rozlohou celou střední Evropu výrazně převyšovalo, zkoumaný žánr v něm vznikl zcela minimálně. Až do konce 17. století na jeho území nevznikla žádná původní vojenská příručka a jen výjimečně docházelo k produkci překladů západních publikací (obvykle z němčiny nebo nizozemštiny) pro potřeby nejvyšších státních elit – cara, jeho příbuzných a nejbližší rádců. Vzhledem k málo rozvinutému ruskému knihtisku se jednalo obvykle o rukopisy, jako překlad známého německého *Kriegßbuchu* Leonhardta Fronsbergera (kol. 1520–1575) z roku 1607.²⁵⁶ Krátce před polovinou století, roku 1649, byl v Rusku vyhotoven překlad jiné známé publikace – *Kriegskunst zu Fuß* Johanna Jacoba von Wallhausen – který se stal první vojenskou příručkou vydanou v Rusku tiskem. Ani jedno z těchto děl však v zemi na reálný stav vojenství vliv nemělo. Přístup k daným knihám měly pouze ty nejvyšší špičky společnosti, a ani ty nedokázaly obsažené poznatky v praxi aplikovat. Určitý – i když nikterak zásadní – rozvoj žánru nastartoval v zemi až car Petr I. Veliký.²⁵⁷

Mezi zásadní publikační centra vojenských příruček tedy patřily ve zkoumané době některé země jižní a západní Evropy. Při posunu do východnějších částí světadílu množství produkce žánru výrazně klesalo a obvyklejší způsob šíření těchto nepočtených knih zde nadále představovaly opisy. Knih tisk se ve východní části Evropy prosazoval pomaleji a vojenské manuály nepředstavovaly spisy, který by se vydávaly prioritně.

Jak bylo uvedeno výše, vedle rukopisných militárních příruček, které vznikly v raném novověku jako manuskripty a stejným způsobem se dále šířily, existovaly také tři další skupiny knih tohoto žánru diverzifikované formou, jakou se šířily mezi čtenáři. První z nich obsahuje rukopisy, které byly vytištěny po několika letech nebo dekadách od svého vzniku. Druhá skupina sdružuje rukopisy, které později převzal jiný autor do vlastního militárního tisku, aniž by však uvedl jejich zdroj. Obsahem třetí skupiny jsou naopak tisky, které později někdo ručně přepsal. O těchto třech skupinách knih bude krátce pojednáno v následujících odstavcích.

Militární spisy vzniklé v 17. století měli jejich autoři obvykle od počátku v plánu vydat, případně naopak neměli žádné publikační ambice a spokojili se s jejich rukopisným šířením.

²⁵⁶ Kompletní *Kriegßbuch* byl prvně vydán roku 1573: FRONSBERGER, L. *Kriegßbuch*. Č. 20–22 v katalogu. O díle bude pojednáno v této práci v podkapitole 7.5 *Vojenská správa*.

²⁵⁷ K ruským vojenským příručkám raného novověku více viz RUSAKOVSKIY, O. Das erste russische Militärrecht für fremde Söldner?, s. 11–45; týž. „Foreigners are said to be wise and honest but they teach us false things“, s. 1–19; týž. The Russian Edition of Johann Jacobi von Wallhausen's „Kriegskunst zu Fuß“ (1649): A History of A Failure? *Militärgeschichtliche Zeitschrift*. 2020, 79(1), s. 1–25; týž. Russian Translations of Foreign Military Books in the 17th Century. *International Journal of Military History and Historiography*. 2023, (advance article online), s. 1–33; ANDRESOVÁ, K. – RUSAKOVSKIY, O. Conflict. V tisku.

V předchozím období se však bylo možné setkat s díly, která byla zprvu rozmnožována jako rukopisy, ale později – v horizontu několika let nebo desetiletí – došlo k jejich vydání. Jednalo se např. o některé dělostřelecké spisy, které budou detailněji rozebrány níže v souvislosti s jejich tištěnými edicemi: Anonymní *Feuerwerkbuch* vznikl kolem roku 1400, prvně byl vytištěn roku 1529 a v průběhu raného novověku naposledy (po řadě úprav) roku 1619. Vedle tisků je dodnes dochováno asi 54 exemplářů manuskriptu z pozdního středověku a raného novověku.²⁵⁸ Ve 20. letech 16. století sepsal dělostřelec Franz Helm (kol. 1500–1567) rukopis *Buch von den probierten Künsten*, který byl prvně vydán po více než 100 letech roku 1625. Tiskem vyšel pouze jednou, jelikož po řadě změn, k nimž v dobovém válečnictví došlo, publikace již nesplňovala nároky na moderní dělostřelecký spis. Kromě vytištěných knih je dochováno asi 57 raně novověkých rukopisných exemplářů.²⁵⁹

V rukopisné verzi se zpočátku šířila také jedna z nejstarších německých vojenských správních příruček. *Kriegsregiment* vznikl krátce před rokem 1530, jeden z jeho exemplářů je uložen v Saské zemské a univerzitní knihovně v Drážďanech.²⁶⁰ Mezi roky 1530 a 1535 byla kniha několikrát vytištěna pod názvem *Kriegsordnung*.²⁶¹ Sepsali ji patrně vrchní polní zbrojmistr císařského vojska Michael Ott von Echterdingen (kol. 1479–1532) a jeho adjutant Jacob Preuss (činný před 1530). Myšlenky publikace byly v druhé polovině století převzaty do všech edic výše zmíněného *Feuerwerkbuch*, do tištěného vojenského traktátu Jana Tarnowského (1488–1561) *Consilium rationis bellicae*,²⁶² ale i jiných děl zkoumaného žánru.²⁶³

Další skupinu rukopisů představují díla, která později využili jiní spisovatelé jako podklady pro své vlastní vojenské spisy. V návaznosti na vynález knihtisku začal velice pomalu vznikat koncept autorského práva. To zprvu chránilo pouze zájmy tiskařů a nakladatelů formou panovníkem vydávaných privilegií, zatímco normy chránící práva autorů nebo ilustrátorů se objevovaly až od 18. století.²⁶⁴ V období, na něž se zaměřuje tato práce, se přístup k autorství

²⁵⁸ LENG, R. 'Feuerwerkbuch von 1420'. In: *Deutschsprachige illustrierte Handschriften des Mittelalters* [online]. Bayerische Akademie de Wissenschaften [cit. 18. 12. 2022]. Dostupné z: <https://kdih.badw.de/datenbank/untergruppe/39/2>. Srov. v této práci podkapitolu 7.3 *Dělostřelectví*.

²⁵⁹ LENG, R. Franz Helm, Buch von den probierten Künsten. In: *Deutschsprachige illustrierte Handschriften des Mittelalters* [online]. Bayerische Akademie de Wissenschaften [cit. 18. 12. 2022]. Dostupné z: <https://kdih.badw.de/datenbank/untergruppe/39/9>. Více o autorovi i jeho rukopisu včetně edice díla: Týž. *Franz Helm und sein 'Buch von den probierten Künsten': Ein handschriftlich verbreitetes Büchsenmeisterbuch in der Zeit des frühen Buchdrucks*. Wiesbaden: L. Reichert, 2001; týž. *Ars belli*, s. 334–350.

²⁶⁰ Srov. *Katalog der Handschriften der Sächsischen Landesbibliothek zu Dresden. Band 1*. Dresden: Sächsische Landesbibliothek, 1979, s. 201.

²⁶¹ V letech 1530, dvakrát v 1534 a 1535. Srov. *USTC* [online]. St Andrews University [cit. 26. 2. 2023]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>.

²⁶² TARNOWSKI, J. *CONSILIVM RATIONIS BELLICAE*. Č. 7. v katalogu.

²⁶³ Srov. v této práci podkapitolu 7.5 *Vojenská správa*.

²⁶⁴ VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 80–81.

literárního díla výrazně lišil od jeho dnešního pojetí. Ve starověku a středověku obvyklá praxe přejímání starších textů bez zmínění zdroje převzatých myšlenek pomalu ustupovala, ale stále ještě byla živá a nejednalo se o nic neobvyklého. Příkladem volného přístupu ke konceptu autorství v dobových vojenských manuálech je německý *Kriegs Regiment*, který byl vydáván pod jménem vojevůdce Guillaumea du Bellay (1491–1543), avšak ve skutečnosti ho sepsal jiný válečník – patrně Raymond de Rouer Fourquevaux (1508–1574).²⁶⁵ Nejen, že byl skutečný autor v knize zamlčen, ale navíc byl spis kompilací starších manuskriptů.²⁶⁶

I další publikující vojenští teoretici převzali do svých tisků významnou část starších rukopisů. Reinhard I. Solms-Lich (1491–1562) jako devátou část svého vojenského správního kompendia v roce 1559 využil původně rukopisný vojenský řád Filipa Klévského (1459–1528).²⁶⁷ Řád vznikl kolem roku 1516, ve francouzštině byl vydán roku 1558,²⁶⁸ následujícího roku se pak stal jeho německý překlad součástí zmíněného kompendia. Zatímco Solms uvedl Klévského autorství hned na titulní straně této části knihy a následně v její předmluvě, další autoři, kteří řád převzali, již zdroj necitovali – jako Leonhardt Fronsberger ve své knize *Kriegßbuch*.²⁶⁹ Podobně ani vojevůdce Lazarus von Schwendi (1522–1583) ve svém díle *Kriegs Discurs*²⁷⁰ nepřiznal významné využití anonymního rukopisu *Forma und Ordnung eines Kriegsbuches* z 50. let 16. století.²⁷¹

Poslední skupinou vojenských manuskriptů z hlediska formy jejich šíření jsou opisy starších tisků. Ty vznikaly zpravidla pro osobní potřebu. Příkladem je informace o rukopisném překladu výše zmíněné příručky Lazara von Schwendi do češtiny. Ta se stala podkladem pro vydání patrně jediné vojenské příručky v českém jazyce ve zkoumané době.²⁷²

²⁶⁵ K dílu více v této práci v podkapitole 7.5 *Vojenská správa*.

²⁶⁶ Srov. JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*, s. 488–499.

²⁶⁷ REINHARD I., Solms-Lich – KLEEF, Filip van. *Das erst [-acht] Büch. Dises Buch vnd Kriegs beschreibung ist vermeltten vnd berichten einer guten ordentlichen Kriegsregierung*. Č. 8 v katalogu. K osobnosti Filipa Klévského i k jeho dílu s odkazy na další literaturu: HAEMERS, Jelle – HOOREBEECK, Céline van – WIJSMAN, Hanno. *Entre la ville, la noblesse et l'état: Philippe de Clèves (1456–1528), homme politique et bibliophile*. Turnhout: Belgium Brepols Publishers, 2007. K osobnosti autora, okolnostem vzniku jeho vojenského rukopisu spolu s edicí např.: PAVIOT, Jacques. *Philippe de Clèves, seigneur de Ravestein: L'instruction de toutes manieres de guerroyer (...) sur mer*. Paris: Librairie Honoré Champion, 1997.

²⁶⁸ KLEEF, F. van. *INSTRVCTION DE TOVTES MANIERES DE GVERROYER*. Paris: Guillaume Morel, 1558. USTC 27514.

²⁶⁹ FRONSBERGER, L. *Kriegßbuch. Ander Theyl*. Č. 20 v katalogu, s. LXXVa–XCVIIa; týž. *Kriegßbuch. Ander Theil*. Č. 45 v katalogu, s. LVb–LXXIa.

²⁷⁰ Německá vydání: SCHWENDI, L. von. *Kriegs Discurs*. Č. 37, 40 a 69 v katalogu.

²⁷¹ Srov. JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*, s. 534.

²⁷² SCHWENDI, L. von. *Discurs o Běhu Wálečném*. Č. 126 v katalogu. Ke knize více v této práci v podkapitole 9.3 *Česko*.

6.2 *Vojenské příručky jako prodejní artikl knižních veletrhů*²⁷³

Od 16. století začaly tisky vojenských manuálů pomalu převládat nad rukopisy, přičemž rychleji se tak dělo v západní a jižní Evropě než v její východnější části. Vojenské příručky se začaly postupně etablovat jako svébytný žánr naučné literatury. Jak bude popsáno níže, některé z nich se svým obsahem pohybovaly na pomezí dalších žánrů, mezi něž patří politická pojednání, učebnice matematiky nebo spisy o architektuře,²⁷⁴ avšak stále více děl bylo možné jednoznačně zařadit mezi vojenské příručky vzhledem k některým typickým znakům.²⁷⁵

Přesto analýza katalogů frankfurtských knižních veletrhů 16. století ukázala, že dobový obchod s knihami dosud militární příručky jako osobitou kategorii knih patrně nevnímal. Knižní veletrhy se konaly ve Frankfurtu nad Mohanem každé jaro a podzim po několik staletí od roku 1473. Navázaly na tamní výroční trhy s širokým sortimentem zboží, na nichž bylo možné zakoupit rukopisy minimálně od 14. století a možná i dříve.²⁷⁶ Tiskaři na nich prodávali své zboží a zastupovali též další vydavatele, kteří se nemohli trhu osobně zúčastnit. Do města přicházeli také učenci, spisovatelé nebo knihovníci, kteří veletrh pojímali jako společenskou událost, při které se setkávali se svými kolegy a pořizovali nejnovější tisky.²⁷⁷ Roku 1564 byl vydán první všeobecný katalog knih, které se v průběhu veletrhu daly zakoupit.²⁷⁸ Vydavatelem katalogů, které vycházely u příležitosti konání každého jarního i podzimního veletrhu, se stal augsburský knihkupec Georg Willer, po jehož smrti v jejich přípravě pokračovali jeho synové až do roku 1627.²⁷⁹

Katalogy byly rozděleny na knihy v latině, v němčině, a někdy též v ostatních jazycích. Jejich následné třídění bylo věcné, a to v latinské a německé části; nejkratší část – cizojazyčná – se obvykle již nedělila. Názvy jednotlivých věcných skupin se sice proměňovaly, ale zpravidla bylo možné nalézt oddělené kategorie protestantských a katolických teologických

²⁷³ Následující podkapitola vychází z mého dříve publikovaného textu: ANDRESOVÁ, K. Vojenské příručky jako prodejní artikl frankfurtských knižních veletrhů druhé poloviny 16. století. In: KRUŠINSKÝ, R. – VINTROVÁ, T., ed. *Bibliotheca Antiqua 2017*. Olomouc: VKOL, 2017, s. 7–17. V citovaném článku je uveden širší kontext k problematice knižních veletrhů v raném novověku a též zmíněna další literatura k tématu.

²⁷⁴ Srov. v této práci především kapitolu 7. *Typologie vojenských příruček podle obsahu a formy*.

²⁷⁵ Srov. v této práci především kapitolu 2. *Vymezení tématu*.

²⁷⁶ ROVELSTAD, Mathilde. The Frankfurt Book Fair. *Journal of Library History, Philosophy, and Comparative Librarianship*. 1973, 8(3–4), s. 116.

²⁷⁷ CLAIR, Colin. *A History of European Printing*. London: Academic Press, 1976, s. 220.

²⁷⁸ Tamtéž, s. 221.

²⁷⁹ VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 987. Dnešním badatelům velice usnadňuje analýzu titulů uveřejněných ve Willerových katalozích jejich faksimile: FABIAN, Bernhard, ed. *Die Messkataloge des sechzehnten Jahrhunderts. 1.–5. Band*. Hildesheim: Olms, 1972–2001. K historii a základnímu rozboru katalogů frankfurtských a lipských veletrhů (nejen z dílny Georga Willera, ale i jeho konkurentů) více SCHWETSCHKE, Karl Gustav, ed. *Codex nundinarius Germaniae literatae bisecularis: Meß-Jahrbücher des deutschen Buchhandels von dem Erscheinen des ersten Meß-Kataloges im Jahre 1564 bis zu der Gründung des ersten Buchhändler-Vereins im Jahre 1765*. Halle: Karl Gustav Schwetschke, 1850.

knih, které byly zhruba od 90. let 16. století doplněny kategorií publikací reformované teologie, dále spisy právní, lékařské, historické a filozofické. Text uzavíraly soupisy poezie a hudby; sekci německých publikací dále doplňovala kategorie „knih z různých oborů“.

Vojenské příručky tedy nikdy svébytnou tematickou kategorií ve Willerových katalozích nevytvořily, a to dokonce ani v případě, kdy byla publikace *KriegesOrdnung, zu Wasser und Landt* Adama Junghanse (činný 1589) jedinou knihou, která byla zařazena do kategorie *Mancherley bücher in allerley Künsten* v podzimním katalogu roku 1589.²⁸⁰ Množství a význam těchto titulů evidentně nedosahoval jiných dobových žánrů naukové literatury, jako tomu bylo např. u publikací právních či lékařských. Z vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě, které byly uveřejněny ve Willerových dílčích katalozích z let 1564–1600, byla většina zařazena do německé kategorie knih z různých oborů. Po jedné příručce bylo zařazeno do skupin německých právních knih,²⁸¹ latinských filozofických knih²⁸² a německých historických knih.²⁸³

Kromě dílčích katalogů byly v druhé polovině 16. století vydány také dva souborné katalogy, jejichž ambicí bylo shrnout všechny publikace, které byly od roku 1564 na frankfurtském trhu prodávány. První, vydaný taktéž Willerem, vyšel roku 1592 a zmiňoval knihy prodávané v letech 1564–1592.²⁸⁴ Katalog byl rozdělen do tří jazykových sekcí: První obsahovala knihy latinské, v menší míře též řecké a hebrejské, druhá knihy německé, a třetí knihy italské, španělské a francouzské. Na rozdíl od dílčích katalogů byly v tomto případě rozděleny do tematických skupin všechny jazykové sekce; věcné kategorie ovšem nebyly pro každou jazykovou sekci stejné a přizpůsobovaly se specifikům příslušných skupin.

Z hlediska vojenských příruček jsou relevantní sekce německá a cizojazyčná. V německé byly vojenské příručky zařazeny do skupin právních knih a knih z různých oborů. Z hlediska militarií je zajímavější sekce cizích jazyků, kde byly vojenské manuály zaměřené na vojenské umění a válečnou vědu umístěny do kategorie *Polemici*. Ta sdružovala militární příručky a politické, náboženské a filozofické spisky související s válečnou tematikou. Nadpoloviční většinu z 19 knih v této kategorii lze označit za militární příručky. Spisy související s vojenskou architekturou byly samostatně zařazeny pod nadpis *Architecturae militaris*.

²⁸⁰ JUNGHANS, Adam. *KriegesOrdnung, zu Wasser vnd Landt*. Č. 30 v katalogu. Srov. FABIAN, B., ed. *Die Messkataloge. 4. Band*. Hildesheim: Olms, 1978, s. 229.

²⁸¹ FRONSBERGER, L. *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*. Č. 15 v katalogu.

²⁸² STOECKEL, A. *ENCHIRIDION STRATEGEMATICON*. Č. 24 v katalogu.

²⁸³ FRONSBERGER, L. *Kriegßbuch. Erster Theil*. Č. 47 v katalogu.

²⁸⁴ WILLER, Georg. *Collectio in unum corpus: Omnium librorum Hebraeorum, Graecorum, Latinorum necnon Germanice, Italice, Gallice, & Hispanice scriptorum, qui in nundinis Francofurtensibus ab anno 1564. usque ad nundinas Autumnales anni 1592. partim novi, partim nova forma, & diversis in locis editi, venales extiterunt*. Frankfurt am Main: Nikolaus Basse, 1592. USTC 623058.

Druhý souborný katalog byl vydán roku 1600 Henningem Grosse a shrnoval publikace prodávané na frankfurtském veletrhu v letech 1593–1600.²⁸⁵ Katalog byl rozdělen pouze na latinskou a německou jazykovou část. Několik vojenských příruček lze nalézt v druhé jmenované části, a to v široce pojaté kapitole ... *von Bürgerlichen Leben, Kriegsordnung, Bawkunst, Poetischen Gedicht unnd dergleichen geschrieben*.

Na frankfurtském veletrhu byly prodávány knihy z různých evropských regionů. Necelá polovina všech vojenských příruček, které byly v katalozích dohledány, byla vydána v západní nebo jižní Evropě. Ze střeoevropských knih odpovídá klasifikaci vojenských příruček užívané v této práci 15 knih.²⁸⁶ K nim je teoreticky možné přičíst dvě další položky, jejichž existenci se nepodařilo ověřit v žádném jiném zdroji. První z nich byla roku 1565 uvedena pod názvem *Figuren auß den Kriegsrechten Fronspergers, in ein Tabulam verfasset*.²⁸⁷ S ohledem na poměrně obvyklé parafrázování titulů ve zkoumaných soupisech je možné, že se nejedná o název konkrétního tisku, jako spíše o informaci, že ilustrace Josta Ammana (1539–1591) z úspěšné publikace *Von Kayserlichem Kriegßrechten*²⁸⁸ sepsané Leonhardtem Fronsbergerem (kol. 1520–1575) byly na veletrzích prodávány též samostatně jako jednolisty. Druhou výjimku představuje spis *Büchsenmeisterey*²⁸⁹ od Franze Joachima Brechtela (1554–1593), který měl být vydán v Norimberku roku 1593.²⁹⁰ Dnes jsou ovšem známa pouze norimberská vydání z let 1591 a 1599,²⁹¹ uvedení neznámého vydání v katalogu mohlo být způsobeno např. sazečskou chybou. Nelze vyloučit ani možnost, že zmíněné záznamy o knihách evidují názvy vydání, která se dodnes nedochovala v žádném exempláři.²⁹² Do souboru publikací, které zkoumá tato práce, však řazeny nejsou, jelikož jejich existence nebyla prokázána.

Ačkoliv vojenské příručky zaznamenaly v průběhu raného novověku zjevný rozkvět, množství zástupců tohoto žánru nikdy nedosáhlo kvantity publikací některých jiných typů

²⁸⁵ GROSSE, Henning. *Elenchus seu index generalis: In quo continentur libri omnes, qui ultimo, seculo 1500. lustro, post annum 1593. usq[ue] ad annum 1600 in S. Romano Imperio & vicinis regionibus novi auctive prodierunt*. Eisleben: Henning Grosse, 1600. USTC 649813.

²⁸⁶ V katalogu této práce se jedná o položky č. 15, 20, 21, 24, 30, 31, 35, 37, 38, 39, 40, 43, 47, 50 a 55.

²⁸⁷ *Figuren auß den Kriegsrechten Fronspergers, in ein Tabulam verfasset*. Frankfurt: [Sigmund Feyerabend?], 1565. Záznam uveden v: FABIAN, B., ed. *Die Messkataloge. 1. Band*. Hildesheim: Olms, 1972, s. 71; WILLER, G. *Collectio in unum corpus. [2. část]*. USTC 623058. S. 357.

²⁸⁸ FRONSBERGER, L. *Von Kayserlichem Kriegßrechten*. Č. 15 v katalogu. K dílu více v této práci níže v podkapitole 7.5 *Vojenská správa*.

²⁸⁹ BRECHTEL, Franz Joachim. *Büchsenmeisterey*. Nürnberg: [s.n.], 1593.

²⁹⁰ Záznam není uveden v dílčím veletržním katalogu, pouze v souborném: GROSSE, H. *Elenchus*. S. [213].

²⁹¹ BRECHTEL, F. J. *Büchsenmeisterey*. Č. 35 a 53 v katalogu. K dílu více v této práci níže v podkapitole 7.3 *Dělostřelectví*.

²⁹² Tematikou dodnes nedochovaných knih, o nichž lze zmínky nalézt v literatuře, archivních dokumentech či dalších zdrojích, se zabývá např. kolektivní monografie BRUNI, Flavia – PETTEGREE, Andrew, ed. *Lost Books: Reconstruction the Print World of Pre-Industrial Europe*. Leiden: Brill, 2016. Editoři publikace, kteří zároveň spoluvytvářejí všeobecnou bibliografickou databázi starých tisků USTC, by dle svého přístupu k tématu tyto publikace do databáze zaznamenali.

naukové prózy, jako např. knih lékařských nebo právnických. Militární příručky byly už během druhé poloviny 16. století prodávány na frankfurtských knižních veletrzích, ovšem jako jednoznačně vymezená, specifická skupina knih vnímány patrně nebyly. Výjimkou byly knihy o pevnostním stavitelství, které představovaly průnik vojenských manuálů s architektonickými díly, proto spadaly do kategorie publikací se zpravidla vyšší ilustrativní a typografickou úrovní.

6.3 Pro koho vojenské příručky vznikaly²⁹³

Vojenské manuály se orientovaly na čtenářstvo z vyšších společenských vrstev. V době, které se tato práce věnuje, se předpokládalo, že jejich nejčastějšími uživateli budou příslušníci šlechty a měšťanských elit, kteří obvykle zastávali nebo se připravovali na důstojnickou kariéru. Šlechtici i měšťané militární spisy využívali několika způsoby. Mezi ně patřila sebe prezentace. Ačkoliv se ve zkoumané době již od šlechtice očekávalo, že bude především dobrým hospodářem a nikoliv válečníkem, jako platilo ve středověku, vojenská dráha stále spadala mezi vcelku obvyklé (i když ne nejoblíbenější) kariérní možnosti.²⁹⁴ Důležitou roli v reprezentaci šlechty i nadále hrála vojenská symbolika implikující zmužilost v boji a oddanost službě vlasti a panovníkovi.²⁹⁵ Součástí této sebe prezentace byly také typograficky kvalitní, velkoformátové a bohatě ilustrované svazky vojenských manuálů uložené v rodové knihovně. Zámožnější měšťané si zařazením nákladných vojenských spisů do knihovního fondu mohli potvrzovat své elitní postavení v rámci stavu. Sama přítomnost militarií tohoto druhu v knihovnách obou sociálních skupin plnila reprezentační funkci, aniž by je jejich majitelé v řadě případů aktivně využívali. Podobně tomu však bývalo i s knihami řady dalších literárních žánrů.

S určitou nadsázkou lze říci, že v době třicetileté války již kariéra důstojníka předpokládala znalost čtení a psaní. Bylo vhodné, aby byl důstojník schopen číst i psát rozkazy a vyřizovat korespondenci s ostatními členy velitelského sboru.²⁹⁶ Na válečnickou kariéru se pak budoucí důstojník mohl připravovat četbou překladů antických vojenských děl, zpráv o průběhu

²⁹³ Následující pasáže byly převzaty z mého staršího textu a přepracovány pro potřeby této podkapitoly: ANDRESOVÁ, K. Možnosti vojenského vzdělávání středoevropské šlechty a měšťanských elit na počátku třicetileté války.

²⁹⁴ MAŤA, P. *Svět české aristokracie: (1500–1700)*. Praha: NLN, 2004, s. 440.

²⁹⁵ Tématu se věnoval PRCHAL, V. *Společenstvo hrdinů*.

²⁹⁶ Je třeba dodat, že ne každý důstojník, a dokonce ani jejevůdce číst uměl. Příkladem je známý generál jezdeckva Johann von Werth, jehož osobnosti se v posledních letech věnoval Michael Kaiser. Srov. např. KAISER, Michael. Jan von Werth zwischen Wittelsbach und Habsburg (1642): Kriegsunternehmertum und Patronage im Militärwesen. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*. 2012, **75**(1), s. 135–166. Zatímco mnozí válečníci svého zajetí využili ke studiu vojenské teorie a mnohdy následně i sepsání vlastních děl, Werth této možnosti nejen že nevyužil, ale využít ani nemohl.

dobových vojenských střetů, a především moderních vojenských příruček.²⁹⁷ Teorie a praxe se však mohly lišit. Knihy byly pro tyto uživatele sice určeny, zůstává ovšem otázkou, kdo je skutečně četl, v jakém věku a s jakým efektem.²⁹⁸ Stále totiž existovalo mnoho vojáků, kteří neuznávali četbu knih nebo školní výuku jako prostředky, pomocí kterých se bylo možné naučit válečnictví.²⁹⁹ Jediná cesta, kterou akceptovali, bylo seznamování se s válkou přímo na bojišti.

Přesto vojenské školství představovalo další odbytiště knih zkoumaného žánru. Předchůdcem vojenských vzdělávacích institucí byly tzv. rytířské a pážecí akademie. Po několika neúspěšných plánech vznikly první z nich na konci 16. století v Německu. Roku 1589 *Collegium Illustre* v Tübingenu vyučovalo jízdu na koni a šerm, právo, historii a moderní jazyky. O deset let později bylo v Kasselu zřízeno *Collegium Mauritanum* pojmenované podle Mořice Hesensko-Kasselského (1572–1632), který se hned následujícího roku stal autorem vůbec první publikace o vojenském umění pečoty vytištěné ve střední Evropě.³⁰⁰ Vedle řady teoretických předmětů, mezi které patřila i teologie nebo medicína, byla na jeho škole vyučována také vojenská aplikace matematiky se zvláštním důrazem na pevnostní stavitelství a plánování bitevních formací. Mezi školní tělesná cvičení se řadila jízda na koni, tanec, šerm i pohyby formací.³⁰¹ Další rytířské akademie vznikaly ve Francii nebo na Britských ostrovech.

Význam pro budoucí vojenské školství mělo především několik institucí, které vznikly v Benátsku v letech 1608–1610. Vznikaly z popudu městských rad a byly určeny především k výuce mladíků z řad místních elit, kteří se měli učit ovládání zbraní a vojenské teorii dle moderních přístupů. Mladí muži již neměli pokračovat v tradiční pážecí výchově směřované ke kariéře příslušníka těžkého jezdeckva. Výuka na těchto akademiích si byla velice podobná a ani od zahraničních škol se příliš nelišila: Základem byla jízda na koni, ovládání zbraní a matematika.³⁰² Tyto předměty však nemohly mladíky plně připravit na vojenskou kariéru – mj. proto, že šermířské a jezdecké umění bylo s vojenstvím spojené stále volněji.³⁰³ Více než ke vzdělávání budoucích důstojníků sloužily italské akademie v praxi jako internáty pro urozené mladíky a svého druhu „kluby“ pro jejich otce a poručníky.³⁰⁴

²⁹⁷ Ke gramotnosti vojáků z řad šlechty např. HEXTER, Jack H. The Education of the Aristocracy in the Renaissance. *The Journal of Modern History*. 1950, 22(1), s. 10; dále viz HALE, J. R. The Military Education of the Officer Class in Early Modern Europe, s. 232–234.

²⁹⁸ HALE, J. R. The Military Education, s. 233.

²⁹⁹ Podobné názory jako tehdejší pochybovači ostatně zastávali i pozdější badatelé zabývající se vojenským písemnictvím – viz např. DROYSEN, Gustav. Die erste Kriegsschule in Deutschland. *Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte*. 1875, 4, s. 40–41.

³⁰⁰ MORITZ, Hessen-Kassel. *Instruction: Was sich vnserer Bestellte Kriegsrräthe vnd Diener verhalten sollen*. Č. 58 v katalogu. Více o díle v této práci v podkapitole 7.6 *Vojenské umění*.

³⁰¹ HALE, J. R. The Military Education, s. 237–239.

³⁰² Týž. Military Academies on the Venetian Terraferma in the Early Seventeenth Century, s. 287–289, 297–301.

³⁰³ K tomu více v této práci mj. v kapitole 2. *Vymezení tématu*.

³⁰⁴ HALE, J. R. Military Academies, s. 302.

První skutečná vojenská škola vznikla roku 1617 v německém Siegenu.³⁰⁵ Založil ji Johann VII. von Nassau-Siegen, který již předchozího roku pozval Johanna Jacoba von Wallhausen, aby instituci řídil.³⁰⁶ Wallhausen se podílel na tvorbě koncepce školy a na vymýšlení studijního plánu; sepsal též dvě publikace, které ji měly propagovat. Měl za sebou již šestnáct let válečnických zkušeností a vydal několik úspěšných vojenských příruček. Právě proto byl v cílové skupině žáků, a především jejich rodičů všeobecně známou a uznávanou osobností. Už roku 1616 vydal spisek *Programma Scholae Militaris*, kde popsal plánovanou výuku ve škole.³⁰⁷ Pro přilákání většího množství studentů Wallhausen vydal po jejím otevření druhý propagační spis *Außführliche Beschreibung und Rettung zu Siegen*.³⁰⁸ Instituce si s sebou však od počátku nesla řadu problémů. Tím hlavním bylo patrně to, že Wallhausen, který se měl stát tváří školy, akademii opustil již v březnu roku 1617.³⁰⁹

Jako studenti měli být původně přijímáni pouze nositelé hraběcích, knížecích, případně dalších šlechtických titulů.³¹⁰ Vzhledem k tomu, že se však na školu nehlásilo tolik studentů, kolik se původně očekávalo, začali být přijímáni také příslušníci měšťanských elit.³¹¹ Jménem známe málokterého studenta, ale měl mezi ně patřit mladý hrabě Albrecht von Solms,³¹² tedy jeden z příbuzných autora známého vojenského správního kompendia Reinharda I. Solms-Lich (1491–1562).³¹³

Šikovný žák měl výuku absolvovat za necelý jeden rok.³¹⁴ Ti, kteří uměli číst, studovali z učebnic, z nichž některé sepsal sám Wallhausen. Z nich můžeme jmenovat například učebnici dělostřeleckého umění *Archiley Kriegskunst*,³¹⁵ v jejímž závěru je zmíněno, že rozšiřující informace k probíranému tématu budou poskytnuty na přednáškách siegenské vojenské akademie. Wallhausen vydal také učebnici pro zacházení s píkou – *Künstliche Picquen-Handlung*,³¹⁶ která byla rozdělena do 38 lekcí, z nichž měla být každá trénována hodinu, což snad odkazuje k jejímu využití v rámci školní výuky.

³⁰⁵ Škole se v posledních letech věnoval především BRACHTHÄUSER, Ch. „*Wie sich ein Fürst zum Krieg soll rüsten*“.

³⁰⁶ POTEN, Bernhard von. *Geschichte des Militär-Erziehungs- und Bildungswesens in den Landen deutscher Zunge. Band 2*. Berlin: A. Hofmann & Comp., 1891, s. 326.

³⁰⁷ WALLHAUSEN, J. J. von. *PROGRAMMA SCHOLAE MILITARIS*. Frankfurt am Main: Paul Jacobi, 1616. USTC 2043194.

³⁰⁸ Týž. *Außführliche Beschreibung und Rettung zu Siegen*. Hanau: [Johann Jacob von Wallhausen], 1617. USTC 2004428.

³⁰⁹ JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*, s. 1024.

³¹⁰ WALLHAUSEN, J. J. von. *PROGRAMMA SCHOLAE MILITARIS*. USTC 2043194. S. 54.

³¹¹ JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*, s. 1023.

³¹² Tamtéž, s. 345.

³¹³ Srov. REINHARD I. *Das erst [-acht] Büch. Dises Buch vnd Kriegs beschreibung*. Č. 8 v katalogu.

³¹⁴ WALLHAUSEN, J. J. von. *PROGRAMMA SCHOLAE MILITARIS*. USTC 2043194. S. 16.

³¹⁵ Týž. *Archiley Kriegskunst*. Č. 119 v katalogu.

³¹⁶ Týž. *Künstliche Picquen-Handlung*. Č. 121 v katalogu.

Ke skutečnému rozmachu akademie pravděpodobně nikdy nedošlo. Problémem nebyl pouze odchod slavného ředitele Wallhausena pouhé dva měsíce po otevření instituce, ale také vypuknutí třicetileté války. Kdo se tehdy chtěl učit válečnictví, činil tak většinou přímo na evropských bojištích. Není jasné, kdy škola svoji činnost ukončila. Nejpozději se tak ovšem stalo roku 1623, kdy hrabě Johann von Nassau zemřel.³¹⁷

Vedle vojenských příruček určených šlechtě a měšťanským elitám – ať už k samostudiu, nebo ke školní výuce – existovaly i takové, které se orientovaly na odlišné čtenářstvo. Šlo o některé specifické skupiny těchto publikací, které budou charakterizovány níže: Např. traktáty o vojenství se zaměřovaly především na panovníky a následníky trůnu, dělostřelecké spisy na profesionální dělostřelce.³¹⁸ Jak bude rozvedeno níže, v průběhu zkoumaného období začalo být podstatné, aby byli důstojníci – bez ohledu na svůj sociální původ – schopni náležitostí dobového vojenství rozumět a aplikovat teoretické poučky v řadě různých situací. Vojenské příručky jim proto poskytovaly mnohé v praxi užitečné informace.

Ke konci zkoumaného období leckteré publikace tohoto žánru zmenšily svůj formát, zjednodušily typografii a staly se dostupnějšími i pro méně zámožné zájemce, kteří je vzhledem ke kapesním rozměrům navíc mohli nosit při sobě. Nelze vyloučit, že některé z těchto jednodušších a levnějších knih byly dokonce určeny pro gramotné prosté vojáky. Příkladem takové levnější knihy je Wallhausenova publikace *Alphabetum pro tyrone pedestri*.³¹⁹ Tato kniha kvartového formátu má jen 24 stran a jsou do ní vevázány čtyři mědiryty. Dle autorova záměru uvedeném v předmluvě měl spisek sloužit čtenářům, kteří si nemohli dovolit zakoupit dražší a bohatěji ilustrovaný spis *Kriegskunst zu Fuß*.³²⁰ Ostatně dedikace *Alphabetum* byla datována pouhý měsíc po dedikaci k Wallhausenově vojenskému umění pro pěchotu.³²¹

Přes některé výjimky však byla většina zkoumaných publikací orientována na vojevůdce a důstojníky, kteří pocházeli z řad šlechty a měšťanských elit. Důvodem byly obvykle vyšší náklady na pořízení příslušných knih, které by si poddůstojníci nebo prostí vojáci nemohli dovolit, a také fakt, že čtenářům z řad vojenských velitelům byly tyto knihy k praktickému užítku. Vzhledem k postupnému zvyšování uživatelské přívětivosti těchto publikací se mnohé z nich daly využít též k přípravě mladíků na kariéru u armády – ať už v rámci samostudia nebo na prvních vojenských školách.

³¹⁷ JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*, s. 1029.

³¹⁸ Srov. v této práci kapitulu 7. *Typologie vojenských příruček podle obsahu a formy*.

³¹⁹ WALLHAUSEN, J. J. von. *ALPHABETVM PRO TYRONE PEDESTRI*. Č. 95 v katalogu.

³²⁰ Týž. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu.

³²¹ Srov. tamtéž, s. [5]. a WALLHAUSEN, J. J. von. *ALPHABETVM PRO TYRONE PEDESTRI*. Č. 95 v katalogu, s. 5. K tomuto i Wallhausenovým dalším dílům více ve studii ANDRESOVÁ, K. Šíření myšlenek raně novověké revoluce ve vojenství, s. 49–68.

7. Typologie vojenských příruček podle obsahu a formy

Pod termínem „vojenská příručka“ je třeba chápat poměrně širokou škálu naučných knih, jejichž cílem je poučit čtenáře v otázkách vojenství. Ani při zaměření na úzký chronologický úsek a geografickou oblast se nejedná o typově shodný soubor publikací, což platí obzvláště pro období raného novověku. Tehdy doznívaly v některých dílech středověké tendence žánru a současně se prostřednictvím nových autorů etablovaly publikace moderní, z nichž se postupně vyvinuly výcvikové manuály a reglementy dominující v následujících dekadách a staletích. Ve středoevropské tiskařské produkci žánru v letech 1550–1650 lze vysledovat několik skupin vojenských příruček, které budou níže představeny.³²² Zařazení spisů do příslušných skupin bylo v některých případech jednoznačné, jindy nikoliv. Některé z příruček se svým obsahem i formou pohybují na pomezí daných kategorií, proto je zvolené zařazení těchto knih jedno z možných (a dle mého soudu nejrelevantnější), nikoliv však jediné akceptovatelné.

7.1 *Traktáty o vojenství*

Specifickou skupinou raně novověkých vojenských příruček jsou traktáty o vojenství. Ačkoliv se jich ve zkoumaném souboru knih nachází jen několik, tvoří svébytnou kategorii. Pod uvedeným označením se skrývají publikace, které se od dobově převládajících příruček o vojenské správě, umění nebo pevnostním stavitelství v řadě aspektů liší – předpokládanými recipienty, přístupem k vojenské problematice a mnohdy též jazykem. Všechny tyto ohledy spolu úzce souvisí a do značné míry se odvíjejí právě od čtenářů, jimž byly dané knihy primárně určeny. Nejednalo se totiž o důstojníky a vojevůdce, jako v případě většiny ostatních spisů zkoumaného žánru, ale o osoby z civilní sféry – především panovníky, následníky trůnu, politiky a případně též učence.

Traktáty o vojenství představovaly v podstatě relikty středověkého vojenského písemnictví. Na rozdíl od moderních vojenských příruček byl jejich text filozofičtější a jednalo se spíše o zamyšlení nad různými aspekty války než o manuály obsahující rady využitelné v průběhu vojenského tažení. Neznamená to, že by zcela postrádaly praktické informace, ovšem ty byly zaobaleny do vysvětlujících textů cílených na vzdělané čtenáře mimo vojenskou sféru. Na rozdíl od většiny ostatních dobových vojenských příruček charakter těchto knih nevyžadoval rozsáhlou ilustrativnost, proto tyto publikace obsahovaly buď pouze jednoduchý obrazový doprovod, či ještě častěji vůbec žádný.

³²² Připomeňme ovšem, že za vojenské příručky lze z určitého úhlu pohledu označit i knihy, které tato práce nereflektuje, např. moralistní a náboženské publikace pro vojáky. Srov. v této práci kapitulu 2. *Vymezení tématu.*

Vojenské traktáty úzce navazovaly na tradici spisů středověkých autorů. Stejně jako mnozí z jejich předpokládaných čtenářů, neměla ani řada středověkých spisovatelů děl o vojenské teorii válečné zkušenosti.³²³ Mezi polovinou 16. a polovinou 17. století bylo ve střední Evropě vytištěno pouze 12 vojenských traktátů. Zatímco naprostá většina militárních příruček v této době a oblasti byla sepsána ve vernakulárních jazycích, necelá polovina střeoevropských vojenských traktátů (konkrétně pět) byla publikována v latině, tedy v jazyku, který nepatřil mezi obvyklé znalosti tehdejších důstojníků.³²⁴ Němčina, která ve střední Evropě v žánru militárních příruček jednoznačně převládá, je mezi vojenskými traktáty zastoupena pouze třemi tituly, polština a italština po dvou.

Místa vydání zkoumané skupiny knih patří spíše k méně známým tiskařským lokalitám. Nekryla se totiž s tiskařskými centry, v nichž byly vojenské příručky v dané době převážně vydávány, což vypovídá o nízké preferenci tohoto typu knih mezi nakladateli, kteří se orientovali především na komerční úspěch. Vedle pouhých dvou frankfurtských tiskáren – Johanne Saura (1572/73–1636) a Zachariase Palthenia (1570–1614/15) – se jednalo o jednu dílnu ve Vídni, tři v hraniční oblasti mezi německými státy a Francií (Štrasburk a Montbéliard) a o klášterní tiskárnu v německém Tegernsee.

Pět zbývajících děl bylo vytištěno v Polsku. V tomto ohledu je třeba připomenout, že polský knihtisk za německým a západoevropským v mnoha ohledech dosud zaostával,³²⁵ tudíž není překvapivé, že zde tištěné vojenské příručky jen výjimečně dosahovaly úrovně moderních německých či francouzských edic. Jak bude osvětleno v dalších kapitolách, původní polská díla zkoumaného žánru se od „západní“ produkce lišila – z celkového počtu 11 tamních tiskem vydaných vojenských příruček se v pěti případech jednalo právě o vojenské traktáty. Inklinace k „tradičnímu“ pojetí vojenské problematiky v Polsku nikoliv v podobě moderních manuálů o vojenském umění, ale spíše vojenských traktátů středověkého typu, proto není udivující.

Mezi autory traktátů o vojenství lze nalézt uznávané osobnosti své doby, jejichž sláva přetrvala do dnešních dní, ale vedle nich i některé, o nichž dnes máme pouze strohé informace získané přímo ze stran jejich spisů. Mezi známými autory, jejichž díla jsou mnohdy neméně

³²³ Ke středověkým vojenským příručkám krátce v této práci v kapitole 12. *Proměny žánru v průběhu času.*

³²⁴ Celkově bylo z 227 zkoumaných publikací latinsky sepsáno 12 děl a dvě další byla dvojjazyčná, kde jako jedna z užitých řečí figurovala latina. Vedle traktátů o vojenství se jednalo o knihy pevnostního stavitelství, vojenské matematiky a jeden dělostřelecký spisek. Nelze předpokládat, že by v době raného novověku byly latinské vojenské příručky určeny primárně důstojníkům. Ačkoliv bylo pochopitelně možné, že důstojník před nastoupením vojenské kariéry absolvoval klasické vzdělání, studijní plány vojenských škol s nutností znalosti tohoto jazyka nepočítaly. Srov. např. ANDRESOVÁ, K. Možnosti vojenského vzdělávání. V tisku.

³²⁵ Srov. např. SOWIŃSKI, Janusz. *Polskie drukarstwo*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988, s. 7–104; SZWEJKOWSKA, Helena. *Książka drukowana xv-xviii wieku, zarys historyczny*. Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975, s. 7–190.

významná, patří Niccolò Machiavelli (1469–1527), Jan Tarnowski (1488–1561), Henrik Rantzau (1526–1598) a Szymon Starowolski (1588–1656). Až na posledně jmenovaného se jedná o osobnosti činné v 16. století, tedy v první části zkoumaného období nebo ještě před jeho začátkem.

Italský politik a diplomat Niccolò Machiavelli, vydal vedle svého notoricky známého *Vladaře* (v originále *Il Principe*) spis *O umění válečném* (v originále *Dell'Arte della Guerra*), jehož hlavním cílem bylo – podobně jako v případě prvně jmenovaného díla – poskytnout panovníkovi potřebné rady, v tomto případě z oblasti vojenství období antiky a renesance. Publikace, jejíž hlavní text byl rozdělen do sedmi částí, byla sepsána formou dialogu, v rámci něhož hlavní řečník – Fabrizio Colonna – poučuje své posluchače o správných náležitostech vedení války.³²⁶ Dílo se tímto na svou dobu originálním výkladovým postupem věnovalo tématům obvyklým i v mnohých příručkách vojenské správy nebo vojenského umění: volbě vojáků, jejich výcviku, polním bitvám i obléháním a táboření, kromě toho obsahovalo všeobecné rady pro vojevůdce.

Knihla byla prvně vydána tiskem roku 1521 a ještě v průběhu 16. století se dočkala mnoha vydání v řadě jazyků.³²⁷ Ve střední Evropě byla v latině poprvé vytištěna teprve roku 1610 a v německém překladu v letech 1619 a 1623, ve všech třech případech se tak stalo na pomezí německého a francouzského kulturního okruhu – ve Štrasburku a Montbéliardu.³²⁸ Obě německá vydání z dílny Ludwiga Königa (1572–1641) byla opatřena bordurou na titulním listě, na níž byla ikonograficky propojena tematika antického a raně novověkého vojenství, tedy hlavní myšlenka celé publikace. Všechny tři zkoumané edice obsahovaly několik ilustrací z typografických značek, tedy nejjednodušší verzi naučných vyobrazení, která se v dobových vojenských příručkách objevovala. Na příslušných listech byly znázorněny bitevní sestavy a správné řazení vojáků v jednotkách, v jazykově německých tiscích také vojenské tábory.

Zatímco Machiavelli neměl přímé válečné zkušenosti, polský velký korunní hejtman Jan Tarnowski byl v tomto ohledu jeho pravým opakem. V díle *Consilium rationis bellicae* rozebírá na základě svých osobních zkušeností strategie pro vedení obranné války.³²⁹ Orientace

³²⁶ Vojenské příručky stylizované jako rozhovor dvou či více postav byly ve zkoumané době a regionu poměrně výjimečné. Podobně stylizovaným dílem byla příručka vojenského umění CÖLER, Conrad. *Tyrocinium militare*. Č. 100 v katalogu.

³²⁷ Srov. databázi USTC [online]. St Andrews University [cit. 15. 10. 2022]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>. První vydání: MACHIAVELLI, Niccolò. *Libro della arte della guerra di Niccolo Machiavegli cittadino et segretario fiorentino*. Firenze: heredi di Filippo Giunta, 1521. USTC 839293.

³²⁸ MACHIAVELLI, N. *Nicolai Macchiavelli civis secretarii Florentini, De arte militari Libri septem*. Č. 79 v katalogu; týž. *Kriegskunst Deß Herren Nicolaj Machiauellj*. Č. 129 v katalogu; týž. *Kriegs Kvnst Nicolai Machiavelli*. Č. 150 v katalogu. Viz ilustrace 1 a, b v Příloze 6 v této práci.

³²⁹ TARNOWSKI, J. *CONSILIVM RATIONIS BELLICAE*. Č. 7 v katalogu.

na čtenáře-panovníka je patrná především v první části, která obsahuje rady pro krále. Další pasáže popisují zásady pro správnou organizaci vojenského tažení. Věnují se povinnostem jednotlivých vojáků, důstojníků a vojenských úředníků, a dále pak organizaci, vybavení a výcviku armády, jejímu financování a zásobování. Název a předmluva knihy jsou napsány latinsky, zbytek textu je polský. Publikace není ilustrovaná. Vyšla v průběhu raného novověku pouze jednou, roku 1558 autorovým nákladem.³³⁰

Státník, sběratel knih a humanistický spisovatel činný v řadě oborů, Henrik Rantzau, se válečnické kariéře nevěnoval.³³¹ Mezi plejádou literárních památek, které po sobě zanechal, se však jedno dílo věnovalo vojenské teorii: *Commentarius bellicus*, stejně jako většina ostatních zkoumaných vojenských traktátů, představoval soubor rad pro krále – v tomto případě mladého dánského panovníka Kristiána IV., jehož dřevorezový portrét byl jedinou ilustrací, která publikaci doprovázela.³³² Kniha sepsaná v latině a vytištěná ve frankfurtské dílně Zachariase Palthenia se zaměřovala na organizaci vojska, má tedy formálně blízko ke kategorii vojenských správních příruček. Publikace je rozdělena do pěti částí, jejichž zamýšleným čtenářem měl být suverén zaopatřující své vojsko. První z nich je zaměřena na uvážlivé vedení nevyhnutelné války a na základní prostředky, které jsou k tomuto účelu nutné – finance, zásobování, výzbroj, výstroj a vojáky. Druhá se věnuje zajištění vojska na tažení – polním táborem, přesunům armád, utajování informací před nepřítelem, a naopak získávání znalostí o něm. Třetí část se týká ozbrojených střetů a čtvrtá obléhání. Závěrečná pátá část knihy tematizuje problematiku námořního boje.³³³

Ani polský učenec a autor řady latinských děl, Szymon Starowolski, nebyl válečníkem, jeho vojenským teoretickým dílem bylo *Institutorum rei militaris*.³³⁴ V Krakově bylo vytištěno v letech 1639 a 1640, další vydání byla o rok později realizována v Amsterdamu a roku 1646 ve Florencii.³³⁵ Neilustrované dílo bylo ve všech případech vydáno v latinském originálu, z čehož je patrná orientace na čtenářstvo z řad vzdělanců, nikoliv důstojníků, u nichž znalost

³³⁰ Pasážím zaměřeným na organizaci vojenského tábora jsem se věnovala v práci ANDRESOVÁ, K. *Vojenské tábory v prostoru střední Evropy*, s. 44–50.

³³¹ Srov. např. ZEEBERG, Peter. *Heinrich Rantzau: A Bibliography*. Copenhagen: C.A. Reitzel, 2004; LOHMEIER, Dieter. *Heinrich Rantzau: Humanismus und Renaissance in Schleswig-Holstein*. Heide: Boyens & Co, 2000; OESTMANN, Günther. *Heinrich Rantzau und die Astrologie: Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des 16. Jahrhunderts*. Braunschweig: Braunschweig-Stiftung, 2004, s. 30–65.

³³² RANTZAU, Henrik. *Henr. Ranzovii Prodc. Cimbr. Commentariivs Bellicivs*. Č. 44 v katalogu.

³³³ Námořnímu boji se jako svému hlavnímu tématu nevěnovala žádná z dobových vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě. Ani jako jedno z dílčích témat tato problematika v publikacích příslušného žánru z daného regionu není příliš obvyklá. V tomto ohledu představuje další výjimku jedna z všeobecných příruček vojenského umění WALLHAUSEN, J. J. von. *Corpvs militare*. Č. 120 v katalogu.

³³⁴ STAROWOLSKI, Szymon. *SIMONIS STAROVOLSCI INSTITVTORVM Rei Militaris*. Č. 202 a 204 v katalogu.

³³⁵ Tých. *Institutorum rei militaris*. Amsterdam: Lowijs III Elzevier, 1641. USTC 1013619; tých. *Institutorum rei militaris*. Firenze: Giovanni Battista, 1646. USTC 4021164.

tohoto jazyka nebyla příliš obvyklá. Publikace je rozdělena do osmi částí. První se zabývá všeobecně válkou a možnostmi jejího vedení, druhá potřebnými vlastnostmi úspěšného velitele, třetí organizací armády a disciplínou, čtvrtá taktikami a strategiemi, pátá a šestá námořním bojem a sedmá obléháním. V osmé části se autor zamýšlí nad problémy vojenského velení v tehdejších Polsku.

Mezi další vojenské traktáty ve zkoumané době a oblasti patřil *Enchiridion strategematicon* řádového rytíře Anselma Stoeckela (činný 1575–1590) vytištěný v klášterní tiskárně v Tegernsee roku 1577. Latinský spis rozdělený do tří částí se věnuje vojenské strategii pozemních armád z obecného hlediska. Ačkoliv se témata mezi jednotlivými částmi prolínají, lze zjednodušeně říci, že se první z nich zabývá přípravou vojska na tažení, druhá polními bitvami a třetí obléháním.³³⁶

Publikace *Precetto Quinto* italského jezdeckého mistra Alessandra Massariho (nar. 1568) vytištěná v jeho rodném jazyce se zabývá kavalerií. Autor v ní řeší volbu jezdců, jejich výstroj a zásobování, organizaci jízdních jednotek a jejich ubytování i využití v boji.³³⁷ Kniha navazuje na Massariho spis *Compendio dell' heroica arte di cavalleria ... precetti quattro*, který však nelze hodnotit jako vojenskou příručku, jelikož se věnuje civilnímu jezdeckému umění, péči o koně a turnajovým kláním.³³⁸ Soubor těchto celkem „pěti předpisů“ publikovaný ve dvou svazcích nesměřoval primárně k recipientům z řad profesionálních vojáků, ale spíše k jezdeckým mistrům a urozeným zájemcům o jezdecké umění.

Spis *Traktat de offensivo bello* vydaný roku 1612 byl podepsán „šlechticem z rodu Zadora“, jehož identitu se nepodařilo blíže určit. Neilustrovaná publikace sepsaná v polském jazyce se věnuje zřízení armády a přípravě na její válečné využití, nikoliv praktickým problémům, které by mohly na tažení nastat. Vychází z dobové situace polského státu a tammím čtenářům je také určena. Cílení na politiky a státníky je zjevné nejen z rozebíraných témat a jejich prezentace, ale i z věnování předmluvy a doslovu díla polským senátorům.³³⁹

Neilustrovaný spis italského důstojníka Francesca Cattanea (činný 1635) *Fra forze pari come si possa vincere sempre con ragione* byl jako jediný ze všech zkoumaných vojenských příruček vytištěn ve Vídni. Je rozdělen do čtyř částí, z nichž se první zabývá vojenstvím jakožto uměním a nutnými podmínkami k úspěšnému vedení války. Druhá pojmenovává přednosti a nedostatky různých druhů jednotek a věnuje se též zbraním. Třetí charakterizuje ideální

³³⁶ STOECKEL, A. *Enchiridion strategematicon*. Č. 24 v katalogu.

³³⁷ MASSARI, Alessandro. *Precetto Quinto*. Č. 80 v katalogu.

³³⁸ Týž. *Compendio dell' heroica arte di cavalleria ... precetti quattro*. Gdaňsk: Andreas Hünefeld, 1610. USTC 2067554. Prvně byla vytištěna v Bologni: týž. *Compendio dell'heroica arte di cavalleria*. Venezia: Francesco Bolzetta, 1599. USTC 841439.

³³⁹ ZADORA, M. *Traktat de offensivo bello*. Č. 85 v katalogu.

přípravu k boji a bitevní sestavy. Čtvrtá řeší potenciální námitky vůči autorovým názorům a jeho reakce na ně.³⁴⁰ I tento spis tedy svou tematikou zjevně cílí spíše na suveréna či politika, jehož úkolem je zajistit vojenské síly státu, než na důstojníky.

Poslední kniha, kterou řadím mezi vojenské traktáty, se od ostatních v této kategorii do určité míry liší. Wendelin Hipler (činný 1592–1593) publikoval roku 1593 spis zaměřený na využití nových vynálezů – zbraní určených pro pěchotu a dělostřelectvo – *Extract, unnd kurtzer Außzug des Büchleins, von der newen Armatur unnd Instrumentstärck*. Tento jinak neznámý autor toto dílo vydal pouze jednou a žádné další již nepublikoval. Kniha představuje neobvyklé zbraně, které se však ve vojenské praxi nikdy neujaly; přesto ji lze označit za vojenskou příručku zaměřenou na praktické využití. Vzhledem k prezentaci teoretických vynálezů nelze předpokládat využití knihy důstojníky. V tomto případě však zamýšlenými čtenáři nebyli ani suveréni nebo politikové, nýbrž s největší pravděpodobností učenci. Jedná se o jediný ze zkoumaných vojenských traktátů, který je opatřen mědirytovou ilustrací – ta zobrazuje popisované zbraně a jejich využití.³⁴¹

Jak bylo řečeno výše, vojenské traktáty byly v raném novověku určitým reliktem středověkého válečnictví. Jednalo se především o díla vytvořená v 16. století, která byla záhy po svém sepsání také vydaná, případně o mladší edice těchto děl realizované několik dekad po svém vzniku. V 17. století se takové nové publikace starých děl z hlediska dobové recepce pomalu přesouvaly z kategorie praktických vojenských příruček mezi historické spisy (např. Machiavelli). Vedle nich lze mezi vojenské traktáty zařadit také knihy vzniklé ve východnějších oblastech zkoumaného regionu (Zadora, Starowolski), případně v této době již netradičně v církevním prostředí (Cattaneo). Ani s koncem třicetileté války vojenské traktáty z tištěné produkce zcela nevymizely, ale jejich význam nadále klesal. Napříště se jednalo primárně o edice historických spisů určené učencům, kteří se chtěli seznámit s myšlenkami významných historických osobností. Takové knihy však již za vojenské příručky směřující k využití v praxi označit nemůžeme.³⁴²

³⁴⁰ CATTANEO, F. *FRA FORZE PARI COME SI POSSA VINCERE SEMPRE con ragione*. Č. 192 v katalogu.

³⁴¹ HIPLER, W. *Extract, vnnd kurtzer Außzug des Büchleins, von der newen Armatur vnnd Instrumentstärck*. Č. 36 v katalogu.

³⁴² Např. roku 1680 vydané Machiavelliho *O umění válečném* v rámci jeho sebraných spisů: MACHIAVELLI, N. *Tutte Le Opere Di Nicolo Machiavelli Cittadino & Secretario Fiorentino. Volume III*. [S.l.: s.n.], 1680. VD17 3:684350N.

7.2 *Vojenská matematika*

Knihy vojenské matematiky představují druhý nepříliš početný soubor publikací mezi raně novověkými vojenskými příručkami střední Evropy – ve zkoumaném souboru se jich nachází deset. Jejich autory zpravidla nebyli vojenští profesionálové, ale matematici. Publikace lze rozdělit do tří skupin, které se od sebe liší tematikou i okruhy jejich předpokládaných recipientů. Do první skupiny jsou soustředěny soubory tabulek určené důstojníkům, které jim sloužily jako praktické pomůcky při organizaci mužstva do bitevních sestav. Druhá skupina zahrnuje svazky určené architektům, inženýrům a pevnostním stavitelům, kteří v nich mohli najít ideální rozměry stavebních prvků ve fortifikacích a úhly, které mezi sebou tyto prvky měly svírat. Třetí skupina byla určena budoucím důstojníkům při jejich teoretické přípravě na profesní kariéru, jelikož první část těchto spisů se věnuje obecným základům matematiky, zatímco část druhá jejímu vojenskému využití – při organizaci mužstva do bitevních sestav, při stavbě pevností, při dělostřelecké praxi nebo při budování polních táborů.³⁴³ Do této skupiny řadím také spisy zaměřené alespoň na jedno ze dvou dříve zmíněných vojenských aplikací matematiky, pokud se jedná o samostatně vydanou publikaci vycházející z rozsáhlejšího (obvykle vícesvazkového) díla, jehož základem je matematika jako taková.

První skupina knih vojenské matematiky, které obsahují pomůcky pro důstojníky ve formě praktických tabulek, je v souboru publikací zastoupena dvěma tisky vydanými v prvních dvou dekádách relevantního období. Jejich autory byli nepříliš známí matematici Zacharias Lochner (zemř. 1608) a Johannes Lhor (činný 1569). Lochnerova kniha *Zwey Büchlein der gerechneten Schlachtordnung* vyšla roku 1557 v Norimberku.³⁴⁴ Publikace obsahuje dedikaci Jiřímu Fridrichovi Braniborsko-Ansbašskému a předmluvu, za níž je zařazeno jádro díla rozdělené do dvou částí. Obě jsou uvozeny vysvětlujícím textem, za kterým následují tabulky, jež řeší, jak rozdělit určitý počet vojáků do čtvercové sestavy a kolik mužů při takovém dělení zůstane, aby byli umístěni na křídla sestavy. První část počítá s kompletními praporce čítajícími 400 mužů. Příslušné údaje jsou uvedeny pro 1–250 praporců, tzn. 400–100 000 mužů. Druhá část je rozpracováním té první: Vzhledem k tomu, že jednotky bývaly mnohdy z různých důvodů nekompletní, a bylo tedy nutné kalkulovat i s odlišnými počty vojáků, se v této sekci do čtvercových sestav dělí mužstvo od 100 do 100 000 jedinců v intervalech po sto mužích. První sloupec v obou částech uvádí počet praporců, druhý počet mužů, třetí počet osob v každé

³⁴³ Samostatná publikace zaměřená na vojenskou matematiku pro potřeby dělostřelectví nebo budování polních táborů ve zkoumaném období a regionu vydána nebyla.

³⁴⁴ LOCHNER, Zacharias. *Zwey Büchlein der gerechneten Schlachtordnung*. Č. 5 v katalogu.

řadě (a tedy i v každém zástupu) a čtvrtý zbývající počet vojáků, které je třeba umístit na křídla sestavy.

Z hlediska české knižní kultury je zajímavý další osud tohoto díla. Stránkový výtah z něj (či přesněji stránková reklama na tento spis) pronikl do spisu *Regentenbuch* Georga Lauterbecka,³⁴⁵ počínaje jeho čtvrtým vydáním roku 1561.³⁴⁶ Text byl vložen mezi pasáže *Gemeine Streitsregeln* a *Die Leer*, které byly převzaty ze starších publikací jiných autorů a součástí knihy *Regentenbuch* se staly již v jejím druhém vydání roku 1557.³⁴⁷ Umístěn tak byl v 16. kapitole třetí části knihy. Text obsahoval základní fakta o obsahu Lochnerových tabulek, uvedl jméno jejich autora a rok a místo vydání.³⁴⁸ K českému čtenářstvu se tato informace dostala prostřednictvím překladu díla *Regentenbuch*, který pod názvem *Politia historica* vydal Daniel Adam z Veleslavína roku 1584 a následně jeho dědicové roku 1606. Obě vydání obsahují v 16. kapitole třetí části knihy zhruba stránkový překlad pasáže o Lochnerově spisu pod názvem *O šlachtorduňku aneb šikování k bitvě*.³⁴⁹ Jedná se o poměrně výjimečný průnik problematiky vojenské teorie do české tištěné knižní kultury raného novověku.³⁵⁰

O několik let mladší než Lochnerovo dílo jsou tabulky vydané Johannem Lhorem pod názvem *Kriegs Feldbüchlin, von allerlay Schlachtordnungen*.³⁵¹ Publikace je po dedikaci vojevůdci Sebastianu Schertlinovi von Burtenbach rozdělena celkem do 10 částí. V první z nich je aplikován totožný princip jako u Lochnera: Praporec po 400 mužích jsou v ní děleny formálně stejným způsobem do čtvercových sestav tentokrát po 50 mužích v rozsahu 50–50 000 mužů, tzn. až 125 praporců. V druhé části je použit opačný postup. Jejím cílem je uvést, kolik mužů bude zaujímat čtvercovou formaci, jestliže v její první řadě stojí určitý počet vojáků. Rozsah zahrnuje 9–224 osob v řadě, tzn. 81–50 176 ve formaci.

³⁴⁵ První vydání: LAUTERBECK, Georg. *Regentenbuch Aus vielen trefflichen alten vn[d] neuen Historien, mit sonderm fleis zusammen gezogen*. [Leipzig: Jakob Bärwald], 1556. USTC 690239.

³⁴⁶ Týž. *Regentenbüch auff's vleissigst vnd herrlichst von newem vbersehen vnd durch aus Corrigiert vnd gebessert*. [Leipzig: Jakob Bärwald], 1561. USTC 690238, s. CCXIIa.

³⁴⁷ Týž. *Regentenbuch Aus vielen trefflichen alten vnd neuen Historien, mit sonderm vleis zusammen gezogen*. [Leipzig: Jakob Bärwald], 1557. USTC 690241. Více k těmto dvěma textům v této práci v podkapitole 7.3 Dělostřelectví.

³⁴⁸ K reflexi *Zwey Büchlein, Gemeine Streitsregeln* a *Die Leer* v Lauterbeckově knize *Regentenbuch* více: ANDRESOVÁ, Klára. A Bestseller Among Artillery Handbooks of the 16th Century. *International Journal of Military History and Historiography*. 2022, (advance article online), s. 1–27.

³⁴⁹ LAUTERBECK, G. *Politia historica*. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1584. USTC 568734, s. 480–481; týž. *Politia historica*. Praha: dědicové Daniela Adama z Veleslavína, 1606. Knihopis 4736, s. 480–481.

³⁵⁰ K tomu více v této práci v podkapitole 9.3 Česko.

³⁵¹ LHOR, Johannes. *Kriegs Feldbüchlin, von allerlay Schlachtordnungen*. Č. 17 v katalogu.

Od čtvercové formace se odchyluje třetí a čtvrtá část knihy, které pojednávají o formaci ve tvaru rovnostranného trojúhelníku.³⁵² Tabulky ve třetí části řeší rozdělení 50–50 000 mužů do trojúhelníkových formací a uvádí počet mužů v první řadě, přičemž v každé následující řadě je jejich množství o jednoho nižší. Podle autora je prý výhodou tohoto systému skutečnost, že stačí polovina osob než ve formaci čtvercové při zachování podmínky, že je útvar z každé ze tří stran stejně silný. Jeho předpoklad však není přesný, jelikož pro vytvoření požadované formace ze čtvercového tvaru bude vždy potřeba více osob než polovina jejich původního počtu. Je též třeba podotknout, že tabulka není bez vad: V jejím prvním řádku je chyba, jelikož při formaci ve tvaru rovnostranného trojúhelníku složené z 50 mužů nelze vytvořit daný útvar s 10 osobami v první řadě. Při takto dlouhé řadě by kompletní trojúhelníková formace čítala 55 mužů. Čtvrtá část knihy aplikuje obrácený postup: Pokud chce mít velitel v první řadě určitý počet mužů, s pomocí tabulky zjistí, kolik jich potřebuje celkem na vytvoření trojúhelníkové formace. Tabulka pokrývá rozsah 10–316 mužů v první řadě.

Následně je zařazeno šest částí knihy, které se věnují přechodům z dlouhé pochodové do čtvercové bojové formace. U těchto příkladů se počítá i „se zbytkem“ – např. jak zformovat do čtvercové formace 81 mužů pochodujících ve dvojestupu, kde je nutně poslední voják lichý a pochoduje sám. Tabulky vždy udávají v prvním sloupci počet praporeců, ve druhém celkový počet mužů v jednotce, ve třetím po kolikáté řadě je potřeba pochodovou formaci rozdělit a následující blok mužů zařadit vedle předchozí části formace, ve čtvrtém kolikrát lze formaci takto rozdělit pro dosažení kýženého výsledku nejjednodušší cestou. Z tohoto bloku šesti kapitol se v první počítá s vojáky pochodujícími po dvou, v druhé po třech, ve třetí po čtyřech, ve čtvrté po pěti, v páté po šesti a v šesté po sedmi mužích vedle sebe. Na závěr knihy je zařazeno šest jednoduchých dřevořezových ilustrací vojáků rozestavených do formací různých tvarů.

Druhá skupina knih vojenské matematiky se zabývá jejím využitím v rámci pevnostního stavitelství. Ve zkoumaném souboru je zastoupena třemi díly. První z nich je výjimečné tím, že se jedná o jediný jednolist, který naplňuje klasifikaci vojenských příruček aplikovanou v této práci.³⁵³ Jeho autorem byl matematik a astronom Jan Brožek (1585–1652). List obsahuje dedikaci krakovskému biskupovi Martinovi Szyszkowskiemu, odstavec vysvětlujícího textu a pod ním tabulku rozměrů jednotlivých prvků v bastionové pevnosti, v závislosti na jejich

³⁵² Je třeba dodat, že se jedná o primárně teoretický příklad, protože aplikace takovéto formace v bitevní praxi dané doby mi není známa.

³⁵³ BROŽEK, Jan. *ILLVSTRISS. ET REVERENDISS. DOMINO D. MARTINO SZYSZKOWSKI ... Architecturae militaris*. Č. 165 v katalogu.

různých možných půdorysech.³⁵⁴ Dle svého úvodního textu Brožek vychází z díla německého matematika Melchiora Gesnera, jehož se nepodařilo identifikovat a víme o něm pouze to, že o několik let dříve zemřel v Pasově.

Další dva spisy z této skupiny jsou dílem německého matematika a lékaře Stephana Sculteta (1602–1654), který působil v Rostocku, kde také vydal spisy *Artis fortificatoriae resolutae tabulae novae et completissimae* a *Newe und Außführliche Tafeln uber die gantze Kunst der Fortification*.³⁵⁵ Ačkoliv oba názvy hovoří o fortifikačních tabulkách, ty jsou předmětem pouze prvního, latinsko-německého svazku. Lze v nich nalézt údaje o rozměrech pevnostních prvků a úhlů, které svírají. Druhý svazek, čistě německý, představuje doprovodný komentář příslušných samostatně vydaných tabulek.

Třetí skupina knih obsahuje obecná matematická díla, jejichž významnou součástí je vojenská matematika, a vedle nich také separátně vydané části komplexního matematického díla zaměřené výhradně na vojenskou aplikaci matematiky. Nejstarší z nich je publikace matematika Caspara Grunewalda (činný 1616–1619) z roku 1616 *Analysis, Daß ist, Auflöschung vierer schöner Cossischer Schlachtordnungs Exempeln*.³⁵⁶ Krátký spisek je rozpracovaným vydáním vybrané části rozsáhlejšího matematického díla Johanna Webera, které pod názvem *Ein New Künstlich unnd Wolgegründt Rechenbuch* vyšlo roku 1583.³⁵⁷ Obsahuje příklady číslo 150–153, což dílo nezamlčuje a uvádí jejich číslování v původní Weberově knize i stranu, na které v ní příslušné matematické úlohy začínají. Zatímco Weber otiskl pouze zadání matematických úloh souvisejících s vojenstvím, Grunewald je ve svém spisku doplnil výpočtem jejich řešení. Úlohy jsou zaměřeny na výpočet údajů, které v 16. století shrnovaly matematické tabulky Lochnerovy nebo Lhorovy. Součástí zadání je informace, kolik mužů má velitel k dispozici, kolik a jak tvarovaných formací z nich má vytvořit a dále např. jak mají být příslušné formace personálně silné, kolik mužů má být v které řadě atp.

Roku 1617 publikoval Švýcar Philipp Gyger (1569–1623) spis *Newe Arithmetische Kriegsordnung*.³⁵⁸ Jedná se o samostatně vydanou třetí část jeho rozsáhlejšího díla *Arithmetica compendiosissima*.³⁵⁹ Základy aritmetiky a geometrie jsou probrány v prvních dvou částech

³⁵⁴ Jedná se o rozměry stavebních prvků v pevnosti s třemi, pěti, šesti, sedmi, osmi, devíti nebo deseti bastiony.

³⁵⁵ SCULTETUS, Stephan. *Artis Fortificatoriae resolutae TABULAE NOVAE ET COMPLETISSIMAE*. Č. 193 v katalogu; týž. *Newe vnd Außführliche Tafeln vber die gantze Kunst der FORTIFICATION*. Č. 194 v katalogu.

³⁵⁶ GRUNEWALD, Caspar. *ANALYSIS, Daß ist, Auflöschung vierer schöner Cossischer Schlachtordnungs Exempeln*. Č. 103 v katalogu.

³⁵⁷ WEBER, Johannes. *Ein New Künstlich vn[n]d Wolgegründt Rechenbuch*. [Leipzig: Jakob Apel, 1583]. USTC 644843, s. 241a–242a.

³⁵⁸ GYGER, Philipp. *Newe Arithmetische Kriegsordnung*. Č. 115 v katalogu. Viz ilustrace 2 a, b v Příloze 6 v této práci.

³⁵⁹ Týž. *Arithmetica compendiosissima*. Basel: Ludwig König, 1617. USTC 2030372.

díla, ta třetí je zaměřena na bitevní formace. Publikace je rozdělena do dvou částí. V první z nich se několik kapitol zabývá vojenskými bojovými útvary troj-, čtyř- i víceúhelníkovými. Další texty se soustředí na formace, které při pohledu zvenčí vypadají totožně, avšak jejich střed je prázdný, jelikož muži v nich stojí pouze v několika řadách tvořících obvod tvaru. Závěr této části podává informace o méně obvyklých podobách útvarů. Druhá část knihy se zabývá formacemi celých armád a jejich dělením do dílčích jednotek, pochodovými formacemi a jejich přeskupením do formací bojových. Publikace obsahuje kromě výkladu a výpočtů také nákresy a tabulky.

V průběhu třicetileté války byl dvakrát vydán matematický spis Ambrosia Rhodia (1577–1633) *Mathesis militaris, oder Kriegs Mathematic*.³⁶⁰ První vydání z roku 1623 bylo rozděleno do pěti částí, z nichž se první dvě (takřka polovina textu knihy) zabývaly základy aritmetiky a geometrie, zatímco zbývající tři části se zaměřovaly na využití matematiky při projektování fortifikací, v rámci dělostřelecké praxe a při formování bitevních pořádků pěchoty nebo jezdeckta. Kniha tehdy nebyla ilustrovaná. Právě obrazový doprovod byl jedním, nikoliv však jediným způsobem, jak se od prvního vydání lišila o sedm let mladší edice díla. V tomto vydání bylo původních pět částí doplněno šestou sekcí zaměřenou na projektování vojenských táborů. Spis obsahuje 69 dřvořezů s geometrickými nákresy. Kromě toho jsou verbální popisy výpočtů, které byly předmětem prvního vydání, doplněny o odpovídající matematické výrazy.

Nejmladším a také nejrozsáhlejším vojenským matematickým spisem vytištěným ve zkoumané době a regionu byla *Kriegs Mathematica*,³⁶¹ kterou sepsal nizozemský matematik Jacob Willemsz Verrotten (1599–1647). První polovina knihy se zabývá obecně aritmetikou a geometrií, druhá využitím matematiky ve vojenství. Nejprve jsou v ní zařazeny kapitoly o pěších formacích vojáků (které se střídají s dalšími obecně matematickými texty), následně pasáže o pevnostním stavitelství. Publikace obsahuje dva mědirytové listy a 110 dřvořezů s geometrickými a fortifikačními nákresy, dále pak 6 ilustrací z typografických značek, na nichž jsou zobrazeny pěchotní formace.

S určitým zjednodušením můžeme říci, že na příkladu aplikace matematiky ve vojenské praxi je vidět mezi roky 1550–1650 posun. Na počátku zkoumaného období bylo dostačující využívat přehledných tabulek, jimž jejich uživatel nemusel hlouběji rozumět, avšak potřebnou informaci v nich kdykoliv našel. Na konci stoletého období relevantního pro tuto práci, v jehož průběhu se rozvíjely vědy a mezi nimi i vědy o vojenství, již bylo žádoucí, aby si důstojník byl

³⁶⁰ RHODIUS, A. *AMBROSII RHODII MEDICI AC MATHEMATICI, MATHESIS MILITARIS, Oder Kriegs Mathematic*. Č. 151 a 173 v katalogu.

³⁶¹ VERROTEN, Jacob Willemsz. *Kriegs MATHEMATICA*. Č. 196 v katalogu.

schopen nezbytné údaje vypočítat sám. S tím koneckonců souvisely první pokusy o zřízení vojenských akademií pro důstojníky, na nichž se mladíci podobné dovednosti učili.³⁶²

7.3 Dělostřelectví

Ostatní typy vojenských příruček, o nichž bude pojednáno v následujících podkapitolách, byly v relevantní době a oblasti výrazně početnější a dobově tedy obvyklejší.³⁶³ Souborem celkem 41 knih, který má svým obsahem i formou blízko hned k několika dalším typům dobových vojenských manuálů, jsou dělostřelecké spisy. Jak bylo výše naznačeno, na aplikaci oboru v rámci dělostřelectví se zaměřují některé tituly vojenské matematiky; kapitoly o roli artilerie při obléhání jsou však také nezřídka součástí fortifikačních spisů a dělostřelectvu se dokonce věnují celé knihy, které by bylo možno zařadit mezi publikace o vojenském umění. Přesto jsem přistoupila k samostatnému pojednání o dělostřeleckých spisech, jelikož se jejich skupina od ostatních kategorií v některých rysech liší. Hlavním faktorem – podobně jako v případě traktátů o vojenství a knih vojenské matematiky – jsou předpokládaní recipienti publikací. Jimi byli – přinejmenším v první polovině relevantního období – především profesionální dělostřelci a velitelé této složky vojska. Jejich vzdělání se lišilo od znalostí pěších či jízdních vojáků, poddůstojníků i důstojníků, jelikož k výkonu své práce potřebovali specifické technické znalosti. Dělostřelecké příručky tyto potřebné informace v některých případech poskytovaly, ale mnohdy pouze rozvíjely mezi dělostřelci všeobecně známé základy, o nichž čtenáři mimo artilerii neměli obvykle žádné povědomí a ani je nepotřebovali.

Dělostřelecké spisy představovaly jeden z typů vojenských příruček vznikajících již před vynálezem knihtisku. První se objevily ve 14. století, ve větší míře pak ve století následujícím. Nejstarší tištěnou dělostřeleckou příručkou ve zkoumaném regionu byl anonymní *Feuerwerkbuch* vydaný roku 1529.³⁶⁴ Historie díla ovšem byla mnohem starší. Není zcela jasné, kdy vznikl, jelikož originální rukopis se do dnešních dnů nedochoval. Aktuálně převládající teorie ho datují do doby kolem roku 1400, přičemž z analýzy díla vyplývá kompilační využití

³⁶² ANDRESOVÁ, K. Možnosti vojenského vzdělávání. V tisku. V této práci více k vojenským akademiím v podkapitole 6.3 *Pro koho vojenské příručky vznikaly*.

³⁶³ Právě proto v následujících podkapitolách nebudou charakterizovány nutně všechny tituly spadající do příslušných kategorií, ale tyto soubory budou pojaty z širšího hlediska. Po všeobecné charakteristice každé skupiny budou představeni její typičtí zástupci, a rovněž tituly, které jsou naopak z určitého hlediska výjimečné.

³⁶⁴ Detailněji k obsahu a proměnám tohoto spisu v průběhu let a k jeho komparaci s dalšími dobovými dělostřeleckými příručkami: ANDRESOVÁ, K. A Bestseller Among Artillery Handbooks, s. 1–27, kde je též uvedena další rozsáhlá literatura ke spisu *Feuerwerkbuch*. Informace o tomto díle uvedené v této podkapitole byly převzaty z citovaného článku a přepracovány pro potřeby této práce.

rukopisů ze 14. století.³⁶⁵ Jeho autorem byl patrně profesionální dělostřelec; zamýšlenými čtenáři byli příslušníci artilerie i jejich potenciální zaměstnavatelé.

Feuerwerkbuch byl prvně vytištěn více než 120 let po svém vzniku. V průběhu následujících 90 let byl vydán celkem třináctkrát, což je naprosto nevídaný počet edic vojenského díla ve své době. Nejvíce se mu v tomto ohledu v průběhu 16. století blížil první díl vojenské správní příručky *Kriegßbuch* od Leonhardta Fronsbergera (kol. 1520–1575) nazvaný při svých posledních vydáních *Von Kayserlichem Kriegßrechten*. Fronsbergerova kniha, která v 16. století zaznamenala též řadu proměn – ať už v otázce názvu nebo obsahu –, byla vydána dohromady devětkrát.³⁶⁶ Devět z edic *Feuerwerkbuch* bylo realizováno v dílně Christiana Egenolffa (1502–1555) a jeho dědiců. Obvykle se tak dělo pod názvem *Büchsenmeisterei*, který převzala i většina ostatních vydavatelů knihy.³⁶⁷

Jmenovaný spis byl patrně nejsnáze dostupnou příručkou pro tehdejší dělostřelce, což bylo dáno i tím, že jeho vydavatel reagoval na přetrvávající poptávku a knihu opakovaně publikoval. Na proměny potřeb dělostřelců přitom reagoval tím, že z čistě chemicko-technologického pojednání o střelném prachu a dělostřeleckých potřebách v průběhu let vytvořil komplexnější manuál obsahující mj. informace o dobové vojenské správě. Většina tištěných vydání knihy obsahovala „dvanáctero dělostřeleckých otázek“, jejichž smyslem bylo poskytnout podklad k výběru vhodných dělostřelců zaměstnavatelem. Hlavní částí díla byla sbírka receptů na výrobu střelného prachu. Další texty byly věnovány přípravě munice s ohledem na specifické záměry dělostřelce, problematice ohňostrojů, vlastní obsluze děl, konstrukci a odpalování zápalných šípů, zvyšování pravděpodobnosti výstřelu či jeho hlasitosti atd.

Již roku 1534 bylo dílo rozšířeno o tři další texty. Prvním z nich byl *Gemein Regeln des Streits* sepsaný římským vojenským spisovatelem Vegetiem (4.–5. století n. l.), v jehož díle *De re militari* šlo o 26. kapitulu třetí knihy. Kapitola shrnovala základní body, jejichž znalost měla napomoci vojevůdci zvítězit v ozbrojeném konfliktu. Řada z těchto myšlenek byla

³⁶⁵ Srov. např. SMITH, Geoff. *Medieval Gunpowder Chemistry. A Commentary on the Firework Book. Icon*. 2015, **21**, s. 147–166; MÜLLER, Axel. ‘Die Kunst hat funden ...’. Wie neu waren militärtechnische Entwicklungen im Spätmittelalter? In: *Imitationen: Systematische Zugänge zu einem kulturellen Prinzip des Mittelalters*. Leiden: Brill, 2021, s. 299–327.

³⁶⁶ FRONSBERGER, L. *Fünff Bücher*. Č. 3 a 6 v katalogu; též. *KriegsOrdnung VNd Regiment*. Č. 12 v katalogu; též. *Von Kayserlichem Kriegßrechten*. Č. 15, 16, 19 v katalogu; též. *Kriegßbuch. Erster Theyl, Von Kayserlichem KriegßRechten*. Č. 22, 25 v katalogu; též. *Kriegßbuch. Erster Theil, Von Kayserlichem KriegßRechten*. Č. 47 v katalogu. Tyto tisky budou v této práci představeny níže v podkapitole 7.5 *Vojenská správa*. Viz ilustrace 23 a, b v *Příloze 6* v této práci.

³⁶⁷ Ve zkoumaném období to byly následující tituly: *Büchsenmeysterei*. Č. 1 a 18 v katalogu; *Büchsenmeisterei*. Č. 9 v katalogu; *Büchsenmeisterey*. Č. 27 a 50 v katalogu; roku 1552 byla kniha vydána pod odlišným názvem: *Kriegshändel, Hauptmanschafft, Zeug vnd Büchsenmaisterei*. Č. 2 v katalogu. Ukázky z vydání z roku 1534 jsou zařazeny jako ilustrace 22 a, b v *Příloze 6* v této práci.

nadčasová a zdaleka se neomezovala na dobu svého vzniku.³⁶⁸ Od vydání *Büchsenmeisterei* roku 1550 byla kapitola zkrácena, avšak zůstala součástí všech dalších edic až do roku 1597.

Druhým z připojených textů byla veršovaná *Die Leer, so Keyser Maximilian in seiner Jugent, durch erfarnen treffliche seine Kriegßbräth zugestellt ist*, která se stala součástí všech vydání *Büchsenmeisterei* až do roku 1582. Jedná se o didaktickou báseň, v níž zkušený stařec poučuje mladého krále o správném vedení války.³⁶⁹ *Die Leer* se v 16. století těšila značné oblibě a stala se součástí řady dalších spisů – vedle výše zmíněného spisu *Regentenbuch* nebo některých historických pojednání se jednalo též o známou vojenskou správní příručku Leonhardta Fronsbergera *Fünff Bücher. Vonn Kriegß Regiment und Ordnung*.³⁷⁰

Oba tyto texty se obracely na vojevůdce (zejména panovníky) jako na předpokládané recipienty, proto nemohly být dělostřelcům v praxi příliš k užitku. Mohly jim však napomoci rozšířit přehled o umění správného vedení války, s nímž úzce souviselo jejich povolání. Větší spojitost s dělostřelectvím měl třetí z nově připojených textů – *Ordnung, Namen unnd Regiment alles Kriegs Volcks* sepsaný na základě vojenských pouček dělostřeleckého důstojníka v saských službách Jacoba Preusse (činný před 1530).

Ordnung vyšel samostatně pouze jednou – roku 1530 v Egenolffově dílně. Tento drobný tisk charakterizoval doporučenou strukturu vojska, v jejímž rámci se zaměřoval především na dělostřelecké zřízení.³⁷¹ Příbuzná tematika obou děl se stala důvodem, proč byl *Ordnung* o čtyři roky později připojen na závěr *Büchsenmeisterei*. Do následujících vydání se přenesly pouze dvě kapitoly a později také dvě ilustrace, o nichž bude řeč níže.

Pasáže o personálním a materiálním složení vojska byly později nahrazeny jiným textem, který se stal součástí *Büchsenmeisterei* roku 1552 a publikaci dvojnásobně rozšířil. Jako rukopis vznikl krátce před rokem 1530 a byl znám jako *Kriegsregiment*. Jeho tištěná verze byla vydána čtyřikrát mezi roky 1530 a 1535 pod názvem *Kriegsordnung*.³⁷² Autory spisu byli pravděpodobně vrchní polní zbrojmistr císařského vojska Michael Ott von Echterdingen (kol. 1479–1532) a jeho již zmíněný adjutant Jacob Preuss. Součástí *Büchsenmeisterei* se staly

³⁶⁸ Srov. český překlad od Václava Marka: *Obecná pravidla války*. In: *Antické válečné umění*. Praha: Svoboda, 1977, s. 504–507.

³⁶⁹ Srov. např. JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*, s. 333–339; nověji pak např. RÜTHER, Stefanie. *Der König als Feldherr: Normen und Begrenzungen im späten Mittelalter*. In: CLAUSS, Martin – STIELDORF, Andrea – WELLER, Tobias, ed. *Der König als Krieger: Zum Verhältnis von Königtum und Krieg im Mittelalter*. Bamberg: University of Bamberg Press, 2015, s. 161–162.

³⁷⁰ FRONSBERGER, L. *Fünff Bücher*. Č. 3 a 6 v katalogu. Srov. pasáže *Gemeyne Streits Regeln* na s. CVIIIa; *Die Leer* na s. CVIIIb–CXIIIb. Oba texty byly uveřejněny i v přepracovaných verzích Fronsbergerovy publikace *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*. Č. 15, 16, 19, 22, 25 a 47 v katalogu.

³⁷¹ PREUSS, Jacob. *Ordnung, Namen unnd Regiment alles Kriegs volcks*. Straßburg: Christian Egenolff, 1530. USTC 681643.

³⁷² Srov. v této práci podkapitulu 6.1 *Rukopisné vojenské příručky raného novověku*. K dílu více viz JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*, s. 481–493; LENG, R. *Ars belli*, s. 295–300.

pouze vybrané kapitoly z druhé a třetí části *Kriegsregimentu* – především texty charakterizující jednotlivé hodnosti a úřady u vojska, které doplňoval vojenský řád pro pěchotu.

Poslední vydání spisu *Feuerwerkbuch*, již značně přepracované – zkrácené, a naopak doplněné o několik dalších textů –, realizoval roku 1619 známý nakladatel Johann Theodor de Bry (1561–1623) pod názvem *Kunstabüchlein von Geschütz unnd Fewerwerck*.³⁷³ Kniha byla tehdy prvně doplněna dvěma mědiryty, které zobrazovaly různé druhy munice. Nejednalo se však o první ilustrace, které tištěné verze díla doprovázely. Když odhlédneme od titulních dřevořezů, které lze nalézt ve většině edic spisu a jejichž význam byl čistě komerční, byly mezi roky 1550 a 1597 do knihy zařazovány dva naučné dřevořezy – jeden zobrazující zápalný šíp, druhý ohňostroj. Tyto ilustrace byly původně součástí výše uvedeného Preussova *Ordnung*. Vyobrazení se k *Büchsenmeistere*i připojila později než text Preussova spisu, avšak na rozdíl od něj se nedočkala významného krácení a zůstala součástí nových vydání po celou následující polovinu století.

Feuerwerkbuch byl nejvýznamnějším, nikoliv jediným tištěným dělostřeleckým spisem 16. století ve střední Evropě. Jeho první konkurent se však objevil až několik let po polovině století. Roku 1557 a poté znovu roku 1564 byl vydán spis *Von Geschütz und Feuerwerck* vojenského spisovatele Leonhardta Fronsbergera známého především díky jeho vojenským správním příručkám.³⁷⁴ Kniha obsahovala jedinou ilustraci – dřevořez úhloměru pro určení náměru hmoždíře nebo děla. Publikace se skládala ze dvou částí, z nichž první se zabývala střelným prachem a jeho využitím v rámci ohňostrojů i pro válečné účely, druhá pak tématy s dělostřelectvím souvisejícími: Jednalo se především o problematiku fortifikací – o jejich stavbu, obsazení vojenskými jednotkami, zásobování, opatření hlídkami a o využití děl v pevnostech. Její součástí byl také dobový vojenský řád.

Autorem drobného spisku *Kurzer unnd gründlicher Unterricht* byl štrasburský měšťan Caspar Buger (činný 1590), který o sobě v příslušném díle prohlásil, že byl zkušeným dělostřelcem.³⁷⁵ Tisk vydal pro ostatní štrasburské měšťany proto, aby v případě nutnosti byli schopni ovládat městská děla. Publikace vyšla kvůli nadcházejícím cvičným střelbám z děl, proto se zdá, že nebyla určena primárně profesionálním dělostřelcům, ale především těm měšťanům, po kterých bylo vyžadováno ovládání děl v případě nutné obrany města. Proto také kniha neobsahuje recepty na výrobu střelného prachu, který neoborníci nevyráběli.

³⁷³ *Kunstabüchlein Von GEschütz vnnd Fewerwerck*. Č. 133 v katalogu.

³⁷⁴ FRONSBERGER, L. *Vonn Geschütz vnnd Fewerwerck*. Č. 4 v katalogu; týž. *VOn Geschütz vnnd Fewerwerck*. Č. 13 v katalogu.

³⁷⁵ BUGER, Caspar. *Kurtzer vnnd gründlicher vndericht wie man auff Wählen vnd im Feld, das grob Geschütz, von grossen Stucken, Streichbüchssen vnd Bölern, laden, richten, vnd gewiß darauß schiessen vnd werfen soll, vnd kan*. Č. 32 v katalogu.

Předmětem knihy je představení veškerého dělostřeleckého příslušenství a různých typů munice a charakteristika správného postupu při obsluze děla. Spisek obsahuje celkem pět různých naučných dřevořezů, z nichž je jeden použitý dvakrát.

Poslední z dělostřeleckých knih 16. století vydaných v relevantním regionu byla publikace *Büchsenmeisterei* od Franze Joachima Brechtela (1554–1593).³⁷⁶ Tento autor je znám především jako hudební skladatel; ve srovnání s jeho písněmi se však většího počtu vydání dostalo jeho dělostřelecké příručce. Znalosti, které se staly jejím základem, získal roku 1581 v průběhu svého dělostřeleckého působení v Nizozemí. Kniha prvně vyšla o deset let později v Norimberku, poté byla přeložena do nizozemštiny, v níž byla poprvé vydána roku 1594. Celkem vyšly tři německé a čtyři nizozemské verze.³⁷⁷ Německá vydání doprovázelo 58 dřevořezů. Jednalo se jak o žánrové obrazy dělostřelců s dělem, tak o balistické nákresy, vyobrazení dělostřeleckého náčiní a měřících pomůcek, munice a zábavné pyrotechniky. Publikaci vždy doplňoval rozkládací list s nákresem měř a délek. Spis byl rozdělen do dvou částí, z nichž první shrnuje potřebné základní znalosti dělostřelce – popisuje různé druhy děl, munice i dělostřeleckého příslušenství, charakterizuje správný postup při odpalování děla a v jeho rámci např. problematiku, jak postupovat poté, co výstřel selže. Druhá část se zabývá přípravou kulí, střelného prachu, zábavné pyrotechniky atp. Neobvyklé je zařazení kapitoly o možnostech šifrování strategických informací.

Přestože byl *Feuerwerkbuch* v průběhu let upravován, aby obstál v podmínkách měnících se potřeb dobového dělostřelectva, nová doba a s ní související vědeckější přístup k vojenství přinesly na počátku 17. století boom odborné dělostřelecké literatury. Ta už nekladla hlavní důraz na výrobu střelného prachu či konstrukci střel, ale vedle praktických otázek postupu nabíjení se mnohdy zabývala např. využitím moderních dělostřeleckých pomůcek k co nejúčinnější palbě nebo využitím dělostřelectva v rámci vojenské strategie.³⁷⁸ Nebyla tedy již určena pouze dělostřelcům, ale také důstojníkům a velitelům vojsk, kteří chtěli mít všeobecný přehled o fungování a možnostech svých armád. Ostatně víme, že kniha Johanna Jacoba von Wallhausen (kol. 1580–1627) *Archiley Kriegskunst* z roku 1617 sloužila jako

³⁷⁶ Ve zkoumaném regionu byla realizována následující vydání: BRECHTEL, F. J. *Büchsenmeisterei*. Č. 35, 53 a 87 v katalogu.

³⁷⁷ Holandské verze vyšly v letech 1594, 1605, 1625 a 1630. Srov. databázi *USTC* [online]. St Andrews University [cit. 1. 11. 2022]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>.

³⁷⁸ Neznamená to však, že by dělostřelecké manuály nyní již recepty na střelný prach vůbec neobsahovaly. Navíc je překvapivě možné sledovat určitý myšlenkový návrat k mytickým počátkům střelného prachu v Evropě: Pozdně středověké rukopisy díla *Feuerwerkbuch* obvykle obsahovaly informace o jeho smyšleném vynálezci Bertholdovi Schwarzovi. To neplatilo pro tištěná vydání díla v 16. století, avšak v edici Theodora de Bry se zmínka o Schwarzovi objevila znovu. Z dalších ho uvádí např. SCHWACH, Johann. *Discorsi Sopra l'Artigliarie moderne*. Č. 158 v katalogu, s. [1b]. Jako Bernhardta ho jmenuje BOILLOT, Joseph. *Artifices Defeu*. Č. 64 v katalogu, s. 82.

učebnice ve vojenské akademii v Siegenu, a jejími čtenáři proto jistě byli mnozí mladí šlechtici a zámožní měšťané, kteří se chtěli v této vojenské škole připravovat na důstojnickou kariéru u armády.³⁷⁹

Vedle přepracovaného *Feuerwekbuch* v podobě *Kunstbüchlein* Johanna Theodora de Bry roku 1619 a posledního vydání *Büchsenmeistere* Franze Joachima Brechtela roku 1613 vyšlo ve střední Evropě v první polovině 17. století dalších 17 děl celkem v 28 různých vydáních. Společným znakem všech těchto publikací byla poměrně rozsáhlá ilustrativnost. Technická literatura, kterou dané dělostřelecké manuály představovaly, naučná vyobrazení v podstatě vyžadovala. Mědiryty, které se jako ilustrativní složka relevantního žánru zřídka objevovaly již v druhé polovině 16. století, se začaly výrazně prosazovat po přelomu století. Nejinak tomu bylo v případě publikací pro artilerii, které byly většinou ilustrovány mědiryty či kombinací dřevořezů a mědirytů. Pouze dvě knihy ze souboru se v tomto ohledu vymykají, obě od nepříliš známých autorů činných v profesích, které s dělostřelectvím nikterak nesouvisely, a obě vydané pouze jednou: *Discorsi Sopra l'Artigliarie moderne* faráře Johanna Schwacha (činný 1624) obsahovala vedle rytého titulního listu jedinou ilustraci úhloměru,³⁸⁰ *Kurtzer Discurs, Von dem Schiessen und Werffen der Granat Kugeln* nakladatele Matthiase Schmidta (činný 1626) nebyla jako jediná dělostřelecká publikace ilustrována vůbec.³⁸¹ Ilustrace ostatních knih obvykle zobrazovaly technické nástroje, měřidla, munice, rakety a miny, vlastní děla, jejich průřezy a dílčí součásti, další dělostřelecké vybavení, balistické křivky, proces obsluhy děl, způsob využití děl v krajině nebo zabezpečení munice a dělostřeleckého parku na tažení.

Z jazykového hlediska mezi středoevropskými dělostřeleckými příručkami první poloviny 17. století jednoznačně převládala němčina, některé z nich byly přeložené z originálů ve francouzštině, italštině nebo španělštině. V souboru je též po jedné italské³⁸² a polské knize³⁸³ přeložených z němčiny, a francouzské knize³⁸⁴ přeložené ze španělštiny. Všechna tato tři díla se v relevantní době a oblasti dočkala i německých vydání. Unikátní je v tomto ohledu

³⁷⁹ WALLHAUSEN, J. J. von. *Archiley Kriegskunst*. Č. 119 v katalogu, s. 77.

³⁸⁰ SCHWACH, J. *Discorsj Sopra l'Artigliarie moderne*. Č. 158 v katalogu.

³⁸¹ SCHMIDT, Matthias. *Kurtzer Discurs, Von dem Schiessen vnd Werffen der Granat Kugeln*. Č. 164 v katalogu.

³⁸² EBERHARD, Philipp. *Semplice e solida DICHIARATIONE DI TRE NOTABILI ISTROMENTI ARTIFICIOSI MATEMATICI*. Č. 122 v katalogu.

³⁸³ UFANO, Diego. *ARCHELIA álbo ARTILLERIA to iest, FVNDAMENTALNA Y DOSKONAŁA INFORMACYA o Strzelbie*. Č. 214 v katalogu.

³⁸⁴ UFANO, D. *ARTILLERIE, c'est a dire VRAY INSTRVCTION DE L'ARTILLERIE*. Č. 92. Jedná se o stejné dílo Diega Ufana, které je citováno v předešlé poznámce. Originál byl sepsán ve španělštině, z níž byly pořízeny překlady do francouzštiny a němčiny; do polštiny byla kniha převedena z německého překladu.

publikace *Parallela horoscopa* polského jezuita a matematika Oswalda Krügera (1589/98–1655),³⁸⁵ která byla vydána pouze latinsky.³⁸⁶

Několik výše uvedených jmen otevírá rovněž otázku, kdo byli autoři dělostřeleckých příruček. Kromě již zmíněného Brechtela a skupiny autorů, kteří se skrývají za *Kunstabchlein* Johanna Theodora de Bry, se jedná o jednoho anonyma³⁸⁷ a 15 dalších jménem známých osob. Základní údaje o těchto spisovatelích máme obvykle k dispozici, pouze výjimečně známe některého z nich pouze dle jména, což platí např. pro autora dvakrát vydané dělostřelecké příručky Christoha Dambacha (činný 1608–1615).³⁸⁸

Vedle anonymních děl a spisů, jejichž autoři byli výše zmíněni (Brechtel, Schwach, Schmidt a Dambach), lze zbývajících 12 spisovatelů rozdělit dle jejich povolání do několika skupin. Jedná se o dělostřelce, důstojníky, architektky a matematiky.

Po boku těch autorů-dělostřelců, kteří byli v této roli již jmenováni, je třeba uvést ještě tři další. Prvním z nich byl španělský dělostřelec a vojenský stavitel Diego Ufano (zemř. 1613), jehož příručka *Tratado de la artilleria* byla v autorově rodné španělštině prvně vydána roku 1611 v Bruselu.³⁸⁹ Skutečné proslulosti se dočkala až po autorově smrti, kdy došlo k mnoha dalším vydáním a překladům do řady evropských jazyků. Ve střední Evropě byla před polovinou století realizována čtyři vydání. Tři z nich, dvě německá³⁹⁰ a jedno francouzské,³⁹¹ vydal a jejich překlad ze španělštiny pořídil Johann Theodor de Bry. Polské vydání realizoval v Lešně Daniel Vetter (činný 1632–1656), kněz Jednoty bratrské a faktor bratrské tiskárny, který též objednal překlad spisu z němčiny.³⁹² Dílo ještě navazovalo na tradici dělostřeleckých pojednání předchozích dekád, ostatně bylo ovlivněno spisem Luise Collada (zemř. 1602)

³⁸⁵ K autorovi a jeho matematickému dílu *Illustriora theoremata et problemata mathematica*, jehož část se též věnuje vojenství, více NOWAK, T. Problematyka wojskowa w wykładach jezuitów polskich: Oswalda Krügera (1633 r.) i Faustyna Grodzieckiego (1747 r.). *Analecta: Studia i Materiały z Dziejów Nauki*. 1997, 6(1), s. 7–39.

³⁸⁶ KRÜGER, Oswald. *PARALLELA HOROSCOPIA*. Č. 195 v katalogu. Obsahu spisu se věnoval a jeho překlad do polštiny zprostředkoval NOWAK, T. *Polskie wojskowe piśmiennictwo techniczne do roku 1764*. Warszawa: MON, 1961, s. 78–85.

³⁸⁷ *Büchsenmeisterey Compendium*. Č. 111 v katalogu.

³⁸⁸ DAMBACH, Christoph. *Büchsenmeisterey*. Č. 76 a 94 v katalogu.

³⁸⁹ UFANO, D. *Tratado de la artilleria*. Brussels: [s.n.], 1611. USTC 5003265.

³⁹⁰ Týž. *Archeley, Das ist: Gründlicher vnd Eygentlicher Bericht von Geschütz vnd aller zugehör*. Č. 91 v katalogu; týž. *Archeley, Das ist: Gründlicher, vnnnd eygentlicher Bericht von Geschütz vnnnd aller Zugehör*. Č. 145 v katalogu.

³⁹¹ Týž. *ARTILLERIE, c'est a dire VRAY INSTRVCTION DE L'ARTILLERIE ET DE TOVTES SES APPARTENANCES*. Č. 92 v katalogu.

³⁹² Týž. *ARCHELIA álbo ARTILLERIA*. Č. 214 v katalogu. Grafický titulní list díla je zařazen jako ilustrace 11 v *Příloze 6* v této práci. Polskému vydání knihy se věnoval NOWAK, T. M. *Polskie wojskowe piśmiennictwo techniczne*, s. 86–104.

Platica manual de artilleria z roku 1592.³⁹³ Ač obsahovalo i kapitoly o vlastním ovládní zbraně, většina textu tvořila určitou nadstavbu nad všeobecně známým základem a byla zaměřena na specializované čtenářstvo z řad profesionálních dělostřelců, kteří jádro oboru již znali.

Mezi další autory-dělostřelce patřil Němec Hanse Guhle (zemř. 1636), který roku 1618 vydal knihu *Büchsenmeisterey Buch, in drey Theil unterschieden*.³⁹⁴ V témže roce se dočkala dokonce dvou různých edic, jejichž hlavní distinkcí jsou odlišné dedikace na začátku díla. Zatímco jedna z knih byla dedikována nizozemského místodržícímu Mořici Oranžskému, který v Nizozemí uvedl do praxe vojenskou reformu, adresáty dedikace té druhé byli členové rodu Braunschweig-Lüneburg – patrně autorovi (potenciální) mecenáši.³⁹⁵

S posledním spisovatelem z řad profesionálních dělostřelců se paradoxně krátce vrátíme k rukopisným dílům předchozích dekád. V první polovině 16. století se proslavil Franz Helm (kol. 1500–1567), německý dělostřelec působící ve službách císaře Karla V. Habsburského a později i dalších suverénů, který ve 20. letech vytvořil rukopis *Buch von den probierten Künsten*.³⁹⁶ Spis v řadě ohledů navazoval na o více než sto let starší *Feuerwerkbuch* a podobně dlouho jako on čekal i na své tištěné vydání. K němu došlo teprve roku 1625 pod názvem *Armamentarium principale*.³⁹⁷ Ačkoliv tento spis, jenž byl v okamžiku svého vydání starý již sto let, doznal jisté aktualizace a mnohé myšlenky byly i v době probíhající třicetileté války nosné, druhého vydání se nedočkal. Budoucnost patřila odlišně zaměřeným spisům pro artilerii a dalšími autory dělostřeleckých knih byli už obvykle příslušníci jiných povolání.

Mezi ně patřili dva důstojníci. U prvního z nich nelze vyloučit příslušnost k dělostřelcům, avšak tituloval se na prvním místě jako „starý voják“, teprve poté jako milovník artilerie. Lze předpokládat, že jako dělostřelecký veterán by tuto skutečnost v příslušně zaměřené knize výslovně zmínil. Tak či onak, Wilhelm Stefan Röbel (činný 1619) sepsal příručku *Defension, Das ist: Bericht etlicher vornehmenr Ernsthaftten Feuerwerck, und Spreng Mittel*,³⁹⁸ která se věnuje především výrobě a odpalování různých druhů munice.

³⁹³ COLLADO, Luis. *PLATICA MANVAL DE ARTILLERIA*. Milano: Paolo Gottardo Da Ponte, 1592. USTC 823383. Srov. MAROTO, Isabel Vicente. Diego Ufano. In: *Diccionario Biográfico electrónico* [online]. Real Academia de la Historia [cit. 31. 10. 2022]. Dostupné z: <https://dbe.rah.es/biografias/4230/diego-ufano>.

³⁹⁴ GUHLE, Hans. *BüchsenMeisterey Buch, In Drey Theil vnterschieden*. Č. 123 a 124 v katalogu.

³⁹⁵ Do knihy jsou pak netradičně zařazeny ještě další dedikace jiným osobám uvozující větší textové celky. V celém zkoumaném souboru knih se jedná o jediný příklad díla vydaného dvakrát v jednom roce s různými dedikacemi.

³⁹⁶ Srov. v této práci podkapitulu 6.1 *Rukopisné vojenské příručky raného novověku*.

³⁹⁷ HELM, Franz. *ARMAMENTARIVM PRINCIPALE Oder Kriegsmunitio vnd Artillerey-Buch*. Č. 159 v katalogu.

³⁹⁸ RÖBEL, Wilhelm Stefan. *DEFENSION, Das ist: BÈricht etlicher vornehmenr Ernsthaftten Feuerwerck, vnd Spreng Mittel*. Č. 131 v katalogu.

Druhý z důstojníků je podstatně slavnější osobností. Jednalo se o Johanna Jacoba von Wallhausen, jednoho z nejvýznamnějších vojenských teoretiků první poloviny 17. století z hlediska celé Evropy. Jeho *Archiley Kriegskunst* z roku 1617 bylo součástí plánovaného rozsáhlého kompendia o dobové vojenské vědě, z nějž autor stihl vydat díly o pěchotě, jezdecku, a právě o dělostřelectvu. Publikace byla určena důstojníkům a jak bylo výše uvedeno, byla využívána jako jedna z učebnic na siegenské vojenské akademii. Spis měl být pouze prvním dílem ze dvou – avizovaná druhá část *Kriegskunst von Feuerwercken* však vydána nikdy nebyla.³⁹⁹ *Archiley Kriegskunst* se věnovalo řadě aspektů dělostřelectví – přípravě střelného prachu, různým typům zbraní dle materiálu nebo ráže, potřebnému dělostřeleckému vybavení – jeho charakteristice, náležitostem a použití, obsluze zbraně a jejímu využití v různých podmínkách. Kniha nepředpokládala předchozí čtenářovy znalosti oboru, vykládala látku od základů, díky čemuž mohla sloužit široké čtenářské základně včetně mladíků připravujících se na vojenskou kariéru.

Mezi další autory dělostřeleckých spisů patřili též dva architekti, oba dosti známí. Francouzský umělec a architekt Joseph Boillot (1546–1605?) sepsal vedle knihy vztahující se k civilní architektuře také dělostřeleckou publikaci, která byla vytištěna roku 1598 ve francouzštině⁴⁰⁰ o pět let později německy pod názvem *Artifices defeu, & divers instruments de guerre*.⁴⁰¹ Kniha představuje prostřednictvím kombinace textu a značného množství mědirytových ilustrací zbraně a munice využívané či potenciálně využitelné v dělostřelectví.

Německý architekt a matematik Joseph Furttentbach (1591–1667) byl autorem řady technických, architektonických a dělostřeleckých spisů. Na artilerii se zaměřila jeho *Architectura martialis* z roku 1630, jejíž kapitoly se zabývají střelným prachem, různými palnými zbraněmi i pyrotechnikou.⁴⁰² Sepsal též knihu *Halinitro-Pyrobolia*,⁴⁰³ která se věnovala problematice dělostřelectva, počínaje výrobou střelného prachu, přes charakteristiku různých typů zbraní, po výklad o jejich správné obsluze. Spis byl tedy pojat

³⁹⁹ WALLHAUSEN, J. J. *Archiley Kriegskunst*. Č. 119 v katalogu, s. 77.

⁴⁰⁰ BOILLOT, J. *MODELLES ARTIFICES DE FEV ET DIVERS INSTRVME[NT]S DE GVERRE AVEC LES MOYÉS DE S'EN PREVALOIR*. Chaumont-en-Bassigny: Quentin Mareschal, 1598. USTC 67964.

⁴⁰¹ Týž. *ARTIFICES Defeu, & diuers Instruments de guerre*. Č. 64 v katalogu. K tomuto dílu např. VÉRIN, Hélène. *La Gloire des Ingénieurs: L'intelligence technique du XVIIe au XVIIIe siècle*. Paris: Albin Michel, 1993, s. 102–111. Nelze vyloučit, že byl německý překlad vydán předtím již roku 1601. Databáze USTC nově eviduje vydání z tohoto roku, které by mělo být v držení veřejné a univerzitní knihovny ve Štrasburku. V katalogu příslušné knihovny je spis sice též datován do roku 1601, avšak poznámkové pole zmiňuje, že německé vydání díla je známo k roku 1603. Srov. Týž. *Artifices de feu et divers instruments de guerre. Das ist künstlich Feuerwerck und Kriegs-Instruments*. Strasbourg: [s.n.], 1601. USTC 2138657.

⁴⁰² FURTTENTBACH, Joseph. *ARCHITECTURA MARTIALIS*. Č. 171 v katalogu. Frontispis díla je zařazen jako ilustrace 21 v *Příloze 6* v této práci.

⁴⁰³ Týž. *HALINITRO-PYROBOLIA*. Č. 166 v katalogu.

podobně jako Wallhausenovo *Archiley Kriegskunst*. Když Furttentbach dílo později rozšířil a vydal podruhé, stalo se tak pod názvem *Büchsenmeisterey-Schul*.⁴⁰⁴

Poslední a nejpočetnější skupinou autorů dělostřeleckých příruček první poloviny 16. století byli matematici, z nichž byli někteří činní ve větším množství vědních oborů. Až několik dekád po svém vzniku se do střední Evropy dostal překlad díla matematika a kartografa Girolama Ruscelliho (1518–1566), které bylo v italském originále vydáno už roku 1568.⁴⁰⁵ Vědecký přístup k dělostřelectví a informace na titulním listu, že dílo je určeno „nejen kapitánům, nýbrž také dělostřelcům“, odkazuje k faktu, že jeho autor směřoval na širší čtenářskou základnu než podobně zaměřené knihy, které byly v té době vydávány ve střední Evropě – tedy v první řadě výše představený *Feuerwerkbuch*. V německém překladu Ruscelliho spis vyšel po více než 50 letech od svého vzniku, teprve roku 1620.⁴⁰⁶ Stalo se tak tedy v době, kdy i do tohoto regionu pronikaly aktivity vedoucí k zvědečtění oboru.

Parallela horoscopa již zmíněného Oswalda Krügera na několika stranách a za pomoci didaktických dřevořezů popisovala správné ovládní děla. Belgičan Levinus Hulsius (1546–1606) byl do značné míry renesanční osobností.⁴⁰⁷ Zabýval se mj. mechanickými nástroji, jimž věnoval několik spisů. Druhý z nich, příznačně pojmenovaný *Ander Tractat der mechanischen Instrumenten*, poskytoval výklad o některých mechanických součástech vybavení artilerie – např. o dělostřeleckém kvadrantu nebo měřítku pro určování velikosti kulí.⁴⁰⁸ Podobně zaměřená byla též publikace německého matematika Philippa Eberharda (1563–1627).⁴⁰⁹

Nova geometrica pyrobulia švýcarského matematika a zeměměřiče Leonharda Zublera (1563–1609) se zabývá využitím geometrie v dělostřelecké praxi.⁴¹⁰ Kniha se detailně věnuje obsluze zbraní, a sloužila proto ve své době bezpochyby jako praktická příručka. Její čtenář si však nevystačil se znalostí dělostřeleckého umění, ale musel být též adekvátně obeznámen s matematikou a technikou. Na příkladu této knihy lze podobně jako v případě vojenských matematických příruček sledovat postupné směřování vojenského umění ke skutečné vědě.

⁴⁰⁴ Týž. *Büchsenmeisterey-Schul*. Č. 212 v katalogu. Viz ilustrace 3 a, b v Příloze 6 v této práci.

⁴⁰⁵ RUSCELLI, Girolamo. *PRECETTI DELLA MILITIA MODERNA, TANTO PER MARE, QVANTO PER TERRA*. Venezia: Melchiorre I Sessa, 1568. USTC 853908.

⁴⁰⁶ Týž. *Kriegs vnd ArcheleyKunst*. Č. 139 a 140 v katalogu; 2. díl č. 141 v katalogu.

⁴⁰⁷ Srov. např. VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 379; BENZING, Josef. Hulsius, Levin. In: *Neue Deutsche Biographie 10*. Berlin: Duncker & Humblot, 1974, s. 30.

⁴⁰⁸ HULSIUS, Levinus. *Ander Tractat Der Mechanischen Instrumenten*. Č. 65 a 185 v katalogu.

⁴⁰⁹ EBERHARD, P. *Einfalte vnd grundtliche Erklehrung dreyer Fürnemmer Matematischen kunststucken*. Č. 102 v katalogu; týž. *Semplice e solida DICHIARATIONE DI TRE NOTABILI ISTROMENTI ARTIFICIOSI MATEMATICI*. Č. 122 v katalogu.

⁴¹⁰ ZUBLER, Leonhard. *NOVA GEOMETRICA PYROBVLIA*. Č. 75 v katalogu; týž. *NOVA GEOMETRICA PYROBOLIA*. Č. 93 v katalogu.

Stávalo se nezbytností, aby si byl důstojník – ne nutně dělostřelecký – schopen potřebná fakta a údaje sám odvodit nebo vypočítat a nespolehal se na univerzální poučky či zvyklosti předchozích generací.

Na uvedených faktech lze sledovat vývoj dělostřeleckých příruček od jejich pozdně středověkých počátků až po období okolo vestfálského míru. Zpočátku ručně opisované spisky pro úzký okruh čtenářstva začaly být šířeny prostřednictvím knihtisku koncem první třetiny 16. století, díky tomu se staly dostupnějšími pro větší množství zájemců – i když stále primárně z řad příslušníků artilerie. Přestože po polovině století vzniklo několik nových spisů tohoto zaměření, které dokonce nebyly všechny orientovány výlučně na dělostřelce, až do konce století v rámci poptávky po subžánru jednoznačně dominoval pozdně středověký *Feuerwerkbuch*, který se snažil obstát v kontextu rychle se vyvíjejícího dělostřeleckého umění a jeho vydavatelé ho uzpůsobovali dobovým čtenářským potřebám.

Teprve začátek 17. století přinesl boom dělostřelecké literatury. Nové tituly byly didaktičtější, neposkytovaly čtenářům pouze nadstavbu nad základy, které byly dříve považovány mezi předpokládanými recipienty za všeobecně známé, ale vykládaly látku přehledně a komplexně. Podobně jako v případě knih vojenské matematiky je na příručkách dělostřeleckého umění vidět postupný vývoj ve snaze vykládanou látku nejen přijmout, ale též pochopit, umět si ji odvodit a vypočítat. Čtenáři příslušných knih na konci zkoumaného období již nebyli primárně dělostřelci, ale důstojníci nebo mladíci připravující se na důstojnickou kariéru. Ti již nemuseli umět sami namíchat střelný prach, avšak bylo nutné, aby měli dostatečnou představu o fungování všech složek vojska a byli mu schopni adekvátně velet.

7.4 Pevnostní stavitelství⁴¹¹

Celkem 62 edic příruček pevnostního stavitelství tvoří ve zkoumaném souboru knih nejpočetnější skupinu, která představuje necelou třetinu všech relevantních publikací. Jsou mezi ně zařazeny i takové, které se věnují architektuře obecně, přičemž asi polovina jejich obsahu je zaměřena na stavitelství civilní, zatímco druhá polovina na stavitelství vojenské.

Fortifikační tisky se ve střední Evropě začaly velice pomalu objevovat v první polovině 16. století. Stejně jako zástupci dalších typů vojenských příruček se mnohé z nich hlásily k antickým autoritám jako ke svým vzorům. Tvůrcem nejstarší tištěné střeoevropské příručky pevnostního stavitelství se stal známý malíř, grafik a také matematik Albrecht Dürer

⁴¹¹ Tato podkapitola vznikla přepracováním a rozšířením mého dříve publikovaného článku ANDRESOVÁ, K. Fortifikační příručky raného novověku ve střední Evropě. *Husitský tábor*. 2019, (23–24), s. 9–28.

(1471–1528).⁴¹² Jeho *Etliche Underricht, zu Befestigung der Stett, Schlosz, und Flecken* vyšlo roku 1527, patrně v důsledku autorova osobního prožitku německé selské války (1524–1525), která zasáhla Norimberk, kde Dürer žil a kde později spis také vydal.⁴¹³ Tisk se zabývá ideálním způsobem, jak opevnit město. Byl určen čtenářům z řad panovníků, k užítku však mohl být všem osobám zmocněným k rozhodování o potenciální fortifikaci města. Kniha nebyla prvním geometrickým pojednáním, které Dürer vydal – jeho o dva roky starší *Underweysung der Messung* se též věnovalo základům geometrie, avšak neústilo v traktát o opevňování, ale o měřictví.⁴¹⁴

Dürerův fortifikační tisk vyšel v době, kdy se moderní opevňování těšilo již značnému zájmu v Itálii, kde také prodělávalo bouřlivý rozvoj. Nové bastionové pevnosti ovlivnily tematiku tamních militárních spisů a zapříčinily, že se v průběhu 16. století určité myšlenkové centrum vojenského umění nacházelo právě v této zemi. Počet italských teoretiků tohoto oboru výrazně převažoval nad těmi zaalpskými. Až na konci 16. století se jádro rozvoje vojenských věd přesunulo na sever – do střední a západní Evropy – kde se v té době reformovalo vojenství např. prostřednictvím aktivit Johanna VII. von Nassau-Siegen (1561–1623).⁴¹⁵ Z hlediska fortifikačního umění tehdy v této oblasti začaly vznikat národní školy pevnostního stavitelství.⁴¹⁶

Ve střední Evropě Dürerovy pokračovatele mezi autory fortifikačních tisků po několik desetiletí takřka nenajdeme. Výjimkou je krátký spisek Reinharda I. Solms-Lich (1491–1562) *Eyn Gespräch eyner alten erfarnen Kriegßmans und Bawmeysters mit eynem jungen Hauptmann*.⁴¹⁷ Nelze ale tvrdit, že by stavitelství tehdejší vzdělané čtenářstvo nezajímalo, protože civilní architektonické knihy v regionu před polovinou 16. století vycházely: Jmenovat lze např. antický spis Marca Vitruvia Pollia (1. století př. n. l.) *De architectura libri decem*.⁴¹⁸ Vitruvius byl považován za zásadní oborovou autoritu a z jeho

⁴¹² Dürerovi se věnuje množství literatury zaměřené především na uměleckou stránku jeho aktivit. Srov. např. SMITH, Jeffrey Chipps. *Dürer*. London: Phaidon, 2012.

⁴¹³ DÜRER, Albrecht. *Etliche vnderricht, zu befestigung der Stett, Schlosz, vnd Flecken*. Nürnberg: Hieronymus Andreae, 1527. Dochovány jsou tři typografické varianty: USTC 654140, 654141 a 654142. K tisku blíže MORRISON, Tessa. The Art of Fortification of Albrecht Dürer. *The International Journal of Critical Cultural Studies*. 2015, 14(1), s. 13–25.

⁴¹⁴ DÜRER, A. *Vnderweysung der messung, mit dem zirckel vn[d] richtscheyt, in Linien eben vnnd gantzen corporen*. Nürnberg: Hieronymus Andreae, 1525. USTC 701774 a 701775.

⁴¹⁵ Srov. v této práci kapitolu 3. *Raně novověké vojenství*.

⁴¹⁶ K tématu více DE LA CROIX, H. The Literature on Fortification in Renaissance Italy, s. 30–50.

⁴¹⁷ REINHARD I. *Eyn gesprech eyner alten erfarnen kriegßmans vn[d] bawmeysters mit eynem jungen hauptmann*. Mainz: Ivo Schöffner, [1535]. USTC 656010. O autorovi spisku Reinhardu I. Solms-Lich bude řeč níže především v souvislosti vojenskými správními příručkami.

⁴¹⁸ Ve střední Evropě prvně vydáno jako: VITRUVIUS POLLIO, Marcus. *M. Vitruvii viri svae professionis peritissimi, de architectura libri decem*. Strasbourg: Georg Messerschmidt, 1543. USTC 674607. O vlivu Vitruviaova díla na jeho pokračovatele (zde antické) srov. např. PLOMMER, Hugh. *Vitruvius and Later Roman Building Manuals*. Cambridge: University Press, 1973. O obsahu jeho architektonického spisu nově např.

díla vycházeli leckteří raně novověcí spisovatelé.⁴¹⁹ Mezi nimi se prosadil lékař Walther Hermann Ryff (kol. 1500–1548), který se roku 1543 jako editor zasloužil o vůbec první Vitruviovo vydání v Německu a o pět let později danou knihu z latiny do němčiny také přeložil.⁴²⁰ Koncem 50. let se Ryff sám stal autorem široce pojaté geometricko-technické práce, v níž na Vitruvia navazoval a ve které se věnoval mimo jiné vojenské problematice.⁴²¹ Druhá část tohoto díla nazvaná *Geometrischen Büxenmeisterey* se zabývá nejen dělostřelectvem, jak její název napovídá, ale také pevnostmi a vojenskou teorií. První vydání bylo realizováno roku 1558, druhé takřka o čtvrtstoletí později – roku 1582.⁴²²

Ryffova matematická publikace se sice vojenstvím částečně zabývala, ale na příliš malém rozsahu, proto ji nelze označit za vojenskou příručku, natož manuál fortifikační. Knihy tohoto typu měly do středoevropských tiskáren teprve dorazit, k čemuž začalo docházet v druhé polovině 80. let.

První z nich od italského architekta a vojenského inženýra Carla Tetiho (1529–1589) vyšla roku 1586 pod názvem *Discours sur le faict des fortifications* ve francouzském jazyce v Ženevě.⁴²³ Jedná se o nejstarší fortifikační publikaci v relevantním souboru knih, dnes však bohužel nedochovanou. Toto dílo předznamenalo, že tištěné fortifikační příručky střední Evropy budou po několik nadcházejících desetiletí v jistých ohledech vázány na francouzský a italský kulturní okruh. V následujících letech lze totiž zaznamenat jen občasný výskyt nových vydání tisků o pevnostním stavitelství, a to pouze poblíž hranic s Francií: Kromě zmíněné Ženevy se jednalo o Štrasburk a Montbéliard. Teprve se začátkem 17. století se střediska tisku těchto knih přesunula do centrálních oblastí říše, kde začaly být vydávány nové tituly relevantního zaměření. Vliv Francie a Itálie byl patrný až do počátku třicetileté války, přestože do té doby v rámci subžánru posílila pozice některých německých publikačních center. Z jazykového hlediska byla situace fortifikačních manuálů této doby také specifická: Zatímco

REITZ-JOOSSE, Bettina. The City and the Text in Vitruvius's De Architectura. *Arethusa*. 2016, 49(2), s. 183–197. V souvislosti s tématem této disertační práce stojí za zmínku, že se Vitruvius zabýval i tématy s vojenstvím úzce souvisejícími, srov. MARSDEN, Eric William. *Greek and Roman Artillery: Technical Treatises*. Oxford: Clarendon Press, 1971, s. 185–205.

⁴¹⁹ Vitruviovo dílo bylo učencům známo i ve středověku a na počátku novověku. Srov. např. LENG, R. *Ars belli*, s. 61–62.

⁴²⁰ VITRUVIUS. *Vitruuius Teutsch: ... Zehen bücher von der Architectur vnd künstlichem bawen*. Nürnberg: Johann Petreius, 1548. USTC 701550. Texty zabývající se W. H. Ryffem se dosud zaměřují především na jeho lékařské dílo, srov. např. VOLLMUTH, Ralf. *Traumatologie und Feldchirurgie an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit: Exemplarisch dargestellt anhand der 'Grossen Chirurgie' des Walther Hermann Ryff*. Stuttgart: F. Steiner, 2001.

⁴²¹ RYFF, Walther Hermann. *Der Architectur furnembsten, notwendigsten, angehörigen Mathematischen vnd Mechanischen künst, eygentlicher bericht*. Nürnberg: Gabriel Hain, 1558. USTC 632815 a 632816.

⁴²² Týž. *Bawkunst Oder Architectur aller fürnem[m]sten Nothwendigsten, angehörigen Mathematischen vnd Mechanischen Künsten*. Basel: Sebastian Henricpetri, 1582. USTC 615310.

⁴²³ TETI, Carlo. *Discours sur le faict des fortifications*. Č. 28 v katalogu, kde jsou uvedeny detaily k faktu, že spis není dochován.

naprostá většina střeoevropských vojenských příruček vycházela ve vymezené době v němčině, skoro třetina z fortifikačních knih byla do roku 1618 vydána ve francouzštině a nalezneme mezi nimi též tisky v italštině⁴²⁴ a latině.⁴²⁵

Zahraničím byly ovlivněny i jazykově německé tisky. Až do začátku třicetileté války jejich autory totiž obvykle nebyli Němci, ale Francouzi či Italové, jejichž díla byla do němčiny přeložena. Tento fakt ostatně kopíruje skutečnost, že ani první bastionové pevnosti v německých státech neprojektovali Němci, ale Italové. Až do počátku třicetileté války byli v německé jazykové oblasti jedinými „domácími“ autory fortifikačních příruček dva muži, kteří oba pocházeli z oblastí, jež s francouzským kulturním okruhem úzce sousedily, ne-li přímo z něj: Prvním z nich byl Daniel Specklin (1536–1589) ze Štrasburku, který se stal zakladatelem staroněmecké školy pevnostního stavitelství,⁴²⁶ a jehož spis *Architectura von Vestungen* vyšel poprvé roku 1589.⁴²⁷ Jedná se o nejstarší dochovanou fortifikační příručku v relevantním souboru. Druhým byl švýcarský matematik Janus Gringalletus (činný 1616), autor kvalifikačního spisu na štrasburské univerzitě, který obhajoval roku 1616 pod názvem *Disputatio architectonico-geometrica de fortalitiis*.⁴²⁸

Teprve se začátkem třicetileté války výrazně převládla u střeoevropských fortifikačních příruček němčina nad ostatními jazyky,⁴²⁹ a vedle překladových prací se v německých tiskárnách prosadili němečtí autoři. I tak mají příručky pevnostního stavitelství největší poměr překladových prací vůči těm, které v regionu vznikly a byly vydány v místních jazycích. Zhruba dvě pětiny zkoumaných fortifikačních spisů byly přeloženy z cizojazyčných originálů.⁴³⁰

Mezi autory střeoevropských tisků o fortifikačním umění z let 1550–1650 bylo identifikována 28 osob. Vzhledem k specializovanému zaměření děl, které vyžadovalo zvláštní odborné znalosti, se mezi spisovateli těchto knih nachází pouze minimální množství důstojníků. Mezi ně se chtěl zařadit i zkušený válečník a plodný vojenský spisovatel Johann Jacob von Wallhausen, který knihu o pevnostním stavitelství plánoval jako jeden z dílů svého

⁴²⁴ GROOTE, Alessandro de. *NEOVALLIA DIALOGO*. Č. 116 v katalogu.

⁴²⁵ Např. CATTANEO, Girolamo. *HIER. CATANEVS DE ARTE BELLICA*. Č. 57 v katalogu. Téhož roku byla vydána i francouzská verze spisu. Č. 56 v katalogu.

⁴²⁶ Srov. např. FISCHER, Albert. *Daniel Specklin aus Straßburg (1536–1589): Festungsbaumeister, Ingenieur und Kartograph*. Sigmaringen: Thorbecke, 1996.

⁴²⁷ SPECKLIN, D. *ARCHITECTVRA Von Vestungen*. Č. 31 v katalogu. Další vydání pocházejí z let 1599 a 1608, č. 55 a 73 v katalogu.

⁴²⁸ GRINGALLETUS, Janus. *DISPUTATIO ARCHITECTONICO-GEOMETRICA DE FORTALITIIS*. Č. 99 v katalogu.

⁴²⁹ V letech 1618–1650 obsahuje zkoumaný soubor celkem 40 titulů, z nichž je 36 německých, tři latinské a jeden francouzský.

⁴³⁰ Přeložených bylo 26 z 62 tisků. Do roku 1618 to byla více než polovina všech tisků tohoto subžánru.

kompendia o vojenské vědě, což dokládají úvody některých jeho publikací.⁴³¹ Lze předpokládat, že kdyby tento spis vznikl, jednalo by se především o kompilaci prací zkušených architektů a pevnostních stavitelů, kteří budou představeni níže.

Své fortifikační publikace vydali v dané době a oblasti pouze dva důstojníci, přičemž jejich díla nebyla v rámci subžánru příliš typická a obě byla ve zkoumaném regionu vydána pouze jednou.⁴³² *Memorial* německého důstojníka Georga Fuchse (činný 1623) se zabýval zaopatřením a obranou pevnosti a opevněného města.⁴³³ Nebyl tedy zaměřen na výstavbu fortifikace, což je také jedním z důvodů, proč neobsahoval jinak poměrně obvyklé ilustrace. Autorem *Fortification-Baw* z roku 1642 byl Honorat de Meynier (1570–1638), který byl nejen francouzským důstojníkem, ale také matematikem. Publikace se právě proto zaměřuje na pevnostní stavby primárně z hlediska geometrie.

Právě matematiků nebylo mezi autory těchto spisů málo, vedle Meyniera se jednalo ještě o dalších osm osobností. Podobně jako v případě dělostřeleckých příruček se v jejich knihách projevovala snaha zvědečtit obor. Byly zaměřeny primárně na projektování pevností, méně pak na jejich zaopatření, obranu či obléhání, jelikož autoři z řad teoretizujících učenců obvykle znalostmi těchto praktických otázek nedisponovali. Fortifikační spisy matematiků se mnohdy jasně hlásily k inspiraci nejběžnějším typem knih o pevnostním stavitelství, jejichž spisovateli byli architekti.⁴³⁴ Těch bylo mezi zkoumanými autory celkem 15. Jejich spisy se obvykle též věnovaly projektování fortifikací, avšak geometrický aspekt problematiky překračovaly. Kromě něj řešily také proces výstavby, zaopatření pevnosti, její obranu a obléhání, v některých případech obsahovaly i kapitoly o využití dělostřelectva k příslušným účelům.

Mezi autory fortifikačních spisů lze sledovat časté přejímání myšlenek ze starších děl, což je patrné právě u matematiků a architektů. Tento fakt jsem zkoumala na příkladu problematiky polních opevnění, avšak je zjevný i v případě ostatních témat.⁴³⁵ Za zmínku

⁴³¹ Srov. např. WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu, s. [4–5].

⁴³² Vedle důstojníků, matematiků a architektů, kteří mezi autory fortifikačních spisů v dané době převládali a kteří budou níže krátce představeni, se v souboru nacházejí ještě tři další autoři, které do žádné z těchto skupin zařadit nelze. Francouzský alchymista a učitel francouzštiny Michael Potier (1564–1631) vydal *THEORIA ET PRAXIS FORTALITIORVM* (č. 59 a 63 v katalogu). Německý filozof Conrad Dieterich se stal autorem poměrně netradičního *Politischer Discurs Von Festungen* (č. 136 v katalogu). Alchymista a lékař Johann Pharamund Rhumel (1597–1661) vydal v letech 1632 a 1644 *Compendium Fortificatorium* (č. 181 a 216 v katalogu), kde charakterizoval dobové prvky stálého i polního opevnění, avšak primárním cílem práce bylo popsat, jak lze opevnit město za 48 hodin.

⁴³³ FUCHS, Georg. *MEMORIAL. Wie ein Festung vnnd Statt solle fürgesehen vnnd defendirt werden*. Č. 149 v katalogu.

⁴³⁴ V knihách je mnohdy jasně uvedeno, na které známější autority oboru se odkazují. Mezi ně patřil např. Adam Freitag, o němž bude řeč níže.

⁴³⁵ Srov. ANDRESOVÁ SKOUPÁ, K. How to build a redoubt? Instructions from military manuals of the Thirty Years' War. In: DRNOVSKÝ, Pavel – HEJHAL, Petr, ed. *Archaeology of Conflicts*. Hradec Králové: UHK, 2020, s. 83–98.

v tomto ohledu stojí italský architekt a pevnostní stavitel Bonaiuto Lorini (1540–1610), který roku 1596 v Benátkách vydal *Delle fortificationi ... libri cinque*.⁴³⁶ Do němčiny byl jeho spis přeložen roku 1607,⁴³⁷ o devět let později byl rozšířen o „šestou“ knihu a později byl vydán ještě několikrát.⁴³⁸ Právě z Loriniho díla (vedle osobních zkušeností v oblasti pevnostního stavitelství) čerpal polský pevnostní stavitel a matematik Adam Freitag (1608–1650), který v oblasti střední Evropy žádný spis nevydal, přesto dosáhl nesmírného věhlasu.⁴³⁹ Freitag byl jedním z polských vojenských teoretiků, kteří se ve snaze o zvýšení dosahu svého díla uchýlili k jeho vytištění v západní Evropě, tedy mimo zkoumanou oblast. Jeho proslulý spis *Architectura militaris nova et aucta* byl opakovaně publikován v leidském nakladatelství Elzevier.⁴⁴⁰ Tento ekonomický kalkul vyšel, jelikož dílo skutečně zaznamenalo značný dopad na pozdější tvorbu fortifikační literatury. K Freitagově práci se mnozí mladší autoři výslovně hlásili, i ti ostatní z ní zjevně vycházeli. K přímé inspiraci polským autorem se hlásil matematik Johann von Felden (zemř. 1688), jehož příručka je kompilací starších spisů,⁴⁴¹ nepřiznal ji však např. Georg Andreas Böckler (1617–1687).⁴⁴² Vliv Freitagova díla se promítl i v autorově rodném Polsku, sledovat ho lze např. v rukopise Józefa Naronowicz-Narońského (1610?–1678) z 50. let 17. století.⁴⁴³

Z dalších spisovatelů je třeba zmínit především belgického architekta a matematika Simona Stevina (1548–1620), autora publikací z několika vědních oborů.⁴⁴⁴ Z jeho děl přeložených z nizozemštiny do němčiny a vydaných ve střední Evropě lze mezi vojenské příručky zařadit tři tituly, z toho dva fortifikační. Vedle *Festung-Bawung* vytištěného v letech 1608 a 1623⁴⁴⁵ se jedná ještě o spis *Wasser-Baw* věnovaný vodním prvkům pevnostního stavitelství (vodním

⁴³⁶ LORINI, Bonaiuto. *DELLE FORTIFICAZIONI DI BONAIUTO LORINI, NOBILE FIORENTINO, Libri Cinque*. Venezia: Giovanni Antonio Rampazetto, 1596. USTC 838671.

⁴³⁷ Týž. *Fünff Bücher Von Vestung Bauwen*. Č. 71 v katalogu.

⁴³⁸ Srov. týž. *Das sechste Buch, Von der Fortification*. Č. 104 v katalogu; týž. *Fünff Bücher Von Vestung Bawen*. Č. 144 v katalogu; týž. *Sechs vnterschiedliche Bücher. Von Vestung Bawen*. Č. 199 v katalogu. Viz ilustrace 4 a, b v Příloze 6 v této práci.

⁴³⁹ Srov. např. NOWAK, T. *Cztery wieki polskiej książki technicznej 1450–1850*. Warszawa: Państwowe wydawnictwa techniczne, 1961, s. 70–79; týž. *Polskie wojskowe piśmiennictwo techniczne do roku 1764*. Warszawa: MON, 1961, s. 63–77.

⁴⁴⁰ První vydání: FREITAG, Adam. *ARCHITECTVRA MILITARIS Nova et aucta*. Leiden: Bonaventura Elzevier, 1631. USTC 1028036 a 2008565.

⁴⁴¹ FELDEN, Johann von. *ARCHITECTURA MILITARIS: Aus dem Freitagio und anderen guten Authoribus Zusammen gezogen*. Č. 226 v katalogu.

⁴⁴² Jeho vícedílná práce sestává ze tří samostatně vydaných svazků: BÖCKLER, Georg Andreas. *MANVALE ARCHITECTVRAE MILITARIS*. Č. 220, 222 a 225 v katalogu.

⁴⁴³ Více k němu v podkapitole 6.1 *Rukopisné vojenské příručky raného novověku*.

⁴⁴⁴ Jeho práce byla edičně zpřístupněna: CRONE, Ernst et al., ed. *The Principal Works of Simon Stevin*. Amsterdam: C. V. Swets & Zeitlinger, [1955–1966]. Stevinovi se věnuje obsáhlá odborná literatura, nově např. DAVIDS, Karel et al., ed. *Rethinking Stevin, Stevin Rethinking: Construction of a Dutch Polymath*. Leiden: Brill, 2020.

⁴⁴⁵ STEVIN, S. *Festung-Bawung*. Č. 74 a 154 v katalogu.

příkopům, opevněným přístavům atp.).⁴⁴⁶ Poslední Stevinova příručka vydaná ve střední Evropě s fortifikacemi svým způsobem též souvisí, avšak v rámci této disertační práce byla zařazena do kategorie knih vojenského umění.⁴⁴⁷ Je zaměřena na budování vojenských táborů a na jejím příkladu bylo doloženo, že i Stevin byl autorem, jehož myšlenky byly ve své době dalšími spisovateli přebírány, což potvrzuje např. jejich odraz v díle Johanna Jacoba von Walhausen.⁴⁴⁸

Mezi nejvydávanejší autory fortifikačních spisů se v první polovině 17. století zařadil Ital Pietro Sardi (1559–1638). Jeho spis o pevnostním stavitelství *Corona imperiale dell'architettura militare* byl prvně vydán roku 1618 v Benátkách.⁴⁴⁹ Frankfurtský tiskař Hartmann Palthenius (činný 1614?–1631) vydal o čtyři roky později německý překlad⁴⁵⁰ a rok nato i mutaci francouzskou.⁴⁵¹ Německá verze byla v následujících letech vydána ještě několikrát.⁴⁵² Je možné, že poslední vydání z roku 1648 bylo obálkové, kdy byl novým titulním listem doplněn nerozprodáný náklad z roku 1626.⁴⁵³ Kniha řeší řadu témat souvisejících s fortifikacemi – od výběru vhodného místa k jejich výstavbě přes charakteristiku jednotlivých prvků, z nichž se stavby skládají, další zabezpečovací prostředky a specifika pevností umístěných v různých typech krajiny až po problematiku obrany a obléhání fortifikací.

Pro své pojednání o pevnostním stavitelství si zaslouží pozornost také některé knihy všeobecně architektonické, v nichž je část textů – asi polovina – orientovaná na fortifikace. Francouzský architekt a matematik Jacques Perret (1540/45–1610/19) vydal v Paříži roku 1595 publikaci *Des fortifications et artifices*.⁴⁵⁴ O sedm let později byla vytištěna ve Frankfurtu v původní francouzštině i v německém překladu,⁴⁵⁵ později německy ještě jednou v Oppenheimu.⁴⁵⁶ Necelá polovina knihy se věnovala projektům bastionových pevností, druhá polovina byla zaměřena na projekty civilních staveb – kostelů, paláců a měšťanských domů.

Zmínku si zaslouží též architektonická kniha, v níž se vojenskému využití oboru věnuje asi třetina textu: Německý architekt a matematik Joseph Furtenbach byl již zmíněn

⁴⁴⁶ Týž. *Wasser-Baw*. Č. 177 v katalogu.

⁴⁴⁷ Týž. *CASTRAMETATIO AVRAICO-NASSOVICA*. Č. 176 v katalogu.

⁴⁴⁸ Srov. ANDRESOVÁ, K. How to build a military camp, s. 31–42.

⁴⁴⁹ SARDI, Pietro. *Corona imperiale dell'architettura militare*. Venezia: Barezzi Barezzi, 1618. USTC 4028562.

⁴⁵⁰ Týž. *Corona Imperialis Architecturae militaris*. Č. 148 v katalogu.

⁴⁵¹ Týž. *Couronne impériale De L'ARCHITECTVRE MILITAIRE*. Č. 153 v katalogu.

⁴⁵² Týž. *Corona Imperialis Architecturae militaris*. Č. 152 a 219 v katalogu; týž. *CORONAE IMPERIALIS PETRI SARDI ROMANI*. Č. 163 v katalogu.

⁴⁵³ Týž. *CORONAE IMPERIALIS PETRI SARDI ROMANI*. Č. 227 v katalogu.

⁴⁵⁴ PERRET, Jacques. *Des fortifications et artifices*. [Paris: s.n.], 1595. USTC 65334.

⁴⁵⁵ Týž. *ARCHITECTVRA ET PERSPECTIVA DES FORTIFICATIONS & ARTIFICES*. Č. 61 v katalogu; týž. *ARCHITECTVRA ET PERSPECTIVA Etlicher Festungen, Stätt, Kirchen, Schlösser, vn[d] Häuser*. Č. 62 v katalogu.

⁴⁵⁶ Týž. *ARCHITECTVRA ET PERSPECTIVA Etlicher Festungen, Stätt, Kirchen, Schlösser, vnd Häuser*. Č. 88 v katalogu.

v souvislosti se svou prací zaměřenou na dělostřelectví. Většího ohlasu se však dostalo jeho architektonickému spisu, který se věnoval mj. pevnostnímu stavitelství.⁴⁵⁷ Roku 1635 vydaná kniha *Architectura universalis* se snažila pojednat o architektuře ze všeobecného hlediska.⁴⁵⁸ Autor ji rozdělil na tři základní součásti: Architekturu vojenskou (*architectura militaris*), civilní (*architectura civilis*) a námořní (*architectura navalis*). Závěrečná část publikace se věnovala dělům a jejich využití, čímž přibližovala celou široce pojatou publikaci militárně zaměřenému čtenářstvu. Tematiku díla prezentuje frontispis, který obsahuje pouze krátkou informaci o názvu a autorovi, primárně je však detailně propracovanou naukovou ilustrací s odkazy na popisky jednotlivých prvků. Dvojlist se skládá ze tří zhruba stejně širokých horizontálních pásů: Ve spodním lze vidět prvky námořní architektury (lodě, vory a most), ve středním prvky vojenské architektury (palisádu, raveliny a bastiony) a v horním pohled do města, tedy architekturu civilní. Frontispis tak dává najevo, že vojenské stavitelství je sice pouze jednou sekcí stavitelství jako takového, ale jeho místo je významné – na příslušné ilustraci dokonce centrální. Mohutné bastiony uprostřed Furttenbachova frontispisu přilákají čtenářovu pozornost bezpochyby jako první.⁴⁵⁹

Z ilustračního hlediska jsou právě frontispisy, případně bordury na titulních listech, ryté titulní listy či jiné typy úvodních ilustrací v rámci tohoto typu knih poměrně obvyklé. Jsou součástí dvou třetin fortifikačních spisů a standardně tvoří určitou reklamu na obsah díla tím, že vizuálně přibližují jeho tematiku.⁴⁶⁰ Zdaleka se však nejedná o jedinou obrazovou složku těchto děl. Ze zkoumaného souboru 62 titulů je ilustrovaných 54 knih. Jako doprovod v nich dominují vevázané mědiryty, které obsahují základní geometrické nákresy, průřezy příkopy nebo valy, plány celých pevností či jejich částí, případně vyobrazení pracovního náčiní. Podobně jako v případě dělostřeleckých příruček bylo důvodem vyšší míry ilustrativnosti těchto knih jejich technické zaměření. Aby čtenář vykládanou látku snáze pochopil, byly naučné ilustrace doprovázející text většinou nutností.

Fortifikační příručky byly ve své době relativně nákladné – nejen z hlediska obvykle většího množství detailních mědirytových ilustrací, ale též pro svůj větší formát. Foliových nebo

⁴⁵⁷ K jeho životu a k jeho fortifikačnímu dílu např. LAZARDZIG, Jan. *Theatermaschine und Festungsbau: Paradoxien der Wissenproduktion im 17. Jahrhundert*. Berlin: Akademie Verlag, 2007, s. 87–142; též. Vitruvian Universalism: On the Order of Mechanical Knowledge in the Works of Joseph Furttenbach the Elder (1591–1667). In: DAVIDS, K. et al., ed. *Rethinking Stevin*, s. 49–76.

⁴⁵⁸ FURTTENBACH, J. *ARCHITECTURA VNIVERSALIS. Das ist: Von Kriegs- Statt- vnd Wasser Gebäwen*. Ulm: Johann Sebastian Meder, 1635. USTC 2100559. Kvůli přílišné stručnosti části textu zaměřené na vojenskou problematiku není daná publikace pro potřeby této práce považována za vojenskou příručku.

⁴⁵⁹ Furttenbachově frontispisu a obecně frontispisům vojenských příruček jsem se věnovala ve studii ANDRESOVÁ, K. Frontispisy a ryté titulní listy vojenských příruček první poloviny 17. století, s. 147–164.

⁴⁶⁰ Ze 62 knih v této skupině obsahuje 42 edic frontispis, rytý titulní list, titulní borduru nebo ilustraci na titulním listu.

kvartových knih je v relevantní skupině 52 ze 62. Rozměrnost i vysoká ilustrativnost patřily mezi obvyklé vlastnosti dobových architektonických publikací, tedy i spisů fortifikačních. Vůči velkoformátovým knihám o pevnostním stavitelství se však jako určitý protipól objevily ve 40. letech 17. století svazky kapesní ve dvanácterkových a šestnácterkových formátech. V uvedeném desetiletí se jednalo o třetinu všech fortifikačních manuálů, které ve střední Evropě vyšly. Drobný rozměr těchto knih ale neznamenal, že by publikace postrádaly ilustrační doprovod – ten byl i v jejich případě součástí většiny svazků.

Vedle dosud charakterizované produkce západní části relevantní oblasti se lze krátce zastavit i u části východní. Je však nutné konstatovat, že z tohoto regionu žádné tištěné fortifikační příručky nepocházejí. Není to proto, že by tam spisy tohoto typu nevznikaly, ale proto, že se šířily pouze jako rukopisy, případně je jejich autoři vydávali v Evropě západní – jako např. Adam Freitag. Z polských rukopisných fortifikačních děl stojí za zmínku *Praxis rężna o dziala* od Andrey dell'Aqua (1584–1656) asi z roku 1630.⁴⁶¹ Pro oblast Českých zemí nebo Uher pak podobné dílo pro danou dobu není doloženo vůbec.

Lze předpokládat, že čtenáři fortifikačních příruček byli především zámožnější jedinci, kteří si mohli dražší, bohatě ilustrované svazky velkých formátů dovolit pořídit. Tento předpoklad potvrzuje hojný výskyt těchto knih ve šlechtických knihovnách. Ačkoliv i knihy kapesních formátů jsou v zámeckých knihovnách zastoupeny, byly pravděpodobně určeny primárně těm, kteří je mohli využít v praxi, tedy architektům a inženýrům, v menší míře pak důstojníkům. Posledně jmenovaným pak příručky pevnostního stavitelství mohly sloužit především jako prostředek pro získání všeobecného vojenského vzdělání, které ve zkoumané době dosahovalo stále většího významu. Tyto knihy byly patrně též využívány jako učebnice v tehdejších vojenských školách, např. v již jmenované akademii v německém Siegeniu. Při pohledu na dobové studijní plány této školy je zjevné, že pevnostní stavitelství patřilo mezi vyučované předměty.⁴⁶² Zároveň také víme, že ve škole vojenské příručky jiných zaměření jako učebnice sloužily – doložit to lze v případě Wallhausenovy publikace *Archiley Kriegskunst*,⁴⁶³ možná i *Künstliche Picquen-Handlung*.⁴⁶⁴ Můžeme tedy předpokládat, že podobné uplatnění našly také některé z dobových knih o pevnostním stavitelství.

Fortifikační příručky byly jedním z nejobvyklejších typů vojenských manuálů vydaných ve střední Evropě mezi polovinou 16. a 17. století, jelikož ze zkoumaného souboru všech knih jich lze do této kategorie zařadit skoro třetinu. Jednalo se obvykle o velkoformátové, bohatě

⁴⁶¹ Edičně zpřístupněno: NOWAK, T., ed. *Andrzej dell'Aqua*.

⁴⁶² WALLHAUSEN, J. J. von. *PROGRAMMA SCHOLAE MILITARIS*. USTC 2043194.

⁴⁶³ Týž. *Archiley Kriegskunst*. Č. 119 v katalogu.

⁴⁶⁴ Týž. *Künstliche Picquen-Handlung*. Č. 121 v katalogu.

ilustrované spisy. Jejich autory byli většinou architekti nebo matematici, do svých sbírek je jakožto reprezentativní svazky zařazovali příslušníci šlechty. V poslední dekádě zkoumaného období, kdy se vedle dominujících zdobných, rozměrných děl objevily i fortifikační manuály v kapesních formátech, se akcent zaměřil především na uživatele z řad těch, kteří mohli knihy v praxi upotřebit: Byli to architekti, inženýři, případně důstojníci, kteří tyto knihy využívali jako prostředky k získání všeobecného vojenského vzdělání.

Po několika starších výjimkách se manuály pevnostního stavitelství ve střední Evropě začaly tisknout teprve v druhé polovině 80. let 16. století. Až do počátku třicetileté války se jednalo především o práce italských a francouzských autorů, z nichž některé byly přeloženy do němčiny, ale mnohé byly publikovány ve francouzském jazyce. Teprve se začátkem dlouholetého konfliktu mezi autory tohoto subžánru ve střední Evropě převládli spisovatelé domácí, píšící obvykle v němčině. Ačkoliv polští autoři vojenské příručky v daném období sepisovali a mezi ostatními tematickými kategoriemi jejich díla obvykle najdeme, pro fortifikační spisy to neplatí. Polské manuály pevnostního stavitelství byly totiž buď tištěny v západní Evropě – tedy mimo zkoumanou oblast –, nebo zůstaly v relevantním období pouze v rukopisném provedení.

7.5 Vojenská správa

Další početná skupina raně novověkých militárních příruček se zabývá vojenskou správou. K vydávání publikací tohoto zaměření docházelo ve střední Evropě především v 16. století. V pozdějším období se sice stále ještě objevovaly nové tituly, ale zdaleka již nebyly tak časté. První vojenský správní manuál zde byl vtištěn ve 20. letech 16. století a dominance této skupiny vojenských příruček nad ostatními trvala až do 90. let. S přelomem století ovšem došlo k určité změně, jež byla patrně vyvolána myšlenkami, které se postupně šířily z Nizozemí a dobové vojenství reformovaly. Naučné knihy brzy začaly nové přístupy reflektovat, čímž žánr proměnily. Od počátku 17. století tak vojenské správní příručky ztrácely na významu a postupně je nahradily knihy vojenského umění, které se zaměřovaly primárně na výcvik vojáků, taktiku a strategii.

Autory i zamýšlenými čtenáři knih o vojenské správě byli primárně důstojníci a vojevůdci. Smyslem těchto publikací bylo definovat personální složení armád, jejich organizaci a nutné prostředky pro vedení války. Zásadní byly pasáže, které se věnovaly povinnostem a právům jednotlivých osob u vojska – od vrchního velitele přes generály, důstojníky a poddůstojníky k vojenským úředníkům, prostým vojákům i příslušníkům nebojové složky armády, tedy trénu.

Další texty bývaly zaměřeny na doporučenou výši platu a potravinových přidělků pro držitele příslušných hodností a úřadů nebo organizaci života ve vojenském táboře, v posádce a na tažení. Nezřídka se v nich bylo možné dočíst o vhodných postupech výstavby vojenského tábora či zajištění táborových hlídek, častou součástí byly též vojenské řády konkrétních armád, které sloužily jako doporučení pro vojevůdce, jak mají nastavit pravidla u své armády.

Mezi roky 1550 a 1650 bylo ve zkoumané oblasti vytištěno 49 vojenských správních příruček. Počátky tohoto subžánru je však třeba hledat už v předcházejících dekadách. První vojenskou správní příručkou v tomto regionu byl roku 1527 latinský spis italského důstojníka Jacopa Porcia (1462–1538)⁴⁶⁵ *De re militari libri II.*⁴⁶⁶ Vzhledem k jazyku díla však lze přepokládat, že jeho čtenáři nebyli primárně vojevůdci a důstojníci, jako v případě ostatních vojenských správních příruček, ale spíše vzdělanci. Teprve pozdější německý překlad, o němž bude řeč níže, mohl být k většímu praktickému užitku profesionálním válečníkům.

Nejstarší německá vojenská správní příručka byla vydána v Augsburgu roku 1530. Jednalo se o *Kriegsordnung*,⁴⁶⁷ který byl výše zmíněn v souvislosti s dělostřeleckými knihami, jehož autory byli Michael Ott von Echterdingen a Jacob Preuss. Spis byl znovu vydán roku 1534⁴⁶⁸ a poté dvakrát v následujícím roce.⁴⁶⁹ Příručka shrnovala nejdůležitější problémy dobového vojenství. Sestávala ze tří částí, z nichž první se zabývala obléhacím bojem, druhá – nejobsáhlejší – dělostřeleckým zřízením a třetí zřízením pěchotním. Díky tomu, že byl spis první a ve své době tedy jedinou tištěnou vojenskou správní příručkou v němčině, dostal se do širšího povědomí odborné veřejnosti a jeho text byl zařazován i do mladších děl. V druhé polovině 16. století se mj. stal součástí všech tisků výše představeného díla *Feuerwerkbuch* a promítl se také do vojenského traktátu Jana Tarnowského *Consilium rationis bellicae*.⁴⁷⁰

Inspiroval ovšem i vojenské správní kompendium vojevůdce a vojenského teoretika Reinharda I. ze Solms-Lich (1491–1562)⁴⁷¹ vydané na konci 50. let.⁴⁷² Ačkoliv bylo toto dílo

⁴⁶⁵ K jeho osobnosti s další literaturou: SCALA, Aidée. PORCIA (DI) IACOPO. *Dizionario biografico dei friulani* [online]. Istituto Pio Paschini per la storia della Chiesa in Friuli [cit. 10. 11. 2022]. Dostupné z: <https://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/porcia-di-iacopo/>.

⁴⁶⁶ PORCIA, Jacopo. *IACOBI COMITIS PVRLILIARVM, DE RE MILITARI LIBRI II.* Strasbourg: [Johann Knobloch], 1527. USTC 664761.

⁴⁶⁷ OTT VON ECHTERDINGEN, Michael – PREUSS, Jacob. *Kriegsordnung.* [Augsburg: Silvan Otmar, 1530]. USTC 670254. Více k němu např. LENG, R. *Ars belli*, s. 295–300.

⁴⁶⁸ Tíž. *Kriegsordnung new gemacht.* [Simmern: Hieronymus Rodler, 1534]. USTC 670247.

⁴⁶⁹ Tíž. *Kriegs Ordnung New gemacht.* [Leipzig: Michael Blum, 1534]. USTC 670236; tíž. *Kriegs ordnung new gemacht.* [Augsburg: Alexander Weißenhorn, 1535]. USTC 670238.

⁴⁷⁰ Srov. SIKORSKI, J. *Polskie piśmiennictwo wojskowe*, s. 88.

⁴⁷¹ K němu i k jeho literárnímu dílu: UHLHORN, Friedrich. *Reinhard Graf zu Solms, Herr zu Münzenberg, 1491–1562.* Marburg: N. G. Elwert, 1952.

⁴⁷² REINHARD I. – KLEEF, F. van. *Das erst [-acht] Büch. Dises Buch vnd Kriegs beschreibung ist vermelden vnd berichten einer guten ordentlichen Kriegsregierung.* Č. 8 v katalogu. Více k spisu např.: LENG, R. *Ars belli*, s. 308–315.

na svou dobu velice rozsáhlé, k jeho vydání došlo pouze jednou a v poměrně nízkém nákladu. Na autora patrně zapůsobil velký úspěch prvních vydání knih Leonhardta Fronsbergera, které budou představeny níže, a chtěl na něj navázat. Říšský hrabě Reinhard Solms působil jako voják ve službách Karla V. Habsburského, kde dosáhl hodnosti polního maršála, a byl též stavitelem několika fortifikací. Přes řadu vlastních válečných zkušeností do svého díla zakomponoval mnohé starší tisky a rukopisy věnující se vojenským tématům – např. právě Ottův a Preussův *Kriegsordnung*. Reinhard Solms však nedokázal dostatečně využít možností knihtisku jako média. Jeho dílo ve své době nezískalo příliš velký vzhlas ani počet čtenářů. V tom se od něj lišil Fronsberger, který zvládl vydat své spisy opakovaně, na jejich stranách úspěšně zpropagoval vlastní jméno a v době smrti byl mezi čtenáři vojenských knih známý – nemluvě o tom, že díky publikacím dokázal zbohatnout.⁴⁷³ K němu však více později.

Knih Reinharda Solmse sestává z devíti částí, z nichž je každá opatřena vlastním titulním listem. Jejich soubor byl ovšem vydán společně a tvoří jeden celek. Publikace se věnuje dobové vojenské správě poměrně ze široka a téma každé sekce je specifické. První část je určitým úvodem do problematiky vojenské správy. Obsahuje mj. zamyšlení nad vojenstvím v německých zemích z hlediska historie, vojenské praxe i náboženství. Za něj je zařazen vojenský řád – tedy soubor norem, které je dle autora třeba u armády dodržovat.⁴⁷⁴ Následují pasáže o stavbě vojenského tábora a zřízení vozové hradby. Formou dialogu mezi otcem a synem jsou prezentovány reálie tehdejšího života u armády.

Další části knihy se zaměřují na jednotlivé složky dobového vojenství. Druhá se věnuje hodnostem a úřadům v armádě, třetí a čtvrtá dělostřelectví, pátá pevnostnímu stavitelství a šestá mustrování vojska (tedy kontrole jeho stavu). Obsáhlejší charakteristiku si zaslouží zbývající texty: Předmětem sedmé části knihy je karetní hra sloužící k výuce vojenství. Tato část obsahuje obrázkové a textové karty. Výklad, který karty doprovází, představuje herní principy, vysvětluje záměr hry a popisuje vzorové fiktivní vojenské tažení, ke kterému mělo dojít roku 1554 ve Francii. Jedná se údajně o nejstarší vojenskou herní simulaci. Její didaktický záměr je nezpochybnitelný – měla napomáhat výuce taktiky, logistiky a sestavování vojenských formací.⁴⁷⁵

⁴⁷³ K srovnání spisů Reinharda Solmse a Leonhardta Fronsbergera: LENG, R. *Ars belli*, s. 304–315.

⁴⁷⁴ Vojenské řády vznikaly v 16. i 17. století na rozkaz panovníků či vojevůdců a mnohdy vycházely též tiskem. Jejich vydání však nebyla pro dobové armády závazná, jelikož se vojevůdci mohli sami rozhodnout, které normy u svých jednotek zavedou. Obzvlášť velké popularitě se dostalo v průběhu třicetileté války vojenským řádům císaře Svaté říše římské Maxmiliána II. nebo švédského krále Gustava II. Adolfa. Srov. ANDRESOVÁ, K. *Vojenské právo za třicetileté války*, s. 140–145.

⁴⁷⁵ LENG, R. *Ars belli*, s. 311.

Karty bylo možné použít několika způsoby. Jednou z alternativ bylo plánování vojenského tažení. Bylo též možné si s jejich pomocí zapamatovat jména důstojníků v armádě, jelikož si jejich vlastník mohl na karty příslušných hodností a úřadů připsat jména mužů, kteří je v daném vojsku zastávali. S kartami bylo ovšem také možné sehrát duel. Reinhard Solms chtěl postavy důstojníků a vojenských úředníků ve hře konkrétně pojmenovat. Inspiroval se v minulosti a vytvořil z karet armády Hannibala a Scipia Africana – přestože si byl vědom, že v jejich době hodnosti, které antickým osobnostem přiřadil, neexistovaly. Armády obou starověkých velikánů navíc vyzbrojil jako jednotky 16. století, skládaly se tedy mj. z pikenýrů, střelců nebo dělostřelců.⁴⁷⁶

Osmá část publikace Reinharda Solmse se zabývá zásobováním vojenských posádek. Jako jediná byla později vydána samostatně – v letech 1563 a 1564 pod názvem *Besatzung: Ein kurtzer bericht, wie Stätt, Schlösser oder Flecken mit Kriegsvolck soll besetzt sein, daß sie sich für dem Feinde erhalten mögen*.⁴⁷⁷ Závěrečná devátá část knihy obsahuje burgundský vojenský řád vojevůdce Filipa Klévského (1459–1528),⁴⁷⁸ jenž vznikl jako rukopis již kolem roku 1516, a který je v představovaném kompendiu uveden Solmsovou předmluvou. Řád byl prvně vydán ve francouzštině více než 40 let po svém vzniku, a sice v Paříži roku 1558.⁴⁷⁹ Hned následujícího roku Solms zprostředkoval jeho překlad ve své vojenské příručce. Spis se později stal součástí jiného vojenského manuálu, který má zásadní místo v procesu šíření vojenské teorie v 16. století – Fronsbergerovy publikace *Kriegßbuch*.⁴⁸⁰

Důstojník císařské armády Leonhardt Fronsberger (kol. 1520–1575) roku 1555 vydal vojenskou správní příručku *Fünff Bücher. Vonn Kriegßregiment und Ordnung*.⁴⁸¹ Kniha sestává z pěti částí. První se věnuje vrchním velitelům a úředníkům armády, druhá dělostřelectvu, třetí jezdeckvu, čtvrtá pěchotě a pátá posádkové službě. První čtyři knihy obsahují především popis práv a povinností držitelů jednotlivých hodností a úřadů, text je obvykle doplněn pokyny k přísaze, kterou má osoba na příslušné pozici složit. Ostatních informací nápomocných k organizaci vojska – např. popis bitevních sestav – se zde nachází poměrně málo. Teprve pátá kniha obsahuje i odlišné organizační poučky – především k zajištění proviantu a dalších potřeb pro vojsko, jejich skladování a doporučené velikosti vydávaných přidělů. Nacházejí

⁴⁷⁶ Více k této i k dalším vojenským karetním hrám ze 16. století: ANDRESOVÁ, K. Možnosti vojenského vzdělávání. V tisku; WINTJES, J. Europe's Earliest Kriegsspiel?, s. 15–33.

⁴⁷⁷ REINHARD I. *Besatzung*. Č. 10 a 11 v katalogu. Viz ilustrace 13 a 18 v Příloze 6 v této práci.

⁴⁷⁸ Srov. v této práci podkapitolu 6.1 *Rukopisné vojenské příručky raného novověku*.

⁴⁷⁹ KLEEF, F. van. *INSTRVCTION DE TOVTES MANIERES DE GVERROYER*. Paris: Guillaume Morel, 1558. USTC 27514.

⁴⁸⁰ FRONSBERGER, L. *Kriegßbuch. Ander Theyl*. Č. 20 v katalogu, s. LXXVa–XCVIIa; též. *Kriegßbuch. Ander Theil*. Č. 45 v katalogu, s. LVb–LXXIa.

⁴⁸¹ FRONSBERGER, L. *Fünff Bücher*. Č. 3 v katalogu.

se v ní i náležitosti zajištění posádek – obstarání hlídek, zvláštní povinnosti držitelů jednotlivých úřadů při tomto typu služby – ovšem též kapitoly o boji, o tažení nebo o interakci s nepřítelem.

Fronsberger ve svém díle vycházel ze svých bohatých osobních zkušeností na pozici vojáka císařské armády, ovšem jako zdrojů využíval též spisů svých předchůdců. Tak se např. na stránky *Fünff Bücher* dostala i pozdně středověká *Die Leer, so Keyser Maximilian in seiner Jugend, durch erfarnere treffliche seine Kriegbräth zugestellt ist*, o níž byla řeč v souvislosti s dělostřeleckým *Feuerwerkbuchem*, ale zjevnou inspirací byl také výše zmíněný rukopis *Buch von den probierten Künsten*, který se však samostatné edice dočkal až o několik dekád později. *Fünff Bücher* bylo v 50. letech jedinou tištěnou středoevropskou příručkou zaměřenou na otázky dobového pozemního vojenství v celé jeho šíři.⁴⁸² Získalo proto značnou oblibu u poučeného čtenářstva. Po svém prvním vydání roku 1555 se kniha dočkala ještě několika edic, její název se však proměnil a obsah byl částečně přepracován a rozšířen. Druhé vydání z roku 1558 se lišilo pouze typografií,⁴⁸³ o šest let později byl už spis vytištěn pod titulem *Kriegsordnung und Regiment*.⁴⁸⁴ Později došlo k rozšíření knihy např. o problematiku námořního boje a její několikeré publikování pod dalším názvem – *Von Kayserlichem Kriegbrechten*.⁴⁸⁵ Prvně se tak stalo roku 1565. V téže době Fronsberger vydal také svůj kratší spis *Geistliche Kriegßordnung*,⁴⁸⁶ který se již následujícího roku začlenil do autorova známějšího díla jako jeho závěrečná část.⁴⁸⁷ Po třech samostatných vydáních se *Von Kayserlichem Kriegbrechten* stalo součástí trojdílného spisu *Kriegßbuch*, Fronsbergerova vrcholného díla, v rámci něhož bylo zařazeno jako první díl a takto vydáno ještě v letech 1573, 1578 a 1596.⁴⁸⁸

Zbývající díly publikace *Kriegßbuch* se dočkaly každý pouze dvou edic. Oba částečně vycházely ze starších Fronsbergerových spisů včetně prvního dílu trilogie, jehož dílčí témata detailněji rozváděly. Druhý díl se zaměřoval primárně na polní tábory a jejich obranu – ať už prostřednictvím polního opevnění, vozové hradby nebo artilerie – tu však rozebíraly také samostatně bez souvislosti s kvartýrováním.⁴⁸⁹ Informace zde obsažené částečně vycházely

⁴⁸² Solmsova příručka ji doplnila až roku 1559, ale jak bylo zmíněno, velkou čtenářskou základnu nezískala.

⁴⁸³ FRONBERGER, L. *Fünff Bücher*. Č. 6 v katalogu.

⁴⁸⁴ Týž. *Kriegsordnung VNd Regiment*. Č. 12 v katalogu. Daného roku bylo vytištěno též titulové vydání, které se liší typografií titulního listu. Č. 12a v katalogu.

⁴⁸⁵ Týž. *Von Kayserlichem Kriegbrechten*. Č. 15, 16 a 19 v katalogu.

⁴⁸⁶ Týž. *Geistliche Kriegßordnung*. Č. 14 v katalogu.

⁴⁸⁷ Ve vydání z roku 1566: Týž. *Von Kayserlichem Kriegbrechten*. Č. 16 v katalogu, s. CCXXXVIa–CCLVib.

⁴⁸⁸ Týž. *Kriegßbuch. Erster Theyl, Von Kayserlichem KriegßRechten*. Č. 22 a 25 v katalogu; týž. *Kriegßbuch. Erster Theil, Von Kayserlichem KriegßRechten*. Č. 47 v katalogu.

⁴⁸⁹ Týž. *Kriegßbuch. Ander Theyl*. Č. 20 v katalogu; týž. *Kriegßbuch. Ander Theil*. Č. 45 v katalogu.

z Fronsbergerova dělostřeleckého spisu *Vonn Geschütz unnd Fewrwerck* z roku 1557.⁴⁹⁰ Jako texty třetího dílu byly zařazeny znovu charakteristiky jednotlivých hodností a úřadů u armády, dále především vojenské řády a nařízení, obsahem byla i další vybraná témata související s dobovým vojenským zřízením včetně doporučení týkajících se vlastního boje s nepřítelem.⁴⁹¹

V souvislosti s publikováním Fronsbergerových knih lze jmenovat řadu známých osobností. Nejedná se pouze o vydavatele Sigmunda Feyerabenda (1528–1529) a později jeho dědice, ale také o tvůrce ilustračních dřevořezů Josta Ammana (1539–1591) a rovněž o meistersingera Hanse Sachse (1494–1576). Ten vycházel z Fronsbergerových prozaických popisů vojenských úřadů a hodností ve třetím díle knihy *Kriegßbuch*, na jejichž základě vytvořil jejich veršované popisy, které vydal Feyerabend spolu s Ammanovými ilustracemi v knize *Kriegsämterbuch*.⁴⁹² Sachsova veršovaná publikace o vojenských úřadech dnes není k dispozici – její jediný dochovaný exemplář zmizel za druhé světové války. Představu o podobě této knihy poskytují některé starší vojenskohistorické spisy i moderní odborná literatura, která z nich vychází.⁴⁹³ Určitý odraz Sachsova díla lze spatřit v pozdějším vydání spisu *Kriegßbuch*, jelikož Fronsberger vyšel ze Sachsových veršů a sám své původní prozaické texty o vojenských úřadech zveršoval a o tyto verše svou knihu rozšířil.

Kriegßbuch dosáhl ve své době obrovského věhlasu a stal se nejvlivnější střeoevropskou vojenskou příručkou 16. století. Ostatně jeho autor měl na svém kontě u nikoho jiného nevidaných 16 edic vojenských spisů, z toho 14 představovaly vojenské správní příručky.⁴⁹⁴ Reagovali na něj mnozí autoři, kteří v druhé polovině 16. století sami vytvořili spisy zkoumaného subžánru. Roku 1577 se tak např. v knize *Kurtzer und notwendiger Bericht der Feldtschreiberey* lze dočíst v dedikaci plukovníkovi Clausi von Handtstadt od tiskaře Jakoba Müllera (činný 1576–1586): „Nepochybují, že *Kriegsordnung* [sic], který vydal zesnulý Leonhardt Fronsberger, a který byl nově vytištěn ve Frankfurtu, vaše milost viděla a přečetla.“⁴⁹⁵ O 11 let později uvedl Daniel Wintzenberger (činný 1577–1591) ve své vojenské příručce *Beschreibung einer Kriegsordnung zu Roß und Fueß, sampt der Artalerey*:

⁴⁹⁰ Týž. *Vonn Geschütz vnnd Fewrwerck*. Č. 4 v katalogu. K němu více v této práci v podkapitole 7.3 *Dělostřelectví*.

⁴⁹¹ Týž. *Kriegßbuch*. *Dritter Theyl*. Č. 21 v katalogu; týž. *Kriegßbuch*. *Dritter Theil*. Č. 46 v katalogu.

⁴⁹² Sachsův *Kriegsämterbuch* dosud nereflktuje ani databáze USTC, která se snaží záznamy o nedochovaných knihách excerpovat. Pro potřeby této disertační práce publikaci neřadím mezi vojenské příručky. Důvodem není nedochování díla, které by nepředstavovalo zásadní problém, ale fakt, že text obsahující pouze zbásněnou jednoduchou charakteristiku vojenských hodností a úřadů nelze považovat za manuál určený k využití v dobové vojenské praxi.

⁴⁹³ Srov. např. BLOSEN, Hans – PORS, Harald. Auf der Suche nach Hans Sachs' verschollenem Kriegsämterbuch. *Archiv für das Studium der Neueren Sprachen und Literaturen*. 2017, (254), s. 17–47; tíž. *Von Kriegß-Befelch und Ämptern*. Berlin: De Gruyter, 2013.

⁴⁹⁴ Do tohoto výčtu nejsou započtena titulová vydání. Příslušných 16 edic představuje 5 různých děl.

⁴⁹⁵ HOHENSPACH, S. *Kurtzer vnd notwendiger bericht der Feldtschreiberey*. Č. 23 v katalogu, s. [3].

„O vojenském pořádku již byly napsány užitečné myšlenky, obzvláště ve velké knize rozdělené do tří dílů a vydané ve Frankfurtu nad Mohanem, kterou vydal Georg [sic] Fronsberger, a sice o válečnictví císaře Karla V., jak bylo vedeno na vodě i na souši, spolu s dělostřelectvem a veškerou municí, opatřené mnoha ilustracemi.“⁴⁹⁶

Přestože byl *Kriegßbuch* až do konce století vydáván jako příručka sloužící k využití ve vojenské praxi, je možné, že na ni v 90. letech už knižní trh pohlížel jinak. V tehdejší katalogu frankfurtských knižních veletrhů, který vydal Georg Willer, je totiž právě první díl Fronsbergerovy trilogie zařazen do kategorie německých historických knih. Ač nevíme, z jakého důvodu byl označen právě takto (je třeba brát v potaz, že mohlo jít o omyl, o absenci vhodnější kategorie, či např. o rozhodnutí zohledňující typografii katalogu), mohlo se také jednat o indicii, že s končícím stoletím již tato vlivná práce předchozích dekád byla zastaralá.⁴⁹⁷ Ostatně netrvalo dlouho a vojenské správní příručky byly vystřídány knihami o vojenském umění.

Ještě na konci 70. let vznikly dvě správní příručky, které si zaslouží představení pro svou specifičnost. První z nich, určená konkrétní skupině čtenářů, byla unikátní svým úzce vymezeným tématem. Jednalo se o manuál pro vojenské písaře *Kurtzer und notwendiger bericht der Feldtschreiberey*,⁴⁹⁸ který sepsal Stanislaus Hohenspach (činný 1577). Autor je dnes v podstatě neznámý, ale vzhledem k zaměření spisu lze předpokládat, že se jednalo právě o vojenského písaře. Tématem knihy bylo vedení písemností u vojska. Výklad doprovázely praktické ukázky dokumentů, především seznamů, které vojenští písaři měli vyhotovovat. Spolu s tím např. poskytoval vysvětlení zkratk, které se v příslušných listinách používaly. Dnešním badatelům tak tato kniha může sloužit jako neocenitelná pomůcka k interpretaci písemností vojenské provenience z příslušné doby.

Roku 1578 vydal vojenskou příručku polský spisovatel, historik a heraldik Bartoloměj Paprocký z Hlohol (1540/43–1614), který se nemalou měrou zasloužil také o rozvoj české literatury jako autor *Diadochu* nebo *Zrcadla slavného Markrabství moravského* a dalších.⁴⁹⁹ Paprockého *Hetman, albo własny konterfet hetmański* je jednou ze dvou polských správních

⁴⁹⁶ WINTZENBERGER, Daniel. *Beschreibung einer KriegsOrdnung zu Roß vnd Fueß, sampt der Artalerey*. Č. 29 v katalogu, s. [4]. Záměna Fronsbergerova křestního jména v citovaném textu není zcela neobvyklá. S uvedením chybného křestního jména Georg se lze setkat i v souborném katalogu knih prodáváných na frankfurtských knižních veletrzích, srov. GROSSE, H. *Elenchus seu index generalis*. USTC 649813, s. [214].

⁴⁹⁷ Srov. ANDRESOVÁ, K. Vojenské příručky jako prodejní artikl frankfurtských knižních veletrhů, s. 7–17.

⁴⁹⁸ HOHENSPACH, S. *Kurtzer vnd notwendiger bericht der Feldtschreiberey*. Č. 23 v katalogu.

⁴⁹⁹ K Paprockému např. DUMOWSKA, Bogumiła. *Bartosz Paprocki herbu Jastrzębiec – renesansowy pisarz spod Sierpca: czasy, człowiek, dzieło*. Sierpc: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej, [2015].

příruček ve zkoumaném souboru knih.⁵⁰⁰ Zabývá se hodností hejtmana a jeho právy a povinnostmi. V tomto ohledu je třeba připomenout, že pozice hejtmana v Polsko-litevské unii označovala jiný úřad než ve Svaté říši římské. V Polsku byl hejtman velitelem celého vojska nebo jeho významné části, hodnost by se proto dala přirovnat ke generálské.⁵⁰¹ Publikace hejtmanovi radí v mnoha ohledech, mj. uvádí, jaké vlastnosti má mít, jaké muže má vybírat za své podřízené, jakým způsobem cvičit vojáky a organizovat je na tažení, jak bojovat v polní bitvě i obléhat pevnost či město, jak se chovat v nepřátelské zemi, jak hlídat vojenský tábor v noci nebo jak vyjednávat s nepřítelem.

Nová vlna vojenských správních příruček se objevila na konci 80. let. Roku 1588 publikoval Daniel Wintzenberger knihu *Beschreibung einer Kriegsordnung zu Roß und Fueß*.⁵⁰² Spisovatel byl jedním z mála autorů zkoumaného žánru, kteří sami nebyli vojáky. Poté, co vydal několik knih vztahujících se k Drážďanům, v nichž sám působil jako poštovní doručovatel, vyšla i jeho vojenská příručka. Vzhledem k faktu, že Wintzenberger s velkou pravděpodobností vlastní vojenské zkušenosti neměl, je zjevné, že k tvorbě spisu využil jiných písemných zdrojů, jichž bylo patrně větší množství. Jako celou druhou polovinu knihy např. zařadil vojenský řád Karla V. Habsburského.

Ačkoliv přebírání informací ze starších rukopisů a tisků bylo v té době obvyklé a jak tato práce dokládá, mezi vojenskými příručkami 16. století se jednalo o poměrně standardní postup, o několik let později Wintzenberger přistoupil k praxi v tomto žánru značně netradiční – k vydání nepozměněného díla jiného autora pod svým jménem, a to dokonce dvakrát. Jednalo se o spis Adama Junghanse (činný 1589) *Kriegesordnung, zu Wasser und Landt*, v němž Wintzenberger zachoval dokonce i původní název.⁵⁰³

Německý mustrovní písař Junghans měl na rozdíl od Wintzenbergera s dobovým vojenstvím osobní zkušenost. Svou příručku sepsal údajně roku 1586 při dobývání vestfálského města Neuss, které se tehdy zvrhlo takřka v jeho úplné zničení. Kniha obsahovala jak obvyklé informace související s dobovou vojenskou správou, tak určitou nadstavbu v podobě autorovy specializace – fakta související s úřadem vojenského písaře. Jako taková se obsahově doplňuje s výše zmíněnou příručkou Stanislause Hohenspacha. Kniha se dočkala řady vydání a byla

⁵⁰⁰ PAPROCKI, Bartłomiej. *HETMAN, Albo Własny Konterfet Hetmański*. Č. 26 v katalogu. Druhou polskou správnou příručkou je publikace ŁASKI, Stanisław. *Spraw y postępów Rycerskich, y przewagi opisanie krotkie*. Č. 54 v katalogu. Více k ní v této práci v podkapitole 9.2 *Polsko, Litva a Ukrajina*.

⁵⁰¹ Srov. SIKORSKI, J. *Zarys historii wojskowości*. Např. velitelem polské armády byl korunní hejtman, viz GAWRON, Przemysław. *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646*. Warszawa: Neriton, 2010.

⁵⁰² WINTZENBERGER, D. *Beschreibung einer Kriegsordnung zu Roß vnd Fueß*. Č. 29 v katalogu. Ukázka strany z této knihy je zařazena jako ilustrace 16 v Příloze 6 v této práci.

⁵⁰³ WINTZENBERGER, D. [= JUNGHANS, A.]. *Krieges Ordnung: zu Wasser vnd Landt*. Č. 41 a 48 v katalogu.

určitým bestsellerem, kterému konkuroval pouze Fronsbergerův již několik dekád starý *Kriegßbuch*. Ten byl také roku 1596 vydán naposledy. Od spisu *Kriegßbuch* se Junghansova kniha lišila menším kvartovým formátem (v případě jednoho z vydání osmerkovým), menším stránkovým rozsahem a také menším množstvím ilustrací, které nebyly tolik propracované a byly zde použity spíše pro zaplnění prostoru než jako naučný doprovod textu. V tomtéž díle byly mnohé z nich použity opakovaně. Kniha tak byla bezpochyby levnější a mohla být směřována více k praktickému využití než k zařazení do reprezentativní knihovny, což byl bezpochyby častější osud rozměrného, obsáhlého, bohatě ilustrovaného, a tedy nákladného díla *Kriegßbuch*.

Junghansova kniha byla pod autorovým jménem vydána celkem šestkrát v Kolíně nad Rýnem. Poprvé se tak stalo roku 1589, až do pátého vydání roku 1598 byla mezi jednotlivými edicemi rozmezí maximálně čtyři roky.⁵⁰⁴ Naposled spis vyšel s odstupem roku 1611.⁵⁰⁵ Když přičteme drážďanské tisky realizované pod Wintzenbergerovým jménem, získáme celkový součet osmi vydání téhož díla bez jeho zásadní obsahové proměny. S tím je mezi vojenskými správními příručkami srovnatelných pouze devět vydání prvního dílu Fronsbergerova spisu *Kriegßbuch*, který se však, jak bylo výše popsáno, v průběhu let významně měnil.

V 90. letech byly vydány ještě dvě vojenské příručky, jejichž autory byli známí vojevůdci. První z nich byl *Kriegs Discurs*⁵⁰⁶ diplomata a vojevůdce v císařských službách Lazara von Schwendi (1522–1583). Kniha sepsaná zhruba v letech 1571–1575 se stala jeho patrně nejznámějším dílem. Jako jediná ze Schwendiho spisů byla vydána tiskem již v 16. století. Stejně jako ostatní vojenské správní příručky 16. století však ani *Kriegs Discurs* není zcela původní. Autor při jeho vzniku do značné míry vycházel ze staršího anonymního rukopisu *Forma und Ordnung eines Kriegsbuches* z 50. let 16. století. Autorsky původní je pak především úvodní kapitola *Vom Krieg und Kriegsherrn*.⁵⁰⁷

Kriegs Discurs je standardní vojenskou správní příručkou, jejímž obsahem je popis práv a povinností vojevůdce i držitelů jednotlivých úřadů a hodností v armádě, kromě toho též boj proti nepříteli v různých situacích a organizační záležitosti jako zřízení vojenského tábora, jeho zásobování, vyplácení žoldu vojákům atp. Kniha prvně vyšla tiskem roku 1593, deset let po autorově smrti, ve Frankfurtu nad Mohanem, druhé vydání bylo realizováno ve stejné dílně následujícího roku a potřetí spis vyšel v roce 1605. Čtvrtá německá edice byla vydána mnohem

⁵⁰⁴ JUNGHANS, A. *Krieges Ordnung, zu Wasser vnd Landt*. Č. 30, 33, 39 a 42 v katalogu; týž. *Kriegs Ordnung, zu Wasser vnd Landt*. Č. 51 v katalogu. Viz ilustrace 5 a, b v Příloze 6 v této práci.

⁵⁰⁵ Týž. *Kriegs Ordnung, zu Wasser vnd Landt*. Č. 82 v katalogu.

⁵⁰⁶ Německá vydání: SCHWENDI, L. von. *Kriegs Discurs*. Č. 37, 40 a 69 v katalogu.

⁵⁰⁷ Srov. PICKOVÁ, Věra. Císařské vojsko v Uhrách v 16. století očima současníků. *Historie a vojenství*. 1965, 14(5), s. 790; JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*, s. 534.

později – roku 1676 v Drážďanech.⁵⁰⁸ Je vysoce pravděpodobné, že tehdy již dílo – více než sto let po svém vzniku – nemělo ambici působit jako praktická příručka na vojenském cvičišti, ale spíše jako historický spis určený k seznámení se s myšlenkami vojenského velikána předchozí éry.

Roku 1618 se *Kriegs Discurs* stal jedinou vojenskou příručkou vytištěnou ve zkoumané době v českém jazyce. *Discurs o běhu válečném a auřadech vojenských*⁵⁰⁹ přeložil do češtiny Bartoloměj Havlík z Varvažova (1552–1609), editorem knihy a autorem předmluvy se stal jeho syn, Jan Havlík z Varvažova (1598 – před 1649), tisk obstaral ve své pražské dílně Daniel Carolides z Karlsperka (činný 1612–1622).⁵¹⁰

Rok po první edici Schwendiho díla byl v němčině vydán spis *Kriegs Regiment* pod jménem francouzského vojevůdce a diplomata Guillaumea du Bellay (1491–1543).⁵¹¹ Jeho autorství však zpochybnil na konci 19. století Max Jähns⁵¹² a v současnosti panuje konsenzus, že spisovatelem byl ve skutečnosti francouzský vojevůdce a diplomat Raymond de Rouer Fourquevaux (1508–1574).⁵¹³ Ani tento spis nebyl zcela originální a jeho autor sám přiznal kompilační ráz práce. Kniha byla sepsána na konci 30. let, tiskem vyšla poprvé ve francouzštině pod názvem *Instructions sur le fait de la guerre* roku 1548 v Paříži.⁵¹⁴ Do němčiny byla Ulrychem Budrym (činný 1594) přeložena až takřka o 50 let později a vydána v Montbéliardu.⁵¹⁵ K druhému německému vydání došlo o další čtvrtstoletí později – roku 1619 ve Frankfurtu nad Mohanem.⁵¹⁶ Publikace, která byla v 16. století ve francouzském kulturním okruhu jedním z nejčtenějších a nejcitovanějších vojenských pojednání, se skládá ze tří částí. První z nich se zabývá zřízením vojska, jeho zajištěním, zásobováním, stavbou táborů a bitevními taktikami. Druhá popisuje povinnosti jednotlivých členů vojska – především

⁵⁰⁸ SCHWENDI, L. von. *Herrn Lazari von Schwendi ... Kriegs DISCURS*. Dresden: Martin Gabriel Hübner, 1676. VD17 39:120504Y.

⁵⁰⁹ SCHWENDI, L. von. *Discurs o Běhu Válečném a Auřadech Wogenských*. Č. 126. Titulní list díla je zařazen jako ilustrace 12 v Příloze 6 v této práci. Knize jsem věnovala samostatnou studii: ANDRESOVÁ, K. Česká vojenská příručka z roku 1618. *ACTA MUSEI NATIONALIS PRAGAE Historia litterarum*. 2020, **65**(1–2), s. 44–52.

⁵¹⁰ Knihou se budu detailněji zabývat v této práci v podkapitole 9.3 Česko.

⁵¹¹ K němu např. GARNIER, Édith. *Guillaume du Bellay, l'ange gardien de François Ier*. Paris: Éditions du félin, 2016.

⁵¹² JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*, s. 488–499.

⁵¹³ Více k němu a jeho spisu např.: BRUNON, Jean – BARRUOL, Jean. *Les Français en Italie sous Henri II, d'après les papiers du baron de Fourquevaux, homme de guerre et diplomate ordonnateur général du Roi de France en Italie, 1550–1557*. Marseille: Collection R. et J. Brunon, [1952], především s. 19–[37].

⁵¹⁴ DU BELLAY, G. [= FOURQUEVAUX, R.]. *INSTRVCTIONS sur le fait de la Guerre*. Paris: Michel de Vascosan, 1548. USTC 40617 a 40618.

⁵¹⁵ DU BELLAY, G. [= FOURQUEVAUX, R.]. *Kriegs Regiment*. Č. 38 v katalogu.

⁵¹⁶ Týž. *Kriegs-Practica*. Č. 127 v katalogu.

důstojníků a vojenských úředníků – a to jak v rámci bojových střetů, tak i v polních táborech. Třetí rozebírá především obléhání a pevnostní stavby.⁵¹⁷

Vedle dosud zmíněných spisů se v poslední dekádě 16. století a prvních dvou dekádách 17. století objevilo ještě několik vojenských správních příruček, které však nedosáhly takového významu jako výše uvedené knihy. Až na dvakrát vydaný německý překlad knihy *Theorica & practica militaris*,⁵¹⁸ jejímž autorem byl španělský důstojník Bernardino de Mendoza (1540–1604) a která ostatně byla vydána i v dalších evropských jazycích,⁵¹⁹ byly vtištěny ve zkoumaném regionu každá pouze jednou.

Roku 1590 to byla anonymní publikace *Discours de la police et discipline militaire* vydaná v Basileji.⁵²⁰ O pět let později vyšel v německém překladu od Petera Marcarda (činný 1592–1595) již několik desetiletí starý *Kriegsberaitung*⁵²¹ italského důstojníka Jacopa Porcia. Latinský originál byl uveden výše jako první tištěná vojenská správní příručka střední Evropy. Německý překlad na sebe nechal čekat dlouhé roky, mezitím bylo dílo např. již ve 40. letech přeloženo a vydáno anglicky.⁵²² Většího počtu vydání se však nedočkalo, což může svědčit o faktu, že v době svého vydání ve zkoumaném regionu – takřka 70 let po svém vzniku – již bylo zastaralé a aktuálnějšími spisy např. z pera Junghanse nemohlo konkurovat.

Čistě kompilační ráz měla příručka vedoucího špitálu v Esslingenu Dionysia Kleina (1566–1635) *Kriegs Institution* z roku 1598.⁵²³ Z vlastních bojových zkušeností, ale také z děl některých známých osobností vojenské teorie, vycházel ve spise *Spraw y postępkow rycerskich* Stanisław Łaski (kol. 1500–1550).⁵²⁴ Na počátku 17. století se vydání dočkal spis německého důstojníka a básníka Hanse Wilhelma Kirchhofa (kol. 1525–1605), který byl nejen dedikován příslušníkům rodu zu Solms, ale z jehož textu také vyplývá inspirace kompendiem Reinharda Solmse,⁵²⁵ a příručka dánského důstojníka Bertholda von der Beke (činný 1605).⁵²⁶

⁵¹⁷ Srov. edici díla s úvodní studií: DICKINSON, Gladys, ed. *The Instructions sur le Faict de la Guerre of Raymond de Beccarie de Pavie, Sieur de Fourquevaux*. London: Athlone Press, 1954.

⁵¹⁸ MENDOZA, Bernardino de. *Theorica & Practica Militaris*. Č. 117 a 130 v katalogu. Prvně byla publikována ve španělštině jako: týž. *Theorica y practica de guerra*. Madrid: viuda de Pedro Madrigal, 1595. USTC 339970.

⁵¹⁹ Srov. USTC [online]. St Andrews University [cit. 15. 11. 2022]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>.

⁵²⁰ *DISCOVERS DE LA POLICE ET DISCIPLINE MILITAIRE*. Č. 34 v katalogu.

⁵²¹ PORCIA, J. *Kriegsberaitung*. Č. 43 v katalogu.

⁵²² Týž. *The preceptes of warre*. [London: Edward Whitchurch], 1544. USTC 503548.

⁵²³ KLEIN, Dionysius. *Kriegs INSTITVTION*. Č. 52 v katalogu.

⁵²⁴ ŁASKI, S. *Spraw y postępkow Rycerskich, y przewagi opisanie krotkie*. Č. 54 v katalogu. Titulní list díla je zařazen jako ilustrace 10 v Příloze 6 v této práci.

⁵²⁵ KIRCHHOF, Hans Wilhelm. *MILITARIS DISCIPLINA*. Č. 60 v katalogu. Komentovaná edice díla: GOTZKOWSKY, Bodo, ed. *Militaris disciplina: Krit. Ausg.* Stuttgart: Hiersemann, 1976. Ke Kirchhofovu životu a jeho nevojenskému dílu: CLASSEN, Albrecht. *Deutsche Schwankliteratur des 16. Jahrhunderts: Studien zu Martin Montanus, Hans Wilhelm Kirchhof und Michael Lindener*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2009.

⁵²⁶ BEKE, Berthold von der. *SoldatenSpiegel*. Č. 68 v katalogu.

Roku 1613 vyšel v Montbéliardu francouzský překlad knihy, jejímž autorem byl francouzský důstojník Jérémie de Billon (16.–17. století).⁵²⁷ V němčině k žádnému dalšímu vydání tohoto spisu již nedošlo, zato ve francouzském prostředí dílo na oblibě získalo. Po prvním francouzském vydání realizovaném téhož roku⁵²⁸ lze dohledat ještě řadu dalších edic v následujících dekadách.⁵²⁹

Zdá se, že se ve Francii poptávka po vojenských příručkách lišila, jelikož vojenská správa, o kterou ve střední Evropě zájem upadl, tam byla nadále oblíbená.⁵³⁰ Jaký byl vývoj zkoumaného subžánru ve střední Evropě? V roce 1619 byly vytištěny dvě poslední vojenské správní příručky v relevantním regionu, na něž po více než 20 let nikdo nenavázal. Teprve roku 1642 se zájem o knihy tohoto zaměření opět na čas obnovil. Tehdy prvně vyšel německý překlad knihy *Le parfait capitaine*, kterou sepsal na počátku 30. let francouzský vojevůdce Henri de Rohan (1578–1638).⁵³¹ Obsahem díla rozděleného do tří částí nebylo pouze moderní vojenství, ale především válečné umění starověkých Římanů, z něž autor vycházel a jehož poznatky aplikoval na armády své doby.⁵³² Publikace se dočkala řady vydání ve Francii,⁵³³ ale i v Německu. Před polovinou století bylo v německých tiskárnách realizováno šest edic, které představovaly čtyři různé obsahové varianty díla. Roku 1642 vyšla druhá část knihy ve dvou verzích – rozsáhlejší a zkrácené – obě pod názvem *Der perfecter Capitain*.⁵³⁴ V letech 1643 a 1644 byla vytištěna znovu zkrácená verze díla, tentokrát pod názvem *Erfahrner Capitain*, rozšířená o závěrečnou kapitolu *Wie ein Prinz in Kriege sich verhalten soll*.⁵³⁵ V letech 1644 a 1645 vyšel soubor všech tří částí pod názvem *Le parfaict capitaine*.⁵³⁶ V druhé polovině století se objevily nové edice ještě v letech 1670 a 1673.⁵³⁷ Rohanův spis se od starší produkce vojenských příruček lišil v jednom podstatném aspektu – reflektoval nizozemskou vojenskou reformu, jejíž znalost autor ve svém díle využil.⁵³⁸

⁵²⁷ BILLON, J. de. *Die fürnembste Hauptstück der Kriegskunst*. Č. 86 v katalogu.

⁵²⁸ Týž. *Les Principes de l'art militaire*. Lyon: Barthélemy Ancelin, 1613. USTC 6901738.

⁵²⁹ Srov. USTC [online]. St Andrews University [cit. 20. 11. 2022]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>.

⁵³⁰ Tento předpoklad však bude muset potvrdit další výzkum na základě většího množství militární knižní produkce.

⁵³¹ Moderní reprint díla s krátkou úvodní studií o životě autora a o významu jeho díla: HAHLWEG, W., ed. *Le parfaict capitaine; autrement, L'abrégé des guerres de Gaule des Commentaires de César*. Osnabrück: Biblio Verlag, 1972.

⁵³² V této práci nereflektuji samostatná vydání první části knihy, která byla zcela zaměřena na antické vojenské umění, proto ji nelze považovat za vojenskou příručku zaměřenou na využití ve vojenské praxi.

⁵³³ Srov. např. USTC [online]. St Andrews University [cit. 20. 11. 2022]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>.

⁵³⁴ ROHAN, H. de. *Der Perfecter Capitain*. Č. 209 (rozsáhlejší varianta) a 210 (zkrácená varianta) v katalogu.

⁵³⁵ Týž. *Erfahrner Capitain*. Č. 213 a 217 v katalogu.

⁵³⁶ Týž. *LE PARFAICT CAPITAINE*. Č. 218 a 221 v katalogu.

⁵³⁷ Týž. *LE PARFAICT CAPITAINE*. Brzeg Dolny: Horatius Michaël Wagner, 1670. VD17 5119:742390U; týž. *LE PARFAICT CAPITAINE*. Leipzig: Johann Adam Kästner, 1673. VD17 39:120462S.

⁵³⁸ Srov. HAHLWEG, W., ed. *Le parfaict capitaine*, s. 14.

Vojenské správní příručky byly v 16. století v německém kulturním okruhu dominantní skupinou knih zkoumaného žánru. Se začátkem nového století je začaly nahrazovat publikace o vojenském umění, které záhy převládly. Většina knih pocházela z německých tiskáren a zároveň byla vytištěna v německém jazyce.⁵³⁹ Polský knihtisk se na takto zaměřených spisech podílel minimálně – pouze dvěma knihami. V Českých zemích byla vytištěna jediná publikace tohoto typu, která však nebyla původní a představovala překlad staršího německého spisu. Pouze jednu správní příručku vykazuje také švýcarská militární produkce, v jejímž případě však neznáme autora. Ostatní části zkoumaného regionu se na vydávání daného subžánru nepodílely vůbec.

Naprostá většina autorů správních militárních příruček měla s dobovým vojenstvím osobní zkušenost, jelikož se jednalo o důstojníky nebo vojevůdce. Přesto je patrné, že tito autoři byli zároveň znalí starších titulů podobně zaměřené literatury, kterou standardně ve svých textech využívali. Relevantní pasáže často přebírali beze změn, případně jich využívali alespoň jako inspiračních zdrojů. Vojáky – spíše důstojníky a vojevůdce než vojíny – lze považovat i za nejobvyklejší čtenáře těchto příruček. Jim byly tyto knihy určeny a měly jim sloužit k praktickému využití na cvičišti či na tažení. Zkoumané publikace mohly poskytovat kvalitní základ při přípravě na důstojnickou kariéru, jelikož byly obvykle všeobecné a nezaměřovaly se pouze na některou z dílčích složek armády.

V průběhu zkoumaného období lze sledovat uvnitř subžánru určité formální změny. Zatímco v prvních pětadvaceti letech byly knihy Reinharda Solmse nebo Leonhardta Fronsbergera obvykle foliové a bohatě ilustrované, později převládly kvartové a osmerkové tisky s menším množstvím ilustrací. V 17. století už byla většina správních militárních spisů neilustrovaná. I formát se dále zmenšoval – knihy Henriho de Rohan ve 40. letech 17. století byly všechny dvanáctkové. Vojenská správní příručka se tedy z rozměrného a bohatě ilustrovaného svazku uloženého v palácové knihovně transformovala do neilustrovaného spisu kapesního formátu, který mohl být vojákům k dispozici v každodenní praxi. Přesto – až na několik výjimek – ze středoevropské knižní produkce vymizela.

⁵³⁹ Mezi produkcí německých tiskáren zde počítám i dvě edice realizované v Montbéliardu. Některé z jazykově německých knih představovaly překlady z francouzštiny, španělštiny nebo latiny.

7.6 *Vojenské umění*⁵⁴⁰

Na přelomu 16. a 17. století došlo k významné změně v obsahu a formě vojenských příruček. Starší typ správních manuálů postupně vystřídal nové publikace, které přistupovaly k vojenství jako k „umění“, z dnešního pohledu k vědě.⁵⁴¹ Smyslem tohoto typu spisů bylo čtenáře informovat o ideálním vybavení vojáků, způsobu výcviku a moderních válečných taktikách a strategiích; tyto poučky někdy doprovázely informace související s vojenskou správou, tedy rady týkající se organizace a zaopatření armády.

Knihy o vojenském umění lze mnohdy poznat již na základě jejich názvů, které často obsahují *ars militaris*, německé *Kriegskunst* a další jazykové varianty tohoto slovního spojení. Zatímco správní manuály byly takřka všechny všeobecné, pro tento typ knih to neplatilo. Vedle všeobecně pojatých publikací zaměřených na dobové umění války v celé jeho šíři lze vysledovat řadu knih, které se orientovaly pouze na určitou sekci dobových vojsk: Standardně se jednalo o vojenské umění pěchoty, jezdeckta nebo dělostřelectva, jak dokládá např. trojice knih z pera Johanna Jacoba von Wallhausen – *Kriegskunst zu Fuß*,⁵⁴² *Kriegskunst zu Pferd*⁵⁴³ a *Archiley Kriegskunst*.⁵⁴⁴ Dělostřelecké příručky se však od zbývajících dvou skupin v řadě ohledů lišily. Jejich ráz byl více technicistní a byly určeny spíše specialistům (dělostřelcům) než důstojníkům, na něž se orientovaly ostatní knihy vojenského umění, proto o nich bylo pojednáno výše v samostatné podkapitole.

První kniha vojenského umění byla ve střední Evropě vytištěna roku 1600. Až do poloviny následujícího století se ve zkoumaném regionu objevilo 53 edic knih tohoto zaměření, které zde představovaly necelou třetinu tehdejší produkce vojenských příruček. Většina knih o vojenském umění (zhruba 4/5) byla ilustrovaná. Obrazový doprovod tvořily nejčastěji mědirytové listy, které zobrazovaly postupné kroky při obsluze zbraní i výcvik vojáků ve formacích, ilustrovaly táboření i přesun armád a ukazovaly provedení různých vojenských taktik a strategií. V některých případech byla ta samá témata zpodobněna prostřednictvím zpravidla méně detailních dřevořezů. Ve zkoumané době se objevovaly také jednodušší

⁵⁴⁰ Tato podkapitola vznikla přepracováním mého dříve publikovaného článku ANDRESOVÁ, K. Vojenské umění a knižní kultura: Militární příručky první poloviny 17. století v kontextu středoevropské tiskařské produkce. In: KNAPČOKOVÁ, Stanislava, ed. *Kniha 2022: Zborník o problémech a dejinách knižnej kultúry*. Martin: SNK, 2022, s. 207–219. V otázce problematiky výcvikových manuálů byly využity texty publikované ve studii: ANDRESOVÁ, K. Meč, anebo mušketa? Vojenské výcvikové manuály 17. století. In: CHVOJKA, Ondřej – KONRÁDOVÁ, Monika – TÖRÖK, Jan, ed. *Meč a člověk*. České Budějovice: FF JČU, 2023. V tisku.

⁵⁴¹ K termínům „vojenská věda“ a „vojenské umění“ viz HEUSNER, Beatrice. Theory and Practice, Art and Science in Warfare: An Etymological Note. In: MARSTON, Daniel – LEAHY, Tamara, ed. *War, Strategy and History: Essays in Honour of Professor Robert O'Neil*. [S.l.]: ANU Press, 2016, s. 179–196.

⁵⁴² První vydání: WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu.

⁵⁴³ První vydání: týž. *Kriegskunst zu Pferd*. Č. 109 v katalogu.

⁵⁴⁴ Týž. *Archiley Kriegskunst*. Č. 119 v katalogu. Titulní listy všech tří uvedených Wallhausenových publikací jsou zařazeny jako ilustrace 7–9 v Příloze 6 v této práci.

naukové ilustrace složené z typografických značek, které obvykle zobrazovaly různé osoby v jednotce při provádění cvičení nebo bitevních a pochodových sestav. Knihy byly ve většině případů opatřeny frontispisem, rytým titulním listem nebo ozdobnou bordurou, která prostřednictvím obrazových prvků odrážela obsah díla a tím ho propagovala.

Předpokládanými čtenáři těchto knih byli především současní či budoucí důstojníci. Mladíci se s jejich pomocí připravovali na plánovanou kariéru, ať už sami nebo v rámci školního studia. Ti, kteří již ve vojenské praxi působili, si jejich prostřednictvím mohli připomenout vhodné postupy v nejrůznějších aspektech organizace armády od zřízení polního tábora přes výcvik rekrutů po moderní taktiky a strategie, případně se seznámit s novými přístupy. Dalo by se proto předpokládat, že autoři těchto spisů byli obvykle také zkušenými válečníky. Ačkoliv asi polovina spisovatelů věnujících se vojenskému umění patřila mezi důstojníky nebo vojevůdce, pro druhou polovinu to neplatilo – jejich zájem o vojenství nebyl profesionální. Vydávat vlastní knihy o takto specializovaném oboru jim umožňovala velká míra přebírání informací ze starších zdrojů, které se příslušným tématům věnovaly. Ačkoliv se v první polovině 17. století objevilo několik originálních děl přispívajících vojenské teorii novými myšlenkami, nemalá část produkce byla do značné míry kompilací starších děl žánru. Mezi osobami, pod jejichž jmény byly vojenské příručky vydány, figurují dva výtvarníci, jejichž dílem byly publikace s dominantní obrazovou složkou. O další spisy se postarali architekti, kteří se k militární problematice dostali prostřednictvím zkušeností s pevnostním stavitelstvím, výjimečně se pak jednalo o profesionály v oborech zcela odlišných – lékaře nebo faráře.

Nejstarší spisy o vojenském umění, které se nezabývaly pouze antickými reáliemi, ale reflektovaly dobové vojenství, vznikaly na jihu Evropy již v 16. století. Italský vojenský inženýr a architekt Mario Savorgnano (1513–1574)⁵⁴⁵ vydal např. roku 1599 dílo *Arte militare terrestre e maritima*,⁵⁴⁶ jehož překlad byl v době začátku třicetileté války vydán i v Evropě střední.⁵⁴⁷ V regionu, na nějž se tato práce zaměřuje, začaly původní knihy o vojenském umění vznikat na konci 16. století. Jejich autory byli muži, kteří antické vojenské umění studovali, zkoumali a poznatky, které při četbě starověkých památek načerpali, uvedli do kontextu s dobovou vojenskou praxí. Jednalo se o rukopisy, z nichž patrně nejvýznamnější byl dílem

⁵⁴⁵ V posledních letech se Savorgnanem a jeho dílem zabýval PRETALLI, Michel. La bataille de Pharsale dans l'Arte militare terrestre e maritima de Mario Savorgnano: composition et décomposition d'un récit. *Dialogues d'histoire ancienne*. 2015, 41(1), s. 201–228.

⁵⁴⁶ SAVORGNANO, Mario. *ARTE MILITARE TERRESTRE, E Maritima*. Venezia: haer. Francesco De Franceschi, 1599. USTC 855331.

⁵⁴⁷ První německé vydání: týž. *Kriegskunst Zu Land vnd Wasser*. Č. 125 v katalogu.

Johanna von Nassau (1561–1623). Jeho spis přes svůj zjevný vliv na pokračovatele v průběhu raného novověku tiskem vydán nebyl.⁵⁴⁸

Nejstarší tištěnou knihou o vojenském umění byl ve středoevropském prostoru krátký spisek Mořice Hesensko-Kasselského (1572–1632)⁵⁴⁹ z roku 1600.⁵⁵⁰ Kniha vyšla pro potřeby válečné rady Hesensko-Kasselska, k níž se ve svém úvodu i závěru obracela. Dílo se věnovalo základním otázkám najímání a výcviku pěších vojáků a jejich využití na bitevním poli: Autor pojednal o výběru vojáků i důstojníků, o potřebném vybavení a jeho kontrole – tzv. mustruňku, o organizaci vojenského tábora, o taktických formacích a také o výcviku. Posledně jmenovanému se spis věnoval na více než polovině svého rozsahu. Logicky strukturovaný výklad byl doplněn schematickými ilustracemi taktických formací, jejich částí a pohybu vojáků v nich. Po kapitole o vybavení pěších vojáků autor zařadil text o vhodném místě a čase výcviku. Následně se zaměřil na zacházení jednotlivce se zbraní (mušketou, arkebuzou, píkou a halapartnou), na základní pohyby vojáků v řadách a zástupech, poté na pohyb v jednotkách a v jejich rámci mj. na kooperaci střelců a vojáků s tyčovými zbraněmi, na závěr pak na zformování a náležitosti bitevní sestavy celého vojska.

Díla Mořicových pokračovatelů již byla zpravidla rozsáhlejší. Z hlediska jejich formálních rysů je lze rozdělit na dvě základní skupiny – analytická pojednání a výcvikové manuály.⁵⁵¹ Až do poloviny 17. století mezi nimi jednoznačně převládala analytická pojednání, která – podobně jako průkopnický spisek Mořice Hesensko-Kasselského – obsahovala informace o výcviku vojáků, i o dalších aspektech zajištění vojska během tažení. Oproti tomu výcvikové manuály – všechny pro pěchotu – byly v této době ve střední Evropě vytištěny pouze čtyři, přičemž dva z nich se tehdy dočkaly dvou edic.

První z nich byl bezpochyby nejvlivnější, v průběhu 17. století se dočkal několika vydání v řadě evropských zemí, ovlivnil vývoj nejen výcvikových manuálů, ale i vojenských analytických pojednání, a dodnes je nejznámější. Jedná se o spis *Wapenhandelinghe van roers musquetten ende spiessen* o obsluze ručnice, muškety a píky, který byl vydán prvně roku 1607

⁵⁴⁸ Komentovaná edice: HAHLEWEG, W., ed. *Die Heeresreform der Oranier*. Více k němu v podkapitole 6.1 *Rukopisné vojenské příručky raného novověku*.

⁵⁴⁹ Krátce k Mořicovi, především však k alchymistické tradici na jeho dvoře: MORAN, Bruce T. *The Alchemical World of the German Court: Occult Philosophy and Chemical Medicine in the Circle of Moritz of Hessen (1572–1632)*. Stuttgart: Franz Steiner, 1991. K jeho vojenské reformě: GRÄF, Holger Th. *Landesdefension oder „Fundamentalmilitarisierung“? Das hessische Defensionswerk unter Landgraf Moritz (1592–1627)*. In: BERGIER, Rüdiger – PRÖVE, Ralf, ed. *Spießler, Patrioten, Revolutionäre: Militärische Mobilisierung und gesellschaftliche Ordnung in der Neuzeit*. Göttingen: V&R unipress, 2010, s. 29–48.

⁵⁵⁰ MORITZ. *Instruction*. Č. 58 v katalogu. Ukázka naučné ilustrace s její popiskou je zařazena jako ilustrace 15 v *Příloze 6* v této práci.

⁵⁵¹ Toto dělení je převzato z publikace LAWRENCE, D. *The complete soldier*, s. 195.

v Nizozemí.⁵⁵² Ačkoliv autorem textu byl pravděpodobně Johann von Nassau, dílo je známo pod jménem ilustrátora Jacquese de Gheyn (asi 1565–1629), který vytvořil sérii 117 mědirytů, jež byly pouze doplněny krátkými komentáři.⁵⁵³ Ilustrace zobrazovaly jednotlivé kroky při obsluze hlavních zbraní pěchoty. Spis byl záhy přeložen do dalších jazyků, německo-francouzská verze vyšla prvně roku 1609, podruhé o rok později.⁵⁵⁴ Stalo se tak pod Gheynovým jménem, přestože jeho mědiryty byly nahrazeny dřevořezy, s nimiž jmenovaný ilustrátor patrně neměl nic společného. K opětovné publikaci díla došlo v 50. a 60. letech 17. století,⁵⁵⁵ tudíž zájem o něj pravděpodobně projevil i generace nových důstojníků, kteří dbali o výcvik vojáků po třicetileté válce, kdy už nebylo možné se tak snadno seznamovat s dobovým válečnictvím přímo na bitevním poli. Publikace je rozdělena do tří částí, které se všechny věnují individuálnímu ovládnutí zbraní. První část je zaměřena na obsluhu arkebuzy, druhá muškety a třetí píky.

Na Gheyna navázala řada dalších ilustrátorů a vojenských teoretiků – někteří inspirací, jiní v podstatě přebíráním jeho práce. Roku 1620 bylo vydáno *Künstliche Waffehandlung* s ilustracemi Petera Isselburga (1568/80–1630), který však pouze zkopíroval v menším formátu starší ilustrace Gheynovy i většinu textových komentářů, jejichž autorem byl patrně Johann von Nassau.⁵⁵⁶ Převzetí textové i ilustrační složky slavného díla však Isselburg nepopřel a v předmluvě ho přiznal. Do své publikace zařadil pouze části o mušketýrech a pikenýrech, nikoliv o arkebuzírech, kteří se dle jeho slov na bojištích v době nového vydání spisu již neobjevovali.⁵⁵⁷

Kompozičně vytvořil Isselburg vždy ze dvou původních samostatných ilustrací jednu desku o dvou výjevech. Vzhledem k tomu, že k mušketýrské tematice realizoval Gheyn 43 výjevů, musel Isselburg doplnit poslední dvojilustraci o jiný převzatý obraz – důstojníka, který mušketýrovi zvedá hlaveň. K sudému počtu 32 původních Gheynových ilustrací o zacházení s píkou pak Isselburg nic dalšího doplňovat nemusel. O komerčním úspěchu této

⁵⁵² Dvakrát nizozemsky: GHEYN, J. de. *Wapenhandelinghe Van Roers, Mvsqvetten, Ende Spiessen*. Amsterdam: Hendrick Laurensz, [1607]. USTC 1013570; týž. *Wapenhandelinghe Van Roers, Mvsqvetten, Ende Spiessen*. Den Haag: [s.n.], 1607. USTC 1031313. Téhož roku také anglicky: týž. *THE EXERCISE OF ARMES FOR CALIVRES, MVSKETTER AND PIKES*. Den Haag: [s.n.], 1607. USTC 1514792.

⁵⁵³ Autorství textu připisuje Johannovi von Nassau např. PARKER, G. Voják, s. 56. V této disertační práci je dílo v poznámkách citováno Gheynovým jménem, zatímco závěrečný katalog a soupis původců reflektují i podíl Johanna von Nassau. K ilustracím v tomto díle více: WALKER, S. J. *Arms and the Man*, s. 138–161.

⁵⁵⁴ GHEYN, J. de. *Waffehandlung Von den Röhren, Mußquetten vnd Spiessen*. Č. 77 a 78 v katalogu.

⁵⁵⁵ Týž. *Die Drillkunst: Das ist Kriegsübliche Waffehandlung der Musqueten und Pique[n]*. Nürnberg: Paul Fürst, 1656. VD17 39:124274V; týž. *Die Drillkunst: Das ist Kriegsübliche Waffehandlung der Musqueten und Pique[n]*. Nürnberg: Paul Fürst, 1664. VD17 23:277518K.

⁵⁵⁶ ISSELBURG, Peter. *Künstliche Waffehandlung der Musqueten vn[d] Piquen oder LangenSpiessen*. Č. 138 v katalogu.

⁵⁵⁷ Tamtéž, s. [4–5].

v podstatě nepůvodní publikace svědčí fakt, že po prvním vydání byla vytištěna znovu o osm let později.⁵⁵⁸

Dalším střeoevropským výcvikovým manuálem vydaným před polovinou 17. století je anonymní *Scola militaris exercitationis*.⁵⁵⁹ Kniha se nevěnuje obsluze zbraní, ale součinnosti vojáků v rámci různých taktických a organizačních jednotek. Doplněna je, podobně jako spisek Mořice Hesensko-Kasselského, schematickými ilustracemi z typografických značek. Dřevořez, které publikaci též doprovázejí, nebyly připojeny pro svou naučnou hodnotu, ale spíše z důvodu tzv. *horror vacui*, tedy ve snaze zaplnit prázdná místa v sazbě. Některé tak s vojenskou tematikou souvisí, ale zdaleka ne všechny.

Autorem posledního střeoevropského výcvikového manuálu pro pěchotu před polovinou 17. století, *Künstliche Picquen-Handlung*, byl Johann Jacob von Wallhausen (kol. 1580–1627).⁵⁶⁰ Vydal ho roku 1617, tedy v době, kdy vedl siegenskou vojenskou školu, jejímž studentům dílo také věnoval.⁵⁶¹ Kniha patrně byla v této škole využívána jako učebnice. Její text je rozdělen do 38 lekcí, z nichž měla být každá cvičena jednu hodinu.⁵⁶² Jako hlavní důvody pro vznik tohoto učebního spisu Wallhausen uvedl zvýšení rychlosti žáků, dovednost boje muže proti muži, příjemný pocit z pohybu, dobré zdraví a rovné držení těla, zábavu, kterou toto cvičení prý přináší, a až na závěr možné použití nacvičených pohybů v polní bitvě.⁵⁶³ Válečné využití tedy nebylo primárním účelem tréninku.

Jak už bylo řečeno, Wallhausen plánoval velkolepé šestidílné kompendium o vojenské vědě. Jeho jednotlivé části měly pojednávat o vojenském umění pěchoty, jezdeckta a dělostřelectva, o vojenských rádech a pořádcích, fortifikacích a o námořním boji. Vydal z něj ale jen knihy věnované pěchotě,⁵⁶⁴ jezdecktvu⁵⁶⁵ a dělostřelectvu.⁵⁶⁶ Tyto tři knihy později přepracoval do stručnější systematické příručky *Corpus militare*.⁵⁶⁷

Wallhausenova publikace *Kriegskunst zu Fuß* byla nejznámější vojenskou příručkou pro pěchotu v první polovině 17. století v celoevropském měřítku. Mnohé z třiceti mědirytů, které

⁵⁵⁸ Týž. *Künstliche Waffenhandlung der Musqueten vnd Piquen oder langen Spiessen*. Č. 168 v katalogu. Viz ilustraci 14 v Příloze 6 v této práci.

⁵⁵⁹ *SCOLA MILITARIS EXERCITATIONIS*. Č. 134 v katalogu. Ukázka z díla je zařazena jako ilustrace 17 v Příloze 6 v této práci.

⁵⁶⁰ WALLHAUSEN, J. J. von. *Künstliche Picquen-Handlung*. Č. 121 v katalogu. Pro sepsání následujících několika odstavců byly využity a přepracovány především texty o Wallhausenovi publikované v mé starší studii: ANDRESOVÁ, K. Šíření myšlenek raně novověké revoluce ve vojenství do střední Evropy prostřednictvím vojenských příruček Johanna Jacobiho von Wallhausena, s. 49–68.

⁵⁶¹ WALLHAUSEN, J. J. von. *Künstliche Picquen-Handlung*. Č. 121 v katalogu, titulní list.

⁵⁶² Tamtéž, s. [4].

⁵⁶³ Tamtéž, s. [1–3].

⁵⁶⁴ WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu.

⁵⁶⁵ Týž. *Kriegskunst zu Pferd*. Č. 109 v katalogu.

⁵⁶⁶ Týž. *Archiley Kriegskunst*. Č. 119 v katalogu.

⁵⁶⁷ Týž. *CORPVS MILITARE*. Č. 120 v katalogu.

ji doprovázely, byly inspirovány ilustracemi Gheynovými. Kniha byla rozdělena do osmi částí, z nichž první pojednává o vojenském stavu, organizaci vojska a individuálním výcviku střelců, druhá se zabývá drilem střelců v rámci jednotek, třetí je zaměřena na výcvik pikenýrů, čtvrtá řeší dril mušketýrů a pikenýrů společně, pátá pojednává o bitevních sestavách a taktice jednotlivých praporců a šestá o celých plucích. Sedmá část řeší organizaci vojska na tažení a v táboře a osmá hlídkování a vyhlášení poplachu ve vojsku.

Wallhausen se stal inspiračním zdrojem řady nástupců, z nichž je dnes většina bohužel známa pouze prostřednictvím těchto spisů. Jedním z nich byl Conrad Cöler (činný 1616), autor příručky *Tyrocinium militare*.⁵⁶⁸ Je pravděpodobné, že se oba muži znali osobně. Wallhausen vstoupil roku 1613 do služby v Gdaňsku a ve svých dílech se až do 1. května roku 1616 podepisoval jako „vrchní strážmistr a hejtman“ tohoto města. Když 29. května 1616 datoval předmluvu své knihy Cöler, tituloval se jako gdaňský lajtnant. Cöler se však zdaleka neproslavil tolik jako Wallhausen, uvedený spis podruhé nevydal a další díla též nese-psal. Jeho jediná známá publikace, která obsahuje jen jednu ilustraci, se zabývá především postupem při ovládnutí zbraní a výcvikem celých pěších jednotek a je sepsána formou dialogu mezi dvěma muži – Juliem a Corneliem.

Také většina ostatních autorů knih o vojenském umění pěchoty přiznala inspiraci v nizozemských reformách armády. Jmenovitě k učení Mořice Oranžského se odkazovala publikace Valentina Fridericha (před 1600–1640) *Kriegs Kunst zu Fuß* z roku 1619.⁵⁶⁹ Nizozemí uvedl na předním místě mezi zeměmi, kde se učil vojenskému umění, Zacharias Krammer von Heydeck (činný 1625), autor příručky *Bellona* z roku 1625.⁵⁷⁰ I francouzský spis od lékaře Gamaliela de la Tour (činný 1633–1634)⁵⁷¹ vydaný v letech 1633 a 1634 v Ženevě, *Principes de l'art militaire*, se už na titulní straně odkazoval na vojenské umění tak, jak je praktikováno v Nizozemí.⁵⁷²

Pěchotní manuál, který se primárně obracel k jinému inspiračnímu zdroji, byl *Kriegs Kunst, Nach Königlicher Schwedischer Manier* od důstojníka ve švédských službách Laurentia a Troupitzen (činný 1633). I on v předmluvě ke své knize vyzdvihl řád, moudrost, umění a zkušenost vojáků v nizozemských službách, zdůraznil však především, jaký přínos švédskému vojenství přinesl král Gustav II. Adolf.⁵⁷³ Na italskou vojenskou tradici zase navázal

⁵⁶⁸ CÖLER, C. *Tyrocinium militare*. Č. 100 v katalogu.

⁵⁶⁹ FRIDERICH, Valentin. *Kriegs kunst zu Fuß vnnd Eige[n]dlicher vnderricht*. Č. 128 v katalogu, s. 1.

⁵⁷⁰ HEYDECK, Zacharias Krammer von. *BELLONA*. Č. 160 v katalogu, s. [3].

⁵⁷¹ K lékařskému dílu autora více: GUISSAN, A. Un médecin veveysan du XVIIe siècle écrivain militaire: Gamaliel de la Tour. *Revue Militaire Suisse*. 1915, **60**(11), s. 474–481.

⁵⁷² LA TOUR, Gamaliel de. *PRINCIPES DE L'ART MILITAIRE*. Č. 186, titulní strana.

⁵⁷³ Poprvé vydáno: TROUPITZEN, L. a. *Kriegs Kunst, Nach Königlicher Schwedischer Manier*. Č. 187 v katalogu, s. 4. Viz ilustrace 6 a, b v Příloze 6 v této práci.

Bartolomeo Pellicciari (zemř. kol. 1622) ve svém díle *Tyrocinium*, které vyšlo ve Frankfurtu nad Mohanem roku 1616 v německém i ve francouzském překladu.⁵⁷⁴

V podstatě každého, kdo v německé jazykové oblasti vydal knihu o vojenském umění pěchoty, lze nějakým způsobem propojit s nizozemskými vojenskými reformami – ať už na základě jeho osobní zkušenosti, nebo prostřednictvím studia starších knih. Je však třeba dodat, že ne každý, kdo je s nizozemskou tradicí spojován, ji reálně implementoval do svého spisu. To platí i pro samotného Wallhausena. Ten nizozemský dril sice znal a akceptoval, ale doporučoval vojsko cvičit a organizovat podle starších, osvědčených zvyklostí užívaných např. na bojišti v Uhrách.⁵⁷⁵

Vojenské umění jezdeckva bylo ve srovnání s uměním pěchoty více specializované a věnovalo se mu také výrazně menší množství dobových autorů. Za celou první polovinu 17. století byla ve středoevropském prostoru vytištěna díla pouze tři z nich, vesměs zkušených válečníků a významných osobností své doby: Ludovica Melziho (1558/67–1617), Giorgia Basty (1550–1606?) a Johanna Jacoba von Wallhausen.

Ludovico Melzi byl autorem vojenské příručky *Regole militari sopra il governo e servizio della cavalleria*,⁵⁷⁶ která vyšla poprvé v italštině roku 1611 v Antverpách.⁵⁷⁷ Kniha se poté dočkala řady dalších edic i překladů, německy byla vydána roku 1625 v Jeně a téhož roku dvojjazyčně ve francouzštině a němčině ve Frankfurtu nad Mohanem.⁵⁷⁸ Publikace měla mnoho společného s příručkami zaměřenými na vojenskou správu. Byla rozdělena do pěti částí, z nichž se první zabývá hodnostmi a úřady u vojska, druhá popisuje různé typy jízdních jednotek a jejich fungování na tažení i při táboření a třetí je zaměřena na vojenské hlídky a organizaci armády při poplachu. Vojenské taktiky a strategie jsou předmětem posledních dvou částí: Čtvrtá se zabývá polním bojem a pátá obléháním.

Druhý z uvedených autorů, Giorgio Basta, se v předmluvě ke svému spisu *Il governo della cavalleria leggiera* podivoval, jak je možné, že mezi tolika autory, kteří se zabývají vojenským uměním, nenachází žádného, který by se věnoval jezdeckvu. V době publikace

⁵⁷⁴ PELLICCIARI, Bartolomeo. *TYROCINIVM C'EST A DIRE, INSTRVCTION ET EXERCICE POVR DRESSER LES NOVVEAVX SOLDATS*. Č. 105 v katalogu; týž. *TYROCINIVM Das ist, Bericht vnd Vbung nach welchem angehende Soldaten sollen in allerhandt Waffen abgericht werden*. Č. 106 v katalogu.

⁵⁷⁵ Srov. WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu.

⁵⁷⁶ MELZI, Ludovico. *REGOLE MILITARI DEL CAVALIER MELZO SOPRA IL GOVERNO E SERVITIO DELLA CAVALLERIA*. Antwerpen: Joachim Trogneseus, 1611. USTC 1003563.

⁵⁷⁷ K Melziho životu více např. BARLOZZETTI, Ugo. *Campagne di guerra e intellettuali: Fra' Ludovico Melzi e il contributo italiano alla storia militare*. In: SODINI, Carla, ed. *Guerra e cultura militare nell'età moderna: Immagini dalla Collezione militare antica della Biblioteca statale di Lucca*. Lucca: M. Pacini Fazzi, 2002, s. 35–42.

⁵⁷⁸ MELZI, L. *KriegsRegeln von der Reütereij*. Č. 162 v katalogu; týž. *KriegsRegeln Deß Ritters Ludwig Meltzo*. Č. 161 v katalogu.

tak zjevně neznal o pouhý rok starší Melziho spis, který žádným způsobem ve své práci nereflektoval. Ostatně sám zdůraznil, že *Il Governo* vychází z jeho vlastní čtyřicetileté praxe, a nikoliv z toho, co by kde „pouze zaslechl“.⁵⁷⁹

Publikace se zabývala vojenským uměním lehkého jezdeckva. Roku 1612 byla vydána v italštině v Benátkách i ve Frankfurtu nad Mohanem.⁵⁸⁰ Německý překlad vyšel poprvé roku 1614 ve Frankfurtu,⁵⁸¹ francouzský a španělský následovaly.⁵⁸² Bastova kniha měla stejně jako ta Melziho mnohé společné s vojenskými správními příručkami. Byla rozdělena do čtyř částí, z nichž se první zabývá hodnotami a úřady v rámci lehkého jezdeckva a právy a povinnostmi jednotlivých osob v řadách tohoto vojska, druhá se věnuje kvartýrování a táboření vojáků, třetí je zaměřena na náležitosti vojska na pochodu a teprve čtvrtá má nejvíce společného s dobovými knihami vojenského umění, jelikož je zaměřena na taktiky a strategie.

Dvě různá díla o vojenském umění jezdeckva měl na svém kontě jeden z nejpłodnějších vojenských autorů první poloviny 17. století, Walhausen. Jeho *Kriegskunst zu Pferdt* bylo zaměřeno na jezdeckvo obecně, zatímco *Ritterkunst* se orientovalo na šlechtické příslušníky jízdy. V předmluvě první jmenované knihy se spisovatel obracel k antickým autoritám, z nichž čerpal. Nereflektoval Melziho jezdecký spis, ale vyjadřoval se k dílu Bastovu, jemuž vyslovil uznání. Dokonce zmínil lítost nad tím, že Basta již nežije, protože kdyby žil, jistě by prý svůj spis vylepšil. Za stávající situace tedy tento úkol převzal sám Wallhausen. Za určitý nedostatek Bastovy publikace považoval fakt, že se nejedná o spis pro začátečníky neznalé oboru, ale pouze pro zkušené vojáky. Wallhausen se proto dle svých slov snažil tuto vadu napravit a vydal pojednání, které by mělo být srozumitelné i pro naprosté nováčky.⁵⁸³ Kniha byla rozdělena do pěti částí. V první z nich se každá kapitola zaměřuje na určitý typ jezdců – na jejich vybavení a obsluhu zbraní. V druhé se dílčí kapitoly zabývají výcvikem jednotlivých typů jezdců. Třetí pojednává o různých bitevních sestavách praporců kavalerie, čtvrtá je zaměřena na větší jízdní jednotky – eskadrony –, přičemž kromě bitevních sestav řeší i organizační záležitosti jako táboření a hlídky. Pátá kniha je sepsána formou fiktivního dialogu mezi Musasanem a Martinem, kteří diskutují o vojenském umění. Roku 1670 bylo toto dílo

⁵⁷⁹ BASTA, Giorgio. *Gouverno della Caualleria*. Č. 89 v katalogu, s. [5–8].

⁵⁸⁰ Týž. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Venezia: Bernardo Giunta, 1612. USTC 4021789; týž. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Č. 12 v katalogu. Další italské vydání vyšlo mj. v Oppenheimu roku 1616 a v Miláně roku 1625; týž. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Č. 98 v katalogu; týž. *Il governo della cavalleria leggiera*. Milano: Giovanni Battista Bidelli, 1625. USTC 4005560.

⁵⁸¹ Týž. *Gouverno della Caualleria*. Č. 89 v katalogu.

⁵⁸² Srov. USTC [online]. St Andrews University [cit. 25. 11. 2022]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>.

⁵⁸³ WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Pferdt*. Č. 109 v katalogu, s. [3–11].

znovu vydáno, zdá se proto, že prezentované poučky byly při vojenském výcviku v mnoha ohledech stále ještě relevantní i padesát let po svém prvním uveřejnění.⁵⁸⁴

Wallhausenovo dílo *Ritterkunst* je zaměřeno na mladé příslušníky šlechty, kteří se plánují připojit k jízdním jednotkám. Autor proto v dedikaci a předmluvě zdůrazňuje válečnické ctnosti (duchovní i tělesné) jako dobré vlastnosti nobility, a jako prvního takového „rytíře“, který oba dva typy ctností spojoval, jmenuje Ježíše Krista.⁵⁸⁵ První část knihy je pojednáním o významu jezdeckého umění šlechty. Druhá se zabývá vybavením a výcvikem šlechtických jezdců především v roli těžké kavalerie – lancířů a kyrysníků –, ale je doplněna několika cvičeními lehkých jezdců (akrebuzírů) a ukázkami vojenského umění pěchoty. Výslovným zaměřením na jezdce z řad šlechty byla tato publikace ve své době zcela výjimečná.

Vedle knih zaměřených specificky na vojenské umění pěchoty, jezdecktva nebo dělostřelectva se ve zkoumané době objevovaly i knihy orientované na válečnictví všeobecně. Ty reflektovaly také témata z dalších oborů – např. pevnostního stavitelství či válečného námořnictví. Podobně jako v případě příruček pro infanterii a kavalerii se také mezi těmi obecnými v prvních letech nového století setkáváme s knihami na pomezí vojenské správy a vojenského umění. Mezi ně patří *Kriegsbuch* Wilhelma Dilicha (1571–1650). Publikace měla být určena všem novým vojákům, stavitelům i dělostřelcům.⁵⁸⁶ Zabývá se otázkami od výběru rekrutů přes popis jednotlivých hodností a úřadů u pěchoty, jezdecktva i dělostřelectva po výcvik všech složek vojska. Kniha dále obsahuje vojenské řády, texty o stavbě pevnostní, polního opevnění i vojenských táborů, dále o zásobování nebo o různých zbraních a munici. Závěrečné kapitoly se zabývají vojenskými taktikami a strategiemi.

Krátce před začátkem třicetileté války a na jejím počátku se v subžánru knih o vojenském umění projevil především Johann Jacob von Wallhausen, jenž některé obecné manuály sám napsal a jiné přeložil (či snad nechal přeložit) z francouzštiny. Roku 1616 vydal překlad díla od autora působícího pod jménem du Praissac (činný 1614–1639), *Les discours militaires*,⁵⁸⁷ pod názvem *Manuale militare, oder Kriegßmanual*.⁵⁸⁸ Ač se jednalo o jediný Wallhausenem pořízený překlad Praissacova díla, do německého jazykového prostředí tento francouzský autor pronikl i dalšími knihami o všeobecném vojenském umění, které přeložili inženýr Hennig Klar (činný 1632)⁵⁸⁹ nebo vojenský teoretik Johann Wilhelm Neumair von Ramsa (1570–1644).⁵⁹⁰

⁵⁸⁴ Týž. *Kriegs-Kunst zu Pferd*. Frankfurt am Main: Jakob Gottfried Seyler, 1670. VD17 7:665311S.

⁵⁸⁵ Týž. *Ritterkunst*. Č. 110 v katalogu, s. [5–19].

⁵⁸⁶ První vydání: DILICH, Wilhelm. *Kriegsbuch*. Č. 70 v katalogu, titulní strana.

⁵⁸⁷ První vydání: DU PRAISSAC. *Les discours militaires*. USTC 6014645.

⁵⁸⁸ Týž. *Manuale Militare, Oder KriegßManual*. Č. 101 v katalogu.

⁵⁸⁹ Týž. *Etliche Krieges-Fragen Zu dieser zeit hochnötig*. Č. 179 v katalogu.

⁵⁹⁰ Týž. *Handbüchlein, darinn Das gantze Kriegswesen Kürztlich gewisen wirdt*. Č. 174 a 197 v katalogu.

Hlavní rozdíl mezi Praissacovým originálem *Les discours militaires* z roku 1612 a Wallhausenovým o čtyři roky mladším překladem je připojení jedné nové kapitoly. Pod nadpisem *Instrucion der Cavallerie* se nachází výtah z Wallhausenovy téhož roku vydané knihy o vojenském umění jezdeckva.⁵⁹¹ Původní dřevořezy ve francouzském originálu byly pak při vydání překladu nahrazeny kvalitnějšími vevázanými mědiryty. Publikace se ve stručnosti zabývá vojenským uměním pěchoty, jezdeckva i dělostřelectva, municí, tábořením, bitevními sestavami, obranou města i jeho obléháním, vojenskými úřady a vojenským uměním starověkých Řeků a Římanů.

Následujícího roku Wallhausen pořídil překlad spisu Louise de Montgommery (činný před 1610), *La milice françoise*,⁵⁹² který vydal pod názvem *Militia Gallica oder Frantzoische Kriegßkunst*.⁵⁹³ První část knihy se zabývá různými armádními úřady a hodnostmi, druhá se věnuje organizaci jednotek v bitvě, stavbě polních táborů, výcviku a vojenským pořádkům pěchoty a jezdeckva. Téhož roku nechal Wallhausen vytisknout také svůj vlastní spis o všeobecném dobovém válečnictví. Od počátku své teoretické práce plánoval vydat sérii knih, která pokryje všechny složky tehdejšího vojenského umění. Když už bylo zjevné, že na původní rozsáhlé publikační plány nedojde, přistoupil aspoň k vydání stručnějšího shrnutí pod názvem *Corpus militare*.⁵⁹⁴ Kniha byla rozdělena do osmi částí. V první se autor zamýšlí nad tím, co to vlastně je vojenské umění, a v ostatních potom rozebírá jeho jednotlivé složky: Druhá část se věnuje vojenskému umění pěchoty, třetí jezdeckva, čtvrtá popisuje bitevní sestavy, přesuny i táboření celé armády, pátá se zabývá dělostřelectvem, šestá pevnostním stavitelstvím, sedmá vojenským námořnictvem a v osmé jsou všechna probraná témata shrnuta tabulkovou formou.

Později následovala ještě dvě obecněji pojatá Wallhausenova díla: *Defensio patriae* bylo vydáno roku 1621,⁵⁹⁵ *Camera militaris* v téže době a pak znovu o dva roky později.⁵⁹⁶ Oba spisy mají některé styčné plochy s traktáty o vojenství, které byly spíše filozofickým zamyšlením nad náležitostmi války a obracely se především k panovníkům, politikům a učencům. *Defensio patriae* obsahuje řadu latinských citátů antických válečnických autorit, avšak problematice proklamované obrany vlasti se věnuje i prostřednictvím prezentace výcviku se zbraněmi a dobových taktik a strategií. *Camera militaris* se k antickým autoritám vrací

⁵⁹¹ Srov. DU PRAISSAC. *Manuale Militare, Oder KriegßManual*. Č. 101 v katalogu, s. 8–15.

⁵⁹² První vydání: MONTGOMMERY, L. de. *La milice françoise, reduite à l'ancien ordre et discipline militaire des legions*. Rouen: Pierre Calles, 1603. USTC 6815179.

⁵⁹³ Týž. *Militia Gallica Oder Frantzoische KriegßKunst*. Č. 118 v katalogu.

⁵⁹⁴ WALLHAUSEN, J. J. von. *CORPVS MILITARE*. Č. 120 v katalogu.

⁵⁹⁵ Týž. *DEFENSIO PATRIAE Oder Landtrettung*. Č. 147 v katalogu.

⁵⁹⁶ Týž. *CAMERA MILITARIS*. Č. 146 a 155 v katalogu. Viz ilustrace 24 a, b v Příloze 6 v této práci.

především popisem činů těchto autorů a jejich válečných teorií. Mezi dalšími autory spisů o všeobecném vojenském umění lze jmenovat Giorgia Bastu, který se v knize *Il Maestro di Campo Generale* věnuje potřebným znalostem vojevůdce.⁵⁹⁷ Matematik a inženýr Simon Stevin (1548–1620) se zase zaměřil na vojenské tábory celých armád ve svém spisu *Castrametatio*.⁵⁹⁸

Knihy o vojenském umění se již na konci 16. století vydávaly v Itálii a v 90. letech se objevily v rukopisné formě i ve střední Evropě. První tištěné dílo tohoto typu bylo ve zkoumaném regionu vydáno roku 1600 a záhy poté přišla další. Publikace byly obvykle ilustrované, někdy dokonce ilustrační složka převládala nad textovou – obzvláště, pokud byl jádrem díla popis jednotlivých kroků při ovládnutí zbraní. Zpočátku v rámci subžánru dominovala rozsáhlejší analytická pojednání, která se věnovala řadě různých otázek souvisejících s dobovým vedením války. V druhé polovině 17. století však převládly spisy z kategorie dříve nepříliš obvyklých výcvikových manuálů, jejichž hlavní náplní byl výcvik vojska – tyto knihy se většinou zaměřovaly výhradně na popis zacházení se zbraněmi. Po třicetileté válce se zestručnil jejich obsah i zjednodušila typografie, bohatá ilustrativnost však často přetrvala. Zároveň mnohé knihy začaly být vydávány anonymně, což pro vojenské příručky před polovinou století nebylo příliš obvyklé. Nově vycházely reedice úspěšných titulů předchozích desetiletí, např. Jacquese de Gheyn v letech 1656 a 1664. Zajímavostí je, že ačkoliv díla vyšla pod jeho jménem, jednalo se ve skutečnosti o reedice výše představených knih Isselburgových, jelikož v nich byly použity jím vytvořené dvojilustrace a až na předmluvu se nezměnily ani textové pasáže. Vedle těchto titulů byly publikovány i zcela nové knihy, mezi jejichž autory se proslavil především mistr tance, zápasu a boje s nejrůznějšími zbraněmi Johann Georg Pasch (1628–1678).⁵⁹⁹

V období mezi polovinou 16. a 17. století byla vytištěna naprostá většina středoevropských příruček o vojenském umění v oblasti německého jazykového okruhu,⁶⁰⁰ jedinou výjimkou byly tři spisy Gamaliela de la Tour publikované v Ženevě.⁶⁰¹ V Polsku ani v jiných oblastech střední

⁵⁹⁷ BASTA, G. *Il Maestro di Campo Generale*. Č. 112 v katalogu. Titulní list díla je zařazen jako ilustrace 19 v *Příloze 6* v této práci.

⁵⁹⁸ STEVIN, S. *CASTRAMETATIO AVRAICO-NASSOVICA*. Č. 176 v katalogu. K dílu a jeho komparaci s dalšími dobovými prameny, které se věnují stavbě vojenských táborů: ANDRESOVÁ, K. How to build a military camp, s. 31–42.

⁵⁹⁹ Více k vývoji knih vojenského umění zaměřených na pěchotu vydaných ve střední a východní Evropě po roce 1650: ANDRESOVÁ, K. – RUSAKOVSKIJ, O. Conflict. V tisku; k středoevropským publikacím o vojenském umění vydaným v průběhu 17. století pak ANDRESOVÁ, K. Meč, anebo mušketa? V tisku.

⁶⁰⁰ K nim počítám i německý spis Conrada Cölera publikovaný v Gdaňsku (č. 100 v katalogu) a německé spisy vydané v německé oblasti Švýcarska – od Valentina Fridricha (č. 128 v katalogu) a Hanse Conrada Lavatera (č. 215 v katalogu).

⁶⁰¹ LA TOUR, G. de. *PRINCIPES DE L'ART MILITAIRE*. Č. 186 v katalogu; týž. *ABBREGÉ DE LA DISCIPLINE MILITAIRE*. Č. 188 v katalogu; týž. *PRINCIPES ET FONDEMENTS de l'Art Militaire*. Č. 189 v katalogu.

Evropy publikace tohoto typu ve zkoumané době nevznikaly. Zatímco dobové knihy o vojenské správě byly zpravidla všeobecné a pojednávaly o vojenství všech složek armády společně, pro knihy vojenského umění to neplatilo. Vedle obecných spisů vznikla řada takových, které se věnovaly pouze pěchotě, jezdecku, nebo dělostřelectvu. Z jazykového hlediska v nich převládala němčina, stejně jako v případě ostatních zkoumaných subžánrů. Některé spisy však vydali nakladatelé jak v německé, tak ve francouzské mutaci – nejen díla známého Johanna Jacoba von Wallhausen, ale též Giorgia Basty nebo Bartolomea Pellicciariho. Výjimkou, která neměla obdoby u žádné jiné skupiny dobových vojenských příruček, bylo publikování několika knih tohoto typu ve dvojjazyčné německo-francouzské verzi.

8. Vojenské příručky podle druhu vojska

Z obsáhlé charakteristiky vojenských příruček podle typu a formy, která byla předmětem předchozí kapitoly, vyplývá, že se řada zkoumaných publikací věnovala dobovému vojenství obecně. Obsah spisu tak mohl být k užitku čtenářům (obvykle důstojníkům) náležejícím ke kterékoli z tehdejších složek vojska. Vedle těchto titulů se však řada dalších specializovala. Knihy byly zaměřeny pouze na vojenství pěchoty, jezdeckta nebo dělostřelectva,⁶⁰² případně mohl být jejich záběr ještě užší: Např. *Il governo della cavalleria leggiera* spisovatele Giorgia Basty (1550–1606?) se věnovalo vojenskému umění lehkého jezdeckta,⁶⁰³ zatímco *Künstliche Picquen-Handlung* sepsané Johannem Jacobem von Wallhausenem (kol. 1580–1627) se zabývalo pouze ovládním jedné z dobových pěchotních zbraní – píky.⁶⁰⁴

V relevantním souboru se nachází celkem 227 knih. Necelá třetina z nich – 62 spisů – je zaměřena na pevnostní stavitelství. To se od všech ostatních publikací výrazně odlišuje tím, že se nevěnuje vlastní armádě, ale vojenské architektuře. Přestože dílčí kapitoly fortifikačních spisů někdy pojednávaly o stavbách sloužících k užitku konkrétnímu druhu vojska (např. samostatné kapitoly se mohly věnovat pěchotním, nebo dělostřeleckým redutám),⁶⁰⁵ publikace jako takové byly orientovány na pevnostní architekturu v celé její šíři. Fortifikační příručky tedy zpravidla nebyly specializované podle druhu vojska.

V případě ostatních 165 knih byla zhruba polovina všeobecná (celkem 81 publikací) a druhá polovina se věnovala jednomu nebo dvěma druhům vojska současně (zbývajících 84 edic). Traktáty o vojenství obvykle patřily mezi ty všeobecné. Tato někdy až filozofická zamyšlení nad válkou, určená především čtenářům z řad panovníků a politiků, se ze své podstaty snažila pojmout dobové vojenství ze široka. Příslušným recipientům by nebylo k užitku rozumět pouze určité složce armády, jelikož při výkonu svých úřadů museli mít dostatečnou představu o jejím celku. I tak se mezi knihami, které byly mezi vojenské traktáty v této práci zařazeny, dva specializované spisy nacházejí. Dlužno dodat, že ani jeden z nich není typickým zástupce příslušné skupiny: *Extract, unnd kurtzer Außzug des Büchleins, von der newen Armatur unnd Instrumentstärck* Wendelina Hiplera (činný 1592–1593) se věnuje vynálezům nových zbraní a mezi jeho nejobvyklejší čtenáře lze s vysokou mírou pravděpodobnosti řadit převážně učence.⁶⁰⁶ Vynálezy, které jsou v knize představené, měly sloužit pěchotě a dělostřelectvu. Vedle toho spisek o vojenském jezdecktví *Precetto quinto* Alessandra Massariho (nar. 1568)

⁶⁰² Viz titulní listy trojice knih J. J. von Wallhausena zařazené jako ilustrace 7–9 v *Příloze 6* v této práci.

⁶⁰³ BASTA, G. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Č. 83 v katalogu.

⁶⁰⁴ WALLHAUSEN, J. J. von. *Künstliche Picquen-Handlung*. Č. 121 v katalogu.

⁶⁰⁵ Srov. ANDRESOVÁ SKOUPÁ, K. How to build a redoubt?, s. 83–98.

⁶⁰⁶ HIPLER, W. *Extract, unnd kurtzer Außzug*. Č. 36 v katalogu.

byl určen hlavně jezdeckým mistrům a zájemcům o jezdecké umění z řad šlechty.⁶⁰⁷ Zbývající knihy z této skupiny se pak na konkrétní druh vojska nespécializovaly.

Publikace o vojenské správě byly obvykle také všeobecné. Jejich cílem bylo seznámit důstojníky s organizací armády, přičemž zpravidla pojednaly postupně o všech jejích druzích. V této skupině knih existuje ve vymezené době a regionu jediná výjimka, která je sama o sobě po obsahové stránce unikátem: Příručka vojenského písaře *Kurtzer und notwendiger bericht der Feldtschreiberey*, jejímž autorem byl Stanislaus Hohenspach (činný 1577), se zaměřovala výhradně na vojenské písemnosti související s pěchotou.⁶⁰⁸ Všechny ostatní vojenské správní příručky byly všeobecné.

Vedle těchto převážně obecných skupin vojenských manuálů se ty ostatní relativně často orientovaly na konkrétní druh vojska. Tato specializace je nejvíce patrná u publikací o dobovém vojenském umění, které leckdy pojednávají výhradně o umění pěchoty, jezdeckva, nebo dělostřelectva. Patrné zaměření na konkrétní druh vojska lze však vidět i u vojenské matematiky.

Výlučně pěchotou se zabývalo 24 vydání z celkového souboru 227 knih.⁶⁰⁹ Pokud připočteme publikace, které obsahovaly též pasáže zaměřené na jednu z dalších složek vojska, jedná se celkem o 28 edic.⁶¹⁰ Do kategorie děl o vojenském umění spadá 21 z nich, pět dalších je zaměřeno na vojenskou matematiku, jedno na vojenskou správu a poslední je vojenským traktátem. Jak příručka vojenského písaře (správní publikace),⁶¹¹ tak kniha zabývající se vojenskými vynálezy (traktát)⁶¹² byly zmíněny výše, nyní proto budou shrnuty ostatní tisky.

Jedním z nejobvyklejších typů vojenských příruček mezi roky 1600 a 1650 se staly knihy o vojenském umění, jež bylo předmětem asi třetiny zkoumaných titulů z této doby.⁶¹³ Podobného početního zastoupení mezi nimi dosáhly knihy pěchotní, dělostřelecké a všeobecné, menší počet titulů byl věnován jezdeckvu. Pěchotních příruček se mezi publikacemi o vojenském umění nachází 21. Šest z nich představuje výcvikové manuály, zbytek pak rozsáhlejší analytická pojednání zaměřená na dobové vojenské umění infanterie v celé jeho šíři. Zatímco předmětem výcvikových manuálů bylo pouze ovládnání konkrétní pěchotní zbraně

⁶⁰⁷ MASSARI, A. *Precetto Qvinto*. Č. 80 v katalogu.

⁶⁰⁸ HOHENSPACH, S. *Kurtzer vnd notwendiger bericht der Feldtschreiberey*. Č. 23 v katalogu.

⁶⁰⁹ Pěchotním příručkám z let 1550–1650 jsem se věnovala v publikaci ANDRESOVÁ, K. *Central European Infantry Handbooks in the Time of Early Modern Military Revolution*. In: *Faces of War: Before the Battle*. Łódź: University of Łódź, 2023. V tisku. Pěchotními příručkami po roce 1650 jsem se společně s Olegem Rusakovským zabývala v textu ANDRESOVÁ, K. – RUSAKOVSKIJ, O. *Conflict*. V tisku.

⁶¹⁰ Mezi ně je započtena i jedna publikace vojenské matematiky zaměřené současně na pěchotu a pevnostní stavitelství. Srov. VERROTEN, J. W. *Kriegs MATHEMATICA*. Č. 196 v katalogu.

⁶¹¹ HOHENSPACH, S. *Kurtzer vnd notwendiger bericht der Feldtschreiberey*. Č. 23 v katalogu.

⁶¹² HIPLER, W. *Extract, vnnnd kurtzer Außzug*. Č. 36 v katalogu.

⁶¹³ Započítáme-li mezi knihy o vojenském umění i publikace o umění artilerie, je počet ještě vyšší.

nebo součinnost vojáků v jednotce, analytická pojednání vedle těchto dvou témat zařadila i texty o struktuře armády, úřadech a hodnostech, taktikách a strategiích či zabezpečení vojska v táboře a během tažení. Mezi nejslavnější autory pěchotních manuálů patřili především Jacques de Gheyn (kol. 1565–1629) a Johann Jacob von Wallhausen, jejichž spisy byly publikovány opakovaně po celé Evropě (střední nevyjímaje), a to ještě několik dekád po svém vzniku. Více než jedno vydání ve středoevropském prostoru realizovali také Gamaliel de la Tour (činný 1633–1634) a Laurentius a Troupitzen (činný 1633).⁶¹⁴

Všechny ostatní příručky vojenské matematiky orientované na pěchotu (a případně též na další dobovou složku vojska) byly vydány pouze jednou. Výlučně na infanterii je zaměřen krátký spisek *Analysis* Caspara Grunewalda (činný 1616–1619)⁶¹⁵ a rozsáhlejší *Neue arithmetische Kriegsordnung* Philippa Gygera (1569–1623).⁶¹⁶ Zbývající tři matematické knihy se vedle pěchoty věnovaly i dalšímu typu vojska: Tabulky prezentující počty vojáků ve formacích stavěných dle zvolených kritérií, které vydali Zacharias Lochner (zemř. 1608) a Johannes Lhor (činný 1569),⁶¹⁷ byly aplikovatelné kromě pěchoty i pro jezdeckvo; rozsáhlá *Kriegs Mathematica* Jacoba Willemsze Verrotena (1599–1647)⁶¹⁸ prezentovala využití oboru nejen pro potřeby pěchoty, ale také pevnostního stavitelství.⁶¹⁹

Celkový soubor 28 knih pro infanterii – bez ohledu na kategorii, do níž náleží – lze připisat 17 autorům, přičemž jedna další publikace vyšla anonymně. Jménem známé spisovatele lze rozdělit do několika skupin podle jejich povolání. Nejpočetnější kategorii tvoří osoby, které měly s dobovou infanterií praktickou osobní zkušenost. Mezi ně patří především důstojníci, a to jak slavné osobnosti jako Johann Jacob von Wallhausen, tak autoři dnes podstatně méně známí, až zapomenutí (Conrad Cöller [činný 1616], Zacharias Krammer von Heydeck [činný 1625], Bartolomeo Pellicciari [zemř. kol. 1622] nebo Laurentius a Troupitzen). S armádní praxí měl patrně zkušenost také Stanislaus Hohenspach, autor příručky pro vojenské písaře působící u pěchoty, stejně tak i Valentin Friderich [před 1600–1640], německý pevnostní stavitel. Kromě Pellicciariho a Hohenspacha byla díla všech zmíněných autorů vytištěna až po publikování prvních Wallhausenových příruček. Spisy obvykle vycházely nejen z osobní

⁶¹⁴ Srov. v této práci podkapitolu 7.6 *Vojenské umění*. Mezi vícekrát vydané autory zde nepočítám Petera Isselburga (1568/80–1630), který takřka kompletně převzal dílo Gheynovo. Nepočítám ani Bartolomea Pellicciariho (zemř. kol. 1622), jehož vojenské dílo vyšlo v témže roce u téhož nakladatele dvakrát v různých jazykových mutacích, tudíž se nejednalo o opětovné vydání žádaného titulu.

⁶¹⁵ GRUNEWALD, C. *ANALYSIS*. Č. 103 v katalogu.

⁶¹⁶ GYGER, P. *Neue Arithmetische Kriegsordnung*. Č. 115 v katalogu.

⁶¹⁷ LOCHNER, Z. *Zwey Büchlein der gerechneten Schlachtordnung*. Č. 5 v katalogu; LHOR, J. *Kriegs Feldbüchlin*. Č. 17 v katalogu.

⁶¹⁸ VERROTEN, J. W. *Kriegs MATHEMATICA*. Č. 196 v katalogu.

⁶¹⁹ Srov. v této práci podkapitolu 7.2 *Vojenská matematika*.

zkušenosti autorů, ale také ze starších literárních děl, mezi nimiž mělo to Wallhausenovo významné místo.

Poměrně početnou skupinu spisovatelů pěchotních knih tvořili též matematici (Philipp Gyger, Caspar Grunewald, Johannes Lhor, Zacharias Lochner a Jacob Willemsz Verroten), jejichž přínosem byla díla o vojenské matematice. Další dva autoři pěchotních příruček byli umělci: Prvním z nich byl Jacques de Gheyn, původce nejstaršího výcvikového manuálu pro pěchotu, jehož dominantní složkou byly ilustrace.⁶²⁰ Na jeho dílo navázal Peter Isselburg (1568/80–1630), výtvarník, který Gheynův spis znovu vydal pouze s drobnými změnami.⁶²¹ Zbývající tři autoři, které známe jménem, do žádné z výše uvedených skupin nespádají: Mořic Hesensko-Kasselský (1572–1632), autor nejstarší tiskem vydané knihy o vojenském umění,⁶²² byl šlechticem, který neměl osobní válečné zkušenosti. Jako vzdělanec však studoval díla vojenských teoretiků a z nich poté čerpal. Gamaliel de la Tour byl lékařem. Profese Wendelina Hiplera, autora traktátu o vojenských vynálezech, zůstává neznámá, lze jen předpokládat, že se jednalo o osobu technicky zaměřenou.

Většina pěchotních vojenských příruček byla ilustrovaná; jedinou výjimku tvoří tři levnější spisy malého formátu zaměřené na vojenskou matematiku.⁶²³ Zkoumané knihy byly ilustrovány v 16. století především dřevořezy, nad nimiž později převážily mědiryty. Současně se po celé relevantní období (i po něm) využívaly také jednodušší ilustrace tvořené z typografických značek, které obvykle značily způsoby rozestavení vojáků v jednotkách. Pěchotní manuály doprovázejí především naučné ilustrace zobrazující ovládnutí zbraní, řazení vojáků v jednotkách, strukturu vojenských táborů či nákresy pevnostních staveb. Na pomezí naučné a umělecké ilustrace se pohybují vyobrazení různých vojenských úředníků a důstojníků nebo výjevy z vojenských střetů. Ilustrace, které by neměly ani částečně naučný charakter, se objevují zcela výjimečně a jsou důsledkem dobového *horror vacui*.⁶²⁴

Zatímco pěchotní manuály byly relativně častým typem dobových vojenských příruček, jezdecku se jich ve zkoumané době věnovalo podstatně méně. Vedle Lhorových a Lochnerových matematických tabulek, které sloužily zároveň pro potřeby pěchoty, se jezdecku věnoval traktát *Precetto quinto* Alessandra Massariho, jehož čtenáři měli být především urození zájemci o jezdecké umění a mistři tohoto oboru.⁶²⁵ Na čtenáře z řad

⁶²⁰ Ve střední Evropě prvně vydáno jako: GHEYN, Jacques de. *Waffenhandlung Von den Röhren, Mußquetten vnd Spiessen*. Č. 77 v katalogu.

⁶²¹ Poprvé vydáno jako: ISSELBURG, P. *Künstliche Waffenhandlung*. Č. 138 v katalogu.

⁶²² MORITZ. *Instruction*. Č. 58 v katalogu.

⁶²³ LOCHNER, Z. *Zwey Büchlein der gerechneten Schlachtordnung*. Č. 5 v katalogu; LHOR, J. *Kriegs Feldbüchlin*. Č. 17 v katalogu; GRUNEWALD, C. *ANALYSIS*. Č. 103 v katalogu.

⁶²⁴ V knize *SCOLA MILITARIS EXERCITATIONIS*. Č. 134 v katalogu.

⁶²⁵ MASSARI, A. *Precetto Qvinto*. Č. 80 v katalogu.

důstojníků či vojevůdců pak byly zaměřeny pouze knihy o vojenském umění kavalerie. Jejich autory byli v relevantním regionu a době pouze tři muži: Johann Jacob von Wallhausen, autor dvou spisů o vojenském umění jezdeckta, které byly ve střední Evropě oba vydány v němčině i ve francouzštině;⁶²⁶ Giorgio Basta, který sepsal jediné jezdecké dílo, jež bylo ve střední Evropě vydáno kromě německé a francouzské verze také dvakrát italsky;⁶²⁷ a Ludovico Melzi (1558/67–1617), jehož dílo vyšlo v této oblasti dvakrát – v německé a dvojjazyčné německo-francouzské verzi.⁶²⁸

Knihy vojenské matematiky ani jezdecký traktát nebyly ilustrovány, stejně tak ani první střeoevropské vydání Bastova spisu v italštině.⁶²⁹ Jenské vydání Melziho knihy bylo opatřeno pouze rytým titulním listem.⁶³⁰ Všechny ostatní publikace pro kavalerii byly opatřeny titulními listy s mědirytovou bordurou, které svou tematikou přibližovaly obsah spisů, doprovázely je rovněž mědirytové ilustrace. Obvykle obsahovaly vyobrazení jezdeckého vybavení, průběh výcviku kavalerie – jednotlivců, dvojic i formací –, jízdních střetů, vojenských tažení nebo polních táborů.

Vedle infanterie a kavalerie byla třetí základní složkou dobového pozemního vojska artilerie. Jak bylo zdůvodněno výše, pro potřeby této práce jsou dělostřelecké manuály pojímány jako svébytné odborné spisy určené specializovanému čtenářstvu – bez ohledu na to, zda byly zaměřeny spíše na výrobu střelného prachu, na ovládání zbraní nebo na jiný aspekt dělostřelectví. Právě proto jim výše byla věnována samostatná podkapitola.⁶³¹ Ačkoliv se i v jejich názvech začalo v 17. století objevovat slovo „umění“, od pěchotních a jezdeckých spisů téže doby se lišily. Jejich text byl nadále zaměřen především na technické otázky, které důstojníci ostatních složek vojska při výkonu své profese obvykle znát nepotřebovali. Vzhledem k rozvoji vojenské vědy bylo však žádoucí, aby se důstojníci bez ohledu na své zaměření vzdělali v základních otázkách všech složek vojska. Přesto lze předpokládat, že praxe byla od této teorie mnohdy vzdálená, jelikož ne všem budoucím důstojníkům se dostalo předchozího militárně zaměřeného vzdělání.

⁶²⁶ WALLHAUSEN, J. J. von. *Art De Cheualerie*. Č. 107 v katalogu; týž. *Art militaire a Cheual*. Č. 108 v katalogu; týž. *Kriegskunst zu Pferdt*. Č. 109 v katalogu; týž. *Ritterkunst*. Č. 110 v katalogu. Německá verze díla *Kriegskunst zu Pferdt* byla vydána ve zkoumaném období ještě jednou: týž. *Kriegs-Kunst zu Pferd*. Č. 189 v katalogu. V druhé polovině 17. století pak znovu: týž. *Kriegs-Kunst zu Pferd*. VD17 7:665311S.

⁶²⁷ BASTA, G. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Č. 83 v katalogu; týž. *Gouverno della Caualleria*. Č. 89 v katalogu; týž. *LE GOVERNEMENT DE LA CAVALLERIE LEGIERE*. Č. 90 v katalogu; týž. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Č. 98 v katalogu.

⁶²⁸ MELZI, L. *KriegsRegeln Deß Ritters Ludwig Meltzo, Malteser Ordens, Wie eine Reuterey zu regieren*. Č. 161 v katalogu; týž. *KriegsRegeln von der Reütereij*. Č. 162 v katalogu.

⁶²⁹ BASTA, G. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Č. 83 v katalogu.

⁶³⁰ MELZI, L. *KriegsRegeln von der Reütereij*. Č. 162 v katalogu.

⁶³¹ Srov. v této práci podkapitolu 7.3 *Dělostřelectví*.

Mezi nejvýznamnější autory příruček dělostřeleckého umění v první polovině 17. století bezpochyby patřili Diego Ufano (zemř. 1613), jehož manuál *Tratado de la artilleria* se dočkal překladů do několika jazyků, s čímž souvisela i řada nových vydání díla po celé Evropě.⁶³² Několik spisů tohoto typu zpracoval také Joseph Furttentbach (1591–1667).⁶³³ Johann Jacob von Wallhausen, který plánoval vydat rozsáhlé kompendium o všeobecné vojenské vědě, chtěl sepsat dvě publikace o dělostřelectvu. Realizoval z nich pouze *Archiley Kriegskunst*, které sloužilo jako učebnice ve vojenské škole v Siegeniu.⁶³⁴ Kniha však nebyla tolik úspěšná jako jeho spisy o vojenském umění pěchoty a jezdeckva, na rozdíl od nich byla vydána jedinkrát.⁶³⁵

Knihy o vojenském umění artilerie byly obvykle ilustrované – stejně jako knihy o umění infanterie a kavalerie. Vyobrazení děl, munice a dalšího potřebného vybavení, ovládání zbraní a balistické nákresy byly obvykle vyvedeny prostřednictvím mědirytů. Touto technikou byly také realizovány jejich celé titulní listy nebo bordury či frontispisy.

Publikace specializované na konkrétní typ armády (pěchotu, jezdeckvo nebo dělostřelectvo) byly v relevantní době a regionu tištěny po boku všeobecných vojenských manuálů. V 16. století se jednalo o výjimky, které se navíc často nevěnovaly jednomu, ale dvěma typům vojska současně.⁶³⁶ Teprve s nástupem knih o vojenském umění na počátku 17. století se začaly častěji objevovat tisky zaměřené na konkrétní druh vojska. Vycházely poměrně početné publikace o vojenském umění pěchoty nebo dělostřelectva, méně bylo specializovaných knih o jezdeckvu. Zaměření vojenských traktátů či knih o vojenské správě nebo o vojenské matematice na určitý typ vojska bylo poměrně neobvyklé. Specializované manuály pro armádu byly určeny především čtenářům z řad důstojníků, kteří si v nich mohli připomenout známá fakta nebo se seznámit s novými přístupy k danému typu vojska. Jejich předpokládanými čtenáři byli také mladíci, kteří vojenskou kariéru teprve plánovali. Ti se prostřednictvím těchto knih mohli seznámit s různými aspekty dobového vojenství v rámci své teoretické přípravy na zvolenou profesi.

⁶³² Ve zkoumaném souboru to jsou: UFANO, D. *Archeley, Das ist: Gründlicher vnd Eygentlicher Bericht von Geschütz vnd aller zugehör.* Č. 91 v katalogu; týž. *ARTILLERIE, c'est a dire VRAY INSTRVCTION DE L'ARTILLERIE ET DE TOVTES SES APPARTENANCES.* Č. 92 v katalogu; týž. *Archeley, Das ist: Gründlicher, vnnnd eygentlicher Bericht von Geschütz vnnnd aller Zugehör.* Č. 145 v katalogu; týž. *ARCHELIA álbo ARTILLERIA to iest, FVNDAAMENTALNA Y DOSKONAŁA INFORMACYA o Strzelbie, y o rzezcách do niey należących.* Č. 214 v katalogu.

⁶³³ Ve střední Evropě před polovinou 17. století: FURTTENTBACH, J. *HALINITRO-PYROBOLIA.* Č. 166 v katalogu; týž. *ARCHITECTURA MARTIALIS.* Č. 171 v katalogu; týž. *Büchsenmeisterey-Schul.* Č. 212 v katalogu.

⁶³⁴ Srov. v této práci podkapitulu 7.3 *Dělostřelectví.*

⁶³⁵ WALLHAUSEN, J. J. von. *Archiley Kriegskunst.* Č. 119 v katalogu.

⁶³⁶ Srov. knihy vojenské matematiky: LOCHNER, Z. *Zwey Büchlein der gerechneten Schlachtordnung.* Č. 5 v katalogu; LHOR, J. *KRiegs Feldbüchlin.* Č. 17 v katalogu.

9. Vojenské příručky podle země vydání⁶³⁷

Předmětem této disertační práce jsou vojenské příručky vytištěné v oblasti střední Evropy.⁶³⁸ V raném novověku se jednalo o ne zcela jednotný region, v němž se rozkládalo několik státních celků a v němž se setkávaly různé kulturní okruhy. Z hlediska válečnictví v něm existovaly kromě některých odlišností ve vojenství jednotlivých armád i různé ozbrojené konflikty: Zatímco západ se stal bojištěm mj. konfesijně motivovaných střetů a poté především bitev třicetileté války (1618–1648), východ se opakovaně potýkal hlavně s tureckou hrozbou. Širší zeměpisná oblast byla v této práci zvolena proto, aby umožnila komparaci odlišných regionů, které se uvnitř ní vyskytovaly.

Již při letmém pohledu do katalogu tisků je zjevné, že produkce vojenských příruček v rámci zkoumané oblasti nebyla rovnoměrná. Zatímco některá území se na vydávání spisů příslušného žánru podílela významně, v jiných jich bylo vytištěno pouze několik, nebo dokonce vůbec žádné. Důvody se v případě jednotlivých zemí liší a budou zmíněny na relevantních místech níže. Vojenské příručky jsou v této kapitole charakterizovány podle oblastí totožných s územími současných evropských států. Jedná se sice o postup poněkud ahistorický, avšak byl zvolen záměrně proto, že je při jeho aplikaci možné ověřit předpokládaná specifika produkce hraničních pásem historických celků, jako v případě oblasti na pomezí Německa a Francie.

Některé středoevropské regiony v této charakteristice nejsou reflektovány ze dvou důvodů: Jednak proto, že v nich nebyla ve zkoumané době vytištěna žádná vojenská příručka. Z větších státních celků se jedná především o Maďarsko a Slovensko, dále též o Lichtenštejnsko. Vzhledem k tomu, že se hranice většiny předmětných historických území lišily od těch dnešních, bylo by možné reflektovat i knižní produkci jistých oblastí několika dalších států, např. v rámci tehdejšího Uherského království (část Rumunska, Slovinska, Chorvatska a Srbska) či Polsko-litevské unie (část Běloruska). Ani v nich však žádná z tehdejších vojenských příruček vytištěna nebyla.⁶³⁹

Druhý důvod je opačný. Tato kapitola se nevěnuje vojenským příručkám vytištěným v Německu, kromě několika základních statistických informací v rámci všeobecného shrnutí na jejím začátku. Je to proto, že v Německu bylo v dané době vytištěno nejvíc knih zkoumaného žánru, proto lze bez nadsázky říci, že všechny ostatní kapitoly této práce jsou orientovány

⁶³⁷ Tato kapitola zasazuje zkoumané vojenské příručky do kontextu regionu jejich vydání a obsahuje informace o konkrétních dílnách, kde byly vytištěny. Pro detailnější informace o příslušných spisech z hlediska jejich obsahu viz v této práci kapitolu 7. *Typologie vojenských příruček podle obsahu a formy.*

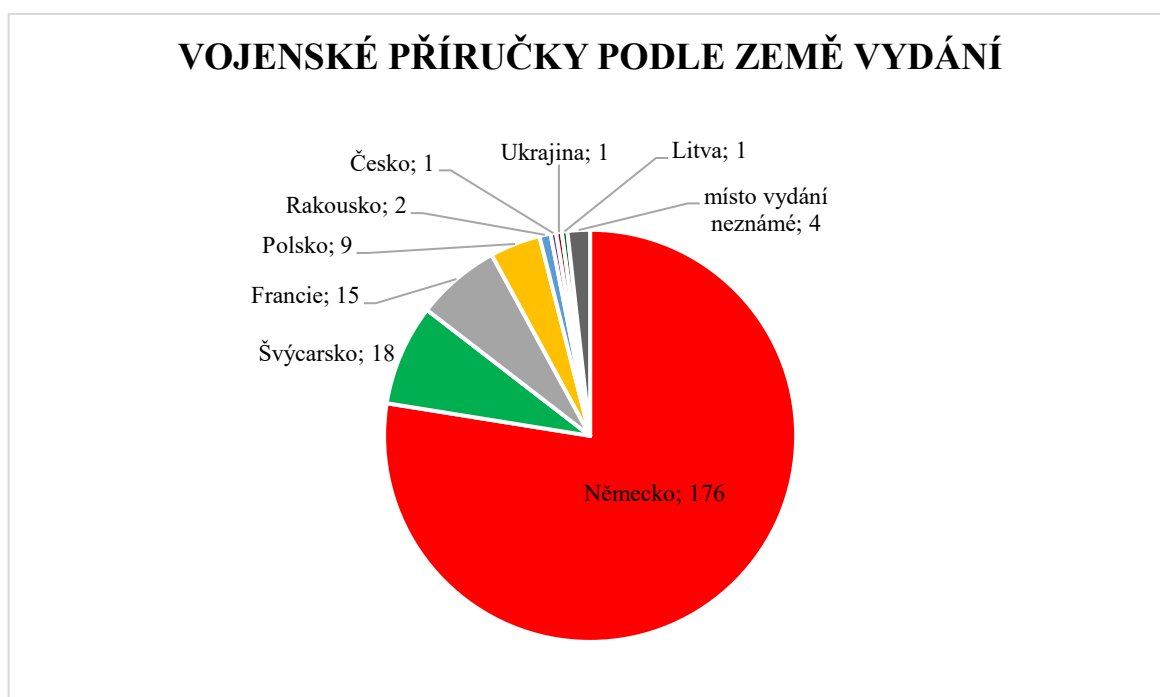
⁶³⁸ K charakteristice příslušného regionu srov. v této práci podkapitolu 2.2 *Vojenské příručky vytištěné v letech 1550–1650 ve střední Evropě.*

⁶³⁹ Viz tamtéž.

primárně na německou produkci militárních příruček. Zájemce o chronologický výklad o německých tištěných i rukopisných vojenských příručkách lze odkázat na dodnes v mnoha ohledech nepřekonanou publikaci Maxe Jähnsa z konce 19. století,⁶⁴⁰ pro období 16. století pak především práce Rainera Lengy.⁶⁴¹

Důvodů, proč bylo právě v německých tiskárnách vytištěno takové množství zkoumaných publikací, je několik. Německo se již před polovinou 15. století stalo rodištěm knihtisku, který v něm poměrně rychle zdomácněl a brzy se stal běžným prostředkem šíření informací – naučnou literaturu a mezi ní vojenské příručky nevyjímaje.⁶⁴² Vzhledem k tomu, že se příslušný žánr vydával především ve vernakulárních jazycích, byla právě němčina nejčastějším jazykem zkoumaných knih, jelikož byla srozumitelná pro většinu středoevropských zájemců. Jim proto publikace produkované v německých tiskárnách obvykle stačily.

Graf 1:

Z celkového počtu 227 zkoumaných knih jich bylo v Německu vydáno 176, tedy více než tři čtvrtiny. Ve Švýcarsku se jednalo o 18 knih a na východě dnešní Francie, v oblasti tehdy náležející ke Svaté říši římské, o 15 dalších. Rakouský knihtisk byl zastoupen pouze dvěma tisky, polský devíti, český, ukrajinský a litevský po jedné knize. Místo vydání čtyř

⁶⁴⁰ JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*.

⁶⁴¹ LENG, R. *Ars belli*.

⁶⁴² Srov. např. VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 620–623, kde je uvedena i další literatura k tématu.

ze zkoumaných spisů zůstává neznámé.⁶⁴³ Pravděpodobně byly vydány rovněž na území dnešního Německa, vzhledem k procentuálnímu zastoupení německých tisků v rámci celé středoevropské produkce žánru, k německému jazyku daných děl a k německému původu jejich autorů.

9.1 Rakousko, Švýcarsko a východní Francie

Zatímco produkce vojenských příruček v německých zemích byla ve zkoumané době rozsáhlá, na území Rakouska vyšly za celých sto let pouze dvě příručky, obě z hlediska celkové středoevropské produkce netypické. Roku 1623 byl v linecké tiskárně Johanna Plancka (činný 1615–1627) vytištěn fortifikační manuál Georga Fuchse (činný 1623), který působil jako hejtman nad praporem u obce Enns poblíž Lince. Jeho rozsáhlá jazykově německá publikace foliového formátu *Memorial* rozebírala zaopatření a obranu pevnosti a opevněného města.⁶⁴⁴ Od většiny dobových spisů o pevnostním stavitelství se lišila mj. tím, že nebyla ilustrovaná. Obrazový doprovod postrádal také vídeňský tisk z dílny Michaela Rikhese (činný 1628–1635) *Fra forze pari come si possa vincere sempre con ragione* od italského důstojníka Francesca Cattanea (činný 1635).⁶⁴⁵ Jednalo se o jednoho z mála zástupců kategorie vojenských traktátů, které ve zkoumané době ve střední Evropě vyšly, publikován byl v italštině.

V západní části zkoumaného regionu se nachází oblast, která v raném novověku patřila do německého kulturního a jazykového okruhu, ačkoliv dnes je součástí Francie. Z tiskáren v Montbéliardu a Štrasburku pochází 15 ze zkoumaných knih. Převaha němčiny v dané oblasti je patrná i z jejich jazykové struktury: Pouhé dvě vojenské příručky byly v této oblasti vydány francouzsky, jednalo se o edice fortifikačního spisu *La guide des fortifications et conduite militaire*, jehož autorem byl Claude Flamand (1570–1626), architekt činný ve službách württemberského vévody v Montbéliardu, kde spis také několikrát vyšel tiskem v dílně Jacquese Foilleta (1554–1618/19). V původní francouzštině se tak stalo v letech 1597 a 1611,⁶⁴⁶ roku 1612 pak v německém překladu Hanse Conrada Wielanda (činný 1612).⁶⁴⁷

Dvě latinské publikace byly vydány ve Štrasburku. I v jejich případě se jednalo o ne zcela tradiční zástupce žánru: Roku 1616 vyšel kvalifikační spis obhajovaný na štrasburské

⁶⁴³ Jedná se o tisky: RÖBEL, W. S. *DEFENSION*. Č. 131 v katalogu; RHUMEL, Johann Pharamund. *Compendium Fortificatorium*. Č. 181 a 216 v katalogu; MAGIRUS, Johann. *JOHANNIS MAGIRI D. JANUA ARCHITECTONICAE MILITARIS*. Č. 223 v katalogu. Srov. graf 1.

⁶⁴⁴ FUCHS, G. *MEMORIAL. Wie ein Festung vnnd Statt solle fürgesehen vnnd defendirt werden*. Č. 149 v katalogu.

⁶⁴⁵ CATTANEO, F. *Fra forze pari come si possa vincere sempre con ragione*. Č. 192 v katalogu.

⁶⁴⁶ FLAMAND, Claude. *LA GVIDE DES FORTIFICATIONS ET CONDVIITE MILITAIRE*. Č. 49 a 81 v katalogu.

⁶⁴⁷ Týž. *Gründtlicher Vnderricht, Von Auffrichtung vnnd Erbauung der Vestungen*. Č. 84 v katalogu.

univerzitě, *Disputatio architectonico-geometrica de fortalitiis*, jehož autorem byl matematik Janus Gringalletus (činný 1616).⁶⁴⁸ Důvodem užití latiny v tomto spise je akademická povaha díla. O šest let dříve byl ve Štrasburku vytištěn latinský překlad *De arte militari libri septem* od Niccola Machiavelliho (1469–1527).⁶⁴⁹ Latina v tomto případě svědčí o určení díla pro učence spíše než pro důstojníky.

Zbývajících 11 publikací z těchto dvou měst bylo vytištěno v němčině. Z šesti německých knih vydaných ve Štrasburku se polovina zabývala pevnostním stavitelstvím a druhá dělostřelectvem. Tři fortifikační spisy představovaly tři různá vydání díla *Architectura von Vestungen* od Daniela Specklina (1536–1589), zakladatele staroněmecké školy pevnostního stavitelství, který značnou část svého života působil právě ve Štrasburku. Poprvé spis vyšel v roce autorovy smrti v tiskárně Bernarda Jobina (kol. 1545–1593),⁶⁵⁰ poté ještě dvakrát nákladem Lazara Zetznera (1551–1616).⁶⁵¹ Ve střední Evropě k jinému vydání slavného Specklina spisu ve zkoumané době nedošlo.

Štrasburské dělostřelecké manuály mají každý jiného autora. Rok po prvním publikování Specklinovy knihy *Architectura* vytiskl Jobin také dělostřelecký spisek *Kurtzer unnd gründtlicher Underricht* Caspara Bugera (činný 1590), jenž byl určen štrasburským měšťanům, kteří měli být v případě potřeby schopni ovládat městská děla.⁶⁵² Neobvyklá vojenská příručka prezentující zbraně a munici využitelné v dělostřelectví, kterou sepsal francouzský architekt Joseph Boillot (1546–1605?), vyšla ve Štrasburku roku 1603 tiskem Antona Bertrama staršího (činný 1584–1628) v překladu Johannese Brantze (činný 1603).⁶⁵³ Anonymní *Büchsenmeisterey Compendium* bylo ve městě publikováno roku 1616 v dílně Johanna Carola (1575–1634).⁶⁵⁴

Skoro všechny montbéliardské vojenské příručky pocházely z dílny Jacquese Foilleta. Jednalo se o knihy francouzských a italských autorů, které byly (až na dvě výše zmíněné Flamandovy edice) přeloženy do němčiny. Roku 1594 byl publikován překlad známého spisu *Instructions sur le fait de la guerre* pod názvem *Kriegs Regiment Wie ein tapffer Volck zum Krieg auffzubringen, ins Feld außzurüsten und anzuführen seye*.⁶⁵⁵ Dílo vydané pod

⁶⁴⁸ GRINGALLETUS, J. *DISPUTATIO ARCHITECTONICO-GEOMETRICA DE FORTALITIIS*. Č. 99 v katalogu.

⁶⁴⁹ MACHIAVELLI, N. *De arte militari Libri septem*. Č. 79 v katalogu.

⁶⁵⁰ SPECKLIN, D. *ARCHITECTVRA Von Vestungen*. Č. 31 v katalogu.

⁶⁵¹ Týž. *ARCHITECTVRA Von Vestungen*. Č. 55 a 73 v katalogu.

⁶⁵² BUGER, C. *Kurtzer vnnd gründtlicher vnderricht*. Č. 32 v katalogu.

⁶⁵³ BOILLOT, J. *ARTIFICES Defeu, & diuers Instruments de guerre*. Č. 64 v katalogu.

⁶⁵⁴ *Büchsenmeisterey Compendium*. Č. 111 v katalogu. Více k zmíněným dělostřeleckým příručkám v této práci v podkapitole 7.3 *Dělostřelectví*.

⁶⁵⁵ DU BELLAY, G. [= FOURQUEVAUX, R. de R.]. *Kriegs Regiment*. Č. 38 v katalogu.

jménem Guillaumea du Bellay (1491–1543) ve skutečnosti napsal Raymond de Rouer Fourquevaux (1508–1574) a do němčiny ho převedl Ulrich Budry (činný 1594). Hans Conrad Wieland přeložil kromě Flamandova fortifikačního spisu také Machiavelliho dílo *O umění válečném*, které bylo vydáno pod tehdy populárním názvem *Kriegskunst*.⁶⁵⁶ Publikace *Les Principes de l'art militaire*, jejímž autorem byl francouzský důstojník Jérémie de Billon (16.–17. století), vyšla v původní francouzštině poprvé roku 1613 v Lyonu a dočkala se ve francouzském kulturním okruhu značné obliby dokladované řadou dalších vydání.⁶⁵⁷ Její překlad do němčiny byl vydán ve Foilletově dílně hned roku 1613.⁶⁵⁸ Kniha však německé čtenářstvo zjevně tolik nezaujala a k jejímu dalšímu vydání v tomto jazyce již nedošlo. Nejmladší ze zkoumaných montbéliardských příruček vydaná až po Foilletově smrti jméno svého tiskaře neuvádí. S Foilletovou produkcí je však spojena osobou nakladatele několika vojenských příruček, které vytiskl, tedy Ludwigem Königem (1596–1634).⁶⁵⁹

V rámci švýcarské produkce zkoumaného žánru v letech 1550–1650 převaha němčiny nad ostatními jazyky není tak patrná. Z 18 tisků byla polovina německých, šest francouzských, dva latinské a jeden italský. Jejich jazyk a místa vydání zhruba odpovídají jazykovým oblastem Švýcarska – většina francouzských knih byla vytištěna v Ženevě, většina německých v Basileji a Curychu. Jedna osobnost spojuje švýcarské a výše představené montbéliardské vojenské manuály – nakladatel Ludwig König. Kromě tří edic militárních příruček publikovaných v Montbéliardu⁶⁶⁰ financoval vydání čtyř edic stejného žánru v Basileji. Autory všech byli švýcarští matematici: Roku 1617 se jednalo o vydání třetí části díla Philippa Gygera (1569–1623) pod názvem *Newe Arithmetische Kriegsordnung*.⁶⁶¹ V letech 1619, 1620 a 1627 to byla tři vydání fortifikačního spisu inženýra a matematika Johanna Heinricha Sattler Wissenburg (činný 1619) *Von Vestungen Schantzen und gegen Schantzen*.⁶⁶² Žádný jiný ze švýcarských nakladatelů nebo tiskařů se na publikování vícera vojenských teoretických děl nepodílel, někteří pouze stejný spis vydali opakovaně. Anonymní správní manuál *Discours de la police et discipline militaire* byl jediným basilejským vojenským tiskem realizovaným

⁶⁵⁶ MACHIAVELLI, N. *Kriegskunst Deß Herren Nicolaj Machiauellj*. Č. 129 v katalogu; týž. *KRIEGS KVNST NICOLAI MACHIAVELLI*. Č. 150 v katalogu.

⁶⁵⁷ BILLON, J. de. *Les Principes de l'art militaire*. USTC 6901738.

⁶⁵⁸ Týž. *Die fürnembste Hauptstück der Kriegskunst*. Č. 86 v katalogu.

⁶⁵⁹ MACHIAVELLI, N. *KRIEGS KVNST NICOLAI MACHIAVELLI*. Č. 150 v katalogu.

⁶⁶⁰ BILLON, J. de. *Die fürnembste Hauptstück der Kriegskunst*. Č. 86 v katalogu; MACHIAVELLI, N. *Kriegskunst Deß Herren Nicolaj Machiauellj*. Č. 129 v katalogu; týž. *KRIEGS KVNST NICOLAI MACHIAVELLI*. Č. 150 v katalogu.

⁶⁶¹ GYGER, P. *Newe Arithmetische Kriegsordnung*. Č. 115 v katalogu.

⁶⁶² SATTLER WISSENBURG, Johann Heinrich. *Von Vestungen Schantzen und gegen Schantzen*. Č. 132 a 142 v katalogu; týž. *FORTIFICATIO*. Č. 167 v katalogu.

ve francouzštině, a to v dílně Sebastiana Henricpetri (1546–1626/27).⁶⁶³ Možná právě v Basileji byla roku 1614 také vydána jedna z edic dělostřelecké příručky *Nova geometrica pyrobolia* dalšího švýcarského matematika a zároveň zeměměřiče, Leonharda Zublera (1563–1609).⁶⁶⁴

S jistotou víme, že předchozí vydání Zublerovy knihy z roku 1608 pocházelo z Curychu, kde vyšlo autorovým nákladem a bylo vytištěno v dílně Jonase Gessnera (1571 – po 1610).⁶⁶⁵ Ostatní curyšské militární tisky nepředstavují příliš známá díla – jedná se o německé vydání a později italský překlad vojenského správního spisu zeměměřiče Philippa Eberharda (1563–1627)⁶⁶⁶ z dílny Johanna Rudolfa Wolfa staršího (1587–1624) a *Kriegs-Büchlein* důstojníka Hanse Conrada Lavatera (1609–1703),⁶⁶⁷ který pocházel z německého Hanau, ale později působil a také zemřel právě v Curychu.⁶⁶⁸ Knihu vytiskl Johann Jakob Bodmer mladší (1617–1676).

Ani příručky vytištěné v Bernu a Lucernu nejsou příliš známými díly zkoumaného žánru. Z vojenské reformy Mořice Oranžského čerpala publikace o umění pěchoty od Valentina Fridericha (před 1600–1640), pevnostního stavitele pocházejícího z Německa, který působil ve Švýcarsku.⁶⁶⁹ Kniha vydaná autorovým nákladem byla vytištěna v bernské dílně Abrahama Weerliho (činný 1614–1622). V Lucernu působil jezuita a matematik Theodorich Baegk (1599–1676), který zde také nechal vytisknout v dílně Johanna Hederlina (činný 1619–1657) fortifikační spis.⁶⁷⁰ Ten byl sepsán v latině, což je pochopitelné vzhledem k univerzitnímu působení autora a zároveň vypovídá o zaměření na čtenáře z řad učenců.

Z šesti ženevských tisků byl jeden publikován latinsky, ostatní francouzsky. V dílně Jeana de Tournes mladšího (1539–1615) byla roku 1600 vytištěna latinská a francouzská verze původně italského fortifikačního spisu matematika Girolama Cattanea (1540–1584).⁶⁷¹ Již roku 1586 v Ženevě vyšla z italštiny přeložená příručka pevnostního stavitelství *Discours sur le faict des fortifications* od architekta Carla Tetiho (1529–1589), která se do dnešních dnů

⁶⁶³ *DISCOVRS DE LA POLICE ET DISCIPLINE MILITAIRE*. Č. 34 v katalogu.

⁶⁶⁴ ZUBLER, L. *NOVA GEOMETRICA PYROBOLIA*. Č. 93 v katalogu. Vytisknutí díla v Basileji uvádí pouze JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*, s. 977.

⁶⁶⁵ Týž. *NOVA GEOMETRICA PYROBOLIA*. Č. 75 v katalogu.

⁶⁶⁶ EBERHARD, P. *Einfalte vnd grundtliche Erklehrung dreyer Fürnemmer Matematischen kunststucken*. Č. 102 v katalogu; týž. *Semplice e solida DICHIARATIONE DI TRE NOTABILI ISTROMENTI ARTIFICIOSI MATEMATICI*. Č. 122 v katalogu.

⁶⁶⁷ LAVATER, Hans Conrad. *Kriegs-Büchlein*. Č. 215 v katalogu.

⁶⁶⁸ Srov. Lavater, Hans Conrad, Indexeintrag. In: *Deutsche Biographie* [online]. Bayerische Staatsbibliothek [cit. 23. 11. 2022]. Dostupné z: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd129810452.html>; HÜRLIMANN, Katja. Johann Konrad Lavater. In: *Historisches Lexikon der Schweiz* [online]. Die Schweizerische Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften [cit. 23. 11. 2022]. Dostupné z: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/023963/2006-03-20/>.

⁶⁶⁹ FRIDERICH, V. *Kriegs kunst zu Fuß*. Č. 128 v katalogu.

⁶⁷⁰ BAEGK, Theodorich. *ARCHITECTONICA Militaris*. Č. 191 v katalogu.

⁶⁷¹ CATTANEO, G. *LE CAPITAIN DE IEROSME CATANEO, Contenant la maniere de fortifier places, assaillir, & defendre*. Č. 56 v katalogu; týž. *HIER. CATANEVS DE ARTE BELLICA*. Č. 57 v katalogu.

nedochovala.⁶⁷² Jejím tiskařem byl Antoine Blanc (1546 – po 1621). Poslední tři ženevské militární příručky se věnovaly vojenské správě, jednalo se o díla lékaře Gamaliela de la Tour (činný 1633–1634). Jeho *Principes de l'art militaire* vytiskl roku 1633 Jacques Chouet (1583? – 1661)⁶⁷³ a o rok později Philippe Gamonet (činný 1623–1670).⁶⁷⁴ Ten téhož roku vydal také la Tourovo *Abbrege de la discipline militaire*.⁶⁷⁵

Rakousko, Švýcarsko a města na západě Svaté říše římské, která jsou dnes součástí Francie, spadala v raném novověku zcela nebo částečně do německého kulturního a jazykového okruhu. V období mezi roky 1550 a 1650 v nich bylo ve srovnání s Německem vytištěno výrazně méně vojenských příruček. Částečně to bylo způsobeno znatelně menší rozlohou příslušných území, protože jinak byla např. produkce žánru ve Štrasburku nebo Montbéliardu srovnatelná s produkcí nejméně významného německého tiskařského centra. Na západě Svaté říše římské a ve Švýcarsku se první domácí vojenské tisky objevily v 80. letech 16. století. V Rakousku se však domácí tištěné publikace tohoto typu nerozšířily a pouhé dva vojenské manuály pocházející z této země nepředstavovaly typické zástupce žánru: Jedním byl netradiční fortifikační spis zaměřený na obranu pevnosti (a tedy nikoliv na její konstrukci),⁶⁷⁶ druhým traktát o vojenství věnující se čtyřem vybraným tématům.⁶⁷⁷

Oblast okolo Štrasburku a Montbéliardu stála na pomezí francouzského a německého kulturního okruhu. Většina vojenských publikací vytištěná v tamních tiskárnách byla německá, avšak necelou polovinu z nich představovaly překlady zahraničních autorů, obvykle z francouzštiny. Ve Švýcarsku jazyková struktura produkce těchto knih kopírovala tamní jazykové oblasti: Většina ženevských vojenských příruček byla francouzská, v ostatních tiskárnách převládala němčina.

Zatímco ve Štrasburku a Montbéliardu bylo značné množství zkoumaných děl překladových a jejich autoři pocházeli z různých krajů Evropy, většina autorů vojenských příruček vydaných ve Švýcarsku z této země pocházela nebo v ní dlouhodobě působila. Poněkud neobvyklé je, že ačkoliv ve Švýcarsku vyšla v dané době jediná příručka vojenské matematiky, polovinu z autorů knih o vojenské teorii zde představovali matematici a vedle zbývajících tří architektů⁶⁷⁸ a jednoho lékaře se v pozici jejich spisovatele objevil jediný důstojník – Hans Conrad Lavater.

⁶⁷² TETI, C. *Discours sur le fait des fortifications*. Č. 28 v katalogu.

⁶⁷³ LA TOUR, G. de. *PRINCIPES DE L'ART MILITAIRE*. Č. 186 v katalogu.

⁶⁷⁴ Týž. *PRINCIPES ET FONDEMENTS de l'Art Militaire*. Č. 189 v katalogu.

⁶⁷⁵ Týž. *ABBREGÉ DE LA DISCIPLINE MILITAIRE*. Č. 188 v katalogu.

⁶⁷⁶ FUCHS, G. *MEMORIAL*. Č. 149 v katalogu.

⁶⁷⁷ CATTANEO, F. *FRA FORZE PARI COME SI POSSA VINCERE SEMPRE con raggione*. Č. 192 v katalogu.

⁶⁷⁸ Architekt Johann Heinrich Sattler Wissenburg byl zároveň matematikem, tudíž včetně jeho osoby by bylo možné mluvit o nadpolovičním množství matematiků mezi příslušnými autory.

Zdá se, že v této zemi byly vojenské příručky vnímány spíše jako součást dobové vědy než militární praxe.

9.2 Polsko, Litva a Ukrajina

Polskou vojenskou knižní kulturu v uplynulých dekadách probádal a popsal Tadeusz Marian Nowak a jeho pokračovatelé,⁶⁷⁹ kteří mezi domácí vojenské příručky obvykle počítali podstatně větší množství děl, než která jsou reflektována v této práci. Je to mj. proto, že se zabývali i těmi, které militární tematice věnují pouze malou část svého obsahu, jejich souvislost s vojenstvím není tak silná, nebo nemají příručkový charakter, např. politická a filozofická pojednání o spravedlivé válce. Dalším důvodem je, že vedle tištěných spisů rozebírali i rozsáhlou rukopisnou produkci tohoto žánru.

Mezi nejstarší polská zamyšlení nad podstatou spravedlivé války patří rukopisy rektorů Krakovské akademie Stanisława ze Skarbimierza (1360–1431) a Pawła Włodkowice (kol. 1370–1435) z počátku 15. století.⁶⁸⁰ V průběhu 15. a 16. století vznikaly v Polsku především spisy zabývající se obranou země proti nepříteli, obvykle jako součást široce pojatého politického pojednání.⁶⁸¹ O vojenské příručky ve smyslu, jak jsou chápány v této práci, se tedy nejednalo. Mezi první tisky, jejichž část by bylo možno nazvat vojenským traktátem, patří latinské *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque*, jehož autorem byl učenec Andrzej Frycz Modrzewski (1503–1572).⁶⁸² Třetí z pěti částí knihy nazvaná *De bello* se věnuje dobovému válečnictví a zahrnuje mj. text o výcviku vojska. Toto dílo, které vytiskl roku 1551 ve své krakovské dílně Łazarz Andrysowic (zemř. 1577), bylo nedlouho poté vydáno i v zahraničí.⁶⁸³

Krakov byl v 16. stoletím centrem polského knihtisku, což se projevilo (přestože nikterak výrazně) také na produkci vojenských příruček, kterých v něm bylo vytištěno nejvíce.⁶⁸⁴ Zásahu na tom měl i první tamní tiskař polského původu Andrysowic.⁶⁸⁵ Sedm let poté, co vytiskl Modrzewského *Commentariorum*, realizoval též první polskou vojenskou příručku

⁶⁷⁹ Srov. v této práci podkapitulu 4.2 *Studie a monografie o vojenských příručkách*.

⁶⁸⁰ Více k nim např. NOWAK, T. Z problematyki staropolskiego piśmiennictwa wojskowego. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 1986, **29**, s. 51–55.

⁶⁸¹ Srov. SIKORSKI, J. *Polskie piśmiennictwo wojskowe*, s. 24–51.

⁶⁸² MODRZEWSKI, Andrzej Frycz. *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque*. Kraków: Łazarz Andrysowic, 1551. USTC 241530.

⁶⁸³ Týž. *ANDREAE FRICII Modreuij Commentariorum de Republica emendanda Libri quinque*. Basel: Johann Oporinus, [1554]. USTC 611496. K spisu více např. SIKORSKI, J. *Polskie piśmiennictwo wojskowe*, s. 36–51.

⁶⁸⁴ Krakov jako místo tisku uvádějí tři z deseti zkoumaných polských vojenských příruček. Čtvrtá kniha, Tarnowského *Consilium rationis bellicae* (č. 7 v katalogu) místo tisku neuvádí, ale vzhledem k vytištění Andrysowicem se též s největší pravděpodobností jednalo o Krakov.

⁶⁸⁵ Srov. VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 514–515.

šířenou prostřednictvím pohyblivých liter, která byla zároveň prvním originálním dílem polského vojenského písemnictví dané doby. *Consilium rationis bellicae* korunního hejtmana Jana Tarnowského (1488–1561) bylo vydáno autorovým nákladem v Tarnově.⁶⁸⁶ Jazykem spisu byla polština, pouze název a přemluva byly latinské. Ač byl spis – podobně jako většina vojenských traktátů – orientován na čtenáře-panovníka, mohl být v řadě dílčích otázek k užítku i vojevůdcům a důstojníkům, kteří mu vzhledem k jazyku tisku byli schopni porozumět. Jednalo se o první z pouhých 11 vojenských příruček vytištěných na území nejprve Polského království a poté Polsko-litevské unie před polovinou 17. století. Zároveň to byl jeden z pěti polských traktátů o vojenství z této doby.

Druhý traktát z této pětičky pocházel od italského jezdeckého mistra Alessandra Massariho (nar. 1568), v jehož rodném jazyce byl vytištěn pod názvem *Precetto quinto* v gdaňské dílně Martina Rhodeho (činný 1603–1615) roku 1610.⁶⁸⁷ Spis se zaměřoval na jezdecktvo a jako takový byl určen především jezdeckým mistrům a urozeným zájemcům o využití jezdeckého umění ve vojenství. Od dobových spisů vojenského umění se kromě čtenářů, jímž byl určen, lišil např. absencí ilustrační složky a publikováním v jazyce, který v příslušném regionu nebyl mezi důstojníky všeobecně znám.

Ostatní v Polsku tiskem vydané vojenské traktáty z této doby byly tradičnější a cílily na politiky a státníky. V případě jazykově polského spisu *Traktat de offensivo bello* neznáme autora jménem, pouze víme, že se tituloval jako „šlechtic z rodu Zadora“.⁶⁸⁸ Toto dílo bylo roku 1612 vytištěno v dosud neidentifikované tiskárně. V letech 1639 a 1640 vydal v Krakově Krzysztof Schedel (zemř. 1654) latinskou knihu *Institutorum rei militaris* od historika Szymona Starowolského (1588–1656).⁶⁸⁹ Jako jediná z polských vojenských publikací byla na území státu vytištěna opakovaně, kromě toho se později dočkala dalších vydání v zahraničí.⁶⁹⁰

Ne všechny polské vojenské spisy byly orientované na státníky a učence. Jeden ze dvou tištěných polských správních spisků napsal další polský historik, Batoloměj Paprocký z Hlohol (1540/43–1614). *Hetman, albo Własny konterfet hetmański* se zabýval osobou velitele vojska v hodnosti hejtmana.⁶⁹¹ Lze předpokládat, že vzhledem k uveřejnění v polštině byla kniha určena především právě nositelům hejtmanské hodnosti. Roku 1578 ji v Krakově vytiskl Mateusz Siebeneicher (činný 1557–1582). Na rozdíl od polských vojenských traktátů, z nichž

⁶⁸⁶ TARNOWSKI, J. *CONSILIVM RATIONIS BELLICAE*. Č. 7 v katalogu.

⁶⁸⁷ MASSARI, A. *Precetto Qvinto*. Č. 80 v katalogu.

⁶⁸⁸ ZADORA, M. *Traktat de offensivo bello*. Č. 85 v katalogu.

⁶⁸⁹ STAROWOLSKI, S. *SIMONIS STAROVOLSCI INSTITVTORVM Rei Militaris*. Č. 202 a 204 v katalogu.

⁶⁹⁰ Srov. v této práci podkapitolu 7.1 *Traktáty o vojenství*.

⁶⁹¹ PAPROCKI, B. *HETMAN, Albo Własny Konterfet Hetmański*. Č. 26 v katalogu.

žádný nebyl ilustrovaný, byl Paprockého *Hetman* opatřen alespoň titulním dřevořezem, který zobrazoval velitele sedícího na koni (patrně právě hejtmana) a dva pěší střelce na pochodu.

Druhá jazykově polská vojenská správní příručka je zároveň jedinou ze zkoumaných knih, která byla vydána na území dnešní Ukrajiny. Jednalo se o publikaci *Spraw y postępkow Rycerskich, y przewagi opisanie krotkie*, jejímž autorem byl Stanisław Łaski (kol. 1500–1550).⁶⁹² Kniha byla sepsaná mezi roky 1539 a 1545,⁶⁹³ tedy ještě před Tarnowského *Consilium rationis bellicae*.⁶⁹⁴ Tiskem vyšla však až o více než půlstoletí později, roku 1599 ve Lvově nákladem lékaře Stanisława Karlińskiego (činný 1599–1600) v dílně Macieje Bernata (činný 1593–1599). Spis není příliš rozsáhlý a není ani ilustrovaný. Stejně jako řada dalších správních příruček, které pocházejí z první poloviny 16. století, kniha není tak dobře logicky strukturovaná, jako podobně zaměřené spisy z druhé poloviny století. Ačkoliv je rozdělena do kapitol (mnohdy o rozsahu jediného odstavce), ty se věnují rozličným tématům, která spolu často vůbec nesouvisí. Pasáže zaměřené na podobnou problematiku je proto třeba hledat napříč publikací. Tisk uveřejněný v polštině se orientuje na velitele vojska, hejtmana, o jehož úřadu také pojednává nejedna z dílčích kapitol. Ačkoliv Łaski vycházel z vlastních bojových zkušeností, k sepsání díla využil – jako mnozí jeho předchůdci, současníci i následovníci – také starších vojenských knih. Mezi ně patřil jak antický Vegetiův spis, tak Ottův a Preussův *Kriegsordnung*.⁶⁹⁵

Od ostatní polské produkce se liší spis z roku 1616 *Tyrocinium militare* od Conrada Cölera (činný 1616), který vytiskl v Gdaňsku Andreas Hünefeld (1581–1666).⁶⁹⁶ Jazykově německá kniha spadá do kategorie knih vojenského umění pro pěchotu. Přestože na rozdíl od ostatních děl tohoto zaměření není takřka vůbec ilustrovaná (kromě jednoho vyobrazení z typografických značek), ve většině ohledů odpovídá jejich dobové německé produkci. Ostatně jako jediná militární příručka byla v Polsku vytištěna v německém jazyce. Vliv na tuto skutečnost měl bezpochyby kosmopolitní ráz hanzovního Gdaňsku, kde bylo kromě německého *Tyrocinium militare* vytištěno také italské *Precetto quinto* – zatímco všechny ostatní vojenské příručky byly v Polsku ve zkoumané době vytištěny v polštině nebo latině.

V neznámé tiskárně byl roku 1627 vydán jednolist dalšího z polských učenců a pozdějšího rektora Krakovské akademie, Jana Brožka (1585–1652).⁶⁹⁷ Jeho matematická publikace

⁶⁹² ŁASKI, Stanisław. *Spraw y postępkow Rycerskich, y przewagi opisanie krotkie*. Č. 54 v katalogu. Titulní list díla je zařazen jako ilustrace 10 v Příloze 6 v této práci.

⁶⁹³ SIKORSKI, J. *Polskie piśmiennictwo wojskowe*, s. 60.

⁶⁹⁴ TARNOWSKI, J. *Consilium rationis bellicae*. Č. 7 v katalogu.

⁶⁹⁵ SIKORSKI, J. *Polskie piśmiennictwo wojskowe*, s. 61–69; ŁOPATECKI, K. "Disciplina militaris", s. 295–299.

⁶⁹⁶ CÖLER, C. *Tyrocinium militare*. Č. 100 v katalogu.

⁶⁹⁷ BROŻEK, J. *ILLVSTRISS. ET REVERENDISS. DOMINO D. MARTINO SZYSZKOWSKI ... Architecturae militaris*. Č. 165 v katalogu.

obsahovala tabulku rozměrů jednotlivých prvků v bastionové pevnosti a vzhledem k uveřejnění v latině byla určena především čtenářům z řad vzdělanců. Jediným litevským tiskem ze zkoumaného souboru je latinský dělostřelecký spisek *Parallela horoscopa* od Oswalda Krügera (1589/98–1655), který působil na univerzitě ve Vilniusu, kde dílo také vydala akademická tiskárna.⁶⁹⁸ Krátká publikace opatřená několika dřevořezy sloužila k užítku především vzdělancům.

Nejmladší z polských militárních příruček před polovinou 17. století se od předchozí místní produkce žánru lišila. Jednalo se o jediný zahraniční vojenský manuál, který byl ve zkoumané době přeložen do polštiny. *Tratado de la artilleria* španělského dělostřelce a vojenského stavitele Diega Ufana (zemř. 1613) bylo prvně vydáno roku 1611 v Bruselu ve španělštině.⁶⁹⁹ Po smrti spisovatele bylo přeloženo do několika evropských jazyků včetně němčiny a francouzštiny a dočkalo se řady dalších vydání. Roku 1643 vznikl na podnět polského šlechtice Abrahama Ciśwického (kol. 1593–1643) polský překlad Ufanova spisu vycházející z německé verze. Ciświcki dílo vydal a nechal ho pod názvem *Archelia álbo artilleria* vytisknout v tiskárně Jednoty bratrské, toho času již v Lešně, pod vedením Daniela Vettera (činný 1632–1656).⁷⁰⁰ V knize byly využity ilustrace obsažené i ve starších francouzských a německých vydáních Johanna Theodora de Bry (1561–1623). K původním německým a francouzským popiskám, které obsahovala všechna Bryho vydání, se navíc připojily popisky polské.

Vojenské příručky vytištěné na území Polského království a Polsko-litevské unie mezi roky 1550 a 1650 se liší od německých knih tohoto žánru v řadě ohledů. Takřka polovinu ze zkoumaných tisků představují vojenské traktáty, zatímco např. knihy vojenského umění se zde dosud v podstatě nevyskytovaly. Za jedinou výjimku v tomto ohledu bychom mohli označit *Tyrocinium militare* Conrada Cölera, která však vyšla v hansovním městě Gdaňsku pod zjevným vlivem německého kulturního okruhu. Dokonce i jazykem tohoto spisu byla němčina, která se jinak v polských militárních manuálech neobjevovala. I druhý gdaňský spis – Massariho *Precetto quinto* – byl v regionu jazykově neobvyklý, jelikož byl publikován v italštině. Ostatní vojenské příručky byly latinské nebo polské.

Většina zkoumaných knih nebyla ilustrovaná, případně obsahovala malé množství jednoduchých vyobrazení realizovaných nepříliš detailními dřevořezy nebo typografickými značkami. Pouze dělostřelecké dílo Diega Ufana se v tomto ohledu lišilo, jelikož využilo

⁶⁹⁸ KRÜGER, O. *PARALLELA HOROSCOPA*. Č. 195 v katalogu.

⁶⁹⁹ UFANO, D. *Tratado de la artilleria*. USTC 5003265.

⁷⁰⁰ Týž. *ARCHELIA álbo ARTILLERIA*. Č. 214 v katalogu. Grafický titulní list díla je zařazen jako ilustrace 11 v *Příloze 6* v této práci.

mědiryty vytvořené pro potřeby francouzského a německého vydání u Johanna Theodora de Bry.

Také polští autoři vojenských tisků se lišili od německých nebo západoevropských. Nejednalo se totiž o obvyklé důstojníky a vojevůdce, ale běžněji o učence, kteří s vojenstvím mnohdy neměli žádnou osobní zkušenost. Z toho důvodu také své spisy nepublikovali primárně pro vojenské profesionály, jako spíše pro čtenáře z řad vzdělanců. Nikde jinde ve zkoumaném regionu pak mezi autory vojenských příruček nenacházíme historiky, kterými v Polsku byli Bartoloměj Paprocký z Hlohol a Szymon Starowolski.

Na území Polsko-litevské unie bylo mezi roky 1550 a 1650 vytištěno poměrně malé množství vojenských příruček ve srovnání s výrazně bohatší produkcí žánru v oblasti podobně rozlehlého Německa. Důvodem byl pozdější příchod a pomalejší rozšíření knihtisku a vznik menšího množství tiskařských center, mezi něž lze ve zkoumané době na daném území počítat v podstatě jen Krakov. Neznamená to, že by polští a litevští autoři vojenské příručky nepsali. Mnohdy pouze volili odlišné způsoby jejich šíření, které pro ně byly v příslušných podmínkách výhodnější. Mezi ně patřily manuskripty, jako např. *Księgi hetmańskie* polského historika Stanisława Sarnického (kol. 1532–1597) nebo *Praxis ręcza o dzieła* od původem italského vojenského inženýra působícího v Polsku Andrey dell’Aqua (1584–1656).⁷⁰¹

Někteří polští autoři, vědomi si rozdílného dosahu polského a západoevropského knihtisku, zhodnotili, že bude výhodnější publikovat vojenské teoretické spisy v Nizozemí. Jak bylo zmíněno výše v souvislosti s fortifikačními spisy, pevnostní stavitel a matematik Adam Freitag (1608–1650) vydal svou knihu *Architectura militaris nova et aucta* několikrát v Leidenském nakladatelství Elzevier.⁷⁰² Práci se díky tomu dostalo celoevropského vřelého a čerpali z ní další významní teoretikové pevnostního stavitelství. Kromě Freitaga se k západní publikaci rozhodl i vojenský inženýr a dělostřelec Kazimierz Siemienowicz (kol. 1600–1651), který nechal vytisknout své proslulé *Artis magnæ artilleriæ pars prima* roku 1650 v Amsterdamu v dílně Johanna Janssonia (1588–1664).⁷⁰³

Množství polských vojenských příruček by se též zvýšilo, kdybychom reflektovali i knihy, v nichž by bylo možné do daného žánru zařadit menšinou část. *Sprawa rycerska* Marcina Bielského (1495–1575) z roku 1569 se zhruba na dvou třetinách svého rozsahu věnovala

⁷⁰¹ Více k nim v této práci v podkapitole 6.1 *Rukopisné vojenské příručky raného novověku*.

⁷⁰² První vydání: FREITAG, A. *ARCHITECTURA MILITARIS Nova et aucta*. Leiden: Bonaventura Elzevier, 1631. USTC 1028036 a 2008565.

⁷⁰³ SIEMIENOWICZ, Kazimierz. *Artis magnæ artilleriæ pars prima*. Amsterdam: Johannes Janssonius, 1650. USTC 1022544.

antickým příkladům, zatímco autorovu vojenskou současnost rozebírala jen v jedné třetině.⁷⁰⁴ Dále lze jmenovat roku 1579 posmrtně vydané dílo Jana Tarnowského a Jana Palczowského (kol. 1507–1565) *Ustawy prawá ziemskiego polskiego*, kde je vojenským manuálem též zhruba třetina textu.⁷⁰⁵ Méně než polovina spisu spadá do zkoumaného žánru v případě díla Mikołaje Chabielského (zemř. po 1615) *Pobudka narodom chrzescianskim* z roku 1615.⁷⁰⁶ Závěr knihy *Pobudka na wojnę Turecką* od Grzegorze Czaradzkiego (15.–16. století) vytištěné roku 1621 lze též označit za vojenskou příručku, avšak většinu tisku představují publikované dopisy mezi tureckým sultánem a polským králem.⁷⁰⁷

Obecně lze říct, že až do poloviny 17. století v Polsku vznikaly vojenské příručky typově podobné německé produkci tohoto žánru v 16. století. Jediná v Polsku vytištěná kniha vojenského umění pocházela z německého kulturního okruhu – Cölerovo *Tyrocinium militare*. První původní polská publikace tohoto zaměření byla vytištěna teprve roku 1660 a šlo o jediný polský výcvikový manuál pro pěchotu za celé 17. století: Jednalo se o spis *Piechotne ćwiczenie albo wojenność piesza* sepsaný pravděpodobně Błażem Lipowskim (činný 1660), ačkoliv není pochyb, že se na jeho publikaci podílel také polský šlechtic Andrzej Maksymilian Fredro (kol. 1620–1679), pokud nebyl dokonce sám autorem.⁷⁰⁸ Je ovšem otázkou, zda kniha už v době svého vydání nebyla zastaralá, a zda se skutečně v praxi využívala.⁷⁰⁹

9.3 Česko⁷¹⁰

Ani na území Českého království nebylo vydávání militárních příruček prostřednictvím knihtisku obvyklé. Vojenská teoretická díla domácích autorů se šířila obvykle v rukopisné formě; v českém jazyce se jednalo např. o *Instrukci vojanskou* Zikmunda Chotka z Chotkova

⁷⁰⁴ BIELSKI, Marcin. *Sprawa rycerska według postępkę y zachowania starego obyczaiu Rzymskiego, Greckiego, Macedońskiego y innych narodow pierwszego y niniejszego wieku, tak Pogańska iako y Krześciańska, z rozmaitych ksiąg wypisana ku czytaniu y nauce ludziom rycerskim pożyteczna*. Kraków: Mateusz Siebeneicher, 1569. USTC 242054.

⁷⁰⁵ PALCZOWSKI, Jan – TARNOWSKI, J. *Vstawy Prawá Ziemskiego POLskiego, dla pamięci lepszy krótko y porządnie, z Statutów y z Constitucy zebráné. Z przydatkiem O Obrónie Korónnéy, y o sprawie y Powinności Vrzędników Woiennych*. Kraków: Drukarnia Łazarzowa, 1579. USTC 242326.

⁷⁰⁶ CHABIELSKI, Mikołaj. *Pobudka narodom Chrzescianskim; w iedność miłości chrześciańskiej, na podniesienie woyny zgodnie, przeciwko nieprzyiacielowi Krzyża Swiętego. Do tego przydany iest sposob obrony, iaki ma być przeciwko nieprzyiacielom Krzyża Swiętego; y wierszem wyznanie niewymownego dobrodzieystwa Bożego, y pienie chwały Bożey*. Kraków: Mikołaj Lob, 1615. USTC 258225.

⁷⁰⁷ CZARADZKI, Grzegorz. *Pobudka na wojnę Turecką, rycerskim ludziom polskim ku pocieszę z listy tureckiemy y konstytucyami tegorocznymi o rządzie woiennym przydanym*. Poznań: Jan Rossowski, 1621. USTC 257387.

⁷⁰⁸ LIPOWSKI, Błażej. *Piechotne ćwiczenie albo wojenność piesza*. Kraków: Jerzy Forster, 1660. Estr. 91702.

⁷⁰⁹ SZCZAUS, Agnieszka. Językowy kształt komend w „Piechotnym ćwiczeniu“ Błażeja Lipowskiego (1660 r.). *Studia Europaea Gnesnensia*. 2015, 12, s. 117–127.

⁷¹⁰ Tato podkapitola vznikla přepracováním mého dříve publikovaného článku ANDRESOVÁ, K. Česká vojenská příručka z roku 1618, s. 44–52.

(1521–1603) z roku 1593.⁷¹¹ Čeští a moravští zájemci o tento žánr – především šlechtici a zámožnější měšťané – však vyhledávali příslušné texty i v dalších jazycích, jejichž znalostí disponovali.⁷¹² Mezi nimi přední místo zaujímal němčina, v níž také vznikaly bohemikální vojenské teoretické spisy, jako např. *Kriegsdiscurs über der hochlöblichen Cron Böhmen Landtdefension* Jindřicha Hýzrla z Chodů (1575–1665).⁷¹³

Vedle rukopisné produkce byl zájem čtenářů o tisky zkoumaného žánru saturován importem cizojazyčných publikací ze zahraničí, např. prostřednictvím nákupů na knižních veletrzích ve Frankfurtu nad Mohanem nebo v Lipsku.⁷¹⁴ Svědčí o tom vojenské příručky uložené v některých českých sbírkách. Za příklad lze použít Knihovnu Vojenského historického ústavu Praha, která ve svém tzv. starém fondu uchovává publikace z řady zaniklých šlechtických a posádkových knihoven, které se nacházely na území dnešní České republiky.⁷¹⁵ Nalezneme v ní celkem 221 různých vydání vojenských příruček z let 1550–1650. Z nich je 91 tištěno v němčině, 62 v italštině, 38 ve francouzštině, 18 v latině, 9 ve španělštině a 3 v nizozemštině.⁷¹⁶

Český knihtisk se ve zkoumané době podílel na produkci vojenských příruček minimálně. Překlad několika kratších teoretických textů souvisejících s dobovým válečnictvím byl součástí publikace *Politia historica*, kterou vydal Daniel Adam z Veleslavín (1546–1599) roku 1584 a poté jeho dědicové roku 1606.⁷¹⁷ Knihu jako takovou však za militární příručku označit nelze.

Je možné, že první český vojenský manuál byl v Českých zemích vytištěn již na konci 16. století. Jungmannova *Historie literatury české*⁷¹⁸ i *Knihopis českých a slovenských tisků* zmiňují publikaci osmerkového formátu *Knížka o polním hejtmanu a jiných správčích vojenských*.⁷¹⁹ Zda se jednalo skutečně o název, či o jeho parafrázi, nelze s jistotou říci. Autorem spisu měl být Jan Achilles (asi 1545 – po 1617), evangelický kazatel a humanistický

⁷¹¹ Později vydáno: CHOTEK Z CHOTKOVA, Z. Zpráva a naučení kratičké strany věci vojanské.

⁷¹² K vzdělávání příslušných sociálních vrstev v období renesance v Českých zemích viz HOLÝ, M. *Zrození renesančního kavalíra: Výchova a vzdělávání šlechty z českých zemí na prahu novověku (1500–1620)*. Praha: Historický ústav, 2010. Konkrétně ke studiu cizích jazyků pak především na s. 90–99.

⁷¹³ KUBEŠ, J. et al. *Cesty a život Jindřicha Hýzrla z Chodů*, s. 350–363.

⁷¹⁴ K problematice knižních veletrhů srov. např. VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 987, kde je i další literatura; k frankfurtským veletrhům dále např. ROVELSTAD, M. *The Frankfurt Book Fair*, s. 113–123.

⁷¹⁵ K historii knihovny více JANOVSKEJ, M. *Z historie knihovny Vojenského historického ústavu*, s. 111–125.

⁷¹⁶ Analýza byla provedena na základě: *Katalog knihovny* [online]. Vojenský historický ústav Praha [cit. 16. 3. 2023]. Dostupné z: <https://vhupraha.kpsys.cz/#/>.

⁷¹⁷ LAUTERBECK, G. *Politia historica*. USTC 568734; týž. *Politia historica*. Knihopis 4736. Více k původu vojenských textů v publikaci *Politia historica* a v jejím německém originále *Regentenbuch* v této práci v podkapitole 7.2 *Vojenská matematika*.

⁷¹⁸ JUNGSMANN, Josef. *Historie literatury české, aneb saustawný přehled spisů českých s krátkau historií národu, oswícení a jazyka*. Praha: České museum, 1849, s. 175.

⁷¹⁹ ACHILLES, Jan. *Knížka o Polním Hejtmanu, a jiných Správcích Wogenských*. Praha: [s.n.], 1595. USTC 567585.

spisovatel.⁷²⁰ Vzhledem k autorově konfesijní příslušnosti byla publikace zařazena do soupisu *Index Bohemicorum Librorum Prohibitorum* z roku 1770, je tedy možné předpokládat, že v době vydání *Indexu* nějaké kopie příslušného spisu existovaly.⁷²¹

Do dnešních dnů se však žádný exemplář díla nedochoval, nebo nebyl dosud zjištěn. Není proto jisté, do jakého žánru daná kniha ve skutečnosti náležela. Ačkoliv její (předpokládaný) název naznačuje, že by se o vojenskou příručku jednat mohlo, s ohledem na další autorovu publikační aktivitu však v tomto směru vyvstávají pochybnosti. Tematika ostatních známých spisů Jana Achillea je náboženská – ve většině případů se jedná o kázání. Je tedy pravděpodobnější, že *Knížka o polním hejtmanu* patřila mezi náboženské příručky, s jejichž pomocí se měli vojáci vzdělat v oblasti mravného a zbožného chování v situacích, které je při vojenské službě mohly potkat. Jedním z dochovaných příkladů české publikace tohoto typu je *Kázání krátké, ku potěšení a napomenutí pobožným vojákům* od Jiřího Bartolomea (činný 1615–1619) z roku 1619.⁷²²

Patrně nejstarší a zároveň jediná vojenská příručka vytištěná na území Českého království před rokem 1650, byla vydána v listopadu 1618, necelého půl roku po vypuknutí českého stavovského povstání.⁷²³ Nejednalo se o původní české dílo, ale o překlad známé vojenské správní příručky Lazara von Schwendi (1522–1583), která byla německy vydána předtím již třikrát pod názvem *Kriegs Discurs*. Jejím překladatelem byl humanistický učenec a spisovatel Bartoloměj Havlík z Varvažova (1552–1609),⁷²⁴ který se však o vydání publikace nezasloužil. Zemřel o devět let dříve a rukopis, který vytvořil, měl sloužit patrně pouze pro jeho osobní potřebu. To ostatně vyplývá i z předmluvy *Discursu o běhu válečném*, kterou sepsal Bartolomějův syn Jan Havlík z Varvažova (1598 – před 1649). Jan byl stejně jako jeho otec humanistickým učencem a stal se editorem této knihy.⁷²⁵

Předmluva je datovaná „ve čtvrtek den památný všech svatých“ – tedy prvního listopadu – roku 1618. V té době již představitelé vídeňské vlády i příslušníci stavovského odboje několik

⁷²⁰ K němu více *Biografický slovník českých zemí*. A. Praha: Libri, 2004, s. 47.

⁷²¹ KONIÁŠ, Antonín. *Index Bohemicorum librorum prohibitorum, et corrigendorum ordine alphabeti digestus*. Praha: Jan Karel Hraba, 1770. Knihopis 4298, s. 8. Z tohoto soupisu byl ostatně také přejet její záznam do Jungmannovy *Historie* a později do *Knihopisu*.

⁷²² BARTOLOMEUS, Jiří. *Kázanj krátké, ku potěssenj a napomenutj pobožným Wogákům*. Hradec Králové: Martin Kleinwechter, [1619?]. Knihopis 977.

⁷²³ SCHWENDI, L. von. *Discurs o Běhu Válečném a Auřadech Wogenských*. Č. 126 v katalogu. Titulní list díla je zařazen jako ilustrace 12 v *Příloze 6* v této práci.

⁷²⁴ Více o něm TRUHLÁŘ, Antonín et al., ed. *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě: Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae*. Č–J. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1966, s. 276–279. Životní data jsou v hesle uvedena chybně, avšak vyplývají z Havlíkova nekrologu zmíněného na s. 277 tamtéž. Nověji k Havlíkovi: HOLÝ, M. *Ve službách šlechty: Vychovatelé nobility z českých zemí (1500–1620)*. Praha: Historický ústav, 2011, s. 186–187.

⁷²⁵ Více o něm TRUHLÁŘ, A. et al., ed. *Rukověť humanistického básnictví*. Č–J, s. 279.

měsíců zbrojili a najímali vojáky. K prvním šarvátkám třicetileté války došlo v létě 1618, první polní bitva proběhla v polovině září u Čáslavi.⁷²⁶ Dalo by se tedy očekávat, že na tento konflikt bude reagovat alespoň předmluva právě vycházející vojenské publikace. Explicitně se tak však nestalo. V jejím textu se setkáváme s dobovým vlastenectvím, pisatelova konfesijní příslušnost není výslovně vyjádřena, ač se na ni dá usuzovat ze sympatií vůči zmiňovaným osobám. O tehdejší politickém dění není řečeno nic konkrétního, autor předmluvy pouze na několika místech zmiňuje „věk tento zlý“,⁷²⁷ mluví o „nynějších těžkých časích“⁷²⁸ a doufá v pomoc z „nynějších neřestí vlasti naší milé“.⁷²⁹

Jan Havlík z Varvažova dedikoval publikaci Albrechtu Janovi Smiřickému,⁷³⁰ nejbohatšímu šlechtici v zemi, jenž patřil mezi muže, kteří naplánovali defenestraci v květnu roku 1618. Vyhození místodržících z oken se triadvacetiletý Smiřický sám aktivně účastnil a poté se za panský stav stal jedním z členů direktoria, které představovalo novou zemskou vládu. Byl dokonce považován za možného kandidáta na český trůn. Vyhlídky na budoucnost v čele království však byly zmařeny jeho smrtí 18. listopadu 1618. Bylo to pouhých 17 dní po datování předmluvy představované knihy, takže je vysoce pravděpodobné, že Albrecht Jan Smiřický *Discurs o běhu válečném* nikdy neviděl. Jan Havlík v předmluvě vyzdvihuje kladné vlastnosti adresáta dedikace, mezi kterými jsou jmenovány „heroitská mysl, k vlasti náchylnost a v zastávání evangelium Kristova horlivost, též v těchto nynějších těžkých časích znamenitá, neustálá a platná práce“.⁷³¹ Tím byly patrně míněny Albrechtovy aktivity v rámci direktoria i jeho vojenská podpora stavovské politiky.

V příbuzenstvu Jana Havlíka z Varvažova najdeme několik vazeb na rod Smiřických. Víme, že otec Jana Havlíka, Bartoloměj, byl jedním z vychovatelů Václava Smiřického (1554–1593), kterého mj. doprovázel na kavalírské cestě.⁷³² S Albrechtem Janem Smiřickým měl ovšem bližší vztah nevlastní otec Jana Havlíka, Tobiáš Štefek z Koloděj (zemř. 1621).⁷³³ Tobiáš byl nejprve Albrechtovým preceptorem, poté se stal úředníkem a roku 1614 regentem všech smiřických panství. Kromě toho byl pražským měšťanem a za stavovského povstání působil

⁷²⁶ K tehdejšímu politickému a válečnému dění nově např. FUKALA, Radek. *Třicetiletá válka 1618–1648. I. díl, Pod vítězným praporem habsburské moci (1618–1629)*. České Budějovice: Veduta, 2018. K vojenským akcím roku 1618 konkrétně s. 41–46.

⁷²⁷ SCHWENDI, L. von. *Discurs o Běhu Válečném*. Č. 126 v katalogu, s. [5].

⁷²⁸ Tamtéž, s. [7].

⁷²⁹ Tamtéž, s. [8].

⁷³⁰ Více o něm nově ČECHURA, Jaroslav – STACHUROVÁ KUCROVÁ, Veronika – VLASÁKOVÁ, Zuzana. *Smiřičtí: Krátké dějiny úspěšného rodu*. Praha: NLN, 2018. O Albrechtu Janovi především s. 138–148, 184–186.

⁷³¹ SCHWENDI, L. von. *Discurs o Běhu Válečném*. Č. 126 v katalogu, s. [7].

⁷³² ČECHURA, J. – STACHUROVÁ KUCROVÁ, V. – VLASÁKOVÁ, Z. *Smiřičtí*, s. 182.

⁷³³ O něm např. tamtéž, s. 187; HOLÝ, M. *Ve službách šlechty*, s. 305–306; TRUHLÁŘ, A. et al., ed. *Rukověť humanistického básnictví. S–Ž*. 1982, s. 300–301.

jako člen direktoria za městský stav. Kvůli svým aktivitám v době rebelie byl roku 1621 popraven na Staroměstském náměstí spolu s dalšími šestadvaceti muži. Vzhledem k rodinné vazbě mezi devatenáctiletým Janem Havlíkem a jeho otčímem Tobiášem Štefkem je tedy prakticky nemožné, aby Jan Havlík nebyl alespoň rámcově obeznámen s politickými a vojenskými akcemi, ke kterým roku 1618 docházelo v Českém království. Je proto pravděpodobné, že *Discurs o běhu válečném* vyšel v této době s dedikací Smiřickému jako podpora myšlenek stavovského povstání a vojenských akcí jeho představitelů.⁷³⁴

Český překlad knihy *Kriegs Discurs* odpovídá svému německému originálu po stránce obsahu i členění a typografii textu. Po předmluvě spojené s dedikací následuje hlavní text díla, který je rozdělen do šedesáti kapitol. Na ně navazuje soupis obsahu. Ve všech knihách nalezneme pouze občasné využití dekoru. Německé vydání z roku 1593 bylo vytištěno v kvartovém formátu, vydání z let 1594 a 1605 v osmerkovém. Jedinou ilustraci představovala celostránková podobizna Lazara von Schwendi. Česká varianta díla byla vytištěna v osmerkovém formátu, neobsahovala portrét autora, ale dřevořez erbu rodu Smiřických, jejichž členu byla kniha dedikována.⁷³⁵

Tiskař českého *Discursu o běhu válečném* Daniel Carolides z Karlsperka (zemř. po 1631) působil v Praze samostatně v letech 1612–1622. Jakožto nekatolík byl po porážce stavovského povstání potrestán peněžitou pokutou a vzhledem k tomu, že odmítl konvertovat ke katolicismu, byl roku 1628 vypovězen a emigroval do Saska. Jeho tiskárna se silně angažovala pro potřeby českého stavovského povstání. Carolides vytiskl *Druhou apologii stavův Království českého*,⁷³⁶ německou verzi České konfese určenou pro cizinu *Confessio Bohemica*⁷³⁷ a řadu dalších tisků podporujících myšlenky povstání.⁷³⁸

Jak velký byl tehdejší náklad *Discursu* ani zda šla publikace na odbyt, dnes nevíme. Ačkoliv poučky, které spis prezentoval, byly v době českého vydání již několik desetiletí staré, řada z nich byla stále ještě aplikovatelná v rámci dobového vojenství. Přestože snad bylo záměrem původců knihy podpořit touto publikací stavovské povstání a oslovit jednu z jeho čelných

⁷³⁴ Také dedikace v německých vydáních mají souvislost s českými dějinami. Německý historik a odborník na tureckou problematiku, který byl editorem německého vydání, Johannes Löwenklau (1541–1594), dedikoval publikaci Karlovi staršímu ze Žerotína, významnému moravskému politikovi, představiteli moravského zemského patriotismu a po dlouhá léta vůdčí osobnosti moravské stavovské obce. Totožná dedikace byla použita ve vydáních z let 1593, 1594 i 1605. Zmíněná dedikace byla jako jediná vynechána v českém překladu knihy a nahrazena dedikací Jana Havlíka z Varvažova Albrechtu Janovi Smiřickému.

⁷³⁵ Srov. SCHWENDI, L. von. *Discurs o Běhu Válečném*. Č. 126 v katalogu, s. [2].

⁷³⁶ *Druhá Apologie Stavův Království Českého, Tělo a Krew Pána Gežisse Krysta pod Obogj přigmagjých*. Praha: Daniel Carolides z Karlsperka, 1619. USTC 1783099.

⁷³⁷ *CONFESSIO BOHEMICA, Hoc est CONFESSIO SANCTAE ET CHRISTIANAE FIDEI, OMNIUM TRIUM ORDINUM REGNI BOhemiae*. Praha: Daniel Carolides z Karlsperka, 1619. USTC 2136206.

⁷³⁸ VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 149–150.

osobností – Albrechta Jana Smiřického – nemáme zprávy o tom, že by dílo získalo mezi českou (vojenskou) veřejností větší ohlas. Jedním z důvodů byl patrně fakt, že si čeští a moravští zájemci o vojenské příručky spíše pořizovali příslušné tisky v některém z cizích jazyků, jež ovládali. Nabídka německých, francouzských nebo italských vojenských příruček v roce 1618 byla podstatně širší než nabídka česká v podobě jediné knihy daného žánru.

Další vojenské příručky vytištěné v českém jazyce se objevily až v 18. století. Z roku 1733 pochází vojenský předpis pro dragounský pluk hraběte Ludwiga Andream von Khewenhüller (1683–1744), který byl téhož roku povýšen do hodnosti polního podmaršálka.⁷³⁹ Z roku 1798 je dochován jediný fragment armádních předpisů, které byly v pozdějších letech bibliografy pracovně nazvány *Článekové vojenství pro c. k. armádu*.⁷⁴⁰ O rok mladší je potom spisek *Přednosti stavu vojenského* od Jana Hoška (činný 18./19. století),⁷⁴¹ který se typově liší od výše uvedených titulů. Nejedná se o naučnou publikaci pro vzdělané důstojníky, jako tomu bylo v případě většiny vojenských příruček 16. a 17. století, není to ani soubor závazných předpisů, jak bylo obvyklejší v 18. století. *Přednosti stavu vojenského* jsou naučným textem určeným prostým vojákům, kteří se na jeho stránkách měli prostřednictvím otázek a odpovědí seznámit se všemi náležitostmi správného života a služby vojáka příslušné armády. Tento typ vojenských příruček byl obvyklý i v 19. století, kdy teprve v Českých zemích začalo množství knih tohoto žánru narůstat.⁷⁴²

9.4 Místa tisku a jazyk vojenských příruček

V závěru této kapitoly je třeba krátce pojednat o určitých aspektech šíření vojenských příruček, které byly výše opakovaně naznačeny. Jedná se o města, v nichž byly knihy zkoumaného žánru tištěny, a pak také o jazyky, v nichž byly publikovány. U naprosté většiny ze zkoumaných 227 děl je místo tisku známé. Je uvedeno zpravidla na titulních listech, zřídka jinde v textu; ve výjimečných případech bylo zjištěno v odborné literatuře nebo v bibliografických soupisech starých tisků či odvozeno od místa působení tiskaře nebo nakladatele. U pouhých šesti zkoumaných publikací je místo vytištění nadále neznámé. Čtyři z nich byly patrně vydány na území dnešního Německa, dvě další v oblasti Polska.

⁷³⁹ KHEWENHÜLLER, Ludwig Andreas von. *Pravidlo Wogenského Ržzení, Které Gá Hrabě KHEVENHILLER, Mému od Geho Cýsařské Milosti Neymilostiwěgic swěrenému Dragonůw Regimentu, s tim předpisugj, a odewssech bedliwě zachowati žádám*. Brno: Jakub Maxmilián Svoboda, 1733. Knihopis 14346.

⁷⁴⁰ ZLOBICKÝ, Josef Valentin. [*Článekové vojenství pro c. k. armádu*]. Wien: [s.n.], 1798. Knihopis 1789. Název publikace není dobový, jelikož v roce 1798 dosud neexistovaly „c. k.“ instituce, tedy ani „c. k. armáda“.

⁷⁴¹ HOŠEK, Jan. *Přednosti Stavu Wogenského*. Praha: Jan Beránek, 1799. Knihopis 3189.

⁷⁴² Srov. JUNGSMANN, J. *Historie literatury české*, s. 474.

Ostatní publikace byly vytištěny na 48 různých místech. V nadpoloviční většině z nich, konkrétně ve 25 městech, se vytisklo pouze po jedné knize tohoto žánru. Ačkoliv v 11 různých obcích bylo ve zkoumané době vyprodukováno vojenských příruček šest a více, jednalo se často o práci jediné tiskařské dílny, která proto nevypovídá o častější produkci daných manuálů v příslušné lokalitě, ale pouze o práci příslušného tiskaře, resp. i jeho pokračovatelů. Příkladem je pět tisků z dílny Jonase Saura (1591 – kol. 1633) a jeho nevlastního syna Johanna Sebastiana Medera (činný 1633–1635) v Ulmu, šest tisků Hieronyma Gallera (činný 1610–1627) v Oppenheimu, šest montbéliardských tisků Jacquese Foilleta (1554–1618/19) nebo devět drážďanských tisků navzájem provázaných jmény tiskařů Gimela Bergena staršího (1538 – kol. 1597/1600) a mladšího (činný kol. 1610–1637) a nakladatele Wolfganga Seyfferta (činný 1624–1659). V případě šesti spisů pocházejících z Hanau lze mluvit o jejich propojení osobou autora Johanna Jacoba von Wallhausen (kol. 1580–1627), který čtyři napsal a jeden přeložil, a zároveň osobou nakladatele Johanna Theodora de Bry a později Matthaeuse Meriana staršího (1593–1650), který se do rodiny Johanna Theodora přičlenil. De Bry vydal i některé Wallhausenovy oppenheimské a frankfurtské tisky.

V tomto ohledu se liší šest ženevských publikací, které vytiskly čtyři různé dílny, sedm norimberských spisů pocházejících od pěti tiskařů nebo osm štrasburských knih spojených se čtyřmi různými producenty. Z Kolína nad Rýnem – druhého nejčastějšího místa tisku studovaných knih – pochází 13 zkoumaných tisků, na nichž pracovali minimálně čtyři různí tiskaři.⁷⁴³ Od výše řečeného se však zcela lišilo tiskařské centrum, které v četnosti daných děl několikanásobně předčilo všechna ostatní. Ve Frankfurtu nad Mohanem, jednom z největších středisek knižního obchodu v Německu,⁷⁴⁴ bylo mezi roky 1550 a 1650 v řadě různých dílen vytištěno 95 vojenských příruček. Na produkci žánru se v tomto městě podílely známé rodiny Egenolffů, Feyerabendů, Wechelů, de Bry nebo Merianů, ale i mnohé další.

Ve střední Evropě ve zkoumané době žádné centrum tisku vojenských příruček nevzniklo. Publikace byly produkovány v řadě měst, mnohdy se jednalo o jediného zástupce daného žánru v určité dílně, jejíž záběr ovšem byl tematicky široký. Ačkoliv počet knih vytištěných ve Frankfurtu nad Mohanem byl několikanásobně vyšší než kdekoliv jinde ve zkoumaném regionu, nelze tuto skutečnost interpretovat jako zaměření frankfurtského knihtisku na militární

⁷⁴³ Spornou je otázka patřícího tiskaře, který souvisí pouze s publikací JUNGHANS, A. *KriegesOrdnung, zu Wasser vnd Landt*. Č. 33 v katalogu. Ve spise je zmíněn tiskař Heinrich Nettesheim (činný 1585–1598). Retrospektivní bibliografie však uvádějí Nikolause Schreiberu (činný 1562–1598), který vytiskl o rok starší vydání téhož díla (č. 30 v katalogu). Důvod k přiřazení díla k Schreiberovi se nepodařilo zjistit.

⁷⁴⁴ VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 277–278.

tisky, jelikož město bylo v dané době jedním z nejvýznamnějších středoevropských center knižní produkce i obchodu bez ohledu na literární žánry.

Ačkoliv zkoumaný region zaujímá širší část Evropy, naprostá většina studovaných vojenských příruček byla vytištěna v německém jazykovém okruhu. To je také důvodem faktu, že je většina daných děl jazykově německá.⁷⁴⁵ Někteří nakladatelé v západní části regionu si uvědomovali, že mezi řečmi využívanými ve vojenské praxi se významně uplatňovala také francouzština,⁷⁴⁶ a že publikováním děl ve francouzštině rozšíří okruh potenciálních zájemců. Vybraná díla proto vydávali vedle německé verze také ve francouzštině,⁷⁴⁷ případně realizovali dvojjazyčná francouzsko-německá vydání. Latina byla jazykem těch vojenských příruček, které byly směřovány především na čtenáře z řad učenců.⁷⁴⁸ Několik málo dalších titulů ve zkoumaném souboru bylo publikováno v italštině,⁷⁴⁹ v polštině⁷⁵⁰ a jediný v češtině.

Graf 2:

⁷⁴⁵ Srov. graf 2. Německých je 178 publikací ve zkoumaném souboru. Pokud započítáme i knihy dvojjazyčné, je jich celkem 184.

⁷⁴⁶ Srov. ANDRESOVÁ, K. Možnosti vojenského vzdělávání. V tisku.

⁷⁴⁷ Francouzských knih je v souboru 19, včetně dvojjazyčných francouzsko-německých je to 24 titulů. Jiné souběžně tištěné dvojjazyčné publikace se v souboru nenacházejí.

⁷⁴⁸ Čistě latinských je 12 spisů. Při započtení těch, jejichž jedna část je v latinském a druhá v jiném jazyce (němčině nebo polštině), jedná se celkem o 14 titulů.

⁷⁴⁹ Italských je šest děl.

⁷⁵⁰ Čtyři knihy jsou čistě polské, jedna je částečně polská a částečně latinská.

Na uvedené jazykové struktuře je vidět, že militární příručky v této době nebyly zaměřeny primárně na vzdělance, kteří při písemném sdílení informací využívali především latinu. Vojenské manuály bývaly tištěny po celé Evropě hlavně ve vernakulárních jazycích a v regionu střední Evropy se tak dělo nejčastěji v němčině.

10. Ilustrační aparát vojenských příruček

Vojenské příručky spadají do kategorie naučné literatury, jejíž běžnou součástí byl v raném novověku obrazový doprovod.⁷⁵¹ Většina vojenských manuálů vydaných ve střední Evropě v letech 1550–1650 byla ilustrovaná. Ze souboru 227 knih, který je v této práci zkoumán, neobsahuje žádné vyobrazení pouze 34 tisků, tedy necelá šestina.⁷⁵² Všechny ostatní knihy jsou opatřeny ilustracemi, které vznikly využitím tří různých grafických technik. Jedná se o dřevořezy, mědiryty a ilustrace složené z typografických značek. Z hlediska umístění a s ním související funkce lze tyto ilustrace rozdělit na úvodní, které se nacházejí na titulním listě nebo před ním, a na vyobrazení za titulním listem, které obvykle tvoří doprovod hlavnímu textu knihy.

Nejstarší z relevantních grafických technik je dřevořez, tedy technika tisku z výšky pomocí dřevěného štočku, který bylo možno zakomponovat do sazby a tisknout společně s textem. Technika byla v Evropě známa ještě před vynálezem knihtisku a s její pomocí vznikaly knižní ilustrace již v období inkunábulí, a to i v knižních militariích.⁷⁵³ Ve vojenských příručkách byly prostřednictvím dřevořezu zobrazovány mj. geometrické prvky, fortifikace a jejich části, zbraně a náboje, balistické nákresy, ukázky obsluhy zbraní, schémata vojenských táborů, portréty konkrétních osob i vyobrazení nekonkretizovaných důstojníků, úředníků a dalšího vojenského lidu, případně též žánrové výjevy s vojenskou tematikou.

Ačkoliv i mědiryt byl v Evropě znám již před knihtiskem, jako technika knižní ilustrace se prosazoval pomaleji. Jedná se o tisk z hloubky, který nebylo možné tisknout společně s vysázeným textem, ale bylo třeba ho vyrobit samostatně – v rytecké dílně na zvláštním grafickém lisu. Tato dílna mnohdy nebyla s tiskárnou přímo propojena a bylo třeba v ní práci objednat. Z tiskové formy navíc bylo možno získat menší množství otisků, než v případě dřevořezů. Výroba mědirytů proto byla nákladná a celou knihu prodražovala.⁷⁵⁴ Ve zkoumaném souboru knih pochází nejstarší vojenská příručka doprovázená mědiryty z roku 1565.⁷⁵⁵ Technika umožňovala větší propracování detailů. Její pomocí byla realizována všechna ilustrační témata zmíněná výše v souvislosti s dřevořezy, ale např. pohledy na pevnostní stavby, na jednotlivé fortifikační prvky nebo do vojenských táborů díky ní mohly být detailnější,

⁷⁵¹ Srov. VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 393–400.

⁷⁵² Nereflektuji zde většinu typů knižního dekoru. Jedinou výjimku představují bordury na titulních listech, které mnohdy ilustrativně přibližují obsah vojenských příruček podobně jako ryté titulní listy nebo frontispisy, tudíž se jim budu věnovat v podkapitole 10.2 *Úvodní ilustrace*. Srov. VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 202.

⁷⁵³ Základní informace k dřevořezu viz tamtéž, s. 220–224.

⁷⁵⁴ Základní informace k mědirytu viz tamtéž, s. 574–577.

⁷⁵⁵ FRONSBERGER, L. *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*. Č. 15 v katalogu.

než jaké by bylo možno vytvořit prostřednictvím dřevěného štočku. Kromě toho se pomocí mědirytu tiskly schematické formace vojáků při cvičení, na tažení nebo při bojovém střetu.

Takové ukázky různě velkých formací vojáků byly reprodukovány též posledním způsobem – prostřednictvím soustav typografických značek, kde každá značka symbolizovala obvykle jednoho vojáka.⁷⁵⁶ Tato technika byla nejlevnější, jelikož se vyobrazení tvořila z typografického materiálu, který tiskárna již vlastnila. Sazeč však musel vysázet požadovaný výjev dle zadání a nekládal do sazby již připravený kompaktní štoček, jako tomu bylo v případě dřevořezu. Ve zkoumaném souboru knih byl tento typ ilustrace použit poprvé roku 1594.⁷⁵⁷ Technika byla využívána vedle dřevořezů a mědirytů ještě po třicetileté válce. I levné vojenské příručky tištěné v druhé polovině 17. století leckdy obsahovaly tento typ ilustrací, který výrobu knihy neprodražoval.⁷⁵⁸ Využití typografických značek pro vznik obrazového doprovodu však nebylo motivováno pouze finančně, ale též příhodností pro realizaci schematických vyobrazení. Některé vojenské příručky, jimiž se tato práce zabývá, obsahovaly všechny tři uvedené typy ilustrací, tedy vedle ilustrací z typografických značek i dřevořezů a mědirytů.⁷⁵⁹

10.1 Ilustrace v hlavním textu

Vyobrazení související s hlavním textem vojenských příruček lze rozdělit do čtyř skupin z hlediska jejich souvislosti s výkladem. První z nich představují ilustrace naukové, které obrazovou složkou doplňují problematiku řešenou v textu. Jakožto nejběžnějšímu typu ilustrací tohoto žánru se jim budu detailněji věnovat níže.

Druhou skupinou jsou ilustrace asociativní, jejichž téma je sice vojenské, ale nesouvisí přímo s problematikou, kterou řeší příslušný text. Jedná se obvykle o dřevořezové štočky, které jsou umístěny v textu, případně o ilustrace na titulních stranách, které mohly být realizovány i prostřednictvím mědirytu. Nejčastěji byly takto využívány štočky zobrazující bitevní střet – bez ohledu na to, zda se ho účastnili válečníci raně novověcí, nebo třeba antičtí. Lze předpokládat, že se zpravidla jednalo o druhotné využití štočků, které tiskárna vlastnila díky svým předchozím projektům, a do sazby nového tisku je zakomponovala pro jejich tematickou příbuznost. Tyto ilustrace nejsou v rámci zkoumaného souboru knih příliš běžné, častěji se vyskytují ve vojenských příručkách z 16. století, v nichž ještě dominovaly

⁷⁵⁶ Ukázka této techniky je zařazena jako ilustrace 15 v *Příloze 6* v této práci.

⁷⁵⁷ DU BELLAY, G. [= FOURQUEVAUX, R.]. *Kriegs Regiment*. Č. 38 v katalogu.

⁷⁵⁸ Srov. ANDRESOVÁ, K. – RUSAKOVSKIJ, O. *Conflict*. V tisku.

⁷⁵⁹ Např. DILICH, W. *Kriegsbuch*. Č. 70 v katalogu.

dřevořezové ilustrace nad mědirytovými. Příkladem využití tohoto typu ilustrace v knižním bloku mohou být některá vyobrazení v knize *Beschreibung einer Kriegsordnung zu Roß und Fueß* Daniela Wintzenbergera (činný 1577–1591),⁷⁶⁰ v případě titulních ilustrací, které byly tímto způsobem realizovány častěji, se jedná např. o některá vydání anonymního dělostřeleckého *Büchsenmeistere*.⁷⁶¹

Ilustrace z třetí skupiny se ve zkoumaných knihách objevují jen výjimečně: Jedná se o vyobrazení, jejichž námět s textem vůbec nesouvisí. Jde o menší dřevořezové štočky, které byly do sazby zakomponovány ve funkci vinět, aby na tiskové straně nevznikl nepotištěný prostor. Řešily tak dobový *horror vacui*, kvůli němuž tiskař odmítal nechat část strany prázdnou.⁷⁶² Vzácným příkladem takového výjevu, který se na stránkách vojenských příruček objevuje jen zřídka, je anonymní *Scola militaris exercitationis* z roku 1619.⁷⁶³

Specifickou skupinu ilustrací, jimiž jsou některé ze zkoumaných knih opatřeny, představují portréty, které zobrazují většinou autory, adresáty dedikací nebo osoby zmíněné v textu – panovníky či učence. Realizovány byly prostřednictvím dřevořezu nebo mědirytu. Kvalitativně se jedná o širokou škálu vyobrazení od jednoduchých, drobných dřevořezových štočků, které obvykle zobrazují panovníky, po detailně propracované mědiryty zpodobňující obvykle autory či adresáty dedikací, které bývaly umístovány za titulní list. Příkladem prvního zmíněného typu jsou dřevořezy císařů Maxmiliána I. Habsburského a Karla V. Habsburského ve Wintzenbergerově *Beschreibung einer Kriegsordnung zu Roß und Fueß*⁷⁶⁴ nebo vyobrazení španělského krále Filipa Habsburského v knize *Kriegesordnung* Adama Junghanse (činný 1589).⁷⁶⁵ Příkladem druhého typu je mědiryt pevnostního stavitele Daniela Specklina (1536–1589) v jeho knize *Architectura von Vestungen*,⁷⁶⁶ který signoval Johann Theodor de Bry (1561–1623), nebo portrét vojevůdce Giorgia Basty (1550–1606?) v jeho spisu *Le maistre du camp general*.⁷⁶⁷

Na začátku této podkapitoly byly již krátce zmíněny naukové ilustrace jako nejčastější typ vyobrazení v dobových vojenských příručkách. Z grafického hlediska mohly být realizovány

⁷⁶⁰ WINTZENBERGER, D. *Beschreibung einer Kriegsordnung zu Roß vnd Fueß*. Č. 29 v katalogu. Např. ilustrace lodi, která patrně zajišťuje zásobování a nesouvisí tedy s válečnictvím, u kapitoly *Folget die Schiffordnung* na s. [40a]. Viz ilustraci 16 v *Příloze 6* v této práci.

⁷⁶¹ Např. vydání z roku 1550 je na titulním listě opatřeno dřevořezem nespécifikované antické válečné scény. Srov. *Büchsenmeistere*. Č. 1 v katalogu.

⁷⁶² VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 371–372.

⁷⁶³ *SCOLA MILITARIS EXERCITATIONIS*. Č. 134 v katalogu. Viz ilustraci 17 v *Příloze 6* v této práci.

⁷⁶⁴ WINTZENBERGER, D. *Beschreibung einer Kriegsordnung zu Roß vnd Fueß*. Č. 29 v katalogu, s. [19a] a [26b].

⁷⁶⁵ JUNGHANS, A. *Kriegesordnung, zu Wasser vnd Landt*. Č. 30 v katalogu.

⁷⁶⁶ SPECKLIN, D. *ARCHITECTVRA Von Vestungen*. Č. 55 v katalogu, s. [3b].

⁷⁶⁷ BASTA, G. *LE MAISTRE DV CAMP GENERAL*. Č. 113 v katalogu, s. [1b].

prostřednictvím dřevořezů a mědirytů, nebo na rozdíl od všech ostatních skupin ilustrací také prostřednictvím typografických značek.⁷⁶⁸ Z tematického hlediska zde lze sledovat několik častých námětů, které budou v následujících odstavcích představeny spolu s příklady jejich výskytu.

Vedle portrétů konkrétních osob, o nichž bylo krátce pojednáno výše, vojenské manuály často obsahovaly také vyobrazení osob nekonkretizovaných. Obvykle měly reprezentovat určitou sociální skupinu – vojáky sloužící u jednotlivých zbraní, držitele různých hodností nebo úřadů, příslušníky trénu atp. Zobrazovány byly samostatně i ve skupinách. Jejich ilustrace byly častější v 16. století, realizovány byly obvykle prostřednictvím dřevořezu. K nejtypičtějším příkladům patří ilustrace Josta Ammana (1539–1591) doprovázející vojenské příručky Leonhardta Fronsbergera (kol. 1520–1575), především jeho mnohokrát vydaný *Kriegsbuch*.⁷⁶⁹ Byly otiskovány jako doprovod kapitol o jednotlivých úřadech a hodnostech, jejichž držitelé měli být na těchto ilustracích zobrazeni. Podobné ilustrace, jejichž štočky jsou datovány do 40. a 50. let 16. století, doprovázejí vojenské kompendium Reinharda Solmse (1491–1562).⁷⁷⁰

V průběhu celého období, na něž se tato práce zaměřuje, se v militárních příručkách vyskytovaly ilustrace zobrazující zbraně, zbroje a munici. V případě dělostřeleckých manuálů se zpočátku jednalo především o ilustrace pyrotechniky, k nimž se později připojila vyobrazení kulí, děl (včetně průřezů hlavněmi) a příslušenství potřebného k ovládní těchto zbraní. Rané ilustrace pyrotechniky lze nalézt již v anonymní příručce *Büchsenmeisterei* – a to ve všech jejích vydáních mezi roky 1550 a 1597.⁷⁷¹ Ukázky veškerého potřebného vybavení dělostřelce se pak nacházejí především v mladších spisech Johanna Jacoba von Wallhausen (kol. 1580–1627),⁷⁷² Diega Ufana (zemř. 1613)⁷⁷³ nebo Josepha Furtttenbacha (1591–1667).⁷⁷⁴

Výzbroj a výstroj pěších a jízdních vojáků byla nejčastěji zobrazována v knihách vojenského umění. Jednalo se buď o ilustrace samostatných kusů vybavení, jako tomu bylo v případě Wallhausenova *Kriegskunst zu Fuss*,⁷⁷⁵ nebo o vyzbrojené a vystrojené vojáky. Některé knihy

⁷⁶⁸ Viz ilustrace 13–15 v *Příloze 6* v této práci.

⁷⁶⁹ Souborně poprvé vydáno jako FRONSBERGER, L. *Kriegßbuch*. Č. 20–22 v katalogu. Ukázky Ammanových dřevořezů lze vidět na ilustracích 23 a, b v *Příloze 6* v této práci.

⁷⁷⁰ REINHARD I. – KLEEF, F. van. *Das erst [-acht] Büch. Dises Buch vnd Kriegs beschreibung ist vermelden vnd berichten einer guten ordentlichen Kriegsregierung*. Č. 8 v katalogu.

⁷⁷¹ Č. 1, 2, 9, 18, 27 a 50 v katalogu. Jednalo se o ilustrace převzaté ze starší knihy PREUSS, J. *Ordnung, Namen unnd Regiment alles Kriegs volcks*. Straßburg: Christian Egenolff, 1530. USTC 681643. Viz ANDRESOVÁ, K. *A Bestseller Among Artillery Handbooks*, s. 1–27.

⁷⁷² WALLHAUSEN, J. J. von. *Archiley Kriegskunst*. Č. 119 v katalogu.

⁷⁷³ Poprvé ve střední Evropě vydáno jako UFANO, D. *Archeley*. Č. 91 v katalogu.

⁷⁷⁴ Např. FURTTENBACH, J. *HALINITRO-PYROBOLIA*. Č. 166 v katalogu. Ukázky z jeho díla *Büchsenmeisterei-Schul* (č. 212 v katalogu) lze vidět na ilustraci 3b v *Příloze 6* v této práci.

⁷⁷⁵ Poprvé vydáno jako WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu, ilustrace [1].

oba typy vyobrazení kombinovaly – např. Wallhausenovo *Kriegskunst zu Pferdt*⁷⁷⁶ nebo *Kriegsregeln deß Ritters Ludovica Melziho* (1558/67–1617).⁷⁷⁷

S problematikou zbraní souvisí také jejich používání, které bývalo od okamžiku vydání *Wapenhandelinghe*⁷⁷⁸ Jacquese de Gheyn (kol. 1565–1629) zobrazováno prostřednictvím sérií dřevořezů nebo rytin jednotlivých kroků při jejich ovládní.⁷⁷⁹ Tyto ilustrace se zpravidla věnovaly obsluze zbraní pěchoty. Na ilustrátora Gheyna navázali další, kteří vytvářeli obrazový doprovod pro Wallhausena v jeho *Kriegskunst zu Fuss*,⁷⁸⁰ nebo později pro Hanse Conrada Lavatera (1609–1703) v jeho *Kriegs-Büchlein*.⁷⁸¹

Na pomezí naukových a asociativních ilustrací se nacházejí jednotlivé výjevy zobrazující ovládní zbraní. Nejedná se o celé soubory postupných kroků při jejich používání, proto je jejich naučná funkce omezená, případně zcela chybí. Obvykle se vyskytovaly v dělostřeleckých příručkách, např. v knize *Büchsenmeisterey* Christopha Dambacha (činný 1608–1615).⁷⁸²

Tématem, které představovalo určitou nadstavbu nad ovládním zbraní, bylo vojenské cvičení. Vyobrazení výcviku jednotlivců i různě velkých jednotek doprovázela knihy vojenského umění. Vedle řady Wallhausenových spisů se jednalo též o *Kriegs Kunst* Laurentia a Troupitzen⁷⁸³ nebo o ukázky střetů různě vybavených dvojic vojáků v *Il governo della cavalleria leggiera* od Giorgia Basty.⁷⁸⁴ Zatímco cvičení jednotlivců bylo ilustrováno obvykle prostřednictvím mědirytu nebo méně často dřevořezu, na znázornění cvičení jednotek se využívaly též soustavy typografických značek, které představovaly jednotlivé osoby v příslušné formaci – např. v knize Mořice Hesensko-Kasselského (1572–1632) *Instruction*⁷⁸⁵ nebo v anonymním spise *Scola militaris*.⁷⁸⁶ Vedle toho byly formace vojáků při cvičení ilustrovány pomocí mědirytu např. ve Wallhausenově *Kriegskunst zu Fuss*.⁷⁸⁷

⁷⁷⁶ První vydání: týž. *Kriegskunst zu Pferdt*. Č. 109 v katalogu, ilustrace č. 2, 9–11.

⁷⁷⁷ MELZI, L. *KriegsRegeln*. Č. 161 v katalogu, ilustrace č. 1–3.

⁷⁷⁸ První nizozemská vydání: GHEYN, J. de. *Wapenhandelinghe Van Roers, Mvsqvetten, Ende Spiessen*. USTC 1013570; týž. *Wapenhandelinghe Van Roers, Mvsqvetten, Ende Spiessen*. USTC 1031313. První vydání ve střední Evropě: týž. *Waffenhandlung Von den Röhren, Mußquetten vnd Spiessen*. Č. 77 v katalogu.

⁷⁷⁹ Viz ilustraci 14 v Příloze 6 v této práci.

⁷⁸⁰ WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu.

⁷⁸¹ LAVATER, H. C. *Kriegs-Büchlein*. Č. 215 v katalogu.

⁷⁸² První vydání: DAMBACH, Ch. *Büchsenmeisterey*. Č. 76 v katalogu.

⁷⁸³ První vydání: TROUPITZEN, L. a. *Kriegs Kunst*. Č. 187 v katalogu.

⁷⁸⁴ První vydání ve střední Evropě: BASTA, G. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Č. 83 v katalogu.

⁷⁸⁵ MORITZ. *Instruction*. Č. 58 v katalogu. Viz ilustraci 15 v Příloze 6 v této práci.

⁷⁸⁶ *SCOLA MILITARIS EXERCITATIONIS*. Č. 134 v katalogu.

⁷⁸⁷ WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu.

Bitevní a pochodové formace představují další skupinu ilustrací, které mohly doprovázet spisy o vojenském umění.⁷⁸⁸ Někdy se podobaly schematickým znázorněním výcviku jednotek – v tom případě byly složeny z typografických značek nebo provedeny mědirytem, výjimečně i dřevořezem. Příkladem knihy obsahující schematické ilustrace formací prostřednictvím dřevořezu je *Bellona* Zacharia Krammera von Heydeck (činný 1625),⁷⁸⁹ pomocí mědirytu byly ilustrace vytvořeny kromě Wallhausenových knih také v příručce *Tyrocinium* Bartolomea Pellicciariho (zemř. kol. 1622),⁷⁹⁰ kde se ovšem nacházely i obdobné ilustrace z typografických značek. Tento nejméně finančně nákladný typ ilustrací se využíval též u mladších knih žánru, např. v příručce *Principes et fondements* Gamaliela de la Tour (činný 1633–1634).⁷⁹¹ Druhou variantu ilustrací bitevních a pochodových formací představují detailnější výjevy zobrazující vojáky, a nejen tedy jejich zástupné symboly. Zařazeny byly např. do Bastovy knihy *Il maestro di campo generale*.⁷⁹²

Aplikace bitevních formací v rámci ozbrojených střetů s nepřítelem byla zobrazována pomocí schematických ilustrací nebo detailnějších mědirytových vyobrazení, která se objevovala výrazně častěji. Lze je vidět např. v Bastově *Il governo della cavalleria leggiera*⁷⁹³ nebo ve Wallhausenově *Kriegskunst zu Pferdt*.⁷⁹⁴

Vedle ilustrací zbraní, jejich ovládnutí a kooperace vojáků v rámci jednotek byly časté i další typy výjevů. Jejich ráz byl obvykle technický, souvisely s fortifikacemi, dělostřelectvím nebo vojenskou matematikou. Jako úvod některých knih vojenské matematiky nebo pevnostního stavitelství byl zařazen obsáhlý text, jehož cílem bylo shrnout základy matematiky. V souvislosti s výkladem principů geometrie byla někdy prostřednictvím dřevořezu nebo mědirytu reprodukována schémata zobrazující základní geometrické obrazce, jako tomu bylo v případě spisu *Architectura von Vestungen* Daniela Specklina,⁷⁹⁵ *La guide des fortifications* Clauda Flamanda (1570–1626)⁷⁹⁶ nebo *Mathesis militaris, oder Kriegs Mathematic* Ambrosia Rhodia (1577–1633).⁷⁹⁷

⁷⁸⁸ Viz např. ilustrace 2b, 6b v *Příloze 6* v této práci.

⁷⁸⁹ HEYDECK, Z. K. von. *BELLONA*. Č. 160 v katalogu.

⁷⁹⁰ PELLICCIARI, B. *TYROCINIVM*. Č. 105 a 106 v katalogu.

⁷⁹¹ LA TOUR, G. de. *PRINCIPES ET FONDEMENTS de l'Art Militaire*. Č. 189 v katalogu.

⁷⁹² První střeoevropské vydání: BASTA, G. *Il Maestro di Campo Generale*. Č. 112 v katalogu.

⁷⁹³ První vydání ve střední Evropě: BASTA, G. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Č. 83 v katalogu.

⁷⁹⁴ První vydání: WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Pferdt*. Č. 109 v katalogu.

⁷⁹⁵ První vydání: SPECKLIN, D. *ARCHITECTVRA Von Vestungen*. Č. 31 v katalogu.

⁷⁹⁶ První střeoevropské vydání: FLAMAND, C. *LA GVIDE DES FORTIFICATIONS*. Č. 49 v katalogu.

⁷⁹⁷ První vydání: RHODIUS, A. *AMBROSII RHODII MEDICI AC MATHEMATICI, MATHESIS MILITARIS*. Č. 151 v katalogu.

Mezi ilustrace technického rázu patří též balistické nákresy, které doprovázely obvykle dělostřelecké příručky, jako třeba *Büchensmeisterei* Franze Joachima Brechtela (1554–1593)⁷⁹⁸ nebo Wallhausenovo *Archiley Kriegskunst*.⁷⁹⁹ Někdy se nacházely též ve všeobecně pojatých manuálech, např. v knihách Leonhardta Fronsbergera.⁸⁰⁰

S technickým aspektem vojenské vědy souvisejí též ilustrace měřidel a dalších pomůcek užívaných mj. k výměře vojenských táborů či opevňovacích staveb, jaké lze nalézt ve *Fünff Bücher von Vestung Bauwen* Bonaiuta Loriniho (1540–1610)⁸⁰¹ nebo ve druhém díle *Manuale architecturae militaris* Georga Andream Böcklera (1617–1687).⁸⁰² V týchž fortifikačních příručkách se také vyskytovala vyobrazení dalších původně nevojenských pracovních nástrojů, mezi něž patřilo stavební náčiní. Ilustrace měřidel ráží a velikosti munice se nacházejí především v dělostřeleckých spisech, jako třeba v Dambachově *Büchsenmeisterei*⁸⁰³ nebo ve Furttenbachově *Halinitro-pyrobolia*.⁸⁰⁴

Témata poslední skupiny naukových ilustrací souvisejí s vojenskými stavbami. Mezi nimi jsou nejobvyklejší vyobrazení pevností nebo jejich částí, případně též dalších opevňovacích prvků, jako třeba gabionů nebo tzv. španělských jezdců.⁸⁰⁵ Jednalo se o nejčastější ilustrace fortifikačních příruček, avšak vyskytovaly se i ve všeobecně pojatých publikacích ze skupin vojenských správních manuálů nebo knih o vojenském umění.⁸⁰⁶ Tato vyobrazení byla realizována prostřednictvím mědirytu i dřevořezu, ale teprve díky technice mědirytu bylo možno postihnout detaily, které by při otisku dřevěného štočku nevynikly.

Vedle technických vyobrazení fortifikací a jejich dílčích prvků byly do knih pevnostního stavitelství, vojenské správy i vojenského umění méně často zařazovány též dřevořezové nebo mědirytové ilustrace obléhání pevností a obcí. Tyto ilustrace někdy stály na pomezí naukových a asociativních, jelikož výjevy, které zobrazovaly, v některých případech nebyly samy o sobě naučné, ale pouze dokreslovaly v textu rozebíranou problematiku obléhání a obrany opevněných lokalit. Takovéto ilustrace se ve formě dřevořezů i mědirytů nacházejí např. v publikaci *Kriegsbuch* Leonhardta Fronsbergera.⁸⁰⁷ Asociativní dřevořezy obléhání lze nalézt

⁷⁹⁸ První vydání: BRECHTEL, F. J. *Büchsenmeisterei*. Č. 35 v katalogu.

⁷⁹⁹ WALLHAUSEN, J. J. von. *Archiley Kriegskunst*. Č. 119 v katalogu.

⁸⁰⁰ Např. FRONBERGER, L. *Kriegßbuch. Ander Theyl*. Č. 20 v katalogu.

⁸⁰¹ První německé vydání: LORINI, B. *Fünff Bücher Von Vestung Bauwen*. Č. 71 v katalogu.

⁸⁰² BÖCKLER, G. A. *MANUALE ARCHITECTURAE Militaris. Ander Theil*. Č. 222 v katalogu.

⁸⁰³ První vydání: DAMBACH, Ch. *Büchsenmeisterei*. Č. 76 v katalogu.

⁸⁰⁴ FURTTENBACH, J. *HALINITRO-PYROBOLIA*. Č. 166 v katalogu.

⁸⁰⁵ Viz ilustrace 4b (opevnění) a 13 (španělský jezdec) v *Příloze 6* v této práci.

⁸⁰⁶ Nacházely se takřka ve všech knihách pevnostního stavitelství, jimž se tato práce věnuje.

⁸⁰⁷ První vydání celého díla: FRONBERGER, L. *Kriegßbuch*. Č. 20–22 v katalogu.

v knihách Daniela Wintzenbergera⁸⁰⁸ a Adama Junghanse.⁸⁰⁹ Naukové mědiryty zobrazující ostřelování pevnosti se nacházejí např. v knize *Il maestro di campo generale* Giorgia Basty.⁸¹⁰

Poslední z obvyklých ilustrací zařazovaných do vojenských příruček byla vyobrazení vojenských táborů. Mohlo se jednat o jednoduchá dřevořezová schémata, která podávala informaci o ideální struktuře tábora, ale také o propracované mědiryty, které zobrazovaly každodenní život uvnitř vojenského ležení. Příklady jednoduchých schémat lze vidět např. v knize *Kriegs Regiment* vydané pod jménem Guillaumea du Bellay (1491–1543),⁸¹¹ detailní mědiryty jsou součástí Fronsbergerových spisů nebo některých z Wallhausenových příruček.⁸¹²

Další typy ilustrací naukového charakteru byly pro raně novověké vojenské příručky méně typické. Např. ve spise *Defensio patriae* Johanna Jacoba von Wallhausen je vyobrazeno vydávání zbraní rekrutům před mustruňkem.⁸¹³ V knize *Kriegesordnung* Adama Junghanse se v souvislosti s výkladem o významu příslušného gesta nachází ilustrace ruky připravené ke složení přísahy.⁸¹⁴ Kompendium Reinharda Solmse obsahuje otištěné hrací karty s vojenskou tematikou.⁸¹⁵ V knize Wendelina Hiplera (činný 1592–1593) se nacházejí vyobrazení vojenských vynálezů.⁸¹⁶

Ilustrace militárních příruček nebyly vždy nově navrhovány a řezány pro každou edici. Běžně docházelo k opakovanému využití dřevořezových štočků i mědirytových desek pro další vydání téhož díla, případně méně často pro vydání jiné knihy. Běžná byla též výroba kopie starších štočků nebo mědirytových desek. To se týkalo jak vyobrazení v hlavním textu, tak titulních ilustrací. V 16. století nebylo výjimečné ani opakované využití dřevořezového štočku v rámci téže vojenské knihy, jako třeba ve spisu Adama Junghanse *Kriegesordnung*, v němž byly některé dřevořezy otištěny dokonce třikrát.⁸¹⁷

Ilustrace v hlavním textu vojenských příruček byly zpočátku výhradně dřevořezové, ale již roku 1565 se ve střední Evropě vedle nich začaly objevovat mědiryty.⁸¹⁸ Ilustrace z typografických značek byla do středoevropské militární příručky prvně otištěna roku 1594.⁸¹⁹

⁸⁰⁸ WINTZENBERGER, D. *Beschreibung einer KriegsOrdnung zu Roß vnd Fueß*. Č. 29 v katalogu.

⁸⁰⁹ První vydání: JUNGHANS, A. *KriegesOrdnung, zu Wasser vnd Landt*. Č. 30 v katalogu.

⁸¹⁰ První středoevropské vydání: BASTA, G. *Il Maestro di Campo Generale*. Č. 112 v katalogu.

⁸¹¹ DU BELLAY, G. [= FOURQUEVAUX, R.]. *Kriegs Regiment*. Č. 38 v katalogu.

⁸¹² Např. WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu; též. *Kriegskunst zu Pferdt*. Č. 109 v katalogu.

⁸¹³ WALLHAUSEN, J. J. von. *DEFENSIO PATRIAE*. Č. 147 v katalogu.

⁸¹⁴ Poprvé vydáno jako: JUNGHANS, A. *KriegesOrdnung*. Č. 30 v katalogu. Viz ilustraci 5b v Příloze 6 v této práci.

⁸¹⁵ REINHARD I. – KLEEF, F. van. *Das erst [-acht] Büch. Dises Buch vnd Kriegs beschreibung ist vermelten vnd berichten einer guten ordentlichen Kriegsregierung*. Č. 8 v katalogu.

⁸¹⁶ HIPLER, W. *Extract, vnnnd kurtzer Aufzug des Büchleins*. Č. 36 v katalogu.

⁸¹⁷ První vydání: JUNGHANS, A. *KriegesOrdnung, zu Wasser vnd Landt*. Č. 30 v katalogu.

⁸¹⁸ FRONSBERGER, L. *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*. Č. 15 v katalogu.

⁸¹⁹ DU BELLAY, G. [= FOURQUEVAUX, R.]. *Kriegs Regiment*. Č. 38 v katalogu.

Ze zkoumaného souboru 227 knih jich 179 obsahovalo alespoň jednu ilustraci v hlavním textu. Některé spisy obsahovaly obrazový doprovod realizovaný jen jednou grafickou technikou, zatímco v dalších se jednalo o kombinaci většího počtu technik. V 95 spisech je hlavní text doprovázen dřevorezy, ve 113 mědiryty a ve 30 ilustracemi z typografických značek. Mědiryt se tedy stal nejčastější grafickou technikou ilustrace vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě mezi roky 1550 a 1650; alespoň jeden byl zařazen do většiny těchto knih. Vojenské manuály obvykle obsahovaly jako doprovod hlavního textu větší množství ilustrací, často alespoň 15, některé však i výrazně větší množství – výjimečně dokonce více než 300.⁸²⁰

10.2 Úvodní ilustrace

Vedle obrazového doprovodu souvisejícího s hlavním textem bylo značné množství vojenských příruček opatřeno též úvodní ilustrací. Jedná se o 144 ze zkoumaných 227 spisů, tedy takřka dvě třetiny tohoto souboru knih. Úvodní ilustrace byly realizovány prostřednictvím dřevorezu nebo mědirytu. Vojenské příručky, které jsou v této práci zkoumány, mohly být opatřeny jedním z pěti typů úvodních ilustrací: dřevorem otištěným na titulním listu, mědirytem otištěným na titulním listu, mědirytovou bordurou na titulním listu, mědirytovým titulním listem⁸²¹ nebo mědirytovým frontispisem před titulním listem.⁸²² Funkce úvodních ilustrací nebyla jen estetická, ale též komerční – ozvláštněná titulní strana měla vzbudit zájem kupců. Téma příslušných vyobrazení někdy s knihami souvisí úzce, protože přibližuje obsah díla obrazovou formou, jindy je vazba mezi textem a úvodní ilustrací volná. Tato vazba do určité míry závisí i na užití grafické technice. Úvodní ilustrace jsou zpravidla asociativní, výjimečně lze některou označit za naukovou.⁸²³

Nejranějším typem úvodní ilustrace byl titulní dřevorez.⁸²⁴ Jedná se o dřevorezový výjev natištěný na titulní stranu obvykle společně s typograficky vyvedenými názvovými a nakladatelskými údaji, které bývají umístěny nad ním nebo pod ním. Titulní dřevorezy

⁸²⁰ Nejnižší počet, pouhé 1–4 ilustrace, se nacházejí v 27 zkoumaných knihách. Dalších 41 titulů obsahuje 5–14 ilustrací, 61 knih obsahuje 15–49 ilustrací a do 49 spisů je zařazeno 50 nebo více ilustrací. Největší množství ilustrací (339 mědirytů) se ve zkoumaném souboru knih nachází ve spise DILICH, W. *PERIBOLOGIA*. Č. 203 a 205 v katalogu.

⁸²¹ Ten mohl, ale také nemusel být doplněn typografickým titulním listem, který byl někdy zařazen za něj. Více k tomuto fenoménu níže.

⁸²² Většinou uvedených typů úvodních ilustrací – rytými titulními listy, frontispisy, bordurami i mědiryty na titulních stranách raně novověkých děl naukové povahy (a tedy i vojenských příruček) se v posledních letech zabýval např. REMMERT, V. *Widmung, Welterklärung und Wissenschaftslegitimierung*.

⁸²³ Ve zkoumaném souboru knih se nachází jediná – frontispis spisu FURTTENBACH, J. *ARCHITECTURA MARTIALIS*. Č. 171 v katalogu. Více k této úvodní ilustraci níže.

⁸²⁴ K titulnímu dřevorezu detailněji: VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 929–931. Jeho ukázky jsou zařazeny jako ilustrace 5a, 18 v *Příloze 6* v této práci.

doprovázely tisky již v 15. století. Z vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě mezi roky 1550 a 1650 bylo celkem 35 knih opatřeno titulním dřevořezem. Většina z nich (28) ilustrovala vojenské příručky vydané v druhé polovině 16. století. V letech 1550–1600 se jednalo o nejčastější typ úvodní ilustrace tohoto žánru, jelikož jí byla opatřena polovina všech militárních knih ze zkoumaného souboru. Titulní dřevořezy obvykle vizuálně přibližují obsah knihy, kterou doprovázejí. Dělostřeleckou knihu tak většinou uvádí vyobrazení dělostřelců obsluhujících zbraň, fortifikační spis schéma pevnosti a knihu o vojenské správě obrázek skupiny vojáků na tažení nebo válečná scéna. Výjimečně byl jako titulní dřevořez využit portrét⁸²⁵ nebo symbolický výjev – např. vyobrazení bohyně Victorie na hromadě poražených ve Fronsbergerově *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*.⁸²⁶ Štočky titulních dřevořezů byly opakovaně používány nejen v nových vydáních týchž děl, ale někdy také v odlišných spisech. Např. do titulního listu anonymní knihy *Scola militaris exercitationis* je zakomponován dřevořez důstojníka,⁸²⁷ který byl již o třicet let dříve otištěn v Junghansově spisu *Kriegesordnung*.⁸²⁸

Funkce titulního mědirytu a jeho implementace do titulní strany jsou podobné jako v případě dřevořezu. Rozdílem je, že titulní stranu obsahující typografický text a zároveň mědiryt bylo nutné tisknout postupně na dvou různých lisech. Titulní mědiryty se začaly objevovat na konci 15. století, tedy později než titulní dřevořezy.⁸²⁹ V rámci středoevropské produkce vojenských příruček se tento typ úvodní ilustrace poprvé objevil až roku 1603 v publikaci *Ander Tractat der Mechanischen Instrumenten*, jejímž autorem byl Levinus Hulsius (1546–1606).⁸³⁰ Mědiryty na titulním listě se zdaleka nerozšířily tolik jako dřevořezy ve stejné funkci, v celém zkoumaném souboru knih se jich nachází pouze 11. Jejich téma vždy souvisí se zaměřením příslušné knihy.⁸³¹ Mezi autory příslušných knih patřili pouze čtyři muži, vedle Hulsia ještě Pietro Sardi (1559–1638),⁸³² Simon Stevin (1548–1620)⁸³³ a Martin Eylend (činný 1624).⁸³⁴

⁸²⁵ Např. v knize FLAMAND, C. *LA GVIDE DES FORTIFICATIONS ET CONDVIITE MILITAIRE*. Č. 49 v katalogu. Portrétovanou osobou byl patrně autor spisu.

⁸²⁶ Např. v knize FRONBERGER, L. *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*. Č. 15 v katalogu.

⁸²⁷ *SCOLA MILITARIS EXERCITATIONIS*. Č. 134 v katalogu.

⁸²⁸ Poprvé vydáno jako JUNGHANS, A. *KriegesOrdnung, zu Wasser vnd Landt*. Č. 30 v katalogu.

⁸²⁹ K titulnímu mědirytu detailněji: VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 932–933.

⁸³⁰ HULSIUS, L. *Ander Tractat Der Mechanischen Instrumenten*. Č. 65 v katalogu.

⁸³¹ Jedná se většinou o fortifikační díla.

⁸³² Jeho dílo bylo ve střední Evropě poprvé vydáno jako: SARDI, P. *Corona Imperialis Architecturae militaris*. Č. 148 v katalogu.

⁸³³ Jedná se o dva jeho spisy: STEVIN, S. *Festung-Bawung*. Č. 74 a 154 v katalogu; týž. *Wasser-Baw*. Č. 177 v katalogu.

⁸³⁴ Poprvé vydáno jako: EYLEND, Martin. *Compendium Artis fortificatoriae plané aureum*. Č. 156 v katalogu; týž. *Modus Artis fortificatoriae Belgicus*. Č. 157 v katalogu.

Dílo žádného jiného autora vojenské příručky v době a oblasti, na něž se tato práce zaměřuje, titulním mědirytem opatřeno nebylo.

Typem úvodní ilustrace, který zdobí celou titulní stranu, je bordura, tedy dekorativní forma zarámování typografické informace.⁸³⁵ Mědirytová bordura je nejčastějším typem úvodní ilustrace vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě mezi roky 1550 a 1650. Opatřeno jí je 71 ze zkoumaných knih, tedy takřka třetina z celého souboru. Bordura rámuje vysázené názvové, případně i nakladatelské údaje knihy. Nakladatelské údaje jsou ovšem někdy samostatně umístěny v menším poli ve spodní části strany, do něž mohly být vyryty jako součást bordury,⁸³⁶ nebo otištěny pomocí sazby textu.⁸³⁷ Do horní části bordury je v některých případech vyryt začátek názvu knihy, pro niž byla bordura určena.⁸³⁸

Nejstarší středoevropskou příručkou opatřenou bordurou na titulním listě byla roku 1589 publikace Daniela Specklina *Architectura von Vestungen*.⁸³⁹ Bordurou byly opatřeny pouze publikace větších formátů – foliové nebo kvartové. Takřka polovina z těchto knih se věnuje dobovému vojenskému umění,⁸⁴⁰ bordury se však poměrně často vyskytují též na titulních stranách dělostřeleckých a fortifikačních spisů.⁸⁴¹ Vazba mezi obsahem knihy a obrazovými prvky bordury je obvykle poměrně úzká. Výjevy buď přímo odkazují k tématu knihy, nebo symbolicky připomínají problematiku vojenství a příbuzných věd. Děje se tak prostřednictvím panoplí a souborů dalších souvisejících předmětů nebo pomocí postav antických bohů a hrdinů, které s těmito obory souvisejí (např. Mars, Athéna nebo Héraklés) či personifikací věd a relevantních principů (např. Geometrie, Fortuna, Victoria). Výjimečně se téma bordury liší, jako v případě Wallhausenovy knihy *Defensio patriae*, kde bordura obsahuje motivy Svaté říše římské, rodu Habsburků a s nimi spojených ctností.⁸⁴² I tato bordura však jednoznačně odkazuje k obsahu knihy, která je zaměřena na obranu vlasti – v tomto případě Svaté říše římské.

⁸³⁵ Viz ilustrace 4a, 6a, 7–9, 19 v Příloze 6 v této práci. K bordurě (primárně dřevořezové) více: VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 131–134. Pro sepsání textu o titulních bordurách vojenských příruček byly použity informace zjištěné v rámci předvýzkumu vojenských manuálů uložených v Knihovně Vojenského historického ústavu Praha. Studie, která z tohoto výzkumu vzešla, byla publikována jako ANDRESOVÁ, K. Bordury titulních stran vojenských příruček v knihovně Vojenského historického ústavu, s. 7–14.

⁸³⁶ Např. v knize GHEYN, J. de. *Waffenhandlung Von den Röhren, Mußquetten vnd Spiessen*. Č. 77 v katalogu.

⁸³⁷ Např. v knize BOILLOT, J. *ARTIFICES Defeu, & diuers Instruments de guerre*. Č. 64 v katalogu.

⁸³⁸ Např. v knize ZUBLER, L. *NOVA GEOMETRICA PYROBVLLIA*. Č. 75 v katalogu. Bordury byly někdy otištěny nejen v knize, pro kterou byly původně určeny, ale později také v dalších dílech. Pouze pokud bordura obsahovala část názvu nebo nakladatelských údajů původního díla, nebylo je možné bez relevantních úprav druhotně využít.

⁸³⁹ SPECKLIN, D. *ARCHITECTVRA Von Vestungen*. Č. 31 v katalogu.

⁸⁴⁰ Není to příliš překvapivé, jelikož v první polovině 17. století, z níž pochází většina zkoumaných knih opatřených titulními bordurami, byly knihy vojenského umění jedním z nejobvyklejších zaměření militárních příruček.

⁸⁴¹ Kromě toho byla titulní bordurou opatřena jedna vojenská správní příručka Bernardina de Mendoza a dvě edice Machiavelliho vojenského traktátu. Srov. MENDOZA, B. de. *Theorica & Practica Militaris*. Č. 117 v katalogu; MACHIAVELLI, N. *Kriegskunst*. Č. 129 v katalogu; též. *KRIEGS KVNST*. Č. 150 v katalogu.

⁸⁴² WALLHAUSEN, J. J. von. *DEFENSIO PATRIAE*. Č. 147 v katalogu.

Kompozice takřka všech zkoumaných bordur je architektonická. Pouze pro dvě díla to neplatí: Prvním z nich je dělostřelecká kniha Franze Helma (kol. 1500–1567) *Armamentarium principale*, jejíž bordura se skládá z jednotlivých výjevů s převážně vojenskou tematikou.⁸⁴³ Mezi ně patří dělové hlavně, vystrojení vojáci, pyrotechnika, veduta města Amberg, personifikace spravedlnosti a statečnosti a dvě děla mířící na vojenský tábor. Druhou výjimkou je fortifikační spis Theodoricha Baegka (1599–1676) *Architectonica militaris*.⁸⁴⁴ Základ bordury, která má velice volnou vazbu na obsah díla, tvoří kartuše s názvovými a nakladatelskými údaji, okolo níž je umístěn řád zlatého rouna s nápisem „Fortiter et secure“. Kartuši drží páv, dva draci a dvě orlice, které zároveň třímají v pařátech blesky. Do horní části bordury je umístěno Boží oko s nápisem „Deus omnia videt“.

Od bordur, které se použitými ikonografickými prostředky jednoznačně hlásí k vojenské problematice, se liší také úvodní ilustrace knihy *Kriegsbuch* Wilhelma Dilicha (1571–1650).⁸⁴⁵ Architektonická kompozice bordury působí na první pohled jednoduše a bezpříznakově, obsahuje však několik nevýrazných vojenských prvků: Spodní okraj středové partie je ozdoben maskaronem, který nese tehdy oblíbenou přilbu typu morion, u horního okraje bordury lze vidět hroty několika halaparten a ratiště dřevcových zbraní, jež se objevují za dominantními architektonickými výzdobnými prvky. Vojenská symbolika je zde tedy patrná, i když podstatně méně důrazná, než bývalo zvykem.

Typická titulní bordura středoevropské vojenské příručky z let 1550–1650 má architektonickou kompozici a je doplněna postavami a předměty souvisejícími s militárním obsahem knihy. Základ levé a pravé strany bordury obvykle tvoří sloupy, které podpírají horní část architektonické struktury. Ve funkci sloupů či pilastrů se v některých případech objevují dělové hlavně, a to u dělostřeleckých nebo fortifikačních příruček. Někdy sloupy pokrývají předměty související s vojenstvím, ovšem nejčastěji jsou po stranách listu umístěny lidské postavy stojící ve výklenku, před sloupem nebo na podstavci. Obvykle se jedná o vyobrazení nespécifikovaných vojáků nebo mytických postav a personifikací matematických věd či ctností. Postavy se méně často objevují i v horních a dolních částech bordury, v tom případě může jít o portréty konkrétních osob – autorů knih či adresátů dedikací.⁸⁴⁶

Bordury často zdobí postavy z antické mytologie. Na titulní straně Gheynovy příručky *Waffenhandlung* jsou vyobrazeni bohové války Mars a Athéna, oba ve výstroji kombinující

⁸⁴³ HELM, F. *ARMAMENTARIUM PRINCIPALE*. Č. 159 v katalogu.

⁸⁴⁴ BAEGK, T. *ARCHITECTONICA Militaris*. Č. 191 v katalogu.

⁸⁴⁵ První vydání: DILICH, W. *Kriegsbuch*. Č. 70 v katalogu.

⁸⁴⁶ Oba typy lze nalézt v některých z Wallhausenových knih. Portrét autora např. v knize WALLHAUSEN, J. J. von. *Manuale Militare*. Č. 101 v katalogu; portrét adresáta dedikace – Mořice Oranžského – např. v knize WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 143 v katalogu.

prvky antického a renesančního vojenství. Mars je též vyobrazen v horní části bordury knihy *Archeley* Diega Ufana.⁸⁴⁷ Je obklopen panoplií doplněnou symboly berana a štíra – dvou astrologických znamení pod vládou planety Mars spojované s válečnictvím. Bordura je po stranách doplněna biblickými postavami, kterými jsou Jozue a král David, tedy osobnosti spjaté s bojem a s válečnictvím.

Athéna společně s Héraklem patří mezi hlavní motivy titulních stran několika vydání jezdecké příručky Ludovica Melziho *Kriegsregeln*.⁸⁴⁸ Bordura použitá na příručce vydané ve Frankfurtu nad Mohanem roku 1625 je obdobou staršího frontispisu z roku 1611⁸⁴⁹ a rytého titulního listu z roku 1625.⁸⁵⁰ Všechny tři úvodní ilustrace jsou variacemi na totožné téma. Uprostřed horní části listu lze ve všech třech případech vidět těžkooděného jezdce (lancíře) na koni ve výskoku. Ve spodní části listu proti sobě stojí a útočí na sebe arkebuzír a kyrysník. Bordura má se starším frontispisem společně postavy Athény a Hérakla po stranách listu, s rytým titulním listem ji pojí podobné pozadí v podobě krajiny s bitvou.

Poměrně častým výzdobným prvkem raně novověkých vědeckých publikací, mezi něž lze zařadit i vojenské příručky, jsou personifikace matematických věd.⁸⁵¹ Zosobnění vojenské vědy (Athéna) a personifikace matematických věd spjatých s vojenstvím jsou vyobrazeny na titulní straně pojednání *Militia Gallica* od Louise de Montgommery (činný před 1610), které do němčiny přeložil a vydal Johann Jacob von Wallhausen.⁸⁵² Na podstavcích pod oběma postavami jsou zavěšeny soubory souvisejících předmětů – pod Athénou zbraně, pod druhou postavou kniha a geometrické nástroje.⁸⁵³

Bordura Praissacovy všeobecně pojaté knihy o vojenském umění, kterou přeložil též Wallhausen, *Manuale Militare*, zobrazuje dvě ženy, z nichž jedna personifikuje zeměměřičství a druhá dělostřelectví.⁸⁵⁴ Dále zde lze vidět postavy vojáků (antických i raně novověkých), které se na bordurách vojenských manuálů objevují poměrně často. V tomto případě se jedná o antického vojáka vyzbrojeného lukem a šípem a tři raně novověké vojáky – mušketyra, pikenýra a jízdního arkebuzíra. Originálně pojata byla bordura dalšího všeobecného spisu

⁸⁴⁷ V německém i francouzském vydání z roku 1614: UFANO, D. *Archeley*. Č. 91 v katalogu; týž. *ARTILLERIE*. Č. 92 v katalogu.

⁸⁴⁸ MELZI, L. *KriegsRegeln*. Č. 161 v katalogu.

⁸⁴⁹ Týž. *REGOLE MILITARI DEL CAVALIER MELZO SOPRA IL GOVERNO E SERVITIO DELLA CAVALLERIA*. Antwerpen: Joachim Trogneseus, 1611. USTC 1003563.

⁸⁵⁰ Týž. *KriegsRegeln von der Reütereij*. Č. 162 v katalogu.

⁸⁵¹ Srov. REMMERT, V. *Widmung, Welterklärung und Wissenschaftslegitimierung*.

⁸⁵² MONTGOMMERY, L. de. *Militia Gallica Oder Frantzische KriegßKunst*. Č. 118 v katalogu.

⁸⁵³ Méně obvyklé jsou personifikace aspektů války, které s vědou nesouvisí, které se nacházejí např. v knize MENDOZA, B. de. *Theorica & Practica Militaris*. Č. 117 v katalogu. Jedná se o personifikaci míru (Pax), války (Bellum), štěstí (Fortuna) a vítězství (Victoria).

⁸⁵⁴ DU PRAISSAC. *Manuale Militare*. Č. 101 v katalogu.

o vojenském umění, *Il maestro di campo generale* Giorgia Basty.⁸⁵⁵ Její kompozice je rozdělena do dvou tematických oblastí: levá část odkazuje k vojenství křesťanských armád, pravá k vojenství Turků – a to v případě postav vojáků i panoplí. Knihy orientované na určitou složku vojska své zaměření obvykle prezentují již na bordure – titulní strany jezdeckých příruček zdobí obvykle jezdci, pěchotních příruček příslušníci pěchoty.

Kromě figurálních prvků obsahují bordury titulních stran vojenských manuálů i další výzdobné prvky. Jedná se jak o panoplie, tedy soubory naaranžovaných zbraní a výbroje, které se hojně objevují též v publikacích jiných žánrů,⁸⁵⁶ tak o soubory dalších souvisejících předmětů. V případě dělostřeleckých příruček se obvykle jedná o soubory dělostřeleckého vybavení. Příkladem poměrně detailního zobrazení všech dělostřeleckých propriet je titulní bordura obou vydání knihy Girolama Ruscelliho (1518–1566) *Kriegs und Archeleykunst*.⁸⁵⁷ Okolo středové partie je systematicky vyrovnáno množství dělostřeleckých potřeb – mj. hlaveň děla, moždíř, nabíjáky, vrták, lopatka na prach, vytěrák, měřidla na určení náměru, čisticí jehly a kule různých ráží. Další titulní strany zdobí geometrické či zeměměřické pomůcky – např. ve fortifikačním spise *Von Vestungen Schantzen und gegen Schantzen*, jehož autorem byl Johann Heinrich Sattler Wissenburg (činný 1619).⁸⁵⁸ Posledním typickým obrazovým prvkem zkoumaných bordur jsou kartuše s pohledy do krajiny, kde se odehrávají bojové scény.

Ve srovnání s titulními bordurami nebyly zbývající dva typy úvodních ilustrací ve vojenských příručkách tolik obvyklé. Ve zkoumaného souboru je 20 knih opatřeno rytou titulní stranou, pouze pět dalších obsahuje frontispis.⁸⁵⁹ Rytá titulní strana je mladším typem výše představeného titulního mědirytu, objevovat se začala ve 40. letech 16. století.⁸⁶⁰ Kromě ilustračních prvků na ni byly obvykle vyryty také všechny relevantní textové informace – především názvové a nakladatelské údaje.⁸⁶¹ Vizualně se mnohdy příliš nelišila od titulního listu opatřeného bordurou: Její kompozice byla někdy architektonická, jindy se jednalo o kartuši. Při rytí textu bylo možno využít zdobnějších a spojitějších písem, případně je též

⁸⁵⁵ BASTA, G. *Il Maestro di Campo Generale*. Č. 112 v katalogu. Viz ilustraci 19 v Příloze 6 v této práci.

⁸⁵⁶ Srov. VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 660.

⁸⁵⁷ RUSCELLI, G. *Kriegs vnd ArcheleyKunst*. Č. 139 a 140 v katalogu.

⁸⁵⁸ SATTLER WISSENBURG, J. H. *Von Vestungen Schantzen und gegen Schantzen*. Č. 132, 142 a 167 v katalogu.

⁸⁵⁹ Viz ilustrace 20 a 21 v Příloze 6 v této práci. Pro sepsání textu o rytých titulních stranách a frontispisech vojenských příruček byly použity informace zjištěné v rámci předvýzkumu vojenských manuálů uložených v Knihovně Vojenského historického ústavu Praha. Studie, která z tohoto výzkumu vzešla, byla publikována jako ANDRESOVÁ, K. *Frontispisy a ryté titulní listy vojenských příruček*, s. 147–164. Zatímco ve středoevropském prostoru nebyly ryté titulní listy a frontispisy vojenských příruček příliš obvyklé a početně nad nimi výrazně převládaly knihy s úvodní ilustrací v podobě bordury, zdá se, že pro jiné evropské regiony to neplatilo. Většina publikací opatřených rytým titulním listem či frontispisem, jimiž se zabývala výše zmíněná studie, byla vytištěna v západní nebo jižní Evropě.

⁸⁶⁰ VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 932.

⁸⁶¹ To byl také důvod, proč je na rozdíl od bordur, které většinou neobsahovaly textovou informaci, nebylo možno druhotně využít pro výzdobu titulního listu odlišného díla jinak než jako inspiraci.

kompozičně propojit s obrazovou složkou. Mezi hlavní vizuální motivy patřily – stejně jako v případě bordur – panoplie a soubory dalších relevantních předmětů, postavy (alegorie věd, antičtí bohové nebo vojáci) či scény související s vojenským prostředím. Rytou titulní stranou bylo opatřeno několik střeoevropských spisů o fortifikacích, dělostřelectví a vojenském umění. Nejstarší z nich pocházejí z roku 1600, jedná se o francouzské a latinské vydání knihy pevnostního stavitelství Girolama Cattanea (1540–1584).⁸⁶² Koncepce úvodní ilustrace je u obou jazykových variant knihy totožná, pouze textová složka se liší. Jedná se o jediné ryté titulní strany ve zkoumaném souboru knih, které obrazově žádným způsobem neodkazují k militárnímu zaměření publikace. Jejich kompozice je architektonická a bezpříznaková.

Výrazný architektonický motiv je základním ilustračním prvkem titulních listů fortifikačních knih Alessandra de Groote (zemř. 1621) *Neovallia dialogo*⁸⁶³ a Johanna von Felden (zemř. 1688) *Architectura militaris*.⁸⁶⁴ Podobně jako na většině titulních bordur vojenských příruček stojí i zde na podstavcích po stranách listu postavy, které odkazují k tématu knihy. V Grooteho spise to jsou ženské personifikace matematických věd souvisejících s vojenstvím, ve Feldenově knize vyobrazení matematika Eukleida a římského boha války Marta.

Několika na první pohled méně nápadnými prvky se k vojenství odkazuje také titulní list knihy Johanna Wilhelma Dilicha (1600–1657) *Kurtzer Unterricht*.⁸⁶⁵ Textová informace je vyryta do kartuše opatřené rolverkem. Umělecky propracovanější podobný motiv, který obsahuje vyobrazení pevností a postav odkazujících k opevňování, ozdobil už o dva roky dříve titulní stranu díla *Peribologia* od Wilhelma Dilicha, Johannova otce.⁸⁶⁶ Na několika titulních stranách dalších děl jsou názvové informace vepsány do prostoru vymezeného plátnem nataženým na široký sloup nebo mezi dva užší sloupy.⁸⁶⁷

Od obvyklejších bordurových kompozic se liší centrální architektonický prvek rytého titulního listu dělostřelecké příručky *Halinitro-Pyrobolia* Josepha Furtenbacha.⁸⁶⁸ Ilustrace vytvořená Raphaellem Custosem (kol. 1590–1664) zobrazuje pohled skrze bránu do zšeřelé

⁸⁶² CATTANEO, G. *LE CAPITAIN DE IEROSME CATANEO, Contenant la maniere de fortifier places, assaillir, & defendre ...* Č. 56 v katalogu; týž. *HIER. CATANEVS DE ARTE BELLICA, SIVE, De designandis ac construendis arcibus ...* Č. 57 v katalogu.

⁸⁶³ GROOTE, A. de. *NEOVALLIA DIALOGO*. Č. 116 v katalogu.

⁸⁶⁴ FELDEN, J. von. *ARCHITECTURA MILITARIS*. Č. 226 v katalogu.

⁸⁶⁵ DILICH, Johann Wilhelm. *Kurtzer Vnterricht*. Č. 207 v katalogu.

⁸⁶⁶ DILICH, W. *PERIBOLOGIA*. Č. 203 v katalogu. Viz ilustraci 20 v Příloze 6 v této práci. Wilhelm Dilich se v případě této titulní strany neprojevil pouze jako tvůrce její ikonografické koncepce, ale též jako ilustrátor.

⁸⁶⁷ MELZI, L. *KriegsRegeln von der Reütereij*. Č. 162 v katalogu; NEUMAIR VON RAMSLA, J. W. *Erinnerungen vnd Regeln, von Kriegswesen*. Č. 172 v katalogu; DU PRAISSAC. *Handbüchlein, darinn Das gantze Kriegswesen Kürtzlich gewisen wirdt*. Č. 174 a 197 v katalogu.

⁸⁶⁸ FURTTENBACH, J. *HALINITRO-PYROBOLIA*. Č. 166 v katalogu.

chodby (snad dělostřeleckého skladiště), kde je rozestavěno šest děl a dělostřelecké kule. Zidky před branou jsou pokryty matematickými, měřickými, architektonickými a dělostřeleckými motivy.

Knih *Halinitro-Pyrobolia* je jednou ze sedmi zkoumaných vojenských příruček, kde je mědirytem vytvořený grafický titulní list následován typografickým titulním listem, na němž jsou názvové a nakladatelské údaje uvedeny ve stejné či obsáhlejší míře.⁸⁶⁹ Další takovou knihou bylo polské vydání dělostřelecké příručky Diega Ufana pod názvem *Archelia*.⁸⁷⁰ Jeho autorem byl v Nizozemsku působící Crispijn van de Passe mladší (kol. 1594–1670). K vojenské problematice odkazují dvě postavy antických bojovníků (muž a žena) nebo panoplie na pozadí listu. Orientaci tisku na polský trh dokládá portrét krále Vladislava IV. v horní části listu a pohled na krajinu okolo Smolenska, který v době vydání knihy patřil Polsko-litevské unii.⁸⁷¹

Veduta města Hamburku je zobrazena na rytém titulním listu dělostřelecké příručky *Büchsenmeisterey Buch*, jejímž autorem byl Hans Guhle (zemř. 1636).⁸⁷² Kompozice listu není architektonická, je rozvržena do několika samostatných výjevů. Zatímco pohled na Hamburk se nachází ve spodní části ilustrace, do její horní části je umístěn portrét zobrazující patrně autora knihy. Po stranách se nacházejí vyobrazení související s dělostřeleckou tematikou.

Poměrně výjimečně byly středoevropské vojenské příručky z let 1550–1650 opatřeny frontispisem, tedy samostatnou titulní ilustrací umístěnou obvykle před typografický titulní list. Frontispis vizuálně ztvárňuje obsah díla, případně se jeho námět vztahuje k autorovi nebo k jiné osobě související se spisem. Definice pojmu frontispis se mezi badateli různí.⁸⁷³ V této práci jsou za frontispis považovány ilustrace, které se nacházejí před typografickým titulním listem nebo které před něj měly být vevázány, přestože knihvazač rozhodl jinak. Za frontispis nejsou považovány grafické titulní listy umístěné před typografický titulní list, jestliže obsahují názvové a nakladatelské údaje díla, a mohly by tedy sloužit namísto typografického titulního listu. Za frontispis nejsou považovány ani grafické titulní listy umístěné před typografický titulní list, pokud sice neobsahují veškeré názvové nebo nakladatelské údaje, ale jejich grafické zpracování má obvyklou strukturu titulního listu.

⁸⁶⁹ K rozdílu mezi frontispisem a rytým titulním listem umístěným před typografický titulní list níže v souvislosti s problematikou frontispisů.

⁸⁷⁰ UFANO, D. *ARCHELIA álbo ARTILLERIA*. Č. 214 v katalogu.

⁸⁷¹ Viz ilustraci 11 v *Příloze 6* v této práci.

⁸⁷² GUHLE, H. *BüchsenMeisterey Buch*. Č. 123 a 124 v katalogu.

⁸⁷³ Základní informace k frontispisu poskytuje VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 284–287. Frontispisu v bohemikálních tiscích se v posledních letech věnovala především Hana Beránková, která svůj výzkum shrnula v rozsáhlé publikaci BERÁNKOVÁ, H. *Barokní frontispisy v tiskařské bohemikální produkci*. Její kniha obsahuje též odkazy na množství dalších odborných titulů vztahujících se k frontispisům. Na úvodní ilustrace raně novověkých vědeckých publikací – včetně jejich frontispisů – se zaměřil např. výše zmíněný REMMERT, V. *Widmung, Welterklärung und Wissenschaftslegitimierung*.

První pokusy umístit ilustraci před titulní list existovaly již v období inkunábulí. Typický frontispis se však objevil teprve na počátku 17. století a rozšířil se v období baroka.⁸⁷⁴ Nejstarší vojenskou příručkou, kterou ve střední Evropě doprovázel, byla až roku 1630 vydaná kniha *Architectura martialis* Josepha Furtttenbacha.⁸⁷⁵ Obrazový motiv všech frontispisů vojenských příruček, jimiž se tato práce zabývá, souvisel s obsahem díla. Jejich vizuální prvky se podobaly těm, které v téže době využívaly bordury a ryté titulní listy daného žánru. Mohlo se jednat o výjevy související s tématy, na něž se publikace zaměřovala, nebo o alegorické prvky. Frontispis dělostřeleckého spisu *Architectura martialis* Josepha Furtttenbacha vytvořil Jacob Custos (kol. 1600 – po 1643), bratr výše zmíněného Raphaela. Ve spodní části rytiny je zobrazena opevněná zbrojnice, nad kterou lze vidět na oblaku postavu boha Marta s dělem a panoplíí. Názvové údaje, datum vydání a privilegium jsou vyryty na nápisovou pásku v horní polovině listu. Frontispis je originální svou funkcí, jelikož se nejedná pouze o úvodní ilustraci, ale zároveň o první číslovanou naukovou ilustraci spisu. Litery na rytině vyznačují stavební prvky, které jsou následně charakterizovány v textu knihy.⁸⁷⁶

S pevnostním stavitelstvím přímo či nepřímo souvisí úvodní ilustrace všech tří částí díla Georga Andrease Böcklera *Manuale architecturae militaris*.⁸⁷⁷ Frontispis první části zobrazuje interiér, doprostřed něhož je umístěn stůl, na kterém leží otevřená kniha s názvem *Manual Architect. Milit. G. A. B.* – tedy tatáž kniha, do které je frontispis zařazen. Vlevo od stolu stojí stavitel, vpravo bůh Hermés. Na frontispise druhé části je vyobrazena sedící personifikace vojenské architektury nesoucí v rukách meč a štít, na nějž je z vnitřní strany vepsán krátký odkaz názvu publikace – „Arch. Mil.“ Grafický titulní list třetího dílu obsahuje největší množství názvových údajů, které jsou vyryty do kartuše v rozsahu takřka poloviny ilustrace. Motivem vyobrazení je pevnostní město ostřelované dělem stojícím za gabiony umístěnými uvnitř fortifikace.

⁸⁷⁴ BERÁNKOVÁ, H. *Barokní frontispisy*, s. 11.

⁸⁷⁵ FURTTTENBACH, J. *ARCHITECTURA MARTIALIS*. Č. 171 v katalogu. Viz ilustraci 21 v Příloze 6 v této práci.

⁸⁷⁶ Tamtéž, s. 13. Využití frontispisu současně jako jedné z naukových ilustrací je originální, nikoliv však zcela unikátní. S podobně funkčně koncipovaným frontispisem se lze setkat i v jedné z Furtttenbachových architektonických knih, *Architectura universalis*. Na rytině vizuálně vyniká především fortifikační složka. Ilustrace zobrazuje okraj města opevněného valem s bastiony a linií ravelinů v popředí. Ty jsou mezi sebou propojeny palisádou, která stojí na okraji vodního toku. Přes něj vede z prostředního ravelinu most na druhý břeh. Jednotlivé prvky ilustrace jsou i zde opatřeny literami, k nimž se vztahují vysvětlivky zařazené před začátek hlavního textu knihy. Scéna je pojata z pohledu dvou mužů (označených písmenem A), kteří pozorují a komentují opevněné město z druhého břehu. Srov. FURTTTENBACH, J. *ARCHITECTURA VNIVERSALIS. Das ist: Von Kriegs- Statt- vnd Wasser Gebäwen*. Ulm: Johann Sebastian Meder, 1635. USTC 2100559.

⁸⁷⁷ BÖCKLER, G. A. *MANVALE ARCHITECTVRAE MILITARIS ... Erster Theil*. Č. 220 v katalogu; týž. *MANVALE ARCHITECTURAE Militaris. Ander Theil*. Č. 222 v katalogu; týž. *MANVALE ARCHITECTURAE MILITARIS. Dritter Theil*. Č. 225 v katalogu.

Název knihy Henriho de Rohan (1578–1638) *Le parfait capitaine* ikonograficky zpodobňuje její frontispis.⁸⁷⁸ Na rytině lze vidět důstojníka – zjevně tedy kapitána –, který v průběhu válečného střetu stojí na valu dělostřelecké reduty a vydává rozkazy svým mužům. V pozadí výjevu je vyobrazen výbuch, který mohl být způsobem výstřelem z této reduty.

Závěrem kapitoly lze shrnout hlavní poznatky o ilustracích vojenských příruček obecně – bez ohledu na to, zda se jednalo o ilustrace úvodní nebo související s hlavním textem knihy. Z hlediska míst vydání středoevropských vojenských příruček je evidentní, že zatímco manuály vytištěné v západní části zkoumaného regionu byly obvykle ilustrované, v případě knih pocházejících z jeho východní oblasti tomu tak nebylo. Žádná ze tří militárních příruček vydaných na území Českého království nebo Rakouských zemí nebyla ilustrovaná.⁸⁷⁹ Z 11 spisů vytištěných v Polském království nebo v Polsko-litevské unii sedm neobsahovalo žádnou ilustraci. *Hetman* Bartoloměje Paprockého (1540/43–1614) byl opatřen jen titulním dřevořezem,⁸⁸⁰ *Tyrocinium militare* Conrada Cölera (činný 1616) obsahovalo jedinou ilustraci složenou z typografických značek⁸⁸¹ a spisek Oswalda Krügera (1589/98–1655) *Parallela horocopa* byl opatřen šesti dřevořezy.⁸⁸² Pouze překlad Ufanova díla vydaný pod názvem *Archelia* byl kromě rytého titulního listu vybaven také 60 mědiryty a dvěma dřevořezy.⁸⁸³ Důvod lze hledat ve faktu, že se knihtisk v uvedených zemích rozvíjel pomaleji a zároveň zde žánr vojenských příruček dosud příliš nezdolal, jak dokládají nízké počty jeho zástupců ve zkoumaném souboru knih. Jediný bohatěji ilustrovaný vojenský manuál, který byl v tomto regionu vytištěn, pocházel původně ze Španělska, a ilustrace, které v něm byly obsaženy, nebyly vyrobeny v Polsku, ale v západní Evropě.⁸⁸⁴

V průběhu let se počet ilustrací zařazovaných do vojenských příruček, které jsou v této práci zkoumány, neproměňoval nijak razantně. Lze však říci, že jejich množství v nových knihách v průběhu let pomalu klesalo. Již několik let před začátkem třicetileté války přestalo být obvyklé, aby byla vojenská příručka vybavena více než 50 ilustracemi.⁸⁸⁵ Ke konci období,

⁸⁷⁸ ROHAN, H. de. *LE PARFAICT CAPITAINE*. Č. 218 a 221 v katalogu.

⁸⁷⁹ SCHWENDI, L. von. *Discurs o Běhu Wálečném a Auřadech Wogenských*. Č. 126 v katalogu; FUCHS, G. *MEMORIAL*. Č. 149 v katalogu; CATTANEO, F. *FRA FORZE ... DISCORSO, ET ARTE MILITARE DEL CAPITANO, E SERGENTE MAGGIORE*. Č. 192 v katalogu.

⁸⁸⁰ PAPROCKI, B. *HETMAN, Albo Własny Konterfjet Hetmański*. Č. 26 v katalogu.

⁸⁸¹ CÖLER, C. *Tyrocinium militare*. Č. 100 v katalogu.

⁸⁸² KRÜGER, O. *PARALLELA HOROSCOPA*. Č. 195 v katalogu.

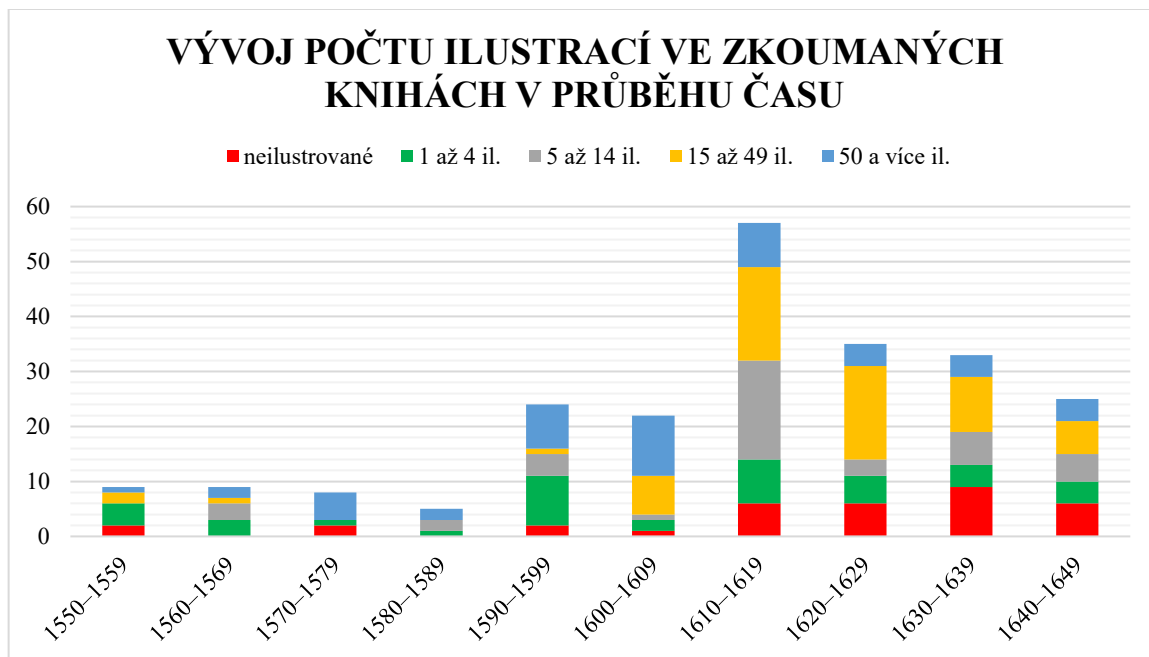
⁸⁸³ UFANO, D. *ARCHELIA álbo ARTILLERIA*. Č. 214 v katalogu.

⁸⁸⁴ Ilustrátorem titulního listu byl výše zmíněný Crispijn van de Passe mladší, ilustrace v bloku byly převzaty ze západoevropských vydání díla.

⁸⁸⁵ Pouze 15 ze 140 vojenských příruček vydaných ve střední Evropě mezi roky 1614 a 1650 obsahovalo 50 nebo více ilustrací.

na něž se tato práce zaměřuje, bylo běžnější, aby militární příručka nebyla ilustrována vůbec, nebo obsahovala pouze několik vyobrazení.⁸⁸⁶

Graf 3:

Z formálního hlediska se ilustrace vojenských příruček nelišily od ilustrací jakéhokoliv jiného žánru naučné literatury. V odborných knihách 16. a 17. století bylo vcelku obvyklé, aby obrazový doprovod doplňoval textové sdělení. Naukové knižní ilustrace jednoznačně sledovaly především informační cíle, zatímco estetika ustupovala do pozadí.⁸⁸⁷ To platilo jak pro publikace z oborů přírodních věd, tak mj. pro vojenské příručky.

⁸⁸⁶ Celkem 23 z 58 vojenských příruček vydaných ve střední Evropě mezi roky 1630 a 1650 obsahovalo méně než pět ilustrací. Srov. graf 3.

⁸⁸⁷ Srov. VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 395.

11. Původci raně novověkých vojenských příruček

Zodpovědnost za vznik tisku každého vojenského manuálu měla zpravidla skupina osob. Vždy se jednalo přinejmenším o autora a tiskaře. K nim mohli navíc patřit další zaměstnanci tiskařské dílny, nakladatel, překladatel, editor a osoby podílející se na vzniku ilustračního aparátu jako ilustrátor, rytec a řezáč. Zatímco jména zástupců některých skupin původců jsou v tiscích uváděna takřka vždy, totožnost jiných je dnes mnohdy neznámá, jelikož se v publikacích obvykle nezmiňovala. Cílem této kapitoly je shrnout informace o původcích středoevropských vojenských manuálů z let 1550–1650 a krátce představit ty nejvýznamnější z nich.

11.1 Autoři a překladatelé

Ve zkoumané době se spisovatelé militárních příruček pod svá díla obvykle podepisovali, odchylky byly v tomto směru poměrně neobvyklé. Ve zkoumaném souboru je jen 10 knih anonymních či částečně anonymních, z toho se v sedmi případech jedná o různé edice pozdně středověkého dělostřeleckého *Feuerwerkbuch* vydávaného obvykle pod názvem *Büchsenmeisterei*.⁸⁸⁸ Pouhé tři další knihy zůstaly svými autory nepodepsány: kniha o vojenské správě z roku 1590,⁸⁸⁹ dělostřelecký manuál z roku 1616⁸⁹⁰ a výcviková příručka pro pěchotu z roku 1619.⁸⁹¹ K naučným publikacím se jejich autoři obvykle hlásili, ať už se jednalo o uznávané vědce, nebo o osobnosti dnes již v podstatě neznámé, které se příslušným oborům věnovaly pouze okrajově.

Většina z nich napsala dílo sama, pouze výjimečně se na jednom spise podílelo více spoluautorů. O takové autorské spolupráci patrně můžeme mluvit v případě správního manuálu vydaného tiskem poprvé roku 1530 pod názvem *Kriegsordnung*.⁸⁹² Spis Jacoba Preusse (činný před 1530) a Michaela Otta von Echterdingen (kol. 1479–1532) se později stal součástí nejedné mladší vojenské příručky publikované po polovině 16. století, mezi nimiž stojí za zmínku především anonymní dělostřelecký bestseller *Feuerwerkbuch*.

Nepřímo můžeme za spoluautory označit i ty spisovatele, jejichž díla byla využita pro vznik mladších spisů – přestože se na příslušných publikacích vědomě nepodíleli. Vedle řady knih,

⁸⁸⁸ K němu více v této práci v podkapitole 7.3 *Dělostřelectví*.

⁸⁸⁹ *DISCOVERS DE LA POLICE ET DISCIPLINE MILITAIRE, A L'IMITATION DES ANCIENS Grecs & Romains*. Č. 34 v katalogu.

⁸⁹⁰ *Büchsenmeisterei Compendium*. Č. 111 v katalogu.

⁸⁹¹ *SCOLA MILITARIS EXERCITATIONIS*. Č. 134 v katalogu. Ukázka z díla je zařazena jako ilustrace 17 v *Příloze 6* v této práci.

⁸⁹² OTT VON ECHTERDINGEN, M. – PREUSS, J. *Kriegsordnung*. [Augsburg: Silvan Otmar, 1530]. USTC 670254.

do nichž byly převzaty starší spisy, aniž by to bylo výslovně přiznáno, lze uvést jako ukázkou odlišné praxe vojenskou příručku Reinharda Solmse (1491–1562). Do ní byl jako závěrečná část zařazen řád Filipa Klévského (1459–1528), jehož spisovatel byl uveden přímo na titulním listu dané sekce knihy.⁸⁹³

Na podobě textů vojenských příruček se také podíleli jejich případní editoři: Vydání *Feuerwerkbuch* z roku 1619 přepracoval rytec a nakladatel Johann Theodor de Bry (1561–1623),⁸⁹⁴ fortifikační dílo svého otce zase inženýr Johann Wilhelm Dilich (1600–1657).⁸⁹⁵ Nejobvyklejší praxí však bylo, že za hlavní text vojenské příručky vydané ve střední Evropě mezi roky 1550 a 1650 byl zodpovědný jeden autor.⁸⁹⁶

V rámci relevantního souboru 227 knih bylo identifikováno 100 různých autorů, ačkoliv při reflexi všech, jejichž texty byly do daných knih převzaty, by se jednalo o počet ještě vyšší. Je mezi ně počítán i jeden autor, jehož vojenské teoretické dílo se v souboru nenachází, ale jedna z knih byla pod jeho jménem vydána: Jde o francouzského vojevůdce Guillaumea du Bellay (1491–1543), který se podepsal pod spis *Instructions sur le fait de la guerre*, jenž byl ve střední Evropě vydán pod názvy *Kriegs Regiment*⁸⁹⁷ a *Kriegs-Practica*.⁸⁹⁸ Ve skutečnosti ho sepsal patrně jiný válečník, Raymond de Rouer Fourquevaux (1508–1574), kterého mezi autory knih tohoto žánru evidují též.

K autorství cizího díla se hlásil také poštovní doručovatel Daniel Wintzenberger (činný 1577–1591) v případě knihy *Krieges Ordnung: zu Wasser vnd Landt* ve skutečnosti sepsané (a několikrát publikované) mustrovním písařem Adamem Junghansem (činný 1589).⁸⁹⁹ Wintzenbergerovo zařazení mezi autory vojenských příruček však na rozdíl od Bellaye není diskutabilní, jelikož zkoumaný soubor knih obsahuje i dílo, které je patrně jeho vlastní, *Beschreibung einer Kriegsordnung zu Roß und Fueß*.⁹⁰⁰

Většina vojenských teoretiků, které tato práce reflektuje, má na svém kontě jedinou militární příručku publikovanou v příslušné době a oblasti. Pouze 17 osob se autorsky podílelo na větším množství excerpovaných děl – obvykle však jen dvou:⁹⁰¹ Mezi ně patří čtyři architekti,

⁸⁹³ REINHARD I. – KLEEF, F. van. *Das erst [-acht] Büch. Dises Buch vnd Kriegs beschreibung ist vermelden vnd berichten einer guten ordentlichen Kriegsregierung*. Č. 8 v katalogu.

⁸⁹⁴ *Kunstbüchlein Von GESchütz vnnnd Feuerwerck*. Č. 133 v katalogu.

⁸⁹⁵ DILICH, Wilhelm. *PERIBOLOGIA*. Č. 203 a 205 v katalogu.

⁸⁹⁶ V tuto chvíli necháváme stranou fakt, že k vzniku daného díla mnohdy příslušný autor využil ne jeden starší tisk nebo rukopis, jehož inspiraci – či přímo převzetí – v díle nijak neindikoval.

⁸⁹⁷ DU BELLAY, G. *Kriegs Regiment*. Č. 38 v katalogu.

⁸⁹⁸ Týž. *Kriegs-Practica*. Č. 127 v katalogu.

⁸⁹⁹ Pod Wintzenbergerovým jménem vydáno jako WINTZENBERGER, D. [= JUNGHANS, A.]. *Krieges Ordnung: zu Wasser vnd Landt*. Č. 41 a 48 v katalogu.

⁹⁰⁰ WINTZENBERGER, D. *Beschreibung einer Kriegsordnung zu Roß vnd Fueß*. Č. 29 v katalogu.

⁹⁰¹ Mezi ně řadím i Johanna Wilhelma Dilicha, který kromě přepracování a rozšíření otcova fortifikačního díla *PERIBOLOGIA* (č. 203 a 205 v katalogu) sepsal také vlastní vojenskou příručku o pevnostním stavitelství

kteří se zaměřovali především (ale ne výhradně) na problematiku související s pevnostním stavitelstvím,⁹⁰² a tři matematici, z nichž každý vydal své vojenské dílo ve dvou samostatných svazcích.⁹⁰³ Jako jediný vojevůdce se mezi nimi prosadil Giorgio Basta (1550–1606?), který publikoval díla o obecném vojenském umění a o lehkém jezdecku. Vojenský historik Johann Wilhelm Neumair von Ramsla (1570–1644) sepsal o vojenském umění z všeobecného hlediska dvě díla. Zmínit je třeba též dva zástupce oborů, které byly v příslušném kontextu méně obvyklé – lékaře Gamaliela de la Tour (činný 1633–1634), autora spisů o vojenském umění, a faráře Johanna Schwacha (činný 1624), spisovatele knih o všeobecném vojenském umění a o dělostřelectvu.

Několik mužů publikovalo ve středoevropském prostoru větší množství militárních děl, přičemž i mezi nimi se prosadili především pevnostní stavitelé. Tři části svého *Manuale architecturae militaris* postupně vydal Georg Andreas Böckler (1617–1687).⁹⁰⁴ Podobně také tři publikace Johannese Faulhabera (1580–1635) jsou třemi částmi knihy nazvané *Ingenieurs Schul*.⁹⁰⁵ Stavitel Simon Stevin (1548–1620) má na rozdíl od předchozích dvou autorů na svém kontě tři různá vojenská pojednání (nemluvě o řadě dalších vědeckých knih, jejichž výzkum není předmětem této práce): jedno obecné o pevnostním stavitelství, druhé o vodních prvcích

Kurtzer Vnterricht Wie auff Vnterschiedene Arten mann einen fürgegebenen Platz Fortificiren kan Zusam[m]en getragen (č. 207 v katalogu). Reflektují zde i Bonaiuta Loriniho (1540–1610), z jehož díla bylo nejprve vydáno „pět knih o pevnostním stavitelství“ a poté samostatně „šestá kniha“. Obě publikace byly následně sloučeny do „šesti knih o pevnostním stavitelství“. V této práci jsou počítány za dvě samostatná díla, která byla později vydána společně, avšak bylo by též možné k nim přistupovat jako k postupně se rozšiřující knize. Srov. LORINI, B. *Fünff Bücher Von Vestung Bauwen*. Č. 71 v katalogu a též. *Das sechste Buch, Von der Fortification*. Č. 104 v katalogu a další vydání.

⁹⁰² Wilhelm Dilich (1571–1650) byl autorem knih o vojenském umění a pevnostním stavitelství, jeho syn Johann Wilhelm Dilich o pevnostním stavitelství, Joseph Furttenbach (1591–1667) o dělostřelectvu a Bonaiuto Lorini (1540–1610) o pevnostním stavitelství.

⁹⁰³ Johann Magirus (1615–1697) o pevnostním stavitelství, Girolamo Ruscelli (1518–1566) o dělostřelectvu a Stephan Scultetus (1602–1654) o vojenské matematice. V této práci jsou samostatně vydané části díla určitého autora považovány za díla samostatná. Důvodem je fakt, že ačkoliv některé vícesvazkové vojenské příručky byly vydány až po svém celkovém dokončení, nebylo to nezbytné. V případě daného žánru se poměrně často stávalo, že autor vydal samostatnou publikaci, k níž později – někdy až po letech – sepsal určité doplnění či rozšíření, které mohl označit za pokračování původního díla, přestože zpočátku plánováno nebylo. Příkladem může být *Kriegsbuch* Leonhardta Fronsbergera, z něž autor nejprve opakovaně vydával pod různými názvy první díl, a teprve později sepsal díl druhý a třetí. Srov. v této práci podkapitolu 7.5 *Vojenská správa*. Naopak víme, že Johann Jacob von Wallhausen plánoval vydat své pojednání o dělostřelectvu ve dvou publikacích, avšak nakonec byl vytištěn pouze první díl, který je přesto prezentován jako zcela samostatná kniha. Srov. v této práci podkapitolu 7.3 *Dělostřelectví*.

⁹⁰⁴ BÖCKLER, G. A. *MANVALE ARCHITECTVRAE MILITARIS*. Č. 220, 222 a 225 v katalogu.

⁹⁰⁵ FAULHABER, Johannes. *Andrerer Theil Der Ingenieurs Schul*. Č. 182 v katalogu; též. *INGENIEURS Schul. Dritter Theil*. Č. 183 v katalogu; též. *INGENIEURS Schul. Vierdter Teil*. Č. 184 v katalogu. První díl příslušné knihy je všeobecně matematickou publikací, proto není v této práci evidován. Srov. též. *INGENIEURS-Schul. Erster Theil*. Nürnberg: Wolfgang Endter, 1637. USTC 2100831.

v rámci fortifikací a třetí o vojenských táborech.⁹⁰⁶ Tři knihy o obecném vojenském umění vydal ve střední Evropě důstojník publikující pod jménem du Praissac (činný 1614–1639).⁹⁰⁷

V kvantitě vojenských teoretických spisů vydaných v prostoru střední Evropy všechny autory předčili dva spisovatelé, oba zkušení vojáci a váleční veteráni: Po polovině 16. století to byl Leonhardt Fronsberger (kol. 1520–1575), autor šesti různých vojenských příruček, z nichž se pět věnovalo vojenské správě a jedna dělostřelectvu. Před koncem 16. století vyšly dohromady v 16 edicích. V druhé polovině doby, na niž se tato práce zaměřuje, se proslavil Johann Jacob von Wallhausen (kol. 1580–1627), který sepsal osm různých vojenských manuálů, z nichž se sedm věnovalo vojenskému umění a jeden artilerii.⁹⁰⁸ I jeho díla se ve vymezené oblasti před polovinou 17. století dočkala 16 vydání. Tito dva muži však byli výjimkami v době, kdy drtivá většina autorů sepsala jedinou militární příručku, přičemž i u těch, kteří jich vytvořili více, se často jednalo o několik samostatně vydaných částí rozsáhlé knihy.

O významu spisovatelů ovšem nesvědčí jen množství různých děl, která publikovali, ale také počet jejich vydání. Celkem 48 zkoumaným autorům, tedy necelé polovině jejich celkového počtu, vyšel tiskem ve střední Evropě mezi roky 1550–1650 pouze jeden vojenský manuál, a to v jediném vydání. Ostatní vydali své unikátní dílo vícekrát, nebo sepsali větší množství militárních knih. Mezi těmito úspěšnými autory vojenských spisů se z hlediska povolání opět prosadily především dvě skupiny – architekti a vojáci. Vedle těch, kteří už byli zmíněni výše, stojí za zmínku též někteří další autoři, jejichž dílo vyšlo opakovaně: Třikrát vyšel ve vymezené době a oblasti dělostřelecký spis Franze Joachima Brechtela (1554–1593), příručka pevnostního stavitelství Clauda Flamanda (1570–1626), vojenský traktát Niccola Machiavelliho (1469–1527) a fortifikační spisy Jacquese Perreta (1540/45–1610/19), Johanna Heinricha Sattlera Wissenburg (činný 1619) a Daniela Specklina (1536–1589). Dvakrát byla samostatně vydána jedna část dříve publikovaného rozsáhlého vojenského kompendia Reinharda Solmse (1491–1562), celkem se tedy jednalo o tři edice této části knihy.

Vedle výše jmenovaných se dočkali čtyř vydání svých děl také autoři fortifikačních spisů Jean Errard (1554–1610) a Martin Eylend (činný 1624), dále pak umělec Jacques de Gheyn (kol. 1565–1629) pravděpodobně spolu s Johannem VII. von Nassau-Siegen (1561–1623)

⁹⁰⁶ STEVIN, S. *Festung-Bawung*. Č. 74 a 154 v katalogu; týž. *Wasser-Baw*. Č. 177 v katalogu; týž. *CASTRAMETATIO AVRAICO-NASSOVICA*. Č. 176 v katalogu.

⁹⁰⁷ DU PRAISSAC. *Manuale Militare*. Č. 101 v katalogu; týž. *Handbüchlein, darinn Das gantze Kriegswesen Kürtzlich gewissen wirdt*. Č. 174 a 197 v katalogu; týž. *Eitliche Krieges-Fragen Zu dieser zeit hochnötig*. Č. 179 v katalogu.

⁹⁰⁸ Započítat jako další – devátou – publikaci by patrně bylo možno jeho spis *ALPHABETVM PRO TYRONE PEDESTRI* (č. 95 v katalogu), který je stručným a méně finančně nákladným shrnutím jeho známého *Kriegskunst zu Fuß* (č. 97 v katalogu a další vydání).

jakožto autoři prvního výcvikového manuálu pro pěchotu,⁹⁰⁹ tvůrce vojenské správní příručky a vojevůdce Lazarus von Schwendi (1522–1583) a původce vlivného dělostřeleckého spisu Diego Ufano (zemř. 1613).

Šestkrát byla ve zkoumané době a oblasti publikována díla tří spisovatelů: *Corona imperialis architecturae militaris* italského architekta Pietra Sardiho (1559–1638), v různém rozsahu a pod odlišnými názvy *Der perfecter Capitain* francouzského vojevůdce Henriho de Rohan (1578–1638) a v součtu také dva spisy italského vojevůdce činného v habsburských službách, Giorgia Basty: *Il governo della cavalleria leggiera* o vojenském umění lehkého jezdeckva čtyřikrát a *Il Maestro di Campo Generale* o všeobecném vojenském umění dvakrát.

Osmi edic se dočkala vojenská správní příručka Adama Junghanse, z toho dvakrát byla publikována pod jménem Daniela Wintzenbergera. Nejvyšší počet vydání svých děl ve vymezené oblasti a době zaznamenaly opět dvě zásadní osobnosti oboru: Johann Jacob von Wallhausen a Leonhardt Fronsberger. V obou případech se jednalo o 16 edic. Nejčastěji tištěnou vojenskou příručkou byla Fronsbergerova kniha *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*, která byla po několika úpravách a pod různými názvy vydána celkem devětkrát.⁹¹⁰

Autory jmenované v předchozích odstavcích lze označit za nejúspěšnější spisovatele militárních příruček publikující mezi polovinami 16. a 17. století ve střední Evropě. Význam jejich díla lze odvodit z počtu všech spisů, které vytvořili, i z počtu jejich vydání. Podstatnou roli těchto knih v rámci žánru ovšem potvrzují také zmínky v předmluvách a úvodech ostatních excerpovaných publikací, které se k nim nějakým způsobem vyjádřily; a to v době, kdy nebylo obvyklé citovat texty, jež autoři do svých vlastních děl převzali.

Jak bylo již několikrát zmíněno, v 16. století dosáhl ve střední Evropě největšího věhlasu Leonhardt Fronsberger, nejplodnější z tehdejších autorů zkoumaného žánru. Jeho knihy byly pravidelně k mání na frankfurtských knižních veletrzích, jak o tom svědčí soudobé veletržní katalogy.⁹¹¹ Význam Fronsbergerova jména i díla potvrzují také některé mladší vojenské publikace – např. dedikace v knize Stanislause Hohenspacha (činný 1577) *Kurtzer und notwendiger Bericht der Feldtschreiberey*⁹¹² nebo Wintzenbergerova dedikace v jeho

⁹⁰⁹ Mezi ně jsou počítány i dvě edice vydané Peterem Isselburgem, který však spis Gheyne a Nasavkého převzal a změnil pouze předmluvu. Srov. ISSELBURG, P. *Künstliche Waffenhandlung der Musqueten vn[d] Piquen oder LangenSpiessen*. Č. 138 a 168 v katalogu.

⁹¹⁰ Kdybychom rozšířili chronologický rozsah této práce a refletovali vývoj žánru od počátku 16. století, stál by na prvním místě co do počtu vydání anonymní dělostřelecký *Feuerwerkbuch*, který byl mezi roku 1529 a 1619 vydán celkem třináctkrát. Více k němu v této práci v podkapitole 7.3 *Dělostřelectví*.

⁹¹¹ Srov. v této práci podkapitolu 6.2 *Vojenské příručky jako prodejní artikl knižních veletrhů*.

⁹¹² HOHENSPACH, S. *Kurtzer vnd notwendiger bericht der Feldtschreiberey*. Č. 23 v katalogu, s. [3].

Beschreibung einer Kriegsordnung.⁹¹³ V 17. století byl Fronsberger nahrazen jinou autoritou, Johannem Jacobem von Wallhausen. Ten se ve svém *Kriegskunst zu Pferd* obracel jmenovitě ke spisu Giorgia Basty o vojenském umění lehkého jezdeckta, vyslovoval mu uznání, ale podrobil ho i jisté kritice.⁹¹⁴ Mezi autory knih o pevnostním stavitelství lze sledovat řadu inspiračních zdrojů. K přímému vlivu díla polského inženýra Adama Freitagy (1608–1650), který své spisy publikoval v západní Evropě,⁹¹⁵ se ve své fortifikační knize *Architectura militaris* obracel matematik Johann von Felden (zemř. 1688).⁹¹⁶ Takový přístup k předchůdcům a jejich dílu byl ovšem v té době poměrně výjimečný.

Častější dobovou praxí bylo přejímání relevantních starších děl pro potřeby vlastního spisu bez jakéhokoliv komentáře. Tento přístup lze opět doložit na příkladu Freitagových děl, která jako podklad pro vlastní práci Feldenův současník Georg Andreas Böckler neuvedl, přestože je jednoznačně využil.⁹¹⁷ I sám Freitag, hlavní představitel tzv. staroholandské inženýrské školy, zjevně nevycházel pouze z vlastních zkušeností, ale i ze spisů svých předchůdců – např. Bonaiuta Loriniho (1540–1611).

Připomeňme též další příklady opisování starších prací či jejich částí do nových knih: *Kriegsordnung* Preusse a Otta byl implementován do všech tisků dělostřeleckého *Feuerwerkbuch* v druhé polovině 16. století,⁹¹⁸ do dvou polských spisů – traktátu Jana Tarnowského (1488–1561) *Consilium rationis bellicae*⁹¹⁹ a správní příručky Stanisława Łaského (kol. 1500–1550)⁹²⁰ *Spraw y postępkow Rycerskich* – i do kompendia o vojenské správě Reinharda Solmse.⁹²¹ Solmsova kniha se naopak zařadila mezi informační zdroje spisu důstojníka Hanse Wilhelma Kirchhofa (kol. 1525–1605).⁹²²

Zatímco Solms se ve své publikaci výslovně hlásil k převzetí vojenského řádu Filipa Klévkého, bez takové indikace týž řád využil Fronsberger ve své knize *Kriegßbuch*.⁹²³ Kromě tohoto řádu se však do Fronsbergerových příruček dostaly také texty z mnoha dalších

⁹¹³ WINTZENBERGER, D. *Beschreibung einer Kriegsordnung zu Roß vnd Fueß, sampt der Artalerey*. Č. 29 v katalogu, s. [4].

⁹¹⁴ WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Pferd*. Č. 109 v katalogu, s. [3–11].

⁹¹⁵ K tomu více v této práci v podkapitole 7.4 *Pevnostní stavitelství*.

⁹¹⁶ V druhém vydání to bylo indikováno již přímo v titulu knihy: FELDEN, J. von. *ARCHITECTURA MILITARIS: Aus dem Freitagio und anderen guten Authoribus Zusammen gezogen*. Č. 226 v katalogu.

⁹¹⁷ BÖCKLER, G. A. *MANVALE ARCHITECTURAE MILITARIS*. Č. 220, 222 a 225 v katalogu.

⁹¹⁸ *Büchsenmeysterei*, Č. 1 a 18 v katalogu; *Kriegshändel, Hauptmanschaftt, Zeug vnd Büchsenmaisterei*. Č. 2 v katalogu; *Büchsenmeisterei*. Č. 9 v katalogu; *Büchsenmeisterey*. Č. 27 a 50 v katalogu.

⁹¹⁹ TARNOWSKI, J. *CONSILIVM RATIONIS BELLICAE*. Č. 7 v katalogu.

⁹²⁰ ŁASKI, S. *Spraw y postępkow Rycerskich, y przewagi opisanie krotkie*. Č. 54 v katalogu.

⁹²¹ REINHARD I. – KLEEF, F. van. *Das erst [-acht] Büch. Dises Buch vnd Kriegs beschreibung ist vermelten vnd berichten einer guten ordentlichen Kriegsregierung*. Č. 8 v katalogu.

⁹²² KIRCHHOF, H. W. *MILITARIS DISCIPLINA*. Č. 60 v katalogu.

⁹²³ FRONSBERGER, L. *Kriegßbuch. Ander Theyl*. Č. 20 v katalogu, s. LXXVa–XCVIIa; týž. *Kriegßbuch. Ander Theil*. Č. 45 v katalogu, s. LVb–LXXIa.

vojenských spisů, mezi něž patří *Die Leer, so Keyser Maximilian in seiner Jugent, durch erfarnere treffliche seine Kriegsräth zugestellt ist* (která byla současně publikována v rámci knihy *Feuerwerkbuch*)⁹²⁴ a rukopis *Buch von den probierten Künsten* Franze Helma (kol. 1500–1567), jenž byl samostatně vydán tiskem až v 17. století.⁹²⁵

Praxe přímého přebírání starších textů do nových spisů bez jakýchkoliv úprav (a obvykle bez uvedení autora) byla běžnější v 16. století než v mladších dobách. Jedním z důvodů je fakt, že zatímco v 16. století si různé pasáže mezi sebou navzájem „půjčovaly“ traktáty o vojenství i tisky zaměřené na dělostřelectvo nebo vojenskou správu, v 17. století žánru dominovaly publikace o vojenském umění, které se od starších titulů v řadě ohledů lišily. Na jednu stranu své inspirační zdroje zmiňovaly častěji, na druhou však běžněji uváděly východisko v militárním umění určité země (či „školy“) než konkrétního autora.⁹²⁶ S přiznaným převzetím staršího díla se v 17. století můžeme setkat v případě výcvikového manuálu Petera Isselburga (1568/80–1630), který byl přetiskem staršího slavného díla Jacquese de Gheyn.⁹²⁷

Vypovídací hodnotu o reflexi starších pojednání má bezpochyby nejen jejich prokazatelné využití v mladších knihách, ale stejně tak i zjištění, že je pozdější spisovatelé zabývající se podobnou problematikou neznali. Příkladem takové situace je dílo Giorgia Basty *Il governo della cavalleria leggiera*. Ačkoliv se vojenskému umění jezdeckva věnovali ve zkoumaném regionu před polovinou 17. století pouze tři publikující autoři a každý z nich byl ve své době uznávanou autoritou (vedle Basty to byli Wallhausen a Ludovico Melzi [1558/67–1617]), může se zdát překvapivé, že Basta při vydání svého spisu pro jezdeckvo neznal o pouhý rok starší Melziho knihu.⁹²⁸ Důvodem v tomto případě však může být skutečnost, že se informace v dané době šířily poměrně pomalu, a ačkoliv se Melziho kniha k autorovi nedostala před finalizací *Il governo*, záhy poté se s ní mohl seznámit.

Skutečnost, že vojenský autor znal dílo některého ze svých předchůdců, lze jednoznačně doložit také tehdy, pokud danou knihu přeložil či nechal přeložit. Tento akt vypovídá nejen o jeho povědomí o spisu, ale vyjadřuje také uznání příslušnému spisovateli: Dílo, které by vojenský teoretik nepovažoval za kvalitní, by se nerozhodl převést do svého jazyka a zprostředkovat krajanům. Z tohoto úhlu pohledu je evidentní, že v první polovině 17. století německé vojenské spisovatele oslovily knihy nizozemského důstojníka působícího ve Francii

⁹²⁴ Ve vydáních: *Büchsenmeisterey*, Č. 1 a 18 v katalogu; *Kriegshändel, Hauptmanschafft, Zeug vnd Büchsenmaisterey*. Č. 2 v katalogu; *Büchsenmeisterey*. Č. 9 v katalogu; *Büchsenmeisterey*. Č. 27 v katalogu.

⁹²⁵ HELM, F. *ARMAMENTARIVM PRINCIPALE*. Č. 159 v katalogu.

⁹²⁶ Srov. v této práci podkapitulu 7.6 *Vojenské umění*.

⁹²⁷ ISSELBURG, P. *Künstliche Waffehandlung der Musqueten vn[d] Piquen oder LangenSpiessen*. Č. 138 a 168 v katalogu.

⁹²⁸ Srov. BASTA, G. *Gouverno della Caualleria*. Č. 89 v katalogu, s. [5–8].

pod jménem du Praissac (činný 1614–1639), jehož spisy překládali z francouzštiny do němčiny. Roku 1616 vydal Wallhausen mutaci jeho knihy *Les discours militaires* pod názvem *Manuale militare, oder Kriegßmanual*.⁹²⁹ Inženýr Hennig Klar (činný 1632) přeložil do němčiny jeho další dílo pod názvem *Etliche Krieges-Fragen zu dieser zeit hochnötig*.⁹³⁰ Vojenský teoretik Johann Wilhelm Neumair von Ramsla (1570–1644) vydal v letech 1631 a 1637 překlad jednoho z jeho spisů pod názvem *Handbüchlein, darinn das gantze Kriegswesen kürztlich gewisen wirdt*.⁹³¹

Neumair ovšem převedl do němčiny i další spisy – z itaštiny knihu Maria Savorgnana (1513–1574) pod titulem *Kriegskunst zu Land und Wasser*,⁹³² která později vyšla v rámci publikace *Zween Kriegs-Discurs*⁹³³ společně s překlady spisů Gaia Julia Caesara (100–44 př. n. l.) a vévody Francesca Marii staršího della Rovere (1490–1538).⁹³⁴ Neumair k rozvoji žánru sám přispěl i vlastními pracemi o vojenském umění – roku 1630 vydal *Erinnerungen und Regeln, von Kriegswesen*⁹³⁵ a o sedm let později *Von Feldschlachten sonderbares Tractetlein*.⁹³⁶

Wallhausen kromě Praissacova díla převedl z francouzštiny do němčiny ještě knihu francouzského vojenského teoretika Louise de Montgommery (činný před 1610) pod názvem *Militia Gallica oder frantzaische Kriegßkunst*.⁹³⁷

Řadu dalších překladatelů militárních příruček neznáme jménem, víme však o objednateli překladu, kterým býval zpravidla nakladatel. O převedení různých zkoumaných titulů z románských jazyků (italštiny, španělštiny a francouzštiny) do němčiny a francouzštiny se zasloužil především Johann Theodor de Bry (1561–1623) a také dědicové Theodora de Bry staršího (činní kol. 1598–1634), mezi něž však Johann Theodor též patřil, a dost možná se proto jednalo především o něj. Theodorovým dědicům vděčíme za překlad dvou vojenských příruček (z nichž jedna byla vydána dvakrát),⁹³⁸ Johannu Theodorovi pak za pět dalších děl (dohromady vydaných devětkrát).⁹³⁹ Motivací rodiny de Bry bezpochyby nebylo šíření nových militárních

⁹²⁹ DU PRAISSAC. *Manuale Militare, Oder KriegßManual*. Č. 101 v katalogu.

⁹³⁰ Týž. *Etliche Krieges-Fragen Zu dieser zeit hochnötig*. Č. 179 v katalogu.

⁹³¹ Týž. *Handbüchlein, darinn Das gantze Kriegswesen Kürztlich gewisen wirdt*. Č. 174 a 197 v katalogu.

⁹³² SAVORGNANO, Mario. *Kriegskunst Zu Land vnd Wasser*. Č. 125 v katalogu.

⁹³³ CAESAR, G. J. – DELLA ROVERE, Francesco Maria – SAVORGNANO, M. *Zween Kriegs-Discurs*. Č. 135 v katalogu.

⁹³⁴ Ani jednoho z těchto dvou autorů v soupisu nenevidují proto, že žádný z jejich textů nelze označit za raně novověkou vojenskou příručku podle definice v této práci.

⁹³⁵ NEUMAIR VON RAMSLA, J. W. *Erinnerungen vnd Regeln, von Kriegswesen*. Č. 172 v katalogu.

⁹³⁶ Týž. *Von Feldschlachten sonderbares Tractetlein*. Č. 198 v katalogu.

⁹³⁷ MONTGOMMERY, L. de. *Militia Gallica Oder Frantzaische KriegßKunst*. Č. 118 v katalogu.

⁹³⁸ PERRET, J. *ARCHITECTVRA ET PERSPECTIVA*. Č. 62 a 88 v katalogu; ERRARD, J. *FORTIFICATIO*. Č. 66 v katalogu.

⁹³⁹ BASTA, G. *Gouverno della Caualleria*. Č. 89 v katalogu; týž. *LE GOVERNEMENT DE LA CAVALLERIE LEGIERE*. Č. 90 v katalogu; týž. *Il Maestro di Campo Generale*. Č. 112 v katalogu; týž. *LE MAISTRE DV CAMP*

informací mezi uživateli znalými němčiny nebo francouzštiny, ale snaha o výtěžek z vydání úspěšných děl vesměs známých a uznávaných zahraničních autorů. Jimi byli francouzští pevnostní stavitelé Jean Errard a Jacques Perret, španělský dělostřelec Diego Ufano, italský fortifikační architekt Bonaiuto Lorini nebo italský vojevůdce Giorgio Basta.⁹⁴⁰ I to je však ukazatelem významu jejich díla, jehož komerční úspěch známý nakladatel předpokládal.

Na všech 100 autorů, jejichž vojenské příručky byly mezi roky 1550 a 1650 ve střední Evropě vytištěny, se lze také podívat z hlediska jejich pohlaví, místa původu nebo povolání. Mezi evidovanými autory se nenachází žádná žena, přestože militární pojednání z pera ženy nebylo zcela nemyslitelné, jak dokládá příklad spisovatelky středověkého vojenského manuálu, Christine de Pisan (1364 – kol. 1440).⁹⁴¹ Z hlediska původu autorů, nepřekvapí, že necelá polovina z nich – 48 mužů – pocházela z Německa. Druhou nejčastěji zastoupenou zemí byla Itálie s 13 autory. Ačkoliv tato jihoevropská země do vymezeného regionu nenáleží, až do 16. století byla centrem vývoje vojenské vědy. Tamní vojenští spisovatelé však byli uznáváni i později a jejich díla proto vycházela též severně od Alp. Ve Francii se narodilo 11 z teoretiků, jejichž knihy se vydávaly jak na východě Francie, který je v této práci též zkoumán, tak v překladech na území dnešního Německa. Z dalších Středoevropanů lze zmínit sedm Poláků, šest Švýcarů a tři Rakušany. Ostatní autoři pocházeli ze západní Evropy a jejich díla byla vzhledem ke svému významu publikována i ve zkoumaném regionu: Pět z nich bylo původem z dnešního Nizozemí, po dvou z Belgie, Španělska a Dánska a jeden ze Švédska.

Co se týče povolání, nejvíce autorů se věnovalo oboru, o němž psali, tedy vojenství. Jednalo se o 22 důstojníků, šest vojevůdců, pět dělostřelců a jednoho mustrovního písaře. Dále pak o ty, kteří nepůsobili přímo v praxi – o tři vojenské teoretiky a jednoho vojenského historika. S určitými aspekty válečnictví měli obvykle zkušenost také zástupci další početné skupiny – architekti, jichž je mezi relevantními autory 19. Ti se mnohdy podíleli na výstavbě fortifikací. Matematiků, kteří sepisovali nejen knihy vojenské matematiky, ale věnovali se i dalším oblastem žánru militárních příruček, je mezi zkoumanými spisovateli 21. Ostatní (a zároveň nepříliš početní) autoři se věnovali povoláním, která s excerpovanými knihami souvisela méně, či dokonce vůbec. Mezi nimi bylo možno nalézt mj. tři lékaře, jednoho alchymistu, faráře nebo poštovního doručovatele.

GENERAL. Č. 113 v katalogu; UFANO, D. *Archeley*. Č. 91 a 145 v katalogu; LORINI, B. *Das sechste Buch*. Č. 104 v katalogu; ERRARD, J. *FORTIFICATIO*. Č. 137 v katalogu.

⁹⁴⁰ O středoevropské vojenské příručky se ve zkoumané době zasloužili i další překladatelé. Jejich úplný soupis je zařazen v této práci jako *Příloha 3*.

⁹⁴¹ Viz v této práci kapitolu 12. *Proměny žánru v průběhu času*.

11.2 Biografické medailony nejvýznamnějších autorů vojenských příruček

Nejvýznamnější z dobových autorů vojenských příruček je třeba alespoň krátce představit. Jejich stručné biografické medailony uvedené v této podkapitole jsou doplněny odkazy na další odbornou literaturou. Informační zdroje k méně významným spisovatelům žánru, kteří v následujících odstavcích zmíněni nejsou, lze nalézt na relevantních místech v jiných částech této práce. Následující odstavce jsou věnovány především těm osobnostem, jejichž vojenské dílo bylo v době a oblasti, na kterou se tato práce zaměřuje, publikováno alespoň čtyřikrát. Vedle nich však budou představeni i autoři s nižším počtem publikovaných spisů, pokud prosluli v jiném oboru, jenž mohl, ale také nemusel souviset s válečnictvím. Přestože se někteří muži nesmazatelně zapsali do vývoje vojenské vědy svými díly, jejich životy jsou pro nás v řadě případů neznámé. I tito spisovatelé budou na následujících řádcích alespoň krátce připomenuti. Představeni budou postupně autoři traktátů o vojenství, knih o vojenské matematice, dělostřelectví, pevnostním stavitelství, vojenské správě a vojenském umění. Na závěr podkapitoly je krátce pojednáno o ilustrátorech militárních příruček.

Vzhledem k celkově nízkému počtu traktátů o vojenství a knih vojenské matematiky se mezi jejich autory nenachází žádný, jehož dílo by vyšlo ve střední Evropě mezi roky 1550 a 1650 více než třikrát. Mezi autory traktátů je však několik takových, kteří se proslavili jiným způsobem. Italský politik a diplomat Niccolò Machiavelli (1469–1527), bezpochyby nejznámější z autorů vojenských traktátů, se těší neutuchajícímu zájmu čtenářů a badatelů již po několik století.⁹⁴² Někdy bývá označován za zakladatele moderní politologie. Ve funkci florentského kancléře se mj. několikrát zúčastnil jednání se zástupci různých evropských států. Edice a překlady jeho spisů, z nichž některé věnoval rodu Medicejských, vycházejí dodnes.⁹⁴³ Vedle všeobecně známého *Vladaře* (v originále *Il Principe*) je třeba zmínit především jeho pojednání *O umění válečném* (v originále *Dell'Arte della Guerra*), které vycházelo jako praktická vojenská příručka ve střední Evropě ještě víc než 100 let po svém vzniku.⁹⁴⁴

Za připomenutí stojí též dva polští spisovatelé: Jan Tarnowski (1488–1561) se s bojem poprvé setkal roku 1509. Po absolvování kavalírské cesty a řady válečných střetů v roli důstojníka a později vojevůdce byl roku 1527 v Polsku jmenován velkým korunním

⁹⁴² Z novějších příspěvků k jeho vojenskému dílu stojí za zmínku především GUIDI, Andrea. *Books, People, and Military Thought: Machiavelli's Art of War and the Fortune of the Militia in Sixteenth-Century Florence and Europe*. Leiden: Brill, 2020; ERWIN, Sean. *Machiavelli and the Problems of Military Force: A War of One's Own*. London: Bloomsbury Academic, 2022.

⁹⁴³ Z novějších edic jeho vojenského spisu např. LYNCH, Christopher, ed. *Niccolò Machiavelli: The Art of War*. Chicago: University of Chicago Press, 2005. V češtině naposledy v rámci výboru HAJNÝ, Josef, ed. *Niccolò Machiavelli: Úvahy o vládnutí a o vojenství*. Praha: Argo, 2001.

⁹⁴⁴ Srov. MACHIAVELLI, N. *KRIEGS KVNST NICOLAI MACHIAVELLI*. Č. 150 v katalogu. Viz ilustrace 1 a, b v Příloze 6 v této práci.

hejtmanem. Jeho vojenská taktika mj. úspěšně využívala vozovou hradbu a inspirovala se o 100 let starším válečnictvím českých husitů.⁹⁴⁵ Tarnowski bývá považován za nejvýznamnějšího autora polské vojenské literatury 16. století, přičemž jeho *Consilium rationis bellicae* je prvním originálním dílem polského vojenského písemnictví té doby, a to přesto, že se silně inspirovalo staršími vojenskými řády a mj. o století starším husitským válečnictvím.⁹⁴⁶ Právě středověké inspirační zdroje bezpochyby přispěly ke stylizaci spisu po vzoru středověkých vojenských traktátů.

Szymon Starowolski (1588–1656) pocházející z litevské šlechtické rodiny byl polským učencem, pedagogem, historikem, katolickým knězem a autorem mnoha děl sepsaných převážně v latině. Ačkoliv nebyl válečníkem, s dobovým vojenstvím určitou zkušenost získal: Byl dvořanem u polského velkého korunního hejtmana Jana Zamojského, roku 1621 se jako kancléř velkého litevského hejtmana Jana Karola Chodkiewicze zúčastnil bitvy u Chotynu a stal se také preceptorem Aleksandra, syna polského vojevůdce Stanisława Koniecpolského.⁹⁴⁷ Jeho pojednání *Institutorum rei militaris libri VIII* vyšlo dvakrát v Krakově a poté se prosadilo též za hranicemi – v Nizozemsku a Itálii.⁹⁴⁸

Mezi autory knih o vojenské matematice mnoho známých osobností nenalezneme. Jejich díla vyšla vždy pouze jednou. Nejvýznamnější z těchto spisovatelů je paradoxně ten, jehož publikace je nejkratší ze všech zkoumaných vojenských příruček: Jan Brożek (1585–1652) byl polský matematik, filozof a astronom, který získal vzdělání na krakovské akademii, do jejíhož čela se později postavil ve funkci rektora. Jako jeden z nejvýznamnějších polských matematiků 17. století se zabýval mj. rozpracováním teorií Mikuláše Koperníka.⁹⁴⁹ Vojenské matematice se věnoval v jednolitu vztahujícím se k bastionovým pevnostem, který vycházel z díla německého matematika Melchiora Gesnera.⁹⁵⁰

Ze spisovatelů z řad dělostřelců se ve středoevropském regionu prosadil především Diego Ufano (zemř. 1613).⁹⁵¹ Od konce 16. století bojoval ve španělských službách, dělostřeleckého

⁹⁴⁵ Srov. např. SIKORSKI, J. *Polskie piśmiennictwo wojskowe*, s. 55–56, 69–88; SPIERALSKI, Zdzisław. *Jan Tarnowski 1488–1561*. Warszawa: MON, 1977; HORA, A. Vztah polského válečnictví první poloviny 16. století k vojenskému umění husitů, s. 331–388.

⁹⁴⁶ TARNOWSKI, J. *Consilium rationis bellicae*. Č. 7 v katalogu.

⁹⁴⁷ Srov. např. SZYDŁOWSKI, Piotr. *Między renesansem a kontrreformacją: Poglądy filozoficzne Szymona Starowolskiego 1588–1656*. Kraków: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1978; SIKORSKI, J. *Polskie piśmiennictwo wojskowe*, s. 169–181.

⁹⁴⁸ STAROWOLSKI, S. *SIMONIS STAROVOLSCI INSTITVTORVM Rei Militaris*. Č. 202 a 204 v katalogu. Zahraniční vydání jsou citována v této práci v podkapitole 7.1 *Traktáty o vojenství*.

⁹⁴⁹ K jeho životu např. CHROBOCZEK, Jan. Jan Brożek: Mathematician, Astronomer and Biographer of Copernicus (1585–1652). *The Polish Review*. 2010, **55**(2), s. 169–193; BURCZYK-MARONA, Danuta. *Jan Brożek (1585–1652): Collegii Maioris Professor*. Kraków: Collegium Maius, 1998, s. 10–25.

⁹⁵⁰ BROŻEK, J. *ILLVSTRISS. ET REVERENDISS. DOMINO D. MARTINO SZYSZKOWSKI ... Architecturae militaris*. Č. 165 v katalogu.

⁹⁵¹ MAROTO, I. V. Diego Ufano.

výcviku se mu dostalo snad v některé z artileristických škol – možná v Burgosu nebo Seville. Do dělostřelecké praxe přivedl řadu novinek, které se promítly do jeho spisu *Tratado de la artilleria*, jenž byl ve střední Evropě poprvé vydán pod názvem *Archeley*.⁹⁵² Kromě toho byl však přeložen do několika evropských jazyků včetně angličtiny a dočkal se řady vydání po celém světě.

K dělostřelecké problematice se mnohdy vyjadřovali také autoři fortifikačních publikací, kterých se prosadilo ve střední Evropě hned několik. Matematik a inženýr Simon Stevin (1548–1620) byl jedním z neoriginálnějších vědců druhé poloviny 16. století.⁹⁵³ Nejprve působil jako účetní. Roku 1581 navštěvoval latinskou školu v Leidenu, kde o dva roky později začal studovat na univerzitě. Tam se spřátelil s Mořicem Oranžským, s nímž zůstal v kontaktu i po studiích, vyučoval ho matematice a působil jako jeden z jeho blízkých poradců. Na Mořicovo doporučení byl roku 1593 jmenován vrchním kvartýrmistrem nizozemských armád. V roce 1600 vytvořil plán pro výuku matematiky na inženýrské škole, kterou na Mořicovu žádost zřídil při leidské univerzitě. Stevin publikačně přispěl k rozvoji řady vědních oborů souvisejících s matematikou – trigonometrie, mechaniky, hudební teorie, geografie, navigace, architektury i pevnostního stavitelství, v jehož rámci se stal jedním ze zakladatelů tzv. staroholandské inženýrské školy. Ačkoliv se na výstavbě žádné pevnosti osobně nepodílel, jeho myšlenky byly vlivné za jeho života i několik desetiletí po jeho smrti.⁹⁵⁴ V této práci jsou reflektována tři jeho díla vydaná v Německu – fortifikační spisy *Festung-Bawung* a *Wasser-Baw* a kniha *Castrametatio* o stavbě polních táborů.⁹⁵⁵

Bonaiuto Lorini (1540–1611) byl jedním z nejvýznamnějších italských pevnostních stavitelů a inženýrů 16. století. S předmětem svého zájmu se seznamoval mj. prostřednictvím návštěv zahraničních fortifikací. Při těchto cestách se nechal najímat na budování pevnostních objektů, jejich obléhání i obranu. Jako stavitel fortifikací ve službách Medicejských začal působit již ve 22 letech, pracoval však i pro jiné zaměstnavatele. V roce 1580 vstoupil do služeb Benátské republiky, kde se stal jedním z hlavních vojenských inženýrů. V průběhu života

⁹⁵² UFANO, D. *Archeley*. Č. 91 v katalogu.

⁹⁵³ SARTON, George. Simon Stevin of Bruges (1548–1620). *Isis*. 1934, 21(2), s. 242.

⁹⁵⁴ Z novější literatury především: DEVEREUSE, Jozef T. – VANDEN BERGHE, Guido. *„Magic is No Magic“: The Wonderful World of Simon Stevin*. Ashurst: WIT Press, 2008; VAN DEN HEUVEL, Charles. *„De Huyssbou“: A Reconstruction of an Unfinished Treatise on Architecture, Town Planning and Civil Engineering by Simon Stevin*. Amsterdam: KNAW, 2005; DROSTE, Filip G. *Simon Stevin: Wetenschapper in oorlogstijd, 1548–1620*. Soesterberg: Aspekt, 2008; DAVIDS, K. et al., ed. *Rethinking Stevin, Stevin Rethinking*. Stevinovo dílo bylo edičně zpracováno v sérii *The Principal Works of Simon Stevin*, kterou vydávali Ernst Crone, E.J. Dijksterhuis, R.J. Forbes, M. G. J. Minnaert a A. Pannekoek v letech 1955–1966. Pro téma této práce je nejzásadnější díl SCHUKKING, W.-H., ed. *The Principal Works of Simon Stevin. Volume IV, The Art of War*.

⁹⁵⁵ STEVIN, S. *Festung-Bawung*. Č. 74 a 154 v katalogu; týž. *Wasser-Baw*. Č. 177 v katalogu; týž. *CASTRAMETATIO AVRAICO-NASSOVICA*. Č. 176 v katalogu.

vybudoval a zmodernizoval řadu pevností.⁹⁵⁶ Jeho kompletní fortifikační příručka byla vydána ve Frankfurtu nad Mohanem pod názvem *Sechs unterschiedliche Bücher von Vestung Bawen*.⁹⁵⁷

Jean Errard (1554–1610) byl zakladatelem tzv. francouzské inženýrské školy. Studoval matematiku a později se prakticky vzdělával u italských stavitelů. Prosadil se ve službách řady zaměstnavatelů, byl patrně nejvýznamnějším vojenským architektem ve Francii za vlády Jindřicha IV. S králem se účastnil válečných tažení, vedl obléhací operace a stavěl nová opevnění. Jeho kniha *Fortificatio* byla ve své době vlivná,⁹⁵⁸ přestože poznatky, které v ní byly obsaženy, se v praxi nevyužívaly. Ve fortifikační teorii na ně však navázali další francouzští autoři a pevnostní stavitelé – např. Antoine de Ville (1596–1656) nebo Blaise Francois de Pagan (1603–1665), přímý předchůdce slavného Sébastiena Le Preste de Vauban (1633–1707).⁹⁵⁹

Oproti výše představeným osobnostem jsou někteří další autoři fortifikačních knih, kteří byli ve své době vlivní, dnes v podstatě neznámí. Jedním z nich je Martin Eylend (činný 1624). Základní informace o něm lze vyčíst z jeho příručky, díky níž víme, že se zabýval především nizozemským stylem pevnostního stavitelství. Roku 1624 působil v Drážďanech, kde vyšla jeho publikace *Compendium artis fortificatoriae*,⁹⁶⁰ v témže roce ve stejné dílně publikovaná i pod názvem *Modus artis fortificatoriae Belgicus*, pod nímž později vyšla ještě dvakrát.⁹⁶¹

Pozapomenutý je také italský architekt Pietro Sardi (1559–1638), autor díla *Corona imperialis architecturae militaris*, které bylo ve střední Evropě publikováno šestkrát mezi roky 1622 a 1648. Nakladatel Jakob de Zetter (činný 1620–1644) o Sardim velice stručně informuje v předmluvě díla – zmiňuje jeho šlechtický původ a fakt, že při tvorbě knihy údajně vycházel nejen z děl antických a soudobých autorů, ale i z vlastních zkušeností.⁹⁶²

Nejvýznamnějším mezi autory vojenských správních příruček byl bezpochyby důstojník a spisovatel Leonhardta Fronsberger (kol. 1520–1575).⁹⁶³ S válečnictvím se setkal již v mládí,

⁹⁵⁶ DOTI, Gerardo. LORINI, Buonaiuto (Bonaiuto). In: ANGIOLINI, Hélène, ed. *Dizionario biografico degli Italiani*. 66. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2006 [online]. Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani S.p.A. [cit. 11. 1. 2023]. Dostupné z: [http://www.treccani.it/enciclopedia/buonaiuto-lorini_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/buonaiuto-lorini_(Dizionario-Biografico)); KUPKA, Vladimír. *Stavitelé, obránci a dobyvatelé pevností*. Praha: Libri, 2005, s. 227–331.

⁹⁵⁷ LORINI, B. *Sechs vnterschiedliche Bücher. Von Vestung Bawen*. Č. 199 v katalogu.

⁹⁵⁸ Ve střední Evropě prvně vydáno: ERRARD, J. *FORTIFICATIO*. Č. 66 v katalogu.

⁹⁵⁹ Více k němu např. GABER, Stéphane. Jean Errard de Bar-le-Duc: Ingénieur des fortifications du roi de France Henri IV. *Le Pays lorrain: Journal de la Société d'Histoire de la Lorraine et du Musée Lorrain*. 1990, **87**, s. 105–118; ENDREI, Walter. Jean Errard (1554–1610) und sein Maschinenbuch. *Technikgeschichte*. 1994, **61**(1), s. 1–10; KUPKA, V. *Stavitelé, obránci a dobyvatelé pevností*, s. 120–124.

⁹⁶⁰ EYLEND, M. *Compendium Artis fortificatoriae plane aureum*. Č. 156 v katalogu.

⁹⁶¹ Týž. *Modus Artis fortificatoriae Belgicus*. Č. 157, 170 a 180 v katalogu.

⁹⁶² Srov. SARDI, P. *Corona Imperialis Architecturae militaris*. Č. 148 v katalogu, s. [3]. Další vydání lze v katalogu nalézt pod č. 152, 153, 163, 219 a 227.

⁹⁶³ K Fronsbergerovi a jeho vojenskému dílu např.: BLOSEN, H. – PORS, H. *Von Kriegß-Befelch und Ämptern*. K jeho dalším spisům např.: KLUMP, Rainer – PILZ, Lars. The Formation of a „Spirit of Capitalism“ in Upper

zažil obléhání Budy roku 1541 a o devět let později se stal zbrojmistrem císařské armády. Roku 1548 získal dům v Ulmu a spolu s ním i měšťanská práva. V následujících letech však mnohdy pobýval mimo domov, jelikož se účastnil vojenských tažení, mj. proti Turkům. Zemřel v Ulmu v důsledku nehody při zkušební střelbě z děla. Sepsal několik nevojenských spisů, ale jádro jeho literární tvorby je militární. Ve zkoumaném souboru knih je zastoupen 16 edicemi, které představují šest různých vojenských děl, především z oblasti vojenské správy. Jedno z těchto děl, *Von kayserlichem Kriegßrechten*, bylo pod různými názvy a po několika úpravách vydáno v průběhu druhé poloviny 16. století celkem devětkrát a stalo se tak nejčastěji publikovanou – a patrně také nejvlivnější – středoevropskou vojenskou příručkou druhé poloviny 16. století.⁹⁶⁴

Od neurozeného důstojníka Fronsbergera se lišil jeho současník, Lazarus von Schwendi (1522–1583), činný jako státník, diplomat a vojevůdce římských císařů.⁹⁶⁵ Studoval v Basileji a poté ve Štrasburku. Od roku 1544 působil ve službách Karla V. jako diplomat a voják, své schopnosti prokázal v průběhu šmalkaldské války (1546–1547). Na straně Španělska se zúčastnil bojů proti Francii jako velitel regimentu landsknechtů, později působil jako důstojník v Uhrách ve službách rakouských Habsburků. Napsal řadu politických a vojenských spisů a hodnotná je též jeho dochovaná korespondence se šlechtici a učiteli. Jeho *Kriegs Discurs* byl vydán před polovinou 17. století třikrát ve Frankfurtu nad Mohanem a jednou v českém překladu v Praze.⁹⁶⁶

Adam Junghans (činný 1589) byl autorem vojenské příručky vytištěné ve střední Evropě celkem osmkrát, z toho dvakrát pod jménem Daniela Wintzenbergera. Jeho kniha *Kriegesordnung, zu Wasser und Landt* zjevně byla ve své době čtenářsky žádaná.⁹⁶⁷ O autorovi toho však paradoxně mnoho nevíme – kromě několika informací, které o sobě uvedl přímo v knize: Narodil se v saské Olešnici nad Halštrovem a působil jako mustrovní písař, tudíž pořizoval písemnosti při kontrole jednotek (jak počtu vojáků, tak jejich stavu) – tzv. mustruňku. Aktivně se účastnil vojenských tažení, jelikož svůj manuál údajně sepsal roku 1586 v průběhu dobývání vestfálského města Neuss.⁹⁶⁸

Germany: Leonhard Fronsperger's „On the Praise of Self-interest“. *Journal of the History of Economic Thought*. 2021, 43(3), s. 401–419.

⁹⁶⁴ Poprvé vydáno jako: FRONSBERGER, L. *Fünff Bücher. Von[n] KriegßRegiment vnd Ordnung*. Č. 3 v katalogu.

⁹⁶⁵ K jeho životu např. KÖNIG, Johann. *Lazarus von Schwendi: Röm. Kaiserl. Majestät Rat und Feldoberst 1522–1583*. Schwendi: Georg Schmid, 1934.

⁹⁶⁶ SCHWENDI, L. von. *Kriegs Discurs*. Č. 37, 40 a 69. Týž. *Discurs o Běhu Wálečném a Auřadech Wogenských*. Č. 126 v katalogu.

⁹⁶⁷ Prvně vydáno jako: JUNGHANS, A. *Krieges Ordnung, zu Wasser vnd Landt*. Č. 30 v katalogu.

⁹⁶⁸ Tamtéž, titulní strana. Ukázky z vydání z roku 1594 jsou zařazeny jako ilustrace 5 a, b v Příloze 6 v této práci.

V 17. století již ve střední Evropě nové vojenské správní příručky takřka nevznikaly. Ve Francii však byla situace jiná a v rámci tohoto literárního směru se prosadil vůdce hugenotů a válečník, Henri de Rohan (1578–1638). U francouzského dvora i v armádě začal působit v šestnácti letech. Oblíbil si ho král Jindřich IV., který ho povýšil na vévodu. Zúčastnil se řady vojenských tažení a střetů mj. v průběhu třicetileté války. Podílel se na obraně pevnosti La Rochelle při jejím úspěšném obléhání v letech 1627–1628. Zemřel na následky zranění z bitvy u Rheinfeldu. Kromě válečných aktivit se proslavil také jako spisovatel. Mezi jeho tiskem vydaná díla patří paměti⁹⁶⁹ a vojenská příručka *Le parfait capitaine*, která byla v době, na kterou se tato práce zaměřuje, v Německu vydána šestkrát, a později ještě několikrát.⁹⁷⁰

Nejstarším z významných autorů knih o vojenském umění byl Jacques de Gheyn (kol. 1565–1629), který se nesmazatelně zapsal do historie vojenských manuálů, přestože nebyl válečníkem, ale umělcem. Jeho militární příručka byla vydána ve zkoumané době mnohokrát v různých zemích a jazykových verzích. Ačkoliv Gheyn nebyl autorem textu (který patrně sepsal Johann VII. von Nassau-Siegen)⁹⁷¹ ale ilustrací, je tato kniha známa pod jeho jménem, jelikož soubor 117 rytin v publikaci výrazně dominuje nad stručnými textovými komentáři. Jacques se nejprve učil u svého otce, též umělce, následně vstoupil do dílny významného nizozemského grafika Hendricka Goltzia. Řada zakázek, na nichž Gheyn pracoval, pocházela od Mořice Oranžského. Jeho tvorba byla námětově různorodá, přesto se vojenské tematice věnoval nejen v knize *Wapenhandelinge van roers musquetten ende spiessen*,⁹⁷² ale i při práci na samostatných grafických listech.

Gheynovými ilustracemi byly inspirovány mj. mědiryty v díle Johanna Jacoba von Wallhausen (kol. 1580–1627), který byl nejvýznamnějším a také nejvlivnějším vojenským teoretikem první poloviny 17. století nejen ve střední Evropě, ale na celém světadílu.⁹⁷³ Pocházel z hesenské farářské rodiny, která od poloviny 16. století nesla latinizované jméno Tautphoeus podle německé obce Dauphe. Toto druhé příjmení si počátkem 17. století změnil na „von Wallhausen“. Byl studentem pedagogia a poté univerzity v Marburgu. Roku 1599,

⁹⁶⁹ Srov. např. ROHAN, H. de. *Memoires du duc de Rohan, sur les choses advenües en France depuis la mort de Henry le Grand, jusques à la paix faite avec les reformez*. [Amsterdam: Lowijs III Elzevier], 1646. USTC 1515216.

⁹⁷⁰ Ve střední Evropě poprvé vydáno jako: týž. *Der Perfecter Capitain*. Č. 209 v katalogu.

⁹⁷¹ K němu více v této práci v podkapitole 6.1 *Rukopisné vojenské příručky raného novověku*.

⁹⁷² Ve střední Evropě vyšla jako GHEYN, J de. *Waffenhandlung*. Č. 77 a 78 v katalogu. Obě tato vydání však byla opatřena dřevořezovými kopiemi Gheynových mědirytů, které dost možná nevytvořil sám Gheyn, ale nám neznámý řezáč. De Gheynovy ilustrace později převzal Peter Isselburg. Viz ilustraci 14 v *Příloze 6* v této práci.

⁹⁷³ Wallhausenovi a jeho dílu se v posledních letech věnovali především HOFMAN, J. Uherské bojiště v díle J. J. Wallhausena; BRACHTHÄUSER, Ch. „*Wie sich ein Fürst zum Krieg soll rüsten*“; ANDRESOVÁ, K. Šíření myšlenek raně novověké revoluce ve vojenství, s. 49–68; k ruskému vydání jeho *Kriegskunst zu Fuß*: RUSAKOVSKIY, O. The Russian Edition of Johann Jacobi von Wallhausen's »Kriegskunst zu Fuß« (1649), s. 1–25. Ukázky z jeho díla jsou zařazeny jako ilustrace 24 a, b v *Příloze 6* v této práci.

po souboji, ve kterém zabil protivníka, školu opustil a započal vojenskou kariéru v Nizozemí u Mořice Oranžského. Po několikaleté službě v Uhrách a Rusku, vstoupil roku 1613 do služeb města Gdaňsku jako hejtman. Roku 1616 se stal ředitelem vojenské akademie v Siegenu ve službě Johanna von Nassau-Siegen. Aby mohl tuto funkci vykonávat, byl uvolněn ze služby v Gdaňsku. Ovšem už v březnu roku 1617 siegenskou školu opustil, pravděpodobně v důsledku finančních problémů. O tři roky později ho prameny zmiňují jako plukovního lajtnanta ve službě u mohučského kurfiřta Jana Schweikarta von Cronberg. Po krátké době však odešel zpět do Gdaňsku, kde roku 1627 zemřel. Byl nejpłodnějším ze všech autorů, které tato práce sleduje. Před polovinou 17. století vyšlo ve střední Evropě jeho osm různých vojenských příruček celkem v 16 edicích, avšak jejich další vydání se objevovala i v druhé polovině století, a to nejen ve zkoumaném regionu.

Jako autoři knih o vojenském umění jezdeckta se prosadili také dva Wallhausenovi předchůdci: Počátky kariéry vojevůdce Giorgia Basty (1550–1606?) jsou spjaty s vojskem Alexandra Farnese, pozdějšího vévody z Parmy. Několik let po vévodově smrti Basta přestoupil do služeb císaře Rudolfa II. Habsburského, který ho vyslal do Sedmíhradska bojovat proti Zikmundu Báthoryovi. Po krátkém (a nepřilíš úspěšném) intermezzu v roli Rudolfova sedmíhradského místodržícího se generál vrátil k osvědčené kariéře válečníka a postupoval v Uhrách proti Turkům. Po skončení patnáctileté války roku 1606 bojovat přestal a rozhodl se své bohaté zkušenosti předat dál, proto sepsal dvě vojenské příručky.⁹⁷⁴ V regionu, na nějž se tato práce zaměřuje, vyšlo ve třech různých jazykových variantách jeho pojednání o lehkém jezdecktu (z toho německá mutace dvakrát)⁹⁷⁵ a ve dvou jazykových verzích publikace o obecném vojenském umění.⁹⁷⁶

Ludovico Melzi (1558/67–1617) sbíral vojenské zkušenosti též pod velením Alexandra Farnese. Působil jako důstojník jezdeckta, během svého života prošel mnoha boji a vystřídal řadu zaměstnavatelů. Jeho kariéra vyvrcholila, když působil jako generál jízdy ve španělských službách na nizozemském bojišti. V době tzv. dvanáctiletého příměří, které bylo v rámci osmdesátileté války mezi Nizozemím a Španělskem podepsáno roku 1609, se rozhodl zastavení boje využít k sepsání příručky pro jezdeckto, která ve střední Evropě vyšla dvakrát pod názvem *Kriegsregeln* a dalších vydání se dočkala na západě.⁹⁷⁷

⁹⁷⁴ K Bastovu životu viz LABARRE DE RAILLICOURT, Dominique. *Basta, comte d'Hust et du Saint-Empire (1550–1607) sa vie, sa famille et sa descendance*. Paris: l'auteur, 1968, s. 1–5.

⁹⁷⁵ BASTA, G. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Č. 83 a 98 v katalogu; týž. *Gouverno della Caualleria*. Č. 89 v katalogu; týž. *LE GOVERNEMENT DE LA CAVALLERIE LEGIERE*. Č. 90 v katalogu.

⁹⁷⁶ Týž. *Il Maestro di Campo Generale*. Č. 112 v katalogu; týž. *LE MAISTRE DV CAMP GENERAL*. Č. 113 v katalogu.

⁹⁷⁷ MELZI, L. *KriegsRegeln*. Č. 161 a 162 v katalogu.

Mezi autory knih o vojenském umění vzbudili ve své době zájem i spisovatelé, kteří se zabývali válečnictvím všeobecně, a nespecializovali se na konkrétní složku armády. Mezi ně patří německý architekt, rytec a geograf Wilhelm Dilich (1571–1650).⁹⁷⁸ Studoval nejprve v Kasselu a poté na univerzitách ve Wittenbergu a Marburgu, kde se seznámil s Mořicem Hesensko-Kasselským (1572–1632), který byl již výše zmíněn jako autor první středoevropské tištěné knihy o vojenském umění.⁹⁷⁹ Patrně i pod vlivem Mořice, na jehož dvoře Dilich působil, sepsal vedle topografických děl i dvě militární příručky. Vojenským uměním se zabývala v Kasselu dvakrát vydaná kniha *Kriegsbuch, darin die alte und neue Militia eigentlich beschrieben*,⁹⁸⁰ na pevnostní stavitelství se zaměřila publikace *Peribologia* vydaná ve Frankfurtu nad Mohanem v němčině a latině.⁹⁸¹ Mezi vojenskými manuály nepříliš často užívaná latina v tomto případě není tak překvapivá, jelikož Dilich nebyl důstojník ale učenec, jehož dílo – zaměřené též na učence – si v jazyce vzdělanců své čtenáře mohlo nalézt.

Mezi vlivné spisovatele knih o vojenském umění lze započítat také jednoho dnes v podstatě neznámého autora, který se podepisoval jako Sieur du Praissac (činný 1614–1639). Víme o něm pouze to, co o sobě prozradil ve vlastních tiscích, a sice že byl původem nizozemský důstojník ve francouzských službách. Jeho knihy byly překládány z originální francouzštiny do němčiny a vydávány v německých dílnách.⁹⁸²

Zatímco jména autorů vojenských příruček byla – až na výjimky – uváděna přímo na titulních listech knih, jejich ilustrátoři jsou pro nás obvykle neznámí. Vyobrazení v dílech zkoumaného žánru obvykle nebyla signována, proto jejich autory většinou nelze identifikovat. Výjimku představují dva umělci, kteří publikovali vojenské příručky, v nichž obrazová složka dominovala nad textem. Významnějším z nich byl výše uvedený rytec manuálu *Wapenhandelinge van roers musquetten ende spiessen*,⁹⁸³ Jacques de Gheyn. Mladší edice této knihy vycházely pod jeho jménem i v případech, kdy byly Gheynovy mědiryty nahrazeny jednoduššími dřevořezovými kopiemi, které patrně vyrobil neznámý řemeslník.

Na Gheynovo dílo navázal Peter Isselburg (1568/80–1630), který známé mědiryty zobrazující ovládání pěchotních zbraní převzal a vytvořil jejich kopie pro knihu, kterou vydal pod svým jménem, přestože se její hlavní část od starších Gheynových vydání nelišila

⁹⁷⁸ Více k němu např.: NIEDER, Horst. *Wilhelm Dilich (um 1571–1650): Zeichner, Schriftsteller und Kartograph in höfischem Dienst*. Bamberg: Weserrenaissance-Museum Schloss Brake, 2002.

⁹⁷⁹ MORITZ. *Instruction*. Č. 58 v katalogu.

⁹⁸⁰ DILICH, W. *Kriegsbuch*. Č. 70 v katalogu; týž. *Kriegßbuch*. Č. 72 v katalogu.

⁹⁸¹ Týž. *PERIBOLOGIA*. Č. 203 a 205 v katalogu.

⁹⁸² DU PRAISSAC. *Manuale Militare*. Č. 101 v katalogu; týž. *Handbüchlein, darinn Das gantze Kriegswesen Kürztlich gewisen wirdt*. Č. 174 a 197 v katalogu; týž. *Etliche Krieges-Fragen*. Č. 179 v katalogu.

⁹⁸³ Prvně vydáno jako: GHEYN, J. de. *Wapenhandelinge Van Roers, Mvsqvetten, Ende Spiessen*. USTC 1013570; týž. *Wapenhandelinge Van Roers, Mvsqvetten, Ende Spiessen*. USTC 1031313.

obrazovou ani textovou informací.⁹⁸⁴ Isselburg působil jako kreslíř, mědirytec a nakladatel.⁹⁸⁵ Mezi jeho knižní ilustrace patří mědiryty v albu *Emblemata politica*.⁹⁸⁶ V dějinách umění zanechal stopu též jako učitel slavného umělce Joachima von Sandrart. Isselburg byl žákem kreslíře, malíře, rytce a nakladatele Crispijna van de Passe staršího, jehož stejnojmenný syn (1594–1670) se proslavil jako portrétista ale též rytec řady knižních ilustrací.⁹⁸⁷ Mezi ně patřil mj. rytý titulní list polského vydání dělostřeleckého manuálu Diega Ufana vydaného pod názvem *Archelia álbo artilleria*.⁹⁸⁸

Žádný další ilustrátor z těch, kteří se podíleli na vojenských příručkách, takového významu jako Gheyn (a zprostředkovaně též Isselburg) nedosáhli. Jméno žádného jiného ilustrátora neuvádí titulní listy ani jiné části relevantních knih. Výjimečně se lze setkat s informací o umělci přímo na ilustraci. Z těch významnějších je třeba jmenovat především Josta Ammana (1539–1591), kreslíře, malíře a dřevořezáče, který se učil u slavného Virgila Solise staršího.⁹⁸⁹ Amman spolupracoval s frankfurtským nakladatelem Sigmundem Feyerabendem (1528–1590), který dosti významně podporoval frankfurtský knihtisk v druhé polovině 16. století, včetně tamní produkce vojenských příruček.⁹⁹⁰ Amman pro něj vytvářel primárně dřevořezy pro tematicky široké spektrum knih, mezi něž patřily i vojenské správní příručky Reinharda Solmse⁹⁹¹ a především Leonhardta Fronsbergera.⁹⁹²

Na několika dalších militárních publikacích se podíleli synové umělce Dominica Custose, Raphael (kol. 1590–1664) a Jacob (kol. 1600 – po 1643).⁹⁹³ Raphael roku 1620 vyryl borduru titulního listu knihy *Zween Kriegs-Discurs*, kterou navrhl malíř a kreslíř Johann Matthias Kager (1575–1634).⁹⁹⁴ Oba bratři pracovali na technických dílech Josepha Furttentbacha, mezi nimi i na spisech dělostřeleckých. Společně se podíleli na ilustracích v knihách *Halinitro-*

⁹⁸⁴ ISSELBURG, P. *Künstliche Waffenhandlung*. Č. 138 a 168 v katalogu.

⁹⁸⁵ Více k němu: VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 415 (kde je však nepřesně uvedeno, že je *Künstliche Waffenhandlung* jeho vlastní pojednání); PILZ, Kurt. Isselburg, Peter. In: *Neue Deutsche Biographie* 10. Berlin: Duncker & Humblot, 1974, s. 201–202.

⁹⁸⁶ ISSELBURG, P. *Emblemata politica*. [Nürnberg]: Peter Isselburg, [1617]. USTC 2055664.

⁹⁸⁷ K otci i synovi více např. MERLO, Johann Jakob – WESSELY, Joseph Eduard. Passe, Crispin van. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* 25. Leipzig: Duncker & Humblot, 1887, s. 207–210.

⁹⁸⁸ UFANO, D. *ARCHELIA álbo ARTILLERIA*. Č. 214 v katalogu.

⁹⁸⁹ Více k Ammanovi: VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 51–52; PILZ, K. Ammann, Jost. In: *Neue Deutsche Biographie* 1. Berlin: Duncker & Humblot, 1953, s. 251–252.

⁹⁹⁰ Bude představen v této práci níže v podkapitole 11.3 *Tiskaři a nakladatelé*.

⁹⁹¹ REINHARD I. *Besatzung*. Č. 10 a 11 v katalogu.

⁹⁹² Jednalo se o různá vydání *Kriegßbuchu* a jeho jednotlivých částí: č. 11–16, 19–22, 25, 45–47 v katalogu.

⁹⁹³ K oběma více: VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 174.

⁹⁹⁴ CAESAR, G. J. – DELLA ROVERE, F. M. – SAVORGNANO, M. *Zween Kriegs-Discurs*. Č. 135 v katalogu.

-*pyrobolia*⁹⁹⁵ a *Architectura martialis*,⁹⁹⁶ Jacob sám pak ilustroval knihu *Büchsenmeisterey-Schul.*⁹⁹⁷

Některé z Wallhausenových publikací ilustroval rytec a nakladatel Eberhard Kieser (1583–1631).⁹⁹⁸ Jednalo se o jeho jezdecké *Ritterkunst*⁹⁹⁹ a také o pojednání o vojenském umění starověkých Římanů.¹⁰⁰⁰ Rytec, nakladatel a knihkupec Konrad Buno (1613–1671)¹⁰⁰¹ zase vytvořil mědirytový titulní list pro knihu *Architectura militaris* Johanna von Felden.¹⁰⁰² Jménem však známe naprosté minimum ilustrátorů, kteří se podíleli na vyobrazeních ve vojenských příručkách – a to přesto, že většina zkoumaných knih byla ilustrovaná.

11.3 Tiskaři a nakladatelé

Zatímco vojenští spisovatelé museli nutně disponovat osobní zkušeností s vojenskou praxí nebo prostudovat již existující militární příručky, aby mohli knihy tohoto žánru sami psát, pro tiskaře a nakladatele podobná podmínka neplatila. Jejich cílem zpravidla nebylo šířit osvětu v otázkách vedení války, ale vydělat peníze na prodeji příslušných knih. Na publikacích, jimiž se zabývá tato práce, se podílelo 91 identifikovaných tiskařů a tiskařských dílen. Více než dvě třetiny z nich (celkem 66 osob nebo korporací) působilo na území dnešního Německa. V ostatních částech střední Evropy se sice knihy tohoto žánru tiskly také, ale ve výrazně menší míře: Ve Švýcarsku se podílelo na produkci vojenských příruček 10 tiskařů, v Polsku šest, na východě dnešní Francie čtyři, v Rakousku dva a po jednom na dnešní západní Ukrajině, v Česku a v Litvě.

Nejvíce dílen tisknoucích militární příručky fungovalo ve Frankfurtu nad Mohanem – konkrétně 26. V dalších městech se jich nacházelo podstatně méně: Po pěti dílnách bylo v Kolíně nad Rýnem a v Norimberku, čtyři v Ženevě a po třech ve Štrasburku a Curychu. V dalších sedmi městech působily dílny po dvou (Basilej, Drážďany, Gdaňsk, Hamburk, Krakov, Rostock a Wittenberg), ve všech ostatních 31 městech byla v době, na kterou se tato práce zaměřuje, pouze jediná tiskařská dílna produkující zkoumaný žánr. Jak bylo zmíněno

⁹⁹⁵ FURTTENBACH, J. *HALINITRO-PYROBOLIA*. Č. 135 v katalogu.

⁹⁹⁶ Týž. *ARCHITECTURA MARTIALIS*. Č. 171 v katalogu.

⁹⁹⁷ Týž. *Büchsenmeisterey-Schul*. Č. 212 v katalogu.

⁹⁹⁸ Krátce k němu např. BENZING, J. Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts. *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. 1960, (2), s. 472.

⁹⁹⁹ WALLHAUSEN, J. J. von. *Ritterkunst*. Č. 110 v katalogu; i ve francouzské mutaci: týž. *Art De Cheualerie*. Č. 107 v katalogu.

¹⁰⁰⁰ Týž. *Romanische Kriegskunst*. Frankfurt am Main: Paul Jacobi, 1616. USTC 2069195.

¹⁰⁰¹ Více k němu: ZIMMERMANN, Paul. Buno, Konrad. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* 47. Leipzig: Duncker & Humblot, 1903, s. 368–369.

¹⁰⁰² FELDEN, J. von. *ARCHITECTURA MILITARIS*. Č. 226 v katalogu.

výše, hojnější tisk vojenských manuálů na uvedených místech – především ve Frankfurtu nad Mohanem, ale i v Kolíně nad Rýnem, Norimberku nebo jinde – nelze vykládat jako specializaci příslušných lokalit na produkci zkoumaných knih. Jednalo se totiž o tiskařská centra s obecně vyšší knižní produkcí.¹⁰⁰³

Ani žádný z konkrétních tiskařů se na příslušnou literaturu přímo nespecializoval. Celkem 57 z nich, tedy většina, vyprodukovalo mezi roky 1550 a 1650 jen po jedné militární příručce. Pouze výjimečně některý z tiskařů vydal více než tři vojenské manuály, přičemž se zároveň jednalo o nepatrný zlomek kompletní produkce dílny, jež obsahovala širokou škálu literárních žánrů. V Kolíně vytiskl čtyři vojenské příručky Andreas Bingen (činný 1638–1668), ve Frankfurtu realizovali po čtyřech knihách dědicové Christiana Egenolffa staršího (činný 1555–1606), Erasmus Kempfer (1611–1657), Johann Lechler starší (zemř. 1564) a jeho syn Martin Lechler (zemř. 1594). Dva posledně jmenovaní publikovali vlivné vojenské příručky od Reinharda Solmse¹⁰⁰⁴ a Leonhardta Fronsbergera.¹⁰⁰⁵ Po pěti knihách vytiskli v Kolíně Wilhelm Lützenkirchen (zemř. 1635) a ve Frankfurtu Hartmann Palthenius (činný 1614?–1631).

Bližší pohled si zaslouží ti, kteří vytiskli šest a více excerpovaných knih. Vždy šlo alespoň o čtyři různá díla, a nejen reedice starších úspěšných titulů.¹⁰⁰⁶ Šest militárních příruček vydal frankfurtský tiskař Wolfgang Richter (činný 1598–1621),¹⁰⁰⁷ který převzal část dílny po Johannu Feyerabendovi (1550–1599).¹⁰⁰⁸ Podobně jako dříve Feyerabend spolupracoval i Richter s rodinou de Bry, jejímž nákladem vytiskl čtyři vojenské publikace – německou a francouzskou verzi fortifikačních děl Jacquese Perreta a Jeana Errarda.¹⁰⁰⁹ Ve spolupráci s nakladatelem Levinem Hulsiem (1546–1606) a následně jeho pokračovatelkou, pozůstalou vdovou Marií Hulsius (činná 1606–1619), vytiskl další dva militární spisy.¹⁰¹⁰ Roku 1615 prodal Richter dva ze svých pěti tiskařských lisů Antonu Hummovi (činný 1608–1659).¹⁰¹¹

¹⁰⁰³ Srov. v této práci kapitulu 9. *Vojenské příručky podle země vydání.*

¹⁰⁰⁴ REINHARD I. *Besatzung*. Č. 10 a 11 v katalogu.

¹⁰⁰⁵ FRONSBERGER, L. *KriegsOrdnung VNd Regiment*. Č. 12 v katalogu; týž. *VOn Geschütz vnd Feuerwerck*. Č. 13 v katalogu; týž. *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*. Č. 19 v katalogu; týž. *Kriegßbuch. Erster – Dritter Theyl*. Č. 20–22 v katalogu.

¹⁰⁰⁶ V případě některých výše jmenovaných tiskařů množství jimi vydaných vojenských příruček představovaly právě opakované edice týchž titulů.

¹⁰⁰⁷ Více k němu: RESKE, Christoph. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2015, s. 263–265.

¹⁰⁰⁸ Frankfurtský tiskař, jehož bratranec Sigmund Feyerabend (1528–1590) bude představen níže jako nakladatel značného počtu vojenských příruček. Johann vytiskl mj. též jednu knihu relevantního žánru, a to ve spolupráci se Sigmundovými dědici: FRONSBERGER, L. *Kriegßbuch. Dritter Theil*. Č. 46 v katalogu.

¹⁰⁰⁹ PERRET, J. *ARCHITECTVRA ET PERSPECTIVA*. Č. 61 a 62 v katalogu; ERRARD, J. *FORTIFICATIO*. Č. 66 v katalogu; týž. *LA FORTIFICATION*. Č. 67 v katalogu.

¹⁰¹⁰ HULSIUS, L. *Ander Tractat Der Mechanischen Instrumenten*. Č. 65 v katalogu; STEVIN, S. *Festung-Bawung*. Č. 74 v katalogu.

¹⁰¹¹ Více k němu: RESKE, Ch. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts*, s. 273.

Také on vytiskl ve Frankfurtu šest vojenských manuálů – jeden matematický, dva o vojenském umění pěchoty a tři o pevnostním stavitelství.¹⁰¹²

Ve Frankfurtu a Oppenheimu působil Hieronymus Galler (činný 1610–1627), tiskař dalších šesti militárních příruček.¹⁰¹³ Stejně jako Richter spolupracoval i Galler s rodinou de Bry.¹⁰¹⁴ Johann Theodor de Bry (1561–1623) byl nakladatelem všech vojenských příruček, které Galler vydal. Jednalo se o publikace o vojenském umění a pevnostním stavitelství, jež sepsali tehdejší uznávaní a úspěšní autoři.¹⁰¹⁵

Ve francouzském Montbéliardu působil tiskař Jacques Foillet (1554–1618/19).¹⁰¹⁶ Militárními příručkami, které vytiskl, byla známá díla publikovaná ve francouzštině nebo přeložená z francouzštiny do němčiny. Patřily mezi ně mj. tři edice fortifikačního spisu Foilletova přítele, architekta Clauda Flamanda (1570–1626).¹⁰¹⁷ Foillet vytiskl alespoň 150 publikací, a vojenské manuály mezi nimi tedy představují pouze malý zlomek. Tiskař se však zaměřoval mj. na odbornou literaturu, do níž tato vojenská díla spadají.

Největší množství militárních příruček vytiskl ve střední Evropě mezi roky 1550 a 1650 frankfurtský tiskař Paul Jacobi (činný 1614–1629).¹⁰¹⁸ Přestože jméno Jacobi je v souvislosti se zkoumaným žánrem povědomé, je nepravděpodobné, že by se jednalo o příbuzného Johanna Jacoba von Wallhausen (uváděného někdy jako Johann Jacobi), a to přesto, že čtyři knihy, které Wallhausen napsal,¹⁰¹⁹ spolu s jednou, kterou přeložil,¹⁰²⁰ patřily mezi celkem devět Jacobim vydaných vojenských příruček. Další tři knihy vytištěné v jeho dílně pocházely od jiných uznávaných autorů své doby.¹⁰²¹ Kromě nich Jacobi jako poslední vytiskl anonymní

¹⁰¹² GRUNEWALD, C. *ANALYSIS*. Č. 103 v katalogu; PELLICCIARI, B. *TYROCINIVM*. Č. 105 a 106 v katalogu; DILICH, W. *PERIBOLOGIA*. Č. 203 a 205 v katalogu; DILICH, J. W. *Kurtzer Vnterricht Wie auff Vnterschiedene Arten*. Č. 207 v katalogu.

¹⁰¹³ Více k němu: RESKE, Ch. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts*, s. 833–834.

¹⁰¹⁴ Podobnost s Richterm je však větší, na edicích knih jiných žánrů spolupracoval též s Marií Hulsius.

¹⁰¹⁵ PERRET, J. *ARCHITECTVRA ET PERSPECTIVA*. Č. 88 v katalogu; WALLHAUSEN, J. J. von. *L'ART MILITAIRE pour L'Infanterie*. Č. 96 v katalogu; týž. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu; BASTA, G. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Č. 98 v katalogu; LORINI, B. *Das sechste Buch, Von der Fortification*. Č. 104 v katalogu; ERRARD, J. *FORTIFICATIO*. Č. 137 v katalogu.

¹⁰¹⁶ Více k němu: RESKE, Ch. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts*, s. 671. Působil i v Basileji, ovšem tam vojenské příručky netiskl.

¹⁰¹⁷ FLAMAND, C. *LA GVIDE DES FORTIFICATIONS ET CONDVIITE MILITAIRE*. Č. 49 a 81 v katalogu; týž. *Gründtlicher Vnderricht, Von Auffrichtung vnnnd Erbawung der Vestungen*. Č. 84 v katalogu; dále pak díla dalších autorů: DU BELLAY, G. [= FOURQUEVAUX, R.]. *Kriegs Regiment*. Č. 38 v katalogu; BILLON, J. de. *Die fürnembste Hauptstück der Kriegskunst*. Č. 86 v katalogu; MACHIAVELLI, N. *Kriegskunst*. Č. 129 v katalogu.

¹⁰¹⁸ Více k němu: RESKE, Ch. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts*, s. 271–272.

¹⁰¹⁹ WALLHAUSEN, J. J. von. *Art De Cheualerie*. Č. 107 v katalogu; týž. *Art militaire a Cheual*. Č. 108 v katalogu; týž. *Kriegskunst zu Pferd*. Č. 109 v katalogu; týž. *Ritterkunst*. Č. 110 v katalogu.

¹⁰²⁰ DU PRAISSAC. *Manuale Militare*. Č. 101 v katalogu.

¹⁰²¹ BASTA, G. *LE MAISTRE DV CAMP GENERAL*. Č. 113 v katalogu; ERRARD, J. *LA FORTIFICATION REDVICTE EN ART ET DEMONSTREE*. Č. 114 v katalogu; SARDI, P. *CORONAE IMPERIALIS*. Č. 163 v katalogu.

pozdně středověký *Feuerwerkbuch*.¹⁰²² Stejně jako řada dalších tiskařů Jacobi spolupracoval s nakladatelem Johannem Theodorem de Bry, který vydal pět z uvedených tisků. Jacobiho celková tiskařská produkce čítá zhruba 100 titulů,¹⁰²³ vojenské příručky z nich představují asi desetinu. Ačkoliv to není mnoho, je toto procento mezi sledovanými tiskaři nebývale vysoké.

Zatímco se mezi autory militárních příruček vytištěných ve střední Evropě od roku 1550 do roku 1650 žádná žena neobjevila, jinak tomu bylo v případě tiskařů a nakladatelů. Tiskařky daného žánru byly celkem tři, každá z nich vydala jednu vojenskou příručku. Vzhledem k dobové praxi s provozováním svých dílen začaly po smrti svých manželů, tiskařů. Od tiskařek později provoz obvykle převzal následující manžel, případně potomci.¹⁰²⁴

Nejstarší z těchto žen byla Katharina Gerlach (1520–1591).¹⁰²⁵ Trojnásobná vdova poprvé samostatně tiskla po smrti svého druhého manžela, tiskaře Johanna von Berg (zemř. 1563). Poté uzavřela sňatek s tiskařem Theodorem Gerlachem (zemř. 1575), po jehož smrti provozovala řemeslo až do konce života – částečně ve spolupráci s dědici svého druhého muže. Tiskla především v Norimberku, ale vedla též filiálku v blízkém Altdorfu, která vznikla v návaznosti na zřízení tamní akademie. Roku 1591 v Norimberku realizovala první vydání dělostřelecké příručky Franze Joachima Brechtela (1554–1593).¹⁰²⁶ Její druhé a třetí vydání později vytiskl Katharinin vnuk Paul Kauffmann (1568–1632), který byl v babiččině tiskárně činný od roku 1589 a o pět let později po ní dílnu převzal.¹⁰²⁷

Tiskařství se dlouhá léta věnovala také Anna Berg (činná 1610–1629), vdova po Adamu Bergovi starším.¹⁰²⁸ Působila v Mnichově, kde vytiskla jednu vojenskou příručku.¹⁰²⁹ Jednalo se o jediné známé vydání jazykově italské fortifikační publikace Alessandra de Groote (zemř. 1621) *Neovallia Dialogo*.¹⁰³⁰

V Norimberku působila Katharina Becker (činná 1612–1614), vdova po Matthäusi Beckerovi mladším (1576–1612).¹⁰³¹ Matthäus vytiskl roku 1607 v nákladu dědiců Theodora de Bry staršího (činní kol. 1598–1634) úspěšnou fortifikační publikaci Bonaiuta Loriniho.¹⁰³²

¹⁰²² *Kunstabchlein Von GESchütz vnnd Fewerwerck*. Č. 133 v katalogu.

¹⁰²³ Srov. databázi *VD17* [online]. Deutsche Forschungsgemeinschaft [cit. 14. 4. 2023]. Dostupné z: <http://www.vd17.de/>.

¹⁰²⁴ Srov. VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 921.

¹⁰²⁵ Více k ní: RESKE, Ch. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts*, s. 761–762; VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 300.

¹⁰²⁶ BRECHTEL, F. J. *Büchsenmeistery*. Č. 35 v katalogu.

¹⁰²⁷ Týž. *Büchsenmeistery*. Č. 53 a 87 v katalogu. Více ke Kauffmannovi: RESKE, Ch. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts*, s. 766–767.

¹⁰²⁸ Více k ní: RESKE, Ch. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts*, s. 680–681; VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 100.

¹⁰²⁹ Žádná jiná v tomto městě vytištěna nebyla.

¹⁰³⁰ GROOTE, A. de. *NEOVALLIA DIALOGO*. Č. 116 v katalogu.

¹⁰³¹ Více k ní: RESKE, Ch. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts*, s. 265 a 271.

¹⁰³² LORINI, B. *Fünff Bücher Von Vestung Bauwen*. Č. 71 v katalogu.

O několik let později Katharina v relativně krátkém mezidobí před dalším sňatkem vytiskla několik spisů, mj. knihu o vojenském umění lehkého jezdeckva Giorgia Basty v nákladu Johanna Theodora de Bry.¹⁰³³ Roku 1612 se provdala za již uvedeného Paula Jacobiho, který díky tomu převzal beckerskou tiskárnu, pokračoval ve spolupráci s rodinou de Bry a v průběhu své kariéry vyprodukoval minimálně devět vojenských příruček.

Na relevantním souboru knih se podílelo též 37 nakladatelů nebo nakladatelských korporací. Kromě nich financovalo vydání svých vlastních militárních děl devět autorů a jako nakladatelství také působily čtyři podniky primárně činné jako tiskařské domy. Dohromady se jednalo o 50 subjektů. Většina z nich působila v Německu. Tři (včetně dvou autorů v roli nakladatelů) byli činní ve Švýcarsku, dva (včetně jednoho autora) v Polsku, dva v dnešní východní Francii a jeden na dnešní Ukrajině. Nejplodnějším nakladatelským centrem byl Frankfurt nad Mohanem, v němž působilo 31 nakladatelů. Ve všech ostatních městech působil pouze jeden, maximálně dva nakladatelé vojenských manuálů.

Mezi nakladateli militárních příruček figurovala jedna žena – Maria Hulsius působící ve Frankfurtu nad Mohanem. Její manžel Levinus se prosadil v řadě oborů – mj. jako matematik a nakladatel. Jako výsledek spojení těchto dvou zájmů vznikla kniha *Ander Tractat der mechanischen Instrumenten*, kterou lze zařadit mezi dělostřelecké příručky.¹⁰³⁴ Levinus Hulsius publikaci sepsal a poté sám vydal. Po jeho smrti pokračovala do roku 1619 v nakladatelské profesi jeho vdova Maria, která mj. vydala fortifikační spis Simona Stevina.¹⁰³⁵ Jako nakladatel se prosadil též Levinův syn Friedrich van Hulsius (kol. 1580 – kol. 1660),¹⁰³⁶ který vydal čtyři vojenské příručky: Jednalo se o tři různé Stevinovy spisy¹⁰³⁷ a také o druhé vydání otcova pojednání o dělostřeleckém příslušenství.¹⁰³⁸

Mezi nakladateli, kteří se zasloužili o vydávání vojenských příruček, figurují především dva známé rody působící ve Frankfurtu: rodiny Feyerabendů a de Bry. Sigmund Feyerabend (1528–1590)¹⁰³⁹ financoval vydání celkem 12 vojenských příruček. Byl bratrancem tiskaře Johanna Feyerabenda, s nímž na některých publikacích také spolupracoval.¹⁰⁴⁰ Podporoval

¹⁰³³ BASTA, G. *Gouverno della Caualleria*. Č. 89 v katalogu.

¹⁰³⁴ HULSIUS, L. *Ander Tractat Der Mechanischen Instrumenten*. Č. 65 v katalogu.

¹⁰³⁵ STEVIN, S. *Festung-Bawung*. Č. 74 v katalogu.

¹⁰³⁶ Ke všem uvedeným členům rodiny více např. BENZING, J. *Die deutschen Verleger*, s. 471; VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 379.

¹⁰³⁷ STEVIN, S. *Festung-Bawung*. Č. 154 v katalogu; též. *CASTRAMETATIO AVRAICO-NASSOVICA*. Č. 176 v katalogu; též. *Wasser-Baw*. Č. 177 v katalogu.

¹⁰³⁸ HULSIUS, L. *Ander Tractat Der Mechanischen Instrumenten*. Č. 185 v katalogu.

¹⁰³⁹ Více k němu: BENZING, J. *Die deutschen Verleger*, s. 458; VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 262.

¹⁰⁴⁰ Nejednalo se však o žádnou vojenskou příručku. Teprve Sigmundovi dědicové vydali třetí díl knihy *Kriegßbuch* Leonhardta Fronsbergera, který vytiskl Johann Feyerabend. Viz FRONSBERGER, L. *Kriegßbuch. Dritter Theil*. Č. 46 v katalogu.

však i další tiskárny. V případě vojenských příruček se jednalo o dílny Johanna Lechlera staršího, který v letech 1563–1564 vytiskl dva spisy Reinharda Solmse a dvě knihy Leonhardta Fronsbergera,¹⁰⁴¹ dále pak tiskárny jeho syna Martina Lechlera,¹⁰⁴² Georga Raba staršího (činný 1557–1580)¹⁰⁴³ a Johanna Schmidta (činný 1561–1596).¹⁰⁴⁴ Ti všichni rozmnožovali Fronsbergerova díla, jejichž výhradním nakladatelem byl Feyerabend.¹⁰⁴⁵ Po Feyerabendově smrti až zhruba do roku 1600 pokračovali v nakladatelské činnosti dědicové. Roku 1596 vydali naposledy všechny tři díly Fronsbergerova *Kriegsbuch*, nejvýznamnější vojenské práce vzešlé z Feyerabendovy dílny.¹⁰⁴⁶

Zakladatelem známé nakladatelské rodiny byl Theodor de Bry starší.¹⁰⁴⁷ Působil ve Frankfurtu nad Mohanem a založil též filiálku v Oppenheimu. Není známo, že by financoval vydání některé vojenské příručky, avšak jeho dědicové (činní kol. 1598–1634) vydali pět fortifikačních spisů: V dílně Wolfganga Richtera nechali vytisknout francouzské originály a německé překlady knih Jacquese Perreta a Jeana Errarda,¹⁰⁴⁸ u Matthäuse Beckera mladšího vydali spis Bonaiuta Loriniho.¹⁰⁴⁹

Samostatně působící Theodorův syn Johann Theodor de Bry (1561–1623) byl nejaktivnějším nakladatelem střeoevropských militárních příruček před polovinou 17. století.¹⁰⁵⁰ Vydal dohromady 20 knih spadajících do oblastí vojenského umění, dělostřelectví a pevnostního stavitelství.¹⁰⁵¹ Patřil mezi ně anonymní *Feuerwerkbuch*, jehož původní rukopis vznikl již v pozdním středověku. Vydání tohoto díla Johannem Theodorem de Bry roku 1619 pod názvem *Kunstbüchlein* způsobilo, že některé odborné zdroje ve 20. století

¹⁰⁴¹ Č. 10–13 v katalogu.

¹⁰⁴² Č. 19–22 v katalogu.

¹⁰⁴³ Č. 14–16 v katalogu.

¹⁰⁴⁴ FRONBERGER, L. *Kriegsbuch. Erster Theyl*. Č. 25 v katalogu.

¹⁰⁴⁵ A to přesto, že dvě z nich vydal z důvodu cenzury pod pseudonymem – jménem svého syna Hieronyma Feyerabenda (nar. 1563). Srov. FRONBERGER, L. *Von Kayserlichem Kriegsbrechten*. Č. 19 v katalogu; též. *Kriegsbuch. Erster Theyl*. Č. 22 v katalogu. Některé z vojenských příruček Sigmund vydal společně se Simonem Hüterem (činný 1563–1583). Srov. č. 10–16 v katalogu. K Hüterovi více: BENZING, J. *Die deutschen Verleger*, s. 470.

¹⁰⁴⁶ FRONBERGER, L. *Kriegsbuch*. Č. 45–47 v katalogu. Tehdejšího tiskaře prvního a druhého dílu jménem neznáme, ovšem lze předpokládat, že byl členem téže rodiny. Mohlo se jednat o Johanna Feyerabenda, který vytiskl díl třetí.

¹⁰⁴⁷ Více k němu BENZING, J. *Die deutschen Verleger*, s. 453; VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 144.

¹⁰⁴⁸ PERRET, J. *ARCHITECTVRA ET PERSPECTIVA*. Č. 61 a 62 v katalogu; ERRARD, J. *FORTIFICATIO*. Č. 66 v katalogu; též. *LA FORTIFICATION*. Č. 67 v katalogu.

¹⁰⁴⁹ LORINI, B. *Fünff Bücher Von Vestung Bauwen*. Č. 71 v katalogu.

¹⁰⁵⁰ Více k němu BENZING, J. *Die deutschen Verleger*, s. 454; VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 144.

¹⁰⁵¹ Jednalo se o díla šesti různých autorů: Jacquese Perreta (č. 88 v katalogu), Giorgia Basty (č. 89, 90, 98, 112 a 113 v katalogu), Diega Ufana (č. 91, 92 a 145 v katalogu), Johanna Jacoba von Wallhausen (č. 95, 96, 97, 108, 109 a 143 v katalogu), Bonaiuta Loriniho (č. 104 a 144) a Jeana Errarda (č. 114 a 137 v katalogu). Mezi knihy vydané Johannem Theodorem de Bry patřilo také poslední raně novověké vydání dělostřeleckého *Feuerwerkbuch* (č. 133 v katalogu).

nakladatele mylně považovaly za dělostřelce.¹⁰⁵² Nesignovaná předmluva knihy tehdy obsahovala informaci, že se její spisovatel již 28 let věnuje dělostřelectví.¹⁰⁵³ Bibliografové její autorství přiřkli nakladateli Johannu Theodorovi de Bry. Žádné jiné zdroje však jeho vojenské působení nepotvrzují. Dodnes není známo, kdo předmluvu v publikaci *Kunstbüchlein* sepsal. I kdyby to byl Johann Theodor, s největší pravděpodobností by se v roli smyšleného anonymního pisatele pouze snažil zvýšit prodejnost knihy. Kdyby nakladatel skutečně měl tak bohaté vojenské zkušenosti, jistě by se nejen podepsal pod tuto předmluvu, ale svou militární praxi by také vzpomínal v předmluvách ostatních vojenských děl, která vydal.

S dcerou Johanna Theodora se roku 1618 oženil Matthaues Merian starší (1593–1650), který po tchánovi o pět let později dílnu převzal.¹⁰⁵⁴ Mezi nejvýznamnější Merianovy nakladatelské projekty patřily kronika evropských dějin *Theatrum Europaeum* a cyklus *Topografií*. Vydal však též tři vojenské příručky, mezi něž patřilo pojednání o pěchotním vojenském umění od Johanna Jacoba von Wallhausen¹⁰⁵⁵ a dvě edice knih o švédském válečném umění, které sepsal Laurentius a Troupitzen (činný 1633).¹⁰⁵⁶

S rodinou byl spřízněn také Lucas Jennis (1590 – po 1630), vydavatel sedmi militárních publikací.¹⁰⁵⁷ Roku 1607 se jeho ovdovělá matka provdala za Johanna Israela de Bry, mladšího syna Theodora de Bry staršího.¹⁰⁵⁸ Jennis vydával alchymistická díla, vedle nichž se podílel též na publikování spisů o vojenském umění pěchoty¹⁰⁵⁹ i jezdeckta,¹⁰⁶⁰ o vojenské správě¹⁰⁶¹ a také o dělostřelectvu.¹⁰⁶²

Někteří další pozoruhodní nakladatelé, kteří financovali vydání většího množství vojenských manuálů, se známými frankfurtskými nakladatelskými rody příbuzní nebyli. Jakob de Zetter (činný 1620–1644) působil též ve Frankfurtu nad Mohanem a spolupracoval mj. s Johannem Theodorem de Bry.¹⁰⁶³ Vydal sedm vojenských příruček – dvě edice dělostřeleckého spisu

¹⁰⁵² Srov. BENZING, J. Die deutschen Verleger, s. 454; BRAUN-RONSDORF, Margarete. Bry, Johann Theodor de. In: *Neue Deutsche Biographie* 2. Berlin: Duncker & Humblot, 1955, s. 692–693.

¹⁰⁵³ *Kunstbüchlein Von GEschütz vnnd Feuerwerck*. Č. 133 v katalogu, s. [6–7].

¹⁰⁵⁴ Více k němu: BENZING, J. Die deutschen Verleger, s. 480; VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 586–587.

¹⁰⁵⁵ WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 178 v katalogu.

¹⁰⁵⁶ TROUPITZEN, L. a. *Kriegs Kunst, Nach Königlicher Schwedischer Manier*. Č. 187 a 200 v katalogu.

¹⁰⁵⁷ Více k němu: BENZING, J. Die deutschen Verleger, s. 471.

¹⁰⁵⁸ Více k němu: BENZING, J. Die deutschen Verleger, s. 454; VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 144.

¹⁰⁵⁹ PELLICCIARI, B. *TYROCINIVM*. Č. 105 a 106 v katalogu.

¹⁰⁶⁰ WALLHAUSEN, J. J. von. *Art De Cheualerie*. Č. 107 v katalogu; týž. *Ritterkunst*. Č. 110 v katalogu.

¹⁰⁶¹ MENDOZA, B. de. *Theorica & Practica Militaris*. Č. 117 a 130 v katalogu.

¹⁰⁶² RUSCELLI, G. *Kriegs vnd ArcheleyKunst*. Č. 140 v katalogu.

¹⁰⁶³ Více k němu: BENZING, J. Die deutschen Verleger, s. 504; Zetter, Jakob de, Indexeintrag. In: *Deutsche Biographie* [online]. Bayerische Staatsbibliothek [cit. 23. 1. 2023]. Dostupné z: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd129810452.html>.

Girolama Ruscelliho (1518–1566)¹⁰⁶⁴ a pět edic fortifikační knihy Pietra Sardiho.¹⁰⁶⁵ Mezi tisky, na nichž se Zetter nakladatelsky podílel, asi desetinu představují vojenské příručky.¹⁰⁶⁶ Také jeho ostatní knihy jsou většinou zaměřeny na specializované čtenářstvo a patří mezi ně i příručka šermu, tedy zástupce žánru příbuzného vojenským manuálům.¹⁰⁶⁷ Ludwig König (1572–1641) byl nejstarším členem nakladatelské rodiny činné v Basileji,¹⁰⁶⁸ financoval tištění vojenských příruček nejen tam, ale také v Montbéliardu. Vydal knihy o vojenské správě¹⁰⁶⁹ a vojenské matematice,¹⁰⁷⁰ traktát o vojenství¹⁰⁷¹ i fortifikační manuál.¹⁰⁷²

Vydávání vojenských příruček se věnovaly desítky středoevropských tiskařů a nakladatelů, z nichž většina působila na území dnešního Německa. Edičním centrem těchto knih byl především Frankfurt nad Mohanem, který však byl tiskařským, nakladatelským i knihkupeckým střediskem obecně, bez ohledu na specifické literární žánry. Na produkci militárních knih se někdy podílelo větší množství členů tiskařských a nakladatelských rodin, přesto nelze o nikom tvrdit, že by se na tento žánr přímo specializoval. Někteří, jako tiskař Paul Jacobi nebo nakladatelé z rodů Feyerabendů či de Bry, se podíleli na publikování většího množství vojenských manuálů, ale zpravidla se jednalo o pouhý zlomek jejich celkové knižní produkce. Ostatně motivací tiskařů i nakladatelů obvykle nebylo šíření vojenských myšlenek, ale zajištění finančního zisku, který prostředkoval prodej čtenářsky žádaných knih.

¹⁰⁶⁴ RUSCELLI, G. *Kriegs vnd ArcheleyKunst*. Č. 139 v katalogu; týž. *Kriegs- vnd Archeleykunst. II. Buch*. Č. 141 v katalogu.

¹⁰⁶⁵ SARDI, P. *Corona Imperialis Architecturae militaris*. Č. 148, 152 a 219 v katalogu; týž. *Couronne impériale De L'ARCHIECTVRE MILITAIRE*. Č. 153 v katalogu; týž. *CORONAE IMPERIALIS PETRI SARDI ROMANI*. Č. 163 v katalogu.

¹⁰⁶⁶ Srov. USTC [online]. St Andrews University [cit. 23. 1. 2023]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>.

¹⁰⁶⁷ GIGANTI, Nicoletto. *Fecht-kunst: Darinnen gezeyget, wie beydes mit dem Rappier allein, und mit Rappier und Dolchen zusammen, ohne Stillhaltung, mit Vortheyl auff den Gegentheyl hinan zu gehen*. Frankfurt am Main: Jakob de Zetter, 1644. USTC 2512943.

¹⁰⁶⁸ Vice k němu: BENZING, J. *Die deutschen Verleger*, s. 474.

¹⁰⁶⁹ BILLON, J. de. *Die fürnembste Hauptstück der Kriegskunst*. Č. 86 v katalogu.

¹⁰⁷⁰ GYGER, P. *Newe Arithmetische Kriegsordnung*. Č. 115 v katalogu.

¹⁰⁷¹ MACHIAVELLI, N. *Kriegskunst*. Č. 129 v katalogu; týž. *KRIEGS KVNST*. Č. 150 v katalogu.

¹⁰⁷² SATTLER WISSENBURG, J. H. *Von Vestungen Schantzen und gegen Schantzen*. Č. 132 a 142 v katalogu; týž. *FORTIFICATIO, Das ist: Von Vestungen, Schantzen, Vnd gegen-Schantzen*. Č. 167 v katalogu.

12. Proměny žánru v průběhu času

Vojenské příručky jsou žánrem naučné literatury, jehož základy byly položeny již ve starověku, a který přesto má své místo a význam i v současné knižní produkci. V průběhu několika tisíciletí jejich existence se obsah a využití nově vznikajících vojenských příruček pochopitelně proměňovaly. Zjevné rozdíly nejsou patrné pouze mezi militárními spisy z odlišných dob, ale mnohdy též mezi knihami, které vznikly v různých geografických oblastech. Cílem této kapitoly je poskytnout základní přehled proměn tohoto žánru s hlavním zaměřením na jeho tištěnou produkci mezi roky 1550 a 1650 ve střední Evropě, avšak s reflexí předchozího i následujícího evropského vývoje.

12.1 Vojenské příručky před rokem 1550

Nelze určit, která kniha byla historicky první vojenskou příručkou. V oblastech, kde se rozvinuly nejstarší civilizace, ovšem vznikaly texty reflektujících vojenství a válečnictví své doby. Z mimoevropských starověkých vojenských příruček jsou dodnes v obecném povědomí především čínské spisy, mezi něž patří známé *Umění války*, za jehož autora bývá tradičně označován strateg Sunzi (6.–5. století př. n. l.).¹⁰⁷³

Spisovatelem jedné z nejstarších evropských vojenských příruček byl Aineiás Taktikos (4. století př. n. l.), který sepsal dílo *Poliorketika* zaměřené na obranu města.¹⁰⁷⁴ Z antických autorů se později proslavili mj. Asclepiodotus (1. století př. n. l.), který se ve své knize zabýval falangou,¹⁰⁷⁵ Onosander (1. století), autor spisu *Strategikos* zaměřeného na povinnosti vojevůdce,¹⁰⁷⁶ nebo Říman Sextus Julius Frontinus (kol. 40–103 n. l.), který sepsal sbírku příkladů vojenské strategie *Stratagemata*.¹⁰⁷⁷ Aelianus Tacticus (2. století), Řek působící v Římě, se zabýval výcvikem a taktikou makedonských vojsk,¹⁰⁷⁸ Řek Polyaeus (2. století)

¹⁰⁷³ Nová komentovaná vydání a překlady do nejrůznějších jazyků nadále vycházejí – nedávno např. v angličtině: NYLAN, Michael, ed. *The Art of War: Sun Tzu*. New York: W. W. Norton & Company, 2020. Český překlad vyšel dosud naposledy: KRÁL, Oldřich, ed. *O umění válečném = Sunzi bing fa*. Praha: Euromedia Group, 2021.

¹⁰⁷⁴ K dílu, jeho autorovi a dobovým souvislostem srov. PRETZLER, Maria – BARLEY, Nick, ed. *Brill's Companion to Aineias Tacticus*. Leiden: Brill, 2017.

¹⁰⁷⁵ Srov. např. ARRIAN – ASCLEPIODOTUS. *Die Kunst der Taktik: Griechisch-deutsch*. Berlin: De Gruyter, 2017.

¹⁰⁷⁶ K dílu více např. SCHELLENBERG, Hans Michael. Einige Bemerkungen zum Strategikos des Onasandros. In: DE BLOIS, Lukas – LO CASCIO, Elio, ed. *The Impact of the Roman Army (200 B.C. – A.D. 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. Leiden: Brill, 2007, s. 181–191.

¹⁰⁷⁷ LAEDERICH, Pierre, ed. *Frontin: Les Stratagemes*. Paris: Economica, 1999.

¹⁰⁷⁸ Srov. MATTHEW, Christopher Anthony. *The Tactics of Aelian: Or on the Military Arrangements of the Greeks: A New Translation of the Manual That Influenced Warfare for Fifteen Centuries*. Barnsley: Pen & Sword Military, 2012.

byl autorem spisu *Strategemata*.¹⁰⁷⁹ Jedním z nejvýznamnějších antických vojenských autorů, jehož dílo *De re militari* bylo vlivné ještě v průběhu středověku a novověku, byl Flavius Vegetius Renatus (4.–5. století).¹⁰⁸⁰

Mnozí z antických autorů ovlivňovali vojenské teoretické spisy následujících staletí. Vedle Vegetia to byli např. Frontinus nebo Aelianus. Jejich díla byla ve středověku opisována a v raném novověku opakovaně vycházela tiskem.¹⁰⁸¹ Teze v nich obsažené se záhy promítaly i do nových publikací. Antické vojenské manuály se obvykle zaměřovaly na vojenskou strategii a jejich cílem bylo poskytnout rady vojevůdcům. Podobný záměr lze sledovat i u středověkých militárních příruček. Autoři mnohých z nich neměli s válečnictvím žádnou osobní zkušenost, proto informace, které do spisů vkládali, bývaly většinou přebírány ze starších děl, mezi nimiž měly ty antické přední místo. Správným vedením války se ve svých knihách zabývali někteří duchovní, např. Jan ze Salisbury (kol. 1115–1180)¹⁰⁸² nebo Egidio Romano (kol. 1243–1316). Na vojenskou taktiku se zaměřovaly též příslušníci rytířských řádů – např. templáři.

Ve středověku patřilo dílo antického autora Flavia Vegetia Renata stále mezi nejvlivnější vojenské příručky. Ve svém spise *Livre des faits d'armes et de chevalerie* na něj navázala autorka Christine de Pisan (1364 – kol. 1440), ale i mnozí další,¹⁰⁸³ z nichž stojí za zmínku např. Geoffroi de Charny (kol. 1306–1356), autor *Livre de chevalerie*,¹⁰⁸⁴ Giovanni da Legnano (kol. 1320–1383) s dílem *De bello: Tractatus de bello, de represaliis et de duello* nebo Honoré Bouvet (kol. 1345 – kol. 1415), který sepsal *L'arbre des batailles*.¹⁰⁸⁵ Nejen tyto knihy, ale i další vojenské teoretické spisy, které vznikaly v průběhu středověku, byly obvykle ovlivněny antickou literaturou. Středověké militární rukopisy byly zařazovány do knihoven

¹⁰⁷⁹ Srov. např. BRODERSEN, Kai. *Polyainos: Neue Studien = Polyaeus: New Studies*. Berlin: Verlag Antike, 2010.

¹⁰⁸⁰ V češtině dostupné v publikaci: KALIVODA, J. – MAREK, V., ed. *Antické válečné umění*, s. 411–540. K recepci jeho díla více např. NICHOLSON, Helen. *Medieval Warfare: Theory and Practice of War in Europe 300–1500*. London: Palgrave, 2004, s. 13–38; ALLMAND, Christopher. *De re militari of Vegetius in the Middle Ages and the Renaissance*. In: SAUNDERS, Corinne et al., ed. *Writing War: Medieval Literary Responses to Warfare*. Suffolk: Boydell & Brewerk, 2004, s. 15–28; WHETHAM, David. *Just Wars and Moral Victories: Surprise, Deception and the Normative Framework of European War in the Later Middle Ages*. Leiden: Brill, 2009, s. 114–166.

¹⁰⁸¹ K středověké a raně novověké recepci Vegetia nebo Frontina srov. např. LENG, R. *Ars belli*, s. 63–69.

¹⁰⁸² Viz např. HOSLER, John D. *John of Salisbury: Military Authority of the Twelfth-Century Renaissance*. Leiden: Brill, 2013.

¹⁰⁸³ K jejímu vojenskému dílu např. LE SAUX, Françoise. *War and Knighthood in Christine de Pizan's Livre des faits d'armes et de chevalerie*. In: SAUNDERS, C. et al., ed. *Writing war*, s. 93–105; COLDIRON, Anne. „A Most Remarkable Volume“: The Long-Term Authority of Provenance in Christine de Pizan's Deracinated Military Manual. *Journal of the Early Book Society for the Study of Manuscripts and Printing History*. 2021, **24**, s. 191–212.

¹⁰⁸⁴ Více k němu např. WHETHAM, D. *Just Wars and Moral Victories*, s. 166–196.

¹⁰⁸⁵ CONTAMINE, P. *War in the Middle Ages*. Oxford: Blackwell, 1984, s. 210–218. Ke středověkému vojenskému písemnictví existuje bohatá literatura, která se věnuje i rukopisům, které zde nebyly zmíněny, např. NICHOLSON, H. *Medieval Warfare*; SAUNDERS, C. et al., ed. *Writing war*. Syntézu informací o středověkých vojenských spisech nejen pozdního středověku poskytuje LENG, R. *Ars belli*.

panovníků a šlechticů a četli je též učenci, kteří je využívali ve svých vlastních knihách. Přesto byl reálný vliv studia vojenské teorie na dobové vojenství minimální.¹⁰⁸⁶

V pozdním středověku se vedle do té doby tradiční militární produkce objevilo nové zaměření vojenských spisů.¹⁰⁸⁷ V souvislosti s počátky využití střelného prachu v Evropě začaly vznikat tituly techničtějšího rázu orientované na novou technologii palných zbraní a pyrotechniky. Nejznámějšími rukopisy tohoto typu byly na počátku 15. století *Bellifortis* Conrada Kyesera (1366 – kol. 1405)¹⁰⁸⁸ a anonymní *Feuerwerkbuch*, který byl v průběhu renesance mnohokrát vydán tiskem.¹⁰⁸⁹

Knihtisk, jehož evropský nástup ve 40. letech 15. století postupně proměnil a urychlil šíření informací,¹⁰⁹⁰ ovlivnil též vývoj žánru vojenských příruček. Militární tisky se začaly objevovat vedle militárních rukopisů v 70. letech 15. století a v průběhu následujících staletí nad nimi pomalu převládly. Tento vývoj postupoval v jednotlivých evropských regionech různě rychle. Zatímco např. v německých státech převažovaly tisky vojenských manuálů nad rukopisy již v 16. století, v Polsku bylo minimálně do poloviny 17. století obvyklejší šíření žánru v rukopisné formě,¹⁰⁹¹ zatímco v Rusku se první vydání vojenského manuálu objevilo teprve krátce před polovinou 17. století a druhé až na jeho konci.¹⁰⁹²

První vojenské příručky vydané v Evropě tiskem se nezabývaly válečnictvím moderním, ale starověkým.¹⁰⁹³ Nejstarší z nich byla vytištěna roku 1472 a jejím autorem byl italský architekt Roberto Valturio (1405–1475). Jeho *De re militari* bylo určitou encyklopedií pozemního a námořního válečnictví starověku.¹⁰⁹⁴ Druhou tištěnou vojenskou příručkou byla stejnojmenná

¹⁰⁸⁶ CONTAMINE, P. *War in the Middle Ages*, s. 215.

¹⁰⁸⁷ Na pozdně středověké vojenské manuály se zaměřují např. BORNSTEIN, Diane. *Military Manuals in Fifteenth-Century England*. *Medieval Studies*. 1975, 37, s. 469–477; CONTAMINE, P. *The War Literature of the Late Middle Ages: The Treatises of Robert de Balsac and Béraud Stuart, Lord of Aubigny*. In: ALLMAND, C. T., ed. *War, Literature and Politics in the Late Middle Ages*. Liverpool: Liverpool University Press, 1976, s. 102–121; SCHMIDTCHEN, Volker. *Kriegswesen im späten Mittelalter: Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim: Acta Humaniora, 1990. Na středoevropský prostor se orientují práce Rainera Lengy, z nichž jmenujme především LENG, R. *Ars belli*.

¹⁰⁸⁸ Srov. např. LENG, R. Konrad Kyeser, »Bellifortis« (einschließlich Hartlieb und »Bellifortis«-Bearbeitungen). In: *Deutschsprachige illustrierte Handschriften des Mittelalters* [online]. Bayerische Akademie de Wissenschaften [cit. 18. 12. 2022]. Dostupné z: <https://kdih.badw.de/datenbank/untergruppe/39/4>.

¹⁰⁸⁹ Více o nich v této práci v podkapitole 7.3 *Dělostřelectví*. Věnovala jsem se mu též v publikaci ANDRESOVÁ, K. *A Bestseller Among Artillery Handbooks*, s. 1–27, kde je též uvedena další rozsáhlá literatura k tomuto dílu.

¹⁰⁹⁰ K počátkům knihtisku v Evropě srov. např. VOIT, P. *Encyklopedie knihy*, s. 457–458.

¹⁰⁹¹ Srov. v této práci kapitulu 9. *Vojenské příručky podle země vydání*.

¹⁰⁹² Srov. např. ANDRESOVÁ, K. – RUSAKOVSKIJ, O. *Conflict*. V tisku. Je však třeba dodat, že ani rukopisy zkoumaného žánru nebyly v Rusku před koncem 17. století zdaleka tak časté jako v západní Evropě.

¹⁰⁹³ Informace o počátcích tištění vojenských příruček v Evropě byly přepracovány z mé publikované studie: ANDRESOVÁ, K. *Vojenské umění a knižní kultura*, s. 207–219.

¹⁰⁹⁴ VALTURIO, Roberto. *De re militari*. [Verona]: Johannes Nicolai, 1472. USTC 990093. Více viz WILSON, Guy. *Military Science, History and Art*. In: CUNEO, Pia, ed. *Artful Armies, Beautiful Battles: Art and Warfare in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 2002, s. 14–15.

kniha Flavia Vegetia Renata *De re militari*, která byla poprvé vydána patrně roku 1473.¹⁰⁹⁵ Právě tento spis se asi roku 1475 stal prvním vojenským manuálem, který byl vytištěn ve střední Evropě.¹⁰⁹⁶

Vojenské příručky, které se zabývaly moderním válečnictvím, začaly být ve středoevropském prostoru šířeny prostřednictvím knihtisku ve 20. letech 16. století. Jednalo se o knihy zaměřené na vojenskou správu, dělostřelectví nebo o první místní spisy věnující se pevnostnímu stavitelství. Nejstarší vojenskou správní příručkou vytištěnou v této oblasti byla latinská kniha *De re militari libri II* z roku 1527, jejímž autorem byl italský důstojník Jacopo Porcia (1462–1538).¹⁰⁹⁷ Přestože vydávání vojenských manuálů bylo od počátku běžné ve vernakulárních jazycích, její německý překlad vyšel teprve roku 1595.¹⁰⁹⁸ Druhá vojenská správní příručka vytištěná ve zkoumaném regionu získala ve své době větší popularitu – bezpochyby i díky faktu, že byla publikována v němčině. Rukopis díla *Kriegsregiment* vznikl krátce před rokem 1530¹⁰⁹⁹ a jeho tištěná verze byla pod titulem *Kriegsordnung* vydána čtyřikrát mezi roky 1530 a 1535.¹¹⁰⁰ Autory spisu byli pravděpodobně vrchní polní zbrojmistr císařského vojska Michael Ott von Echterdingen (kol. 1479–1532) a dělostřelecký důstojník Jacob Preuss (činný před 1530). Druhý jmenovaný samostatně vydal roku 1530 také krátký spis *Ordnung, Namen unnd Regiment alles Kriegs Volcks*.¹¹⁰¹

Obě publikace, na nichž se Preuss podílel, se později staly součástí některých vydání pozdně středověkého dělostřeleckého manuálu známého jako *Feuerwerkbuch*.¹¹⁰² Tento spis, který se v rukopisné formě šířil již od počátku 15. století, byl prvně vytištěn roku 1529. Tehdy se jednalo o přítisk německého překladu známého Vegetiova spisu o vojenství.¹¹⁰³ Téhož roku vyšel poprvé také samostatně ve štrasburské dílně Christiana Egenolffa (1502/03–1555) pod

¹⁰⁹⁵ VEGETIUS. *De re militari*. USTC 435210.

¹⁰⁹⁶ Latinsky: VEGETIUS. *De re militari*. [Köln]: Nicolaus Götz, [ca 1475]. USTC 749625. V překladu do němčiny: týž. [*Kurze Verweissung von der Ritterschafft*]. [Augsburg: Johann Wiener, ca 1475]. USTC 49627.

¹⁰⁹⁷ PORCIA, J. *IACOBI COMITIS PVRLLIARVM, DE RE MILITARI LIBRI II*. Strasbourg: [Johann Knobloch], 1527. USTC 664761.

¹⁰⁹⁸ Týž. *Kriegsberaitung*. Č. 43 v katalogu.

¹⁰⁹⁹ Jeden z rukopisů je uložen v Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden. Srov. *Katalog der Handschriften der Sächsischen Landesbibliothek zu Dresden*, s. 201.

¹¹⁰⁰ Srov. v této práci podkapitolu 7.5 *Vojenská správa*.

¹¹⁰¹ PREUSS, J. *Ordnung, Namen unnd Regiment alles Kriegs volcks*. Straßburg: Christian Egenolff, 1530. USTC 681643.

¹¹⁰² Text spisu *Ordnung* se stal součástí vydání díla *Feuerwerkbuch* vytištěného pod názvem *Büchsenmeisterei* roku 1534: *Büchsenmeisterei*. [Leipzig: Michael Blum, 1534]. USTC 617345. V jeho dalších vydáních se objevily pouze dvě kapitoly a dvě ilustrace z tohoto spisku. Text spisu *Kriegsordnung* byl k dělostřeleckému dílu prvně připojen roku 1552. Tehdy byl *Feuerwerkbuch* vydán pod názvem *Kriegshändel, Hauptmanschafft, Zeug vnd Büchsenmaisterei*. Č. 2 v katalogu. Více k těmto spisům zaměřeným na dělostřelectví a vojenskou správu v této práci v kapitole 7. *Typologie vojenských příruček podle obsahu a formy*.

¹¹⁰³ VEGETIUS. *Flavij Vegetij Renati, vier bücher der Ritterschafft*. Augsburg: Heinrich Steiner, 1529. USTC 657561. Přítisk: *Hye nachuolget vonn Büchsen geschoß, Puluer, Fewerwerck*, s. [90–101].

názvem *Büchsenmeistereien*,¹¹⁰⁴ který byl od té doby použit u většiny nových vydání. Před polovinou 16. století vyšel spis celkem šestkrát. Dohromady se až do roku 1619 jednalo o 13 vydání,¹¹⁰⁵ což je jinak nevídaný počet edic jedné vojenské příručky. Dominanci tohoto díla ukončil teprve vznik modernějších dělostřeleckých spisů v 17. století.

Počátky německé tištěné fortifikační literatury položil roku 1527 umělec a matematik Albrecht Dürer (1471–1528)¹¹⁰⁶ spisem *Etliche Underricht, zu Befestigung der Stett, Schlosz, und Flecken*,¹¹⁰⁷ v němž se zabýval opevňováním města. Roku 1535 pak vydal Reinhard Solms (1491–1562) krátký spis zaměřený na pevnostní stavitelství *Eyn Gesprech eynes alten erfarnen Kriegßmans und Bawmeysters mit eynem jungen Hauptmann*.¹¹⁰⁸

Přes výše uvedené informace je třeba konstatovat, že o skutečném rozvoji žánru ve střední Evropě lze mluvit teprve po polovině 16. století. Tehdy začal počet vojenských příruček výrazně narůstat, jejich tisky již v řadě oblastí početně převládly nad rukopisy a obsah těchto knih začal stále více odrážet rozmáhající se dobový přístup k vojenství jako k vědě.

12.2 Proměny vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650

Po roce 1550 množství vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě pomalu stoupalo. V druhé polovině 16. století jich v tomto regionu vyšlo 58. Většina z nich i v této době pocházela z německých dílen,¹¹⁰⁹ avšak některé byly tištěny také v Polském království či později v Polsko-litevské unii (Tarnov, Krakov a Lvov) nebo ve Švýcarsku (Ženeva a Basilej).

Vojenské příručky vytištěné ve střední Evropě před rokem 1600 lze rozdělit do několika tematických skupin. Jedná se o traktáty o vojenství, knihy vojenské matematiky, fortifikační příručky, knihy o vojenské správě a publikace o dělostřelectví. Fortifikační, správní a dělostřelecké spisy byly ve zkoumaném regionu tištěny již v první polovině 16. století, proto na ně nové publikace v určitém ohledu mohly navázat. Všechny tyto tři typy knih vznikaly

¹¹⁰⁴ *Büchsenmeistereien*. Straßburg: Christian Egenolff, 1529. USTC 617349. Ukázky z vydání z roku 1534 jsou zařazeny jako ilustrace 22 a, b v *Příloze 6* v této práci.

¹¹⁰⁵ Devět z nich bylo realizováno v dílně Christiana Egenolffa a jeho dědiců. Více informací k tomuto dílu: ANDRESOVÁ, K. A Bestseller Among Artillery Handbooks, s. 1–27.

¹¹⁰⁶ Dürerovi se věnuje množství literatury zaměřené především na uměleckou stránku jeho aktivit. Srov. např. SMITH, J. Ch. *Dürer*.

¹¹⁰⁷ DÜRER, A. *Etliche vndericht, zu befestigung der Stett, Schlosz, vnd Flecken*. USTC 654140, 654141 a 654142.

¹¹⁰⁸ REINHARD I. *Eyn gesprech eynes alten erfarnen kriegßmans vn[d] bawmeysters mit eynem jungen hauptmann*. USTC 656010.

¹¹⁰⁹ Mezi ně v tuto chvíli počítám i tiskárny v Montbéliardu a Štrasburku ležící dnes na území Francie, ale v minulosti spadající do území Svaté říše římské.

i v následujícím století a jak bude připomenuto níže, význam fortifikačních a dělostřeleckých spisů v pozdějších letech dokonce vzrostl.

Traktáty o vojenství naopak dosud ve střední Evropě tištěny nebyly, přestože jejich pojetí vycházelo z tradičních militárních pojednání středověku. Právě proto se však jako zastaralý typ publikací v rámci knihtisku nikdy příliš neprosadily a byly jím šířeny jen výjimečně. V druhé polovině 16. století byly ve zkoumaném regionu vytištěny čtyři vojenské traktáty, první z nich roku 1558 v polském Tarnově,¹¹¹⁰ druhý roku 1577 v klášterní tiskárně v německém Tegernsee,¹¹¹¹ a teprve zbývající dvě v 90. letech v tehdejším tiskařském centru, Frankfurtu nad Mohanem.¹¹¹²

Ani spisy zabývající se vojenskou matematikou nebyly ve střední Evropě tištěny před 50. lety 16. století. Tento subžánr na rozdíl od vojenských traktátů přetrval i do pozdějších dob, a ačkoliv smysl a záměr militárních matematických spisů v průběhu následujících let doznal zásadních změn, využití matematiky je ve vojenství zásadní dodnes. Vojenská matematika byla v 16. století ve zkoumaném regionu zastoupena pouze dvěma publikacemi. V obou případech se jednalo o tabulky, které sloužily důstojníkům jako pomůcky při organizaci mužstva do bitevních sestav. Tento specifický typ knih se objevil v souvislosti s dobovou vojenskou taktikou, která pracovala s čtvercovými formacemi bojovníků.¹¹¹³ Zatímco v druhé polovině 16. století bylo dostačující, aby si byl důstojník schopen najít informaci o ideální organizaci mužstva v tabulce, v mladších dobách již bylo nutností, aby byl schopen si ji sám vypočítat. Ve střední Evropě další takové tabulky v 16. ani v 17. století nevyšly, ale knihy tohoto typu vznikaly např. v Itálii.¹¹¹⁴

První dva fortifikační spisy byly ve střední Evropě vytištěny již v první polovině 16. století, ovšem na dlouhá léta se jednalo o naprosté výjimky. Trvalo až do 80. let, než se začal subžánr v tomto regionu pomalu rozvíjet. Zvláštností fortifikačních knih konce 16. století je, že žádná z nich nebyla vydána v některém z tiskařských center na území dnešního Německa, ze kterých jinak pocházela většina militárních tisků. Z pouhých šesti tehdejších středoevropských manuálů pevnostního stavitelství byly tři vytištěny v Ženevě, dva ve Štrasburku a jeden v Montbéliardu. Po Dürerově a Solmsově spisu z první poloviny 16. století tak fortifikační knihy v německých

¹¹¹⁰ TARNOWSKI, J. *CONSILIVM RATIONIS BELLICAE*. Č. 7 v katalogu.

¹¹¹¹ STOECKEL, A. *ENCHIRIDION STRATEGEMATICON*. Č. 24 v katalogu.

¹¹¹² HIPLER, W. *Extract, vnnd kurtzer Außzug des Büchleins, von der newen Armatur vnnd Instrumentstärck*. Č. 36 v katalogu; RANTZAU, H. *HENR. RANZOVII PRODV. CIMBR. COMMENTARIVS BELLICVS*. Č. 44 v katalogu.

¹¹¹³ Srov. v této práci kapitulu 3. *Raně novověké vojenství*.

¹¹¹⁴ Srov. JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*, s. 718.

tiskárnách zdomácněly teprve v 17. století, kdy dokonce ve střední Evropě v počtu vydání převýšily všechny ostatní typy vojenských příruček.

Vojenská správa byla nejobvyklejším zaměřením středoevropských vojenských příruček mezi roky 1550 a 1600. V tomto období se jí věnovalo 34 z 58 zkoumaných knih. Zabývaly se především organizací armád a právy a povinnostmi držitelů jednotlivých vojenských úřadů a hodností. Důstojník Leonhardt Fronsberger (kol. 1520–1575) byl autorem celkem 14 těchto edic, z nichž některé představovaly opakovaná vydání jeho starších spisů. Fronsbergerovým vrcholným dílem byl trojdílný *Kriegsbuch*.¹¹¹⁵ Dalšími sedmi tehdejšími vojenskými správními příručkami byly edice knihy Adama Junghanse (činný 1589) *Krieges Ordnung*.¹¹¹⁶ Díky svému spisu *Kriegs Discurs* stojí za připomenutí ještě vojenský spisovatel a vojevůdce Lazarus von Schwendi (1522–1583).¹¹¹⁷ Ačkoliv vojenské správní manuály nadále vycházely i v 17. století, ztratily již na svém původním významu. Na začátku nového století je pomalu vystřídal knihy o vojenském umění.

Problematikou dělostřelectví se zabývalo 11 vojenských příruček vytištěných v druhé polovině 16. století ve střední Evropě. Nadpoloviční většinu z nich představovaly edice pozdně středověkého spisu *Feuerwerkbuch*,¹¹¹⁸ který stále ještě přitahoval největší zájem čtenářů. Teprve v 17. století výrazně stoupl počet nových knih pro artilerii, jejichž struktura již více odpovídala modernímu, vědeckému přístupu k vojenství.

Vícečetná vydání oblíbených vojenských příruček, která se týkala především některých uvedených správních a dělostřeleckých děl, byla pro 16. století typická. Tehdy panovala poptávka po léty osvědčených spisech, přestože jejich obsah postupně zastarával. S nástupem nových specializací zkoumaného žánru a nových autorů, kteří se jim věnovali, se v 17. století zvýšila konkurence, většina vojenských manuálů byla vydána jen jednou a pouze ty nejúspěšnější z nich opakovaně.

Ve středoevropských vojenských příručkách 16. století bylo obvykle textové sdělení doprovázeno obrazovou složkou. Zpočátku se jednalo výhradně o dřevořezy. Roku 1565 byl poprvé užit mědiryt pro výrobu ilustrace doprovázející hlavní text militární příručky,¹¹¹⁹ na titulní straně se prvně objevil v roce 1589.¹¹²⁰ Od roku 1594 knihy tohoto žánru obsahovaly

¹¹¹⁵ Poprvé kompletně vydán jako: FRONBERGER, L. *Kriegsbuch*. Č. 20–22 v katalogu. Ukázky z jeho díla *Von Kayserlichem Kriegsbrechten* (č. 16 v katalogu) jsou zařazeny jako ilustrace 23 a, b v *Příloze 6* v této práci.

¹¹¹⁶ První vydání: JUNGHANS, A. *Krieges Ordnung*. Č. 30 v katalogu.

¹¹¹⁷ První vydání: SCHWENDI, L. von. *Kriegs Discurs*. Č. 37 v katalogu.

¹¹¹⁸ Po polovině 16. století prvně vydán jako: *Büchsenmeysterei*. Č. 1 v katalogu.

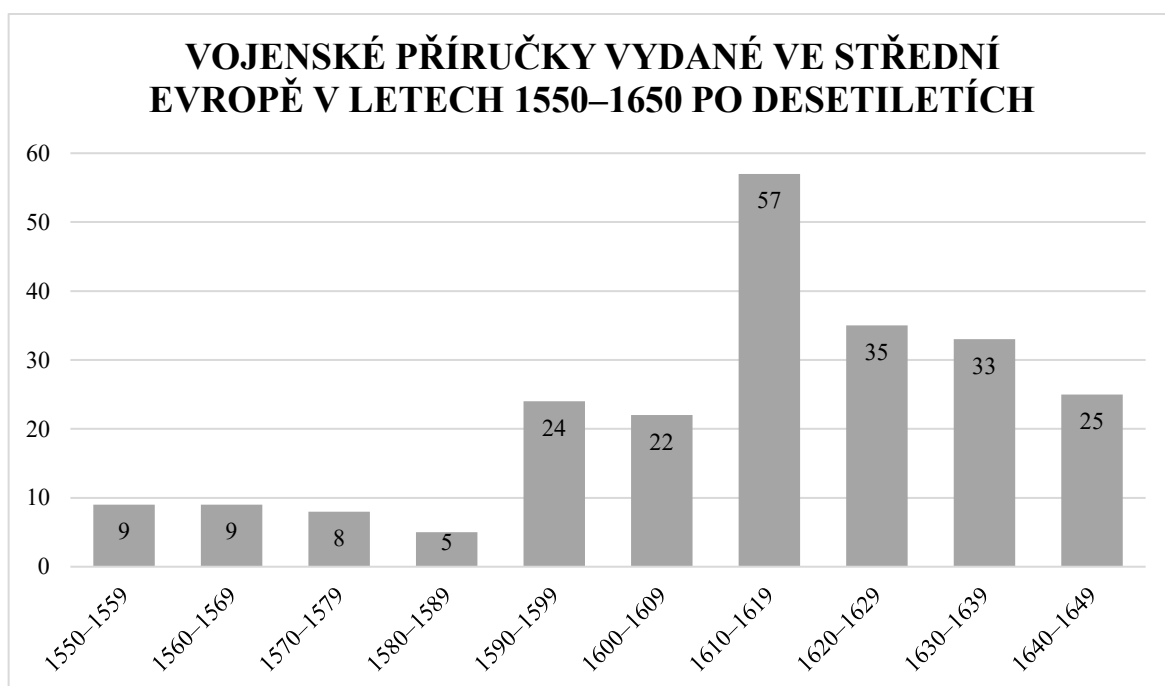
¹¹¹⁹ FRONBERGER, L. *Von Kayserlichem Kriegsbrechten*. Č. 15 v katalogu.

¹¹²⁰ Jednalo se o borduru titulní strany díla: SPECKLIN, D. *ARCHITECTVRA Von Vestungen*. Č. 31 v katalogu.

také jednoduché ilustrace složené z typografických značek.¹¹²¹ Všechny uvedené techniky byly užívány k ilustrování vojenských manuálů i v průběhu celého 17. století.

O určitém boomu žánru lze mluvit v 90. letech 16. století, kdy množství jeho nových vydání výrazně vzrostlo.¹¹²² Vedle dosud dominujících knih o vojenské správě se na konci století začaly prosazovat fortifikační publikace, které dokonce v následujících dekadách převládly nad všemi ostatními typy militárních knih. Na přelomu století došlo ještě k jednomu významnému momentu ve středoevropském vývoji tohoto žánru – roku 1600 zde poprvé vyšla tiskem kniha vojenského umění. Jednalo se o krátký spisek Mořice Hesensko-Kasselského (1572–1632) vydaný pod názvem *Instruction*.¹¹²³ Mořicova kniha předznamenala další vývoj žánru, protože publikace o vojenském umění se staly jedním z nejobvyklejších typů militárních knih vydaných ve zkoumaném regionu v následujícím půlstoletí.

Graf 4:

V první polovině 17. století vyšlo ve střední Evropě celkem 169 vojenských příruček, tedy skoro třikrát více než v předchozím půlstoletí. Množství jejich nových vydání průběžně

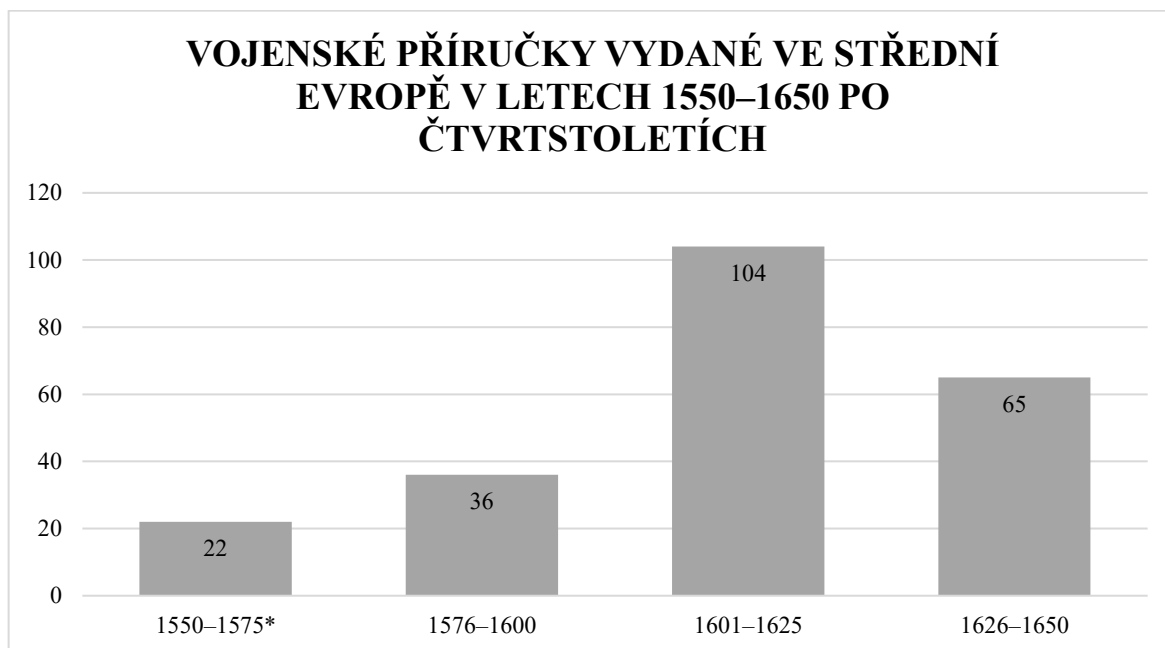
¹¹²¹ DU BELLAY, G. [= FOURQUEVAUX, R.]. *Kriegs Regiment*. Č. 38 v katalogu.

¹¹²² Srov. graf 4. V letech 1550–1559 bylo vydáno devět vojenských příruček, 1560–1569 dalších devět, 1570–1579 osm a 1580–1589 pouze pět. Oproti tomu v letech 1590–1599 se jednalo o 24 knih, v letech 1600–1609 o 22 a v letech 1610–1619 dokonce o 57. Po začátku třicetileté války došlo opět k poklesu množství nových vydání, viz níže.

¹¹²³ MORITZ. *Instruction*. Č. 58 v katalogu.

narůstalo až zhruba do konce první čtvrtiny 17. století, odkdy produkce žánru znovu klesala.¹¹²⁴ Důvody tohoto vývoje souvisejí s třicetiletou válkou (1618–1648). Na počátku konfliktu ještě pokračoval trend silného předválečného knihtisku.¹¹²⁵ Ten však po několika letech skončil v důsledku hospodářské krize, a také proto, že se vojáci raději seznamovali s válečnictvím přímo na bojišti (které nyní bylo snadno dostupné) než pouze teoreticky v knihách.¹¹²⁶

Graf 5:

* První časový úsek je o rok delší než zbývající tři, jelikož do něj bylo třeba započítat jednu edici vydanou roku 1550 (č. 1 v katalogu).

Středoevropské vojenské příručky první poloviny 17. století lze rozdělit do stejných tematických skupin jako manuály z předchozích let. Akcent žánru se však posunul. Co se změnilo, byla četnost výskytu zástupců jednotlivých subžánrů. Některé z nich postupně zastaraly a objevovaly se již pouze sporadicky, zatímco jiné se aktualizovaly a posílily. Období 17. století bylo dobou rychlého nástupu a ukotvení knih o vojenském umění, z nichž první byla ve střední Evropě vytištěna teprve roku 1600. V průběhu první poloviny 17. století jich

¹¹²⁴ Srov. grafy 4 a 5. V letech 1620–1629 bylo ve střední Evropě vydáno 35 vojenských příruček, v letech 1630–1639 jich bylo 33 a v letech 1640–1649 pouze 25. Z hlediska čtvrtstoletí je pokles množství nových edic zjevnější: V letech 1601–1625 bylo vydáno 104 vojenských příruček, v letech 1626–1650 pouze 65.

¹¹²⁵ Produkce roku 1620 byla ještě velice silná, vydáno bylo devět vojenských příruček. Silnější byl v letech 1550–1650 pouze rok 1616 se 14 tituly a rok 1617 s 10 tituly.

¹¹²⁶ Podobně i nejstarší raně novověká vojenská akademie založená v německém městě Siegen byla krátce po začátku války zrušena, jelikož potenciální studenti se raději seznamovali s válkou přímo na tažení než ve škole. Srov. např. ANDRESOVÁ, K. Šíření myšlenek raně novověké revoluce ve vojenství do střední Evropy prostřednictvím vojenských příruček Johanna Jacobiho von Wallhausena, s. 49–68.

v regionu bylo vydáno 52, tedy necelá třetina celkového počtu tehdejších vojenských příruček. Druhou třetinu představovaly publikace o pevnostním stavitelství, jichž vyšlo 56. Tento subžánr byl sice v oblasti, na kterou se tato práce orientuje, vydáván již od 20. let 16. století, dělo se tak však velice zřídka a fortifikační knihy se zde výrazněji rozšířily teprve po roce 1600. Poslední třetina vojenských příruček první poloviny 17. století sdružovala všechny ostatní typy publikací, tedy traktáty o vojenství a knihy o dělostřelectví, vojenské správě a vojenské matematice.

Mezi traktáty o vojenství lze zařadit osm ze všech vojenských příruček vydaných na území střední Evropy mezi roky 1600 a 1650. Žádná z nich však není pro militární produkci této doby typická: Tři představují edice vojenského díla Niccola Machiavelliho (1469–1527), které vzniklo již v první čtvrtině 16. století,¹¹²⁷ další čtyři byly sepsány polskými autory, jejichž přístup k vojenství zatím leckdy neodrážel nastupující vědecký pohled na obor,¹¹²⁸ a autorem posledního byl rakouský spisovatel pocházející z církevního prostředí.¹¹²⁹ Vojenské traktáty, jež představovaly určitý relikt středověkého vojenského písemnictví, nepatřily mezi hlavní proud literární produkce, na niž se tato práce zaměřuje. Příslušné spisy vycházely i po polovině 17. století, ale podobně jako v případě Machiavelliho díla se jejich význam postupně proměnil z vojenských manuálů určených pro využití v praxi na spisy historické, které měly připomínat myšlenky velikánů uplynulých dob.

Vojenská matematika byla ve střední Evropě v první polovině 17. století zastoupena též pouze osmi tisky. Žádný z nich již nepředstavoval tabulky k stanovení ideálního rozdělení mužstva do formací, jaké občas vznikaly v předchozích dekadách. Tři ze spisů byly zaměřeny na pevnostní stavitelství a poskytovaly architektům informace o ideálních rozměrech stavebních prvků ve fortifikacích a o úhlech, které mezi sebou příslušné prvky měly svírat.¹¹³⁰ Vědecktější přístup k vojenské teorii a vojenskému vzdělání dokládá zbývajících pět matematických knih, které byly určeny budoucím důstojníkům pro přípravu na jejich profesní kariéru.¹¹³¹ Tyto spisy obvykle shrnovaly základy matematiky a následně se věnovaly

¹¹²⁷ Ve střední Evropě prvně vydáno: MACHIAVELLI, N. *NICOLAI MACCHIAVELLI CIVIS SECRETARII Florentini, DE ARTE MILITARI Libri septem*. Č. 79 v katalogu.

¹¹²⁸ MASSARI, A. *PRECETTO QVINTO*. Č. 80 v katalogu; ZADORA, M. *TRAKTAT DE OFFENSIVO BELLO*. Č. 85 v katalogu; STAROWOLSKI, S. *SIMONIS STAROVOLSCI INSTITVTORVM Rei Militaris*. Č. 202 a 204 v katalogu.

¹¹²⁹ CATTANEO, F. *FRA FORZE PARI COME SI POSSA VINCERE SEMPRE con raggione*. Č. 192 v katalogu.

¹¹³⁰ BROŽEK, J. *ILLVSTRISS. ET REVERENDISS. DOMINO D. MARTINO SZYSZKOWSKI ... Architecturae militaris*. Č. 165 v katalogu; SCULTETUS, S. *Artis Fortificatoriae resolutae TABULAE NOVAE ET COMPLETISSIMAE*. Č. 193 v katalogu; týž. *Neue vnd Außführliche Tafeln vber die gantze Kunst der FORTIFICATION*. Č. 194 v katalogu.

¹¹³¹ GRUNEWALD, C. *ANALYSIS*. Č. 103 v katalogu; GYGER, P. *Neue Arithmetische Kriegsordnung*. Č. 115 v katalogu; RHODIUS, A. *AMBROSII RHODII MEDICI AC MATHEMATICI, MATHESIS MILITARIS*. Č. 151 a 173 v katalogu; VERROTEN, J. W. *Kriegs MATHEMATICA*. Č. 196 v katalogu.

jejímu vojenskému využití – při organizaci mužstva do bitevních sestav, stavbě pevností, dělostřelecké praxi nebo budování polních táborů. V podobném duchu byly sepsány militární matematické publikace i v mladších obdobích.

Vojenských správních příruček vyšlo ve střední Evropě mezi roky 1601 a 1650 dohromady 15, což představuje méně než desetinu celkového počtu tehdejších vojenských manuálů. Jednalo se o radikální propad oproti počtu těchto knih v druhé polovině 16. století. Některé vojenské správní spisy vytištěné v první a druhé dekádě 17. století představovaly další vydání úspěšných děl 16. století,¹¹³² nových titulů vzniklo pouze několik.¹¹³³ Po roce 1620 tento typ knih na více než 20 let ze středoevropské knižní produkce vymizel. Teprve ve 40. letech byl v regionu, na nějž se tato práce zaměřuje, vytištěn německý překlad francouzského správního manuálu Henriho de Rohan (1578–1638) *Le parfait capitaine*. Před koncem třicetileté války byl vydán ještě pětkrát a jeho další edice se objevily i v druhé polovině století.¹¹³⁴ Takovéto výjimky se však napříště objevovaly již jen zřídka.

Publikace o vojenské správě byly nahrazeny knihami o vojenském umění, které představovaly v posledních letech 16. století novinku. Jejich vznik vyvolalo obnovení zájmu o studium antických militárních děl. Po vytvoření několika rukopisů o vojenském umění, z nichž byl zásadní *Kriegsbuch* Johanna VII. von Nassau-Siegen (1561–1623),¹¹³⁵ vyšel ve střední Evropě tiskem první spis tohoto typu roku 1600 a další záhy následovaly. Vojenské umění se brzy stalo jedním z nejobvyklejších druhů militárních příruček. Jejich název mnohdy přímo odkazoval k pojetí vojenství jako umění – např. latinským slovním spojením *ars militaris* nebo německým *Kriegskunst*. Nejvýznamnějším autorem spisů o vojenském umění byl Johann Jacob von Wallhausen (kol. 1580–1627), jehož díla zaměřená na vojenství všeobecně nebo pouze na určitý typ vojska (pěchotu, jezdeckvo nebo dělostřelectvo) vycházela opakovaně a byla překládána do řady evropských jazyků.¹¹³⁶ Orientace některých spisů pouze na pěchotu nebo jezdeckvo začala nabývat na významu teprve s nástupem knih o vojenském

¹¹³² SCHWENDI, L. von. *Kriegs Discurs*. Č. 69 v katalogu; týž. *Discurs o Běhu Wálečném*. Č. 126 v katalogu; JUNGHANS, A. *KriegsOrdnung*. Č. 82 v katalogu; DU BELLAY, G. [= FOURQUEVAUX, R.]. *Kriegs-Practica*. Č. 127 v katalogu.

¹¹³³ KIRCHHOF, H. W. *MILITARIS DISCIPLINA*. Č. 60 v katalogu; BEKE, B. von der. *SoldatenSpiegel*. Č. 68 v katalogu; BILLON, J. de. *Die fürnembste Hauptstück der Kriegskunst*. Č. 86 v katalogu; MENDOZA, B. de. *Theorica & Practica Militaris*. Č. 117 a 130 v katalogu.

¹¹³⁴ Poprvé vydáno ve střední Evropě jako: ROHAN, H. de. *Der Perfecter Capitain*. Č. 209 v katalogu; více k edicím tohoto spisu až do 70. let 17. století v této práci v podkapitole 7.5 *Vojenská správa*.

¹¹³⁵ Více k němu v této práci v podkapitole 6.1 *Rukopisné vojenské příručky raného novověku*.

¹¹³⁶ Zásadní je trojice jeho knih prvně vydaných jako: WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu; týž. *Kriegskunst zu Pferd*. Č. 109 v katalogu; týž. *Archiley Kriegskunst*. Č. 119 v katalogu. Titulní listy těchto tří děl jsou zařazeny jako ilustrace 7–9 v *Příloze 6* v této práci. Ukázky z jeho knihy *Camera militaris* (č. 155 v katalogu) jsou zařazeny jako ilustrace 24 a, b v *Příloze 6* v této práci.

umění, zatímco u jiných subžánrů se vyskytovala jen zřídka.¹¹³⁷ Mezi opakovaně vydávané autory knih o vojenském umění patřili vedle Wallhausena také spisovatelé ze západní nebo jižní Evropy, jejichž díla byla přeložena do němčiny a tištěna v německých dílnách. Mezi ně patří mj. Giorgio Basta (1550–1606?),¹¹³⁸ Gamaliel de la Tour (činný 1633–1634)¹¹³⁹ nebo spisovatel publikující pod jménem du Praissac (činný 1614–1639).¹¹⁴⁰ Proslavili se však i další válečníci, kteří mnohdy přistoupili k sepsání vlastního teoretického díla poté, co ukončili (nebo na čas přerušili) svou vojenskou kariéru.

Knihy vojenského umění lze rozdělit na dvě skupiny: rozsáhlejší analytická pojednání o různých aspektech dobového vojenství a stručnější výcvikové manuály, které se zaměřovaly pouze na individuální obsluhu zbraně nebo na taktickou součinnost vojáků v jednotce. V první polovině 17. století jednoznačně převládala analytická pojednání, která se snažila pojmut vojenství a válečnictví v celé jeho šíři. Do této kategorie lze zařadit díla významnějších autorů, kterými byli výše zmínění Wallhausen, Basta, la Tour nebo Praissac, ale i mnozí další. Nejvýznamnější výcvikový manuál této doby je znám pod jménem ilustrátora Jacquese de Gheyn (kol. 1565–1629), který pro něj vytvořil rozsáhlý soubor mědirytů. Stručnou textovou složku díla sepsal patrně Johann von Nassau.¹¹⁴¹ Na Gheynův spis v první polovině století navázalo pouze minimum autorů.¹¹⁴² Po roce 1650 se však situace změnila, zájem čtenářů o výcvikové manuály významně vzrostl a produkce analytických pojednání naopak poklesla.

Ve 40. letech 17. století se produkce knih o vojenském umění na čas takřka zastavila, než se několik let po konci třicetileté války objevila další vydání úspěšných titulů předchozích dekád i díla zcela nová. V důsledku dlouhotrvajícího konfliktu se zájemci o vojenské umění s tímto oborem seznamovali zpravidla přímo na tažení, nikoliv jen teoreticky v knihách, které proto přestaly být tak žádané. Poté, co roku 1638 vyšel podruhé spis *Kriegs Kunst*,¹¹⁴³ jehož autorem byl Laurentius a Troupitzen (činný 1633), se až do konce sledovaného období objevila

¹¹³⁷ Výjimkou byly v tomto ohledu spisy zaměřené na třetí typ pozemního vojska – dělostřelectvo –, které se běžně objevovaly již od pozdního středověku.

¹¹³⁸ Jeho spisy byly ve střední Evropě poprvé vydány jako: BASTA, G. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Č. 83 v katalogu; též. *Il Maestro di Campo Generale*. Č. 112 v katalogu.

¹¹³⁹ Jeho spisy byly ve střední Evropě poprvé vydány jako: LA TOUR, G. de. *PRINCIPES DE L'ART MILITAIRE*. Č. 186 v katalogu; též. *ABBREGÉ DE LA DISCIPLINE MILITAIRE*. Č. 188 v katalogu.

¹¹⁴⁰ Jeho spisy byly ve střední Evropě poprvé vydány jako: DU PRAISSAC. *Manuale Militare*. Č. 101 v katalogu; též. *Handbüchlein, darinn Das gantze Kriegswesen Kürztlich gewissen wirdt*. Č. 174 v katalogu; též. *Etliche Krieges-Fragen Zu dieser zeit hochnötig*. Č. 179 v katalogu.

¹¹⁴¹ Ve střední Evropě prvně vydáno se zjednodušenými dřevořezovými kopiemi Gheynových mědirytů jako: GHEYN, J. de. *Waffenhandlung Von den Röhren, Mußquetten vnd Spiessen*. Č. 77 v katalogu.

¹¹⁴² Roku 1620 jeho dílo převzal a pod svým jménem vydal ilustrátor Peter Isselburg: ISSELBURG, P. *Künstliche Waffenhandlung*. Č. 138 v katalogu.

¹¹⁴³ TROUPITZEN, L. a. *Kriegs Kunst*. Č. 200 v katalogu.

jen jedna další kniha o vojenském umění. Bylo to jedinkrát vydané dílo nepříliš známého důstojníka Hanse Konrada Lavatera (1609–1703) *Kriegs-Büchlein* z roku 1644.¹¹⁴⁴

Dělostřelecké publikace představovaly jeden z typů vojenských příruček, které vznikaly již od pozdního středověku. Jeden ze středověkých manuálů ostatně v upravené podobě vyšel tiskem ještě v době třicetileté války – jednalo se o poslední raně novověké vydání spisu *Feuerwerkbuch* pod názvem *Kunstabüchlein von Geschütz unnd Fewerwerck*.¹¹⁴⁵ Průběžně upravovaná středověká díla však dobovému čtenářstvu již nestačila. V první polovině 17. století vyšlo ve střední Evropě 30 dělostřeleckých spisů, tedy skoro třikrát více než v předchozích 50 letech. Obzvláště plodné bylo v tomto ohledu druhé desetiletí 17. století, kdy bylo vytištěno 14 z nich. Stejně jako v případě ostatních zaměření vojenských příruček ale počet nových edic záhy po začátku třicetileté války poklesl. Nové manuály pro artilerii přistupovaly k probírané látce vědeckěji než starší díla a sepisovány byly tak, aby byly k užítku nejen dělostřelcům, ale aby poskytly základní orientaci v oboru také důstojníkům ostatních typů vojska. Z autorů, jejichž díla se obzvláště proslavila, je třeba jmenovat vedle výše zmíněného Wallhausena¹¹⁴⁶ také Josepha Furttenbacha (1591–1667)¹¹⁴⁷ nebo Španěla Diega Ufana (zemř. 1613).¹¹⁴⁸

Nejčastějším typem vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v první polovině 17. století byly knihy o pevnostním stavitelství. Ačkoliv se zde první tituly tohoto zaměření objevily již v první polovině 16. století, jednalo se pouze o výjimky. Ke skutečnému rozvoji žánru v této oblasti došlo až v 17. století. Do doby okolo začátku třicetileté války se jednalo o díla italských a francouzských autorů. Teprve poté ve střední Evropě převládli němečtí autoři, kteří své spisy obvykle publikovali v němčině.

Mezi nejvýznamnější, opakovaně vydávané autory této doby patřili především italští a francouzští spisovatelé, jako např. Jean Errard (1554–1610), zakladatel tzv. francouzské inženýrské školy, autor vlivné, avšak pouze teoreticky využívané publikace *Fortificatio*.¹¹⁴⁹ Významný italský pevnostní stavitel Bonaiuto Lorini (1540–1610) byl autorem díla *Fünff Bücher Von Vestung Bauwen*.¹¹⁵⁰ K těmto „pěti knihám“ záhy přibyla samostatně vydaná šestá¹¹⁵¹ a později bylo kompletní Loriniho dílo vydáno pohromadě.¹¹⁵² Největšího počtu

¹¹⁴⁴ LAVATER, H. C. *Kriegs-Büchlein*. Č. 215 v katalogu.

¹¹⁴⁵ *Kunstabüchlein Von GEschütz vnnd Fewerwerck*. Č. 133 v katalogu.

¹¹⁴⁶ WALLHAUSEN, J. J. von. *Archiley Kriegskunst*. Č. 119 v katalogu.

¹¹⁴⁷ Jeho díla byla vydána ve střední Evropě prvně jako: FURTTEBACH, J. *HALINITRO-PYROBOLIA*. Č. 166 v katalogu; týž. *ARCHITECTURA MARTIALIS*. Č. 171 v katalogu.

¹¹⁴⁸ Ve střední Evropě vydáno poprvé jako: UFANO, D. *Archeley*. Č. 91 v katalogu.

¹¹⁴⁹ Ve střední Evropě prvně vydáno: ERRARD, J. *FORTIFICATIO*. Č. 66 v katalogu.

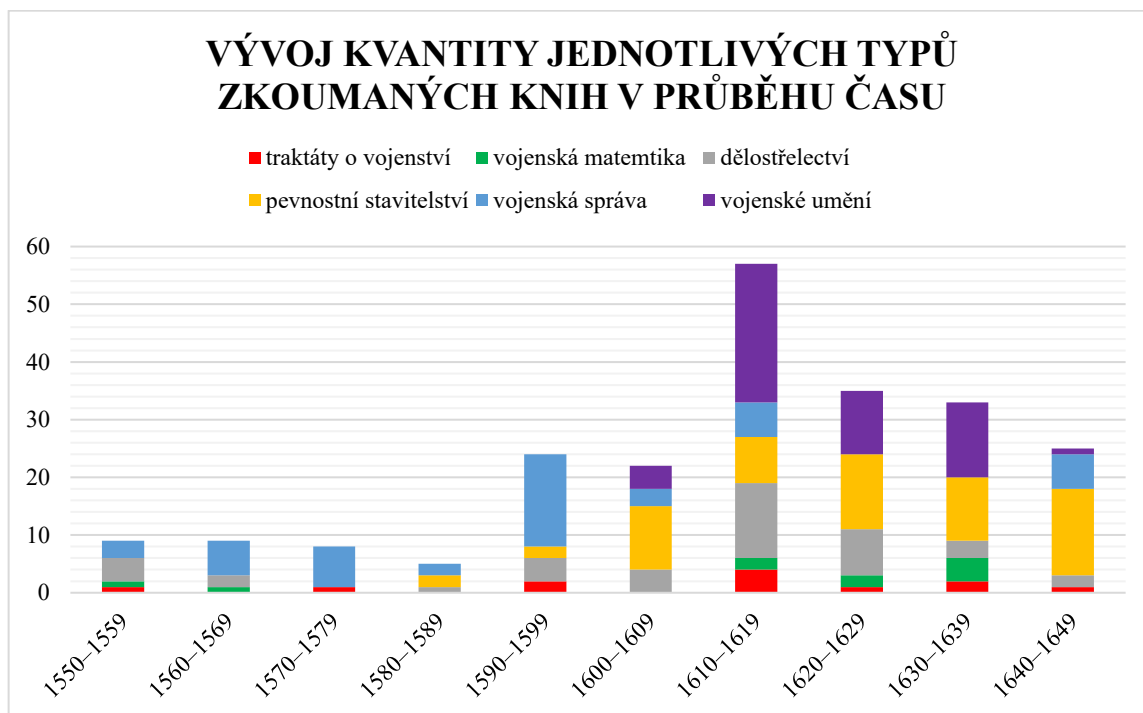
¹¹⁵⁰ Ve střední Evropě poprvé vydáno jako: LORINI, B. *Fünff Bücher Von Vestung Bauwen*. Č. 71 v katalogu.

¹¹⁵¹ Týž. *Das sechste Buch, Von der Fortification*. Č. 104 v katalogu.

¹¹⁵² Týž. *Sechs vnterschiedliche Bücher*. Č. 199 v katalogu.

vydání se ve středoevropském prostoru v první polovině 17. století dostalo spisu Itala Pietra Sardiho (1559–1638) *Corona imperialis architecturae militaris* vytištěného zde celkem šestkrát mezi 20. a 40. lety.¹¹⁵³ Jediný Němec, jehož dílo bylo vydáno ve zkoumané době čtyřikrát, byl jinak v podstatě neznámý Martin Eylend (činný 1624), autor spisu *Compendium artis fortificatoriae*.¹¹⁵⁴

Graf 6:

Produkce militárních příruček ve střední Evropě v první polovině 17. století se v určitých ohledech lišila od tisků z předchozích let. Nejvýznamnějšími změnami byly posun od preference vojenských správních manuálů ke knihách o vojenském umění, výrazný početní nárůst fortifikačních publikací a aktualizace a rozvoj dělostřeleckých manuálů. Vedle spisů pro dělostřelectvo, které vznikaly již od pozdního středověku, se začaly ve větší míře objevovat též publikace orientované pouze na pěchotu nebo na jezdeckvo, které do té doby nebyly příliš obvyklé. Většinou se jednalo o specializované knihy o vojenském umění. V 17. století se také objevily první – zatím zcela výjimečné – vojenské příručky vytištěné na území Českého království (Praha) a Rakouských zemí (Líncec, Vídeň).

¹¹⁵³ Poprvé vydáno jako: SARDI, P. *Corona Imperialis Architecturae militaris*. Č. 148 v katalogu.

¹¹⁵⁴ EYLEND, M. *Compendium Artis fortificatoriae plane aureum*. Č. 156 v katalogu. Tentýž spis byl téhož roku a poté ještě dvakrát vydán pod názvem *Modus Artis fortificatoriae Belgicus* (č. 157, 170 a 180 v katalogu).

Militární příručky bez ohledu na zaměření byly nadále většinou velkoformátové, obvykle se jednalo o folio nebo kvart. Pouze 30 z celkového počtu 169 tisků z této doby a oblasti, tedy o málo více než šestina, bylo publikováno v menších formátech. Většina z těchto drobnějších spisů (24) pocházela ze 30. a 40. let 17. století.¹¹⁵⁵ Tehdy došlo k určité formální proměně žánru, která souvisela s odlišným využíváním zkoumaných knih. Ačkoliv nadále vznikaly honosné velkoformátové svazky sloužící především k sebe prezentaci jejich zámožných majitelů, postupně se vedle nich rozmohly kapesní publikace, které mohli důstojníci a poddůstojníci využívat přímo na cvičišti nebo na tažení. Zmenšení formátu také doprovázela jednodušší typografie, přičemž oba uvedené faktory mohly snížit prodejní cenu knihy.

Obrazovou složku si vojenské příručky obvykle nadále uchovaly bez ohledu na formát. V první polovině 17. století mezi ilustracemi vojenských příruček převládaly mědiryty – jak doprovázející hlavní text, tak umístěné na titulních listech či před nimi. Pouze asi šestina tehdejších vojenských publikací nebyla ilustrovaná. Nejčastěji byl obrazový doprovod připojen k nejrozšířenějším typům vojenských příruček – fortifikačním manuálům, z nichž tehdy nebylo ilustrováno pouze šest, a knihám o vojenském umění, z nichž nebyly v této době ilustrovány jen tři.

Mezi znaky dobových vojenských příruček patří též fakt, že obvykle nebyly vydávány anonymně. Za celé období let 1550–1650 je autor neznámý pouze v případě 10 středoevropských vojenských manuálů. Z toho se v sedmi případech jedná o edice pozdně středověkého *Feuerwerkbuch*, tedy o dílo vzniklé v jiné době, s nímž souvisel odlišný přístup k autorství. Ostatními třemi anonymními vojenskými příručkami jsou správní publikace *Discours de la police et discipline militaire* z roku 1590,¹¹⁵⁶ dělostřelecké *Büchsenmeisterey Compendium* z roku 1616¹¹⁵⁷ a kniha zaměřená na výcvik pěchoty *Scola militaris exercitationis* z roku 1619.¹¹⁵⁸ Pro nastínění dalšího vývoje žánru je třeba upozornit především na poslední jmenovanou knihu, jelikož anonymní výcvikové manuály pro pěchotu se po polovině 17. století v rámci produkce zkoumaného žánru začaly vyskytovat podstatně častěji.

12.3 Vojenské příručky po roce 1650

Třicetiletá válka, zakončená roku 1648 vestfálským mírem, proměnila mnohé: politickou mapu Evropy, organizaci a vybavení armád, způsob vedení války, ale i kulturu. Forma i akcent

¹¹⁵⁵ Ve 30. a 40. letech bylo ve foliovém nebo kvartovém formátu vytištěno již pouze 34 z 57 tehdejších spisů. Čistě ve 40. letech už nad nimi dokonce maloformátové spisy převládly – ve foliu a kvartu bylo tehdy ve střední Evropě vytištěno pouze 12 z celkového počtu 25 vojenských příruček.

¹¹⁵⁶ *DISCOVRS DE LA POLICE ET DISCIPLINE MILITAIRE*. Č. 34 v katalogu.

¹¹⁵⁷ *Büchsenmeisterey Compendium*. Č. 111 v katalogu.

¹¹⁵⁸ *SCOLA MILITARIS EXERCITATIONIS*. Č. 134 v katalogu.

mnohých vojenských příruček se v poválečném období proměnily.¹¹⁵⁹ Nových vydání se dočkaly některé úspěšné spisy předchozích desetiletí – mnohdy už 50 či více let staré. Některé z nich již patrně neměly působit jako praktické vojenské příručky využitelné v dobových ozbrojených střetech, ale spíše jako historické knihy, jejichž účelem bylo připomenout vlivné myšlenky velikánů předchozích dob. To platí obzvláště pro kategorii traktátů o vojenství, které se nikdy v rámci tištěné knižní kultury příliš neprosadily, jelikož od počátku představovaly určitý přežitek středověkého písemnictví. I po polovině století (a podobně i ve století následujících) však v nových edicích vycházelo např. vojenské dílo Niccola Machiavelliho.¹¹⁶⁰

Vojenské správní příručky, které ze středoevropské knižní produkce záhy po začátku třicetileté války takřka vymizely, se na výsluní zájmu nevrátily ani v poválečném období. Nově vyšla některá starší díla – např. spis Henriho de Rohan *Le parfait capitaine*, který vznikl ve Francii již na počátku 30. let 17. století, ve střední Evropě byl vytištěn několikrát mezi roky 1642 a 1645 a poté opět v letech 1670 a 1673.¹¹⁶¹ Znovu bylo také vydáno dílo Lazara von Schwendi, které vzniklo již v 70. letech 16. století a do značné míry vycházelo z ještě staršího anonymního rukopisu. K novému vydání díla došlo roku 1676, více než sto let od jeho sepsání.¹¹⁶² Lze předpokládat, že vzhledem k rychlému vývoji vojenství mezi dobou, kdy byla kniha napsána, a kdy byla v druhé polovině 17. století vydána, již publikace nebyla současníky vnímána jako praktická příručka, ale spíše jako spis připomínající myšlenky významného vojevůdce 16. století. Nové vojenské příručky zaměřené výhradně na vojenskou správu nyní takřka nevznikaly, některé mladší knihy o vojenském umění se však mj. věnovaly typickým tématům správních knih: jednotlivým hodnostem a úřadům u vojska, právům a povinnostem jejich nositelů atp.¹¹⁶³

Ostatní typy vojenských příruček, které byly tištěny ve střední Evropě v letech 1550 až 1650, vznikaly i po polovině 17. století. Vojenskou matematikou se částečně zabývaly některé obecné matematické publikace.¹¹⁶⁴ Knih, jejichž hlavním tématem bylo využití matematiky v dobovém vojenství, však nebylo vydáno mnoho. Lze je zpravidla klasifikovat jako tentýž typ

¹¹⁵⁹ Text této kapitoly byl částečně převzat a přepracován na základě mých starších textů ANDRESOVÁ, K. Meč, anebo mušketa? V tisku; ANDRESOVÁ, K. – RUSAKOVSKIJ, O. Conflict. V tisku.

¹¹⁶⁰ Např. v rámci sebraných spisů MACHIAVELLI, N. *Tutte Le Opere Di Nicolo Machiavelli Cittadino & Secretario Fiorentino. Volume III.* [S.l.: s.n.], 1680. VD17 3:684350N.

¹¹⁶¹ ROHAN, H. de. *LE PARFAICT CAPITAINE*. VD17 5119:742390U; též. *LE PARFAICT CAPITAINE*. VD17 39:120462S.

¹¹⁶² SCHWENDI, L. von. *Herrn Lazari von Schwendi ... Kriegs DISCURS*. VD17 39:120504Y.

¹¹⁶³ Např. BÖCKLER, G. A. *SCHOLA MILITARIS MODERNA: Neue Kriegs-Schule*. Frankfurt am Main: Thomas Matthias Götz, 1665. VD17 3:308655B.

¹¹⁶⁴ Např. MÜLLER, Johann Ulrich. *Neu-außgeschmückte Teutsche Mathematic*. Ulm: Georg Wilhelm Kühn, 1695. VD17 3:006077G.

matematických publikací, který se ve střední Evropě prvně objevil v druhém desetiletí 17. století a který měl sloužit budoucím důstojníkům při přípravě na jejich kariéru. Úvod těchto učebnic se věnoval obecným základům matematiky a pokračování textu rozvíjelo otázku jejího vojenské využití.¹¹⁶⁵

Po polovině 17. století i ve století následujících nadále vycházely také dělostřelecké příručky, které reflektovaly postupný vývoj tohoto oboru. Podobně jako v případě matematických knih se jednalo o učebnice vojenství tohoto specifického typu vojska, které se orientovaly primárně na budoucí důstojníky. Toto určení někdy odrážely i jejich názvy, jako např. kniha *Gründlicher Unterricht von der Artillerie*.¹¹⁶⁶

Rozvíjelo se též pevnostní stavitelství a spolu s ním i fortifikační příručky, které byly stále zastoupeny především velkoformátovými, ilustrovanými tisky. Tyto knihy nabízely rozpracování teoretických konceptů využitelných při stavbě pevností, obvykle za ideálních podmínek. Nejvýznamnějším z pevnostních stavitelů a také teoretiků tohoto oboru byl v druhé polovině 17. století Sébastien Le Prestre de Vauban (1633–1707),¹¹⁶⁷ představitel tzv. francouzské inženýrské školy, z jehož díla ve střední Evropě před koncem 17. století vyšlo např. *Die in Battaille victorisirende Vestung a Teutsch-redender Vauban*.¹¹⁶⁸

Někteří autoři v poválečném období přistoupili na novou propagační strategii – netajili se faktem, že je jejich zkušenost s válečnictvím omezená, či dokonce žádná. Někdy argumentovali, že pro pochopení a zpracování témat, jimž se věnovali, není osobní prožitek války nutný.¹¹⁶⁹ To se lišilo od dřívějšího přístupu, kdy naopak autoři neváhali své dosavadní zkušenosti z ozbrojených konfliktů zveličovat, či o nich zcela fabulovat.¹¹⁷⁰ Tento čistě teoretický přístup k vojenské problematice, který lze sledovat u některých poválečných spisovatelů, umožnil rozšířit předmět jejich zájmu. Díky tomu se objevilo několik úspěšnějších autorů, kteří sepsali větší počet vojenských titulů – mnohdy tematicky různorodých. Jedním z nich byl architekt Georg Andreas Böckler (1617–1687), jehož první vojenské příručky vyšly

¹¹⁶⁵ Např. BÖCKLER, G. A. *ARITHMETICA Nova MILITARIS, Das ist: Neues ARITHMETISches Kriegs-Manual*. Nürnberg: Johann Andreas Endter, 1661. VD17 39:114387B.

¹¹⁶⁶ BRINK, Trolis Nielson. *Gründlicher Unterricht von der Artillerie*. Hamburg: Zacharias Härtel, 1699. VD17 14:627396C.

¹¹⁶⁷ Více k němu a jeho dílu např. OSTWALD, James. *Vauban under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession*. Leiden: Brill, 2007; FALKNER, James. *Marshal Vauban and the Defence of Louis XIV's France*. Barnsley: Pen & Sword Military, 2011.

¹¹⁶⁸ VAUBAN, Sébastien Le Prestre de. *Die in Battaille victorisirende Vestung*. Wien: Susanna Christina Cosmerovin, 1691. VD17 5119:742353R; týž. *Teutsch-Redender VAUBAN, Oder: Vollkommene Unterweisung alle Plätze ... nach der heutigen Fortifications-Kunst zu befestigen*. Mainz: Ludwig Bourgeat, 1695. VD17 23:241743R.

¹¹⁶⁹ Např. Johann Georg Pasch, o němž bude řeč níže.

¹¹⁷⁰ Např. při vydání pozdně středověkého díla *Feuerwerkbuch* roku 1619. Srov. *Kunstbüchlein Von GESchütz vnnnd Feuerwerck*. Č. 133 v katalogu.

již ve 40. letech 17. století. Jednalo se o původně trojdílnou knihu o fortifikacích *Manuale architecturae militaris*, která vyšla prvně v letech 1645–1647,¹¹⁷¹ podruhé ve čtyřech dílech v letech 1659–1660 a potřetí opět čtyřdílně v letech 1672–1674.¹¹⁷² Dalším Böcklerovým spisem souvisejícím s vojenstvím byla matematická kniha *Arithmetica nova militaris* vydaná roku 1661.¹¹⁷³ Později se tento autor věnoval tématům, která s jeho hlavním oborem, jímž bylo stavitelství, měla méně styčných ploch. Dělostřeleckou příručkou, jež zjevně vycházela ze starších úspěšných děl, bylo *Laboratorium militare* z roku 1669.¹¹⁷⁴ Vojenským uměním se zabývala Böcklerova publikace *Schola militaris moderna* vydaná poprvé roku 1665 a podruhé o dvacet let později.¹¹⁷⁵

Právě knihy o vojenském umění druhé poloviny 17. století nejlépe odrážejí fakt, že autory nových militárních spisů již nutně nemuseli být zkušení válečníci. Jedním z takových spisovatelů byl Johann Georg Pasch (1628–1678),¹¹⁷⁶ který se sám vojenského tažení nikdy nezúčastnil, přesto je jeho dílo rozsahem srovnatelné třeba s Wallhausenovým. Na svém kontě měl vícero knih, z nichž se většina dočkala několikerého přepracování, doplnění a opětovného vydání.

Po třicetileté válce došlo uvnitř žánru také k výraznému nárůstu anonymních publikací. To se projevilo hlavně u knih o vojenském umění, mezi nimiž nad analytickými příručkami převládly výcvikové manuály. Ty často tíhly ke stručnosti, nízké či nulové ilustrativnosti a jednoduché typografické úpravě. Vzhledem k tomu, že mnohdy neobsahovaly víc než soupis pokynů pro obsluhu zbraní, nejednalo se o literární umělecká díla, tudíž se k nim spisovatelé leckdy nehlásili. To je mj. případ výcvikových manuálů z let 1674 a 1682, které vytiskl bavorský dvorní tiskař Johann Jäcklin (činný 1656–1710) na základě nařízení tehdejších

¹¹⁷¹ BÖCKLER, G. A. *MANVALE ARCHITECTURAE MILITARIS ... Erster Theil*. Č. 220 v katalogu; týž. *MANVALE ARCHITECTURAE Militaris. Ander Theil*. Č. 222 v katalogu; týž. *MANVALE ARCHITECTURAE MILITARIS. Dritter Theil*. Č. 225 v katalogu.

¹¹⁷² Srov. databázi *VD17* [online]. Deutsche Forschungsgemeinschaft [cit. 14. 4. 2023]. Dostupné z: <http://www.vd17.de/>.

¹¹⁷³ BÖCKLER, G. A. *ARITHMETICA Nova MILITARIS*. VD17 39:114387B.

¹¹⁷⁴ Týž. *LABORATORIUM MILITARE: Kriegs Buch*. Heidelberg: Clemens Ammon, 1669. VD17 23:689839S. Mezi inspiračními zdroji lze bezpochyby vidět např. vojenské spisy Johanna Jacobiho von Wallhausen nebo Franze Helma, o nichž byla řeč v této práci v kapitole 7. *Typologie vojenských příruček podle obsahu a formy*.

¹¹⁷⁵ Týž. *SCHOLA MILITARIS MODERNA*. VD17 3:308655B; týž. *Schola Militaris Moderna, Oder Neuvermehrte Kriegs-Schule*. Frankfurt am Main: Heinrich Oehrlingen, 1685. VD17 3:606057G.

¹¹⁷⁶ Více k Paschovi a jeho dílu např.: ABROMEIT, Klaus. Aber Johann Georg hat gesagt: Eine kommentierte Tanzstunde nach Johann Georg Pasch. In: *Morgenröte des Barock. Tanz im 17. Jahrhundert*. Freiburg: fa-gisis, Musik- und Tanzed, 2004, s. 9–14; DUPUIS, Olivier. The French Staff Material from Johann Georg Pasch. *Acta Periodica Duellatorum*. 2016, 4(1), s. 53–101.

bavorských panovníků.¹¹⁷⁷ Tento druh vojenských spisů často zůstal anonymní a autory jednotlivých knih je mnohdy nemožné určit.

Ať už anonymní či nikoliv, v druhé polovině 17. století se postupně rozšířily výcvikové manuály, jejichž formát byl kapesní, rozsah útlý a ilustrace mnohdy jednoduché – pokud vůbec byly přítomny. Proto také byla jejich výrobní a prodejní cena nižší než v případě foliových, bohatě ilustrovaných a typograficky kvalitních svazků, které však stále paralelně vycházely. Levné vojenské příručky nebyly určeny čtenářům z řad urozených vojevůdců, ale poddůstojníků nebo dokonce prostých vojáků. V době míru se nebylo možné učit válečnictví přímo během tažení, proto vzrostla poptávka po naučných knihách s touto tematikou. S postupným úbytkem veteránů, kteří si pamatovali osobní prožitek z války, se navíc vojenské umění pro mnohé stalo spíše určitým cvičením, než otázkou přežití tváří v tvář nepříteli.

Vedle stručných spisů zaměřených na výcvik mužstva byly také opětovně vydávány úspěšné rozsáhlejší knihy o vojenském umění, které vznikly již v první polovině století. Roku 1670 vyšlo Wallhausenovo *Kriegs-Kunst zu Pferd*,¹¹⁷⁸ které bylo prvně vydáno již roku 1616. Po více než 80 letech byla roku 1689 vytištěna kniha Wilhelma Dilicha (1571–1650) *Kriegsbuch*.¹¹⁷⁹ Pro další rozvoj výcvikových manuálů, které v druhé polovině 17. století získaly na významu, bylo ovšem zásadní opětovné vydání příručky Jacquese de Gheyn roku 1656, a pak znovu o osm let později.¹¹⁸⁰ Ačkoliv obě knihy vyšly pod Gheynovým jménem, jednalo se o edice upravené verze Petera Isselburga (1568/80–1630) z roku 1620.¹¹⁸¹ Obsah díla byl už do značné míry neaktuální. Takřka půlstoletí staré ilustrace nerefletovaly vývoj vojenství, k němuž mezitím došlo. Editor knihy si tento nesoulad uvědomoval a v předmluvě na něj upozornil, nové ilustrační kompozice však vytvořit nenechal.

Návaznost na starší díla z doby ještě před třicetiletou válkou byla patrná i v případě výjimečných zmínek o zdrojích, které autoři pro svá díla využili. Wendelin Backhausen (1614–1667) se např. ve svém *Nützliche, gründliche und lustige Beschreibung deren*

¹¹⁷⁷ *Kriegs-EXERCITIEN MANUAL: In der Musqueten vnd der Picquen*. München: Johann Jäcklin, 1674. VD17 12:651331K; *Kriegs-EXERCITIEN Der INFANTERIE*. München: Johann Jäcklin, 1982. VD17 12:651786B. Viz ilustrace 25 a, b v Příloze 6 v této práci.

¹¹⁷⁸ WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegs-Kunst zu Pferd*. VD17 7:665311S. Opětovně byly využívány i více než půl století staré ilustrace – např. uvedené Wallhausenovo dílo bylo roku 1670 na titulním listě opatřeno stejnou bordurou, jaká zdobila roku 1617 dílo BASTA, G. *Il Maestro di Campo Generale*. Č. 112 v katalogu.

¹¹⁷⁹ DILICH, W. *WILHELMI DILICHII ... Krieges-Schule*. Frankfurt am Main: Johann David Zunner, 1689. VD17 3:313563U.

¹¹⁸⁰ GHEYN, J. de. *Die Drillkunst: Das ist Kriegsübliche Waffenhandlung der Musqueten und Pique[n]*. Nürnberg: Paul Fürst, 1656. VD17 39:124274V; týž. *Die Drillkunst: Das ist Kriegsübliche Waffenhandlung der Musqueten und Pique[n]*. Nürnberg: Paul Fürst, 1664. VD17 23:277518K.

¹¹⁸¹ Srov. ISSELBURG, P. *Künstliche Waffenhandlung der Musqueten vn[d] Piquen oder LangenSpiessen*. Č. 138 v katalogu. Více o vývoji tohoto díla v této práci v podkapitole 7.6 *Vojenské umění*.

bey der Infanterie ... Militarischen Exercitien z roku 1664¹¹⁸² odkazoval k vůbec nejstarší knize o vojenském umění vytištěné ve střední Evropě – *Instruction* Mořice Hesensko-Kasselského.¹¹⁸³

Výcvikové manuály reflektovaly postupný vývoj dobového vojenství poměrně pomalu. To je vidět nejen na opětovných vydáních několik desetiletí starých děl, která již neodrážela dobový stav vojenství, ale také na pomalém pronikání novinek do spisů zcela nových. Roku 1667 vydal výše zmíněný Johann Georg Pasch knihu *Deutliche Beschreibung, Von dem Exerciren in der Mußquet*.¹¹⁸⁴ Její ilustrace byly formálně podobné Gheynovým, avšak jednalo se o originální kompozice, na nichž byly postavy oblečeny do oděvů dle aktuální módy. Totéž však neplatilo o jejich výstroji. Střelci na vyobrazeních byli vybaveni bandalíry a nikoliv patronaškami, přestože ve vojenské praxi již patronašky převládaly. Tento fakt komentoval autor zmínkou, že existují obě možnosti vystrojení. Podobně většina příruček pojednávala o ovládání doutnákových mušket, přestože ve výzbroji vojsk se postupně prosazovaly křesadlové zámky. Dlouho také trvalo, než manuály začaly reflektovat využití bajonetu, který se ve vojenské praxi postupně zaváděl. Ve střední Evropě se v militární příručce objevil až takřka na konci století – roku 1697. Stalo se tak ve francouzské publikaci rytce a nakladatele Pierra François Giffarta (1677–1758) *L'Art Militaire Francoise, Pour L'Infanterie*.¹¹⁸⁵

Pomalá reflexe dobového vojenství je patrná nejen ve vojenských příručkách vytištěných v německých dílnách, ale i v knihách z jiných oblastí střední Evropy. Příkladem je první a jediný originální polský výcvikový manuál pro pěchotu vydaný tiskem v 17. století – *Piechotne ćwiczenie albo wojenność piesza* z roku 1660.¹¹⁸⁶ Sepsal ho pravděpodobně Błażej Lipowski (činný 1660), ale na jeho vzniku se bezpochyby podílel i Andrzej Maksymilian Fredro (kol. 1620–1679),¹¹⁸⁷ pokud nebyl přímo autorem. Přestože je kniha unikátní ukázkou výcviku polské pěchoty 17. století, je otázkou, zda v době svého vydání nebyla již zastaralá a zda se v praxi skutečně využívala.¹¹⁸⁸

¹¹⁸² BACKHAUSEN, Wendelin. *Nützliche, gründliche vnd lustige Beschreibung deren bey der INFANTERIE ... Militarischen Exercitien*. Marburg: Salomon Schadewitz, 1664. VD17 5119:742371P. S. [7–8].

¹¹⁸³ MORITZ. *Instruction*. Č. 58 v katalogu.

¹¹⁸⁴ PASCH, Johann Georg. *Deutliche Beschreibung Von Dem Exerciren in Der Mußquet*. Hall in Sachsen: Melchior Oelschlegel Erben, 1667. VD17 36:724448E.

¹¹⁸⁵ GIFFART, Pierre François. *L'ART MILITAIRE FRANCOISE, POUR L'INFANTERIE*. Augsburg: Lorenz Kroniger, 1697. VD17 23:313412Y.

¹¹⁸⁶ LIPOWSKI, Błażej. *Piechotne ćwiczenie albo wojenność piesza*. Kraków: Jerzy Forster, 1660. Estr. 91702.

¹¹⁸⁷ Více k němu např. WIMMER, Jan. Andrzej Maksymilian Fredro jako projektodawca reform wojskowych. In: GIEROWSKI, Jan, ed. *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku: Prace ofiarowane Władysławowi Czaplíńskiemu w 60. rocznicę urodzin*. Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1965, s. 109–124; RYNDUCH, Zbigniew. *Andrzej Maksymilian Fredro: (portret literacki)*. Gdańsk: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1980.

¹¹⁸⁸ Srov. např. SZCZAUS, A. Językowy kształt komend w “Piechotnym ćwiczeniu” Błażeja Lipowskiego.

Vedle obecných publikací s mezinárodní platností, které vznikaly v období, na něž se zaměřuje tato práce, se postupně začaly objevovat také závazné knihy – předpisy určené konkrétnímu vojsku. K jejich označení se vžil termín *reglement*. První kniha tohoto typu byla v Habsburské monarchii vytištěna až roku 1737.¹¹⁸⁹

Uvedená charakteristika vývoje vojenských příruček po roce 1650 je pouze nástinem, který bude třeba v budoucnu podložit důkladným výzkumem, stejně jako vývoj tohoto žánru v následujících staletích. Velmi zjednodušeně lze však konstatovat, že se vojenské příručky nadále vyvíjely a přetrvaly až dodnes, i když pochopitelně v pozměněné podobě.¹¹⁹⁰

¹¹⁸⁹ JÄHNS, M. *Geschichte der Kriegswissenschaften*, s. 1669.

¹¹⁹⁰ V současnosti vychází např. v postupně upravovaných verzích publikace shrnující informace, které vojáci získávají v průběhu základního výcviku. Srov. např. knihu VEJMEKKA, O. *Příručka vojáka AČR*.

13. Závěr

Tato disertační práce otevírá v české historiografii a výzkumu dějin knižní kultury téma, které zde bylo dosud zkoumáno zcela marginálně. Výzkum žánru vojenských příruček, na jehož středoevropské tisky z let 1550–1650 se předložený text zaměřil, probíhal z řady relevantních hledisek. Aplikované výzkumné metody nesouvisejí pouze s informační vědou, přestože právě v rámci tohoto oboru je práce obhajována. Disertační projekt byl koncipován interdisciplinárně a mezi obory, jejichž optikou bylo na vojenské příručky pohlíženo, je třeba počítat též knihovědu, vojenskou historii a dějiny umění, přičemž metodika aplikuje částečně také sociologické postupy. Mezi výzkumné metody patřila především retrospektivní bibliografie, ale též další kvantitativní i kvalitativní metody jako prosopografie a analýza textu, typografie a ilustrací. Záměrem práce bylo ověřit několik předem stanovených tezí, formulovaných do dílčích výzkumných otázek.

Prvních šest kapitol této práce uvádí do tématu a nezbytného kontextu. Tyto texty vymezují téma zkoumání, shrnují základní fakta o vojenství ve střední Evropě mezi roky 1550 a 1650, pojednávají o relevantních retrospektivních bibliografiích a katalozích a o zásadních odborných publikacích, které se vojenskými příručkami ve světě zabývaly v uplynulých dekadách. Kapitola zaměřená na metodologii uvádí mj. výzkumné otázky a teze, jež má tato práce zodpovědět či ověřit, a které budou níže připomenuty. Šestou kapitolou začíná samotný výklad o vojenských příručkách – nejprve je pojednáno o dobových militárních rukopisech, o prodeji vojenských tisků na knižních veletrzích a o předpokládaných čtenářích zkoumaných knih.

Hlavní výzkumná otázka této disertační práce zní: **Jaké jsou dějiny vydávání vojenských příruček ve středoevropském prostoru v letech 1550–1650?** Pro její zodpovězení bylo nutné stanovit několik dílčích podotázek, které byly zodpovězeny v sedmé až dvanácté kapitole předloženého textu.

- **Jak je možné dělit vojenské příručky podle obsahu a formy?**

Sedmá kapitola této práce je nejrozsáhlejší, jelikož poskytuje první informace o jednotlivých titulech ze souboru knih, na něž se disertační projekt zaměřil. Ve snaze o rozdělení raně novověkých vojenských příruček dle obsahu a formy bylo vymezeno šest subžánrů. Každá z celkového počtu 227 zkoumaných militárních knih byla do jednoho z nich zařazena. Některé z názvů těchto subžánrů jsou v kontextu militárních spisů běžně užívány již řadu let, jiné bylo třeba nově pojmenovat. Každý z nich je v sedmé kapitole charakterizován ve vlastní podkapitole, v níž je také pojednáno o tiscích, které lze do dané kategorie zařadit.

Traktáty o vojenství jsou reliktem středověkého vojenského písemnictví, který se v rámci knihtisku příliš neprosadil. Ve zkoumaném souboru publikací jich je pouze 12. Jejich text

většinou představuje zamyšlení nad různými aspekty války. Zatímco většina dobových vojenských příruček se orientovala na čtenáře z řad (obvykle urozených) důstojníků a vojevůdců, vojenské traktáty se zaměřovaly především na panovníky, následníky trůnu, politiky či učence. Jejich dalším specifikem bylo vcelku obvyklé a preferované užívání latiny, která se v ostatních subžánrech neprosadila. S určitou okrajovostí tohoto žánru souviselo jeho časté vydávání mimo dobová centra knižní kultury.

Vojenská matematika je další nepříliš početnou skupinou dobových vojenských příruček, do níž bylo zařazeno 10 titulů. Jejich autory obvykle byli matematici, nikoliv vojáci. Knihy tohoto subžánru lze rozdělit do tří skupin: První z nich vznikala v druhé polovině 16. století a patří do ní soubory tabulek, které sloužily důstojníkům jako praktické pomůcky při organizaci mužstva do bitevních sestav. Ostatní zkoumané matematické tituly vznikly až v 17. století. V knihách z druhé skupiny mohli pevnostní stavitelé a inženýři zjistit ideální rozměry stavebních prvků ve fortifikacích a úhly, které mezi sebou tyto prvky měly svírat. Třetí skupina byla určena budoucím důstojníkům při jejich teoretické přípravě na profesní kariéru, jelikož díla do ní zařazená se z části svého obsahu věnovala základům matematiky obecně, aby následně pojednala o jejím vojenském využití v různých situacích.

Dělostřelectví je ve zkoumaném souboru zastoupeny 41 spisy, z nichž má většina určité styčné plochy s minimálně jedním dalším subžánrem vojenských příruček. Zabývaly se různými otázkami souvisejícími s artilerií – výrobou střelného prachu, ovládním zbraní či organizací dělostřelectva v rámci armády. Patřily mezi jedny z prvních vojenských teoretických spisů šířených prostřednictvím knihtisku již od 20. let 16. století. V průběhu 16. století mezi nimi jednoznačně převládaly edice pozdně středověkého anonymního spisu *Feuerwerkbuch*, který byl vydán mezi roky 1529–1619 v nebývale vysokém počtu 13 edic.¹¹⁹¹ Jeho obsah se v průběhu let proměňoval, aby obstál v postupně se zvyšujících nárocích kladených na žánr. V 17. století bylo toto v základu zastaralé dílo nahrazeno novými spisy, které byly didaktičtější a které již k příslušnému tématu přistupovaly vědeckěji. Jejich autory obvykle byli vojenští důstojníci nebo příslušníci artilerie; čtenáře už nutně nepředstavovali zkušení dělostřelci znalí základů řemesla, ale i mladíci, kteří se připravovali na důstojnickou kariéru.

Pevnostní stavitelství zastoupené 62 tituly představuje nejpočetnější skupinu ve zkoumaném souboru knih, a to přesto, že po několika starších výjimkách došlo ke skutečnému boomu tohoto subžánru teprve na počátku 17. století. Příslušné publikace se věnovaly projektování a výstavbě

¹¹⁹¹ Ve zkoumaném souboru knih první jako: *Büchsenmeysterei*. Č. 1 v katalogu.

pevností, jejich zajištění a obraně i obléhání a útoku na nepřátelské fortifikace. Až do počátku třicetileté války se jednalo především o práce italských a francouzských autorů, z nichž některé byly přeloženy do němčiny, ale mnohé byly publikovány ve francouzštině. Sepisovali je obvykle architekti nebo matematici, výjimečně vojenští důstojníci. Knihy pevnostního stavitelství byly většinou velkoformátové a bohatě ilustrované a sloužily tak mj. k reprezentativním účelům. Ve 40. letech 17. století se vedle nich objevily též spisky kapesních formátů.

Vojenská správa je předmětem 49 zkoumaných vojenských příruček. První knihy tohoto zaměření byly ve střední Evropě vytištěny ve 20. letech 16. století a až do přelomu století se jednalo o jeden z nejčastějších subžánrů militárních knih. Autory i předpokládanými čtenáři těchto spisů byli obvykle důstojníci a vojevůdci. Publikace se věnovaly právům a povinnostem jednotlivých osob u vojska, všeobecnému zajištění armády z hlediska platu a zásobování a organizaci života v táboře, v posádce nebo na tažení. Mnohdy obsahovaly otištěné vojenské řády konkrétních armád. Na začátku 17. století je nahradily knihy o vojenském umění. Vedle nich byla vojenská správa předmětem stále menšího množství titulů, až na konci druhé dekády 17. století tento subžánr ve střední Evropě na více než dvacet let v podstatě vymizel. Teprve ve 40. letech se znovu objevilo několik nových edic.¹¹⁹²

Vojenské umění začalo být předmětem střeoevropských militární tisků na přelomu 16. a 17. století a záhy se stalo jedním z nejobvyklejších subžánrů raně novověkých vojenských příruček. Do roku 1650 jich v regionu, na nějž se tato práce zaměřuje, vyšlo 53. Knihy, které lze do této kategorie zařadit, potvrzovaly zvědečtění zájmu o militární problematiku. Jejich záměrem bylo informovat čtenáře o ideálním vybavení vojáků, způsobu výcviku a moderních válečných taktikách a strategiích, přičemž tyto poučky někdy doprovázely informace související s vojenskou správou. Stejně jako u fortifikačních knih se jednalo často o velkoformátové a hojně ilustrované publikace, jejichž funkce byla mj. reprezentativní. Předpokládanými čtenáři těchto knih byli především důstojníci a mladíci připravující se na důstojnickou kariéru. Asi polovinu z autorů příslušných publikací představovali důstojníci a vojevůdci, nezřídka se v tomto zaměření literárně projeví též (vojenští) architekti. Knihy o vojenském umění lze rozdělit do dvou skupin: Výcvikové manuály byly stručnějšími spisky zaměřenými pouze na popis ovládnutí zbraní jednotlivcem nebo na cvičení vojenských jednotek.

¹¹⁹² Jednalo se o opakovaně vydávané dílo přeložené z francouzštiny, které vycházelo tiskem ještě v druhé polovině století. Ve střední Evropě prvně vydáno ve dvou variantách: ROHAN, H. de. *Der Perfecter Capitain*. Č. 209 (rozsáhlejší varianta) a 210 (zkrácená varianta) v katalogu.

Rozsáhlejší analytická pojednání, která byla před polovinou 17. století častější, se kromě výcviku zabývala také dalšími aspekty zajištění vojska na tažení.

- **Jak se zkoumané knihy dělí podle typu vojska, o němž pojednávají?**

Osmá kapitola předložené práce se zabývá orientací vojenských příruček na určité typy vojska, mezi něž lze počítat pěchotu, jezdeckvo, dělostřelectvo a námořnictvo. Vyjdeme-li z typologie příslušných knih dle obsahu a formy, je třeba konstatovat, že většina titulů, které jsou předmětem zájmu této práce, se věnovala dobovým armádám všeobecně. Až na výjimky to platí pro traktáty o vojenství a knihy o vojenské správě či pevnostním stavitelství. Spisy o vojenské matematice se v některých případech zaměřovaly pouze na využití matematiky při organizaci pěchoty a jezdeckva, případně na její využití v rámci pevnostního stavitelství.

Specifické jsou z hlediska této výzkumné otázky knihy o vojenském umění. Celkem 21 z nich se zaměřovalo na pěchotu, 11 na jezdeckvo a pouze zbývajících 21 titulů bylo všeobecných. Vedle pěchoty a jezdeckva bylo třetím typem pozemního vojska dělostřelectvo, na něž se orientovalo 41 publikací z celého souboru. Mnohé z těchto spisů by též bylo možné zařadit mezi knihy o vojenském umění, avšak jak bylo zdůvodněno v sedmé kapitole, v této práci byl aplikován odlišný přístup a dělostřelectké spisy byly vyčleněny jako samostatný subžánr. Výhradně na námořní vojsko se žádná ze zkoumaných publikací nezaměřovala.

- **Jak lze charakterizovat militární příručky s ohledem na země, z nichž pocházejí?**

Cílem deváté kapitoly bylo charakterizovat tištěnou produkci vojenských příruček v různých geografických oblastech střední Evropy. Většina knih, které jsou předmětem zájmu této práce (176 z 227), byla vytištěna na území dnešního Německa. Proto byl tento region v deváté kapitole záměrně pominut, jelikož primárně na něj je zaměřena většina charakteristik zkoumaného žánru v kapitolách ostatních. Vojenské příručky jsou charakterizovány podle oblastí totožných s územími současných evropských států, aby bylo možno specifikovat produkci hraničních pásem relevantních historických celků.

Do tří podkapitol jsou soustředěny informace o jednotlivých geografických oblastech: Do první spadají Rakousko, Švýcarsko a východní Francie. V Rakousku byly ve zkoumané době vytištěny pouze dvě vojenské příručky, z nichž ani jedna nepředstavovala typické zástupce žánru. Ve východní Francii (města Montbéliard a Štrasburk) bylo vytištěno 15 vojenských příruček. Fakt, že tato oblast v příslušné době spadala do německé jazykové oblasti, potvrzuje mj. skutečnost, že většina těchto knih vyšla v němčině, ačkoliv mnohdy se jednalo o překlady z francouzštiny. V případě 18 švýcarských tisků ze zkoumané doby němčina tak výrazně nepřevládá. Jejich jazyk a místa vydání zhruba odpovídají jazykovým oblastem Švýcarska: většina ženevských vojenských příruček byla francouzská, v ostatních

tiskárnách převládala němčina. Autoři vojenských příruček vydaných ve Švýcarsku většinou působili jako matematici nebo architekti. Zkoumaný literární žánr byl v této zemi vnímán spíše jako součást dobové vědy než militární praxe.

Polsko, Litva a Ukrajina patří mezi regiony, kde se vojenské příručky šířily nadále především prostřednictvím rukopisů a kde se tisk zkoumaného žánru rozmáhal poměrně pomalu. Pokud se tamní autoři rozhodli pro rozmnožení svého díla pomocí pohyblivých liter, mnohdy tak učinili v některé ze západoevropských tiskáren. Z 11 zkoumaných knih bylo pět vtištěno v polštině, čtyři v latině a po jedné v italštině a němčině. Většina z těchto děl dosud nepřistupovala k vojenství jako k vědě, zatímco v produkci západoevropských a německých dílen byl vědecký přístup k tomuto oboru stále obvyklejší. Spisy z tohoto regionu pokračovaly v „tradičním“ středověkém přístupu k problematice. O tom svědčí relativně vysoký výskyt latinských děl a také fakt, že pět z nich lze zařadit do skupiny traktátů o vojenství. Po jedné knize bylo vydáno na území dnešní Litvy a Ukrajiny, v obou případech se jednalo o území tehdejší Polsko-litevské unie.

Také v Česku bylo šíření tisků militárních příruček dosud spíše neobvyklé. Důvodem byla dostatečná obeznámenost cílové skupiny čtenářů s němčinou a případně též s dalšími evropskými jazyky a současně saturovanost místního trhu publikacemi z Německa či ze západní a jižní Evropy. Jedinou vojenskou příručkou, která na českém území mezi roky 1550 a 1650 vyšla, byla z němčiny přeložená publikace Lazara von Schwendi (1522–1583) vydaná v Praze krátce po začátku stavovského povstání roku 1618.¹¹⁹³

Čtvrtá podkapitola se věnuje konkrétním místům tisku a shrnuje nové poznatky o jazyku vojenských příruček. V případě šesti zkoumaných tisků neznáme místo vydání, ostatní knihy byly vtištěny ve 48 různých lokalitách. V počtu militárních edic mezi nimi vyniká dobové centrum knižní kultury, Frankfurt nad Mohanem, kde jich bylo vtištěno 95. Ostatní místa za ním v kvantitě zaostávala – na druhém místě v tomto ohledu stojí další tiskařské centrum, Kolín nad Rýnem, kde jich bylo vtištěno pouze 13. Většina středoevropských vojenských příruček byla mezi roky 1550 a 1650 vydána v němčině, konkrétně se jednalo o 178 edic. Druhým nejobvyklejším jazykem těchto knih byla francouzština, v níž bylo publikováno 19 spisů, následovaná 12 latinskými díly.

- **Jakým ilustračním aparátem byly zkoumané knihy doprovázeny?**

Vojenské příručky vtištěné ve střední Evropě mezi roky 1550 a 1650 byly obvykle ilustrovány. Pouze necelá šestina ze zkoumaného souboru 227 knih neobsahovala žádnou

¹¹⁹³ SCHWENDI, L. von. *Discurs o Běhu Wálečném*. Č. 126 v katalogu.

ilustraci. Ilustrační aparát, jemuž se věnuje desátá kapitola této práce, vznikl využitím tří různých grafických technik. Jednalo se o dřevořez, mědiryt nebo ilustrace složené z typografických značek. Z hlediska umístění a s ním související funkce lze ilustrace ve zkoumaných knihách rozdělit na úvodní, které se nacházejí na titulním listě nebo před ním, a na vyobrazení za titulním listem, které obvykle tvoří doprovod hlavnímu textu knihy.

Ilustrace v hlavním textu lze rozdělit do čtyř skupin z hlediska jejich souvislosti s výkladem. Nejběžnější z nich byly ilustrace naukové, které obrazovou složkou doplňují problematiku řešenou v textu. Druhou skupinou jsou ilustrace asociativní, jejichž téma je sice vojenské, ale nesouvisí přímo s problematikou, kterou řeší příslušný text. Poměrně výjimečně se ve vojenských příručkách objevovaly ilustrace z třetí skupiny – vyobrazení, jejichž námět s textem vůbec nesouvisí. Specifickou čtvrtou skupinu ilustrací, jimiž jsou některé ze zkoumaných knih opatřeny, představují portréty, které zobrazují většinou autory, adresáty dedikací nebo osoby zmíněné v textu – panovníky či učence. Ilustrace vojenských příruček byly zpočátku výhradně dřevořezové, od roku 1565 se vedle nich začaly v regionu střední Evropy objevovat též mědiryty a roku 1594 byla první ze zkoumaných knih opatřena ilustrací z typografických značek. V první polovině 17. století se stal nejčastější grafickou technikou užívanou k výrobě ilustrací vojenských příruček mědiryt.

Úvodní ilustrace doprovázely 144 ze zkoumaných knih. Jejich funkce byla současně estetická i komerční a realizovány byly prostřednictvím dřevořezu nebo mědirytu. Mohlo se jednat o jeden z pěti typů: dřevořez otištěný na titulním listu, mědiryt otištěný na titulním listu, mědirytovou borduru na titulním listu, mědirytový titulní list či mědirytový frontispis před titulním listem. Nejobvyklejším typem úvodní ilustrace knih, na něž se tato práce zaměřuje, je mědirytová bordura, jíž bylo opatřeno 71 edic, tedy takřka třetina zkoumaného souboru. Oproti tomu mědiryty na titulním listu, ryté titulní listy nebo frontispisy nebyly příliš časté a dřevořezy na titulním listu se objevovaly především na počátku zkoumaného období. Kompozice většiny úvodních ilustrací byla architektonická, obvykle ji doplňovaly vojensky stylizované postavy, panoplie a soubory dalších relevantních předmětů, které odkazovaly k vojenskému zaměření spisů.

- **Kdo byli původci raně novověkých vojenských manuálů?**

Zodpovědnost za vznik tisku každého vojenského manuálu měla zpravidla skupina osob, jimž se věnuje jedenáctá kapitola. Řeč je v ní především o autorech, tiskařích a nakladatelích, které obvykle známe jménem, méně pak o překladatelích a ilustrátorech, z nichž známe pouze některé.

Autoři se pod své militární spisy obvykle podepisovali, pouze 10 střeoevropských vojenských příruček vyšlo mezi roky 1550–1650 anonymně. Totožnost překladelů je mnohdy též známá, avšak nejedná se o pravidlo. Na zkoumaném souboru knih se podílelo celkem 100 identifikovaných autorů. Většina z nich napsala vojenskou příručku samostatně, málokdo spolupracoval s dalším spisovatelem. Poměrně obvyklé však bylo přebírání informací ze starších děl žánru – většinou bez uvedení jejich zdroje. Méně často docházelo k tomu, aby spisovatel vydal cizí dílo pod svým jménem. Většina autorů knih, které byly v této práci zkoumány, napsala pouze jedinou militární knihu. Z plodnějších spisovatelů se proslavili především Leonhardt Fronsberger (kol. 1520–1575), autor šesti různých vojenských příruček, a Johann Jacob von Wallhausen (kol. 1580–1627), který sepsal osm různých vojenských manuálů. Díla každého z nich navíc byla publikována celkem v 16 edicích. Všichni autoři zkoumaných militárních příruček byli muži, 48 z nich pocházelo z Německa. Jejich povolání nejčastěji souviselo s vojenstvím. Druhá podkapitola této části práce obsahuje biografické medailony nejvýznamnějších autorů vojenských příruček.

Tiskaři a nakladatelé militárních spisů zpravidla neměli ambici šířit osvětu v otázkách vedení války, jejich cílem obvykle bylo vydělat peníze na prodeji příslušných knih. Na zkoumaných vojenských příručkách se podílelo 91 identifikovaných tiskařů a tiskařských dílen. Více než dvě třetiny z nich působilo na území dnešního Německa, nejčastěji ve Frankfurtu nad Mohanem (26). Žádná z dílen se na výrobu vojenských příruček přímo nespecializovala. Na relevantním souboru knih se podílelo též 37 nakladatelů nebo nakladatelských korporací, jejichž sídlem byl také nejčastěji Frankfurt. Ani nikdo z nich se nezaměřoval výhradně na vydávání příslušného žánru. Mezi nejvýznamnějšími nakladateli vojenských příruček figurují především dva známé rody působící ve Frankfurtu, Feyerabendové a de Bry.

- **Jak se studovaný žánr proměňoval v průběhu let?**

Předmětem dvanácté kapitoly je shrnutí vývoje vojenských příruček v průběhu let. První vojenské teoretické spisy vznikaly již ve starověku a některé z nich ovlivňovaly vývoj žánru i v následujících staletích. Např. na Flavia Vegetia Renata (4.–5. století) navazovali vojenští spisovatelé ve středověku i v raném novověku. Tradiční středověké spisy byly zaměřené primárně na vojenskou strategii a jejich cílem bylo především poskytnout rady vojevůdcům. Vedle nich vznikaly od pozdního středověku také tituly techničtějšího rázu orientované na novou technologii palných zbraní a pyrotechniky. V 70. letech 15. století se začaly šířit knihtiskem první vojenské příručky zaměřené na antické válečnictví. Ty, které se zabývaly moderním vojenstvím, se ve střední Evropě vydávaly tiskem od 20. let 16. století.

O skutečném rozvoji tohoto žánru lze v příslušném regionu mluvit teprve po roce 1550. V druhé polovině 16. století zde vyšlo několik traktátů o vojenství, knih o vojenské matematice a o pevnostním stavitelství. Na dělostřelectví se zaměřovalo 11 spisů, z nichž však většinu představovaly edice pozdně středověkého spisu *Feuerwerkbuch*.¹¹⁹⁴ Nadpoloviční většinu střeoevropských militárních příruček v druhé polovině 16. století představovaly knihy o vojenské správě – jednalo se o 34 z 58 tehdejších titulů. Přes znatelný rozvoj tohoto zaměření militárních spisů, který pokračoval až do 90. let, došlo po přelomu století k zásadní změně. Správní spisy o armádě takřka vymizely a byly nahrazeny knihami o vojenském umění, z nichž první v příslušném regionu vyšla tiskem teprve roku 1600.¹¹⁹⁵

V první polovině 17. století bylo ve střední Evropě vydáno celkem 169 vojenských příruček. Počty jejich nových vydání postupně narůstaly zhruba až do roku 1620, kdy produkce žánru poklesla v souvislosti s třicetiletou válkou (1618–1648). Akcent žánru se po přelomu století posunul. Změnila se mj. četnost edic jednotlivých subžánrů. Období 17. století bylo dobou rychlého nástupu a ukotvení knih o vojenském umění. V průběhu první poloviny 17. století jich v regionu bylo vydáno 52, tedy necelá třetina celkového počtu tehdejších vojenských příruček. Druhou třetinu představovaly publikace o pevnostním stavitelství, jichž vyšlo 56. Poslední třetina vojenských příruček této doby sdružovala všechny ostatní typy publikací, tedy nepříliš početné traktáty o vojenství a knihy o dělostřelectví, vojenské správě a vojenské matematice.

Po roce 1650, tedy po konci třicetileté války, se žánr nadále vyvíjel. Opětovně byly vydány některé úspěšné spisy předchozích desetiletí, vznikala však i nová díla, která lze většinou zařadit do subžánrů vojenské matematiky, dělostřelectví, pevnostního stavitelství nebo vojenského umění. Mnozí autoři již nedisponovali osobní zkušeností s válečnictvím, své spisy spíše kompilovali na základě znalosti starších titulů, díky čemuž byli schopni vydávat militární publikace různého zaměření. Mezi spisy o vojenském umění převládly nad rozsáhlými analytickými pojednáními kratší výcvikové manuály, které mnohdy obsahovaly pouze stručný popis základní obsluhy zbraní či základního výcviku v jednotkách. Tato díla, která nebyla příliš kreativní, mnohdy vycházela anonymně, čímž se lišila od spisů příslušného žánru z předchozích desetiletí. Vedle obecných publikací s mezinárodní platností se postupně začaly objevovat také závazné knihy – předpisy určené konkrétnímu vojsku.

Nedílnou součástí předložené práce jsou také její přílohy. Jako první je zařazen katalog vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650, který obsahuje záznamy všech 227 tisků, které byly předmětem zájmu disertačního projektu. Dalšími

¹¹⁹⁴ Po polovině 16. století prvně vydán jako: *Büchsenmeysterei*. Č. 1 v katalogu.

¹¹⁹⁵ MORITZ. *Instruction*. Č. 58 v katalogu.

přílohami jsou soupisy původců příslušných knih – autorů, překladatelů, tiskařů a nakladatelů. Na samotný konec práce je zařazena obrazová příloha, jejímž cílem je ilustrovat zkoumanou problematiku.

S ohledem na zodpovězení výzkumných otázek se lze také vyjádřit k předeslaným tezím. Všechny z nich lze označit za platné, je však na místě doplnit je komentářem. Níže připomínám znění jednotlivých tezí. Za každou z nich je uvedena informace, zda byla potvrzena její platnost. Následně je připojen komentář v kurzivě.

- **V letech 1550–1650 ve střední Evropě dominovala rozsáhlejší analytická pojednání o válce a vojenství nad stručnými manuály.** Tato teze je platná. *Takřka čtyři pětiny knih ze zkoumaného souboru (180 z 227) mají rozsah delší než 100 stran. Více než devět desetin knih ze zkoumaného souboru (206 z 227) má rozsah delší než 50 stran. Vojenské manuály, na něž se tato práce zaměřuje, se obvykle zabývají zvoleným tématem všeobecně a snaží se ho pojmut komplexně. Stručné manuály zaměřené na úzce vymezenou problematiku byly ve zkoumaném období poměrně výjimečné; jejich počet stoupal až v druhé polovině 17. století.*

- **Z obsahového a formálního hlediska lze vojenské příručky rozdělit do několika skupin. Těmi nejobvyklejšími typy byly ve zkoumané době a oblasti knihy o vojenském umění, vojenské správě a o pevnostním stavitelství.** Tato teze je platná. *Vojenské příručky lze z hlediska jejich obsahu a formy rozdělit do šesti skupin. Jedná se o traktáty o vojenství, knihy o vojenské matematice, dělostřelecké spisy a publikace o pevnostním stavitelství, vojenské správě a vojenském umění. Nejobvyklejším typem vojenských příruček byly ve střední Evropě v letech 1550–1650 knihy o pevnostním stavitelství, jichž bylo vydáno 62, druhé nejpočetnější byly publikace o vojenském umění, kterých bylo 53. Problematika vojenské správy je ve zkoumaném souboru zastoupena 49 tituly. Všechny ostatní subžánry byly méně početné.*

- **Většina autorů vojenských příruček sepsala pouze jednu publikaci příslušného žánru. Jen několik málo osobností vydalo více než dvě různá militární díla, která byla navíc – vzhledem k oblíbenosti spisů i jejich autorů – publikována několikrát.** Tato teze je platná. *Na zkoumaném souboru knih se podílelo celkem 100 identifikovaných autorů, z nichž 83 sepsalo jen jednu z relevantních vojenských příruček. Dalších 11 sepsalo dva různé vojenské manuály a čtyři spisovatelé sepsali po třech militárních knihách. Leonhardt Fronsberger (kol. 1520–1575) byl v druhé polovině 16. století autorem šesti středoevropských vojenských příruček, Johann Jacob von Wallhausen (kol. 1580–1627) jich v první polovině 17. století sepsal osm. Alespoň dvakrát bylo v oblasti střední Evropy vydáno dílo 31 z těchto autorů. I v tomto ohledu byli nejpłodnější Fronsberger a Wallhausen. Spisy každého z nich vyšly dohromady v 16 edicích. Nejčastěji tištěnou vojenskou příručkou byla mezi roky 1550 a 1650*

Fronsbergerova kniha *Von Kayserlichem Kriegßbrechten* vydaná po několika úpravách a pod různými názvy celkem devětkrát.¹¹⁹⁶

- **Žádní nakladatelé se nespécializovali výhradně na vydávání vojenských příruček, ovšem někteří vydali opakovaně úspěšné publikace zkoumaného žánru, případně se podíleli na produkci většího množství děl jednoho vojenského teoretika či různých vojenských autorů.** Tato teze je platná. Někteří nakladatelé se podíleli na vydání většího množství středoevropských vojenských příruček, např. příslušníci nakladatelských rodin Feyerabendů a de Bry. Mezi nimi se v tomto ohledu prosadil především Johann Theodor de Bry (1561–1623), který vydal celkem 20 militárních příruček. Motivací žádného z relevantních nakladatelů nebylo šíření vojenských myšlenek, ale zajištění finančního zisku, který prostředkoval prodej čtenářsky žádaných knih. Každý z nich publikoval vedle vojenských příruček též knihy mnoha jiných žánrů.

- **Většina středoevropských vojenských příruček z let 1550–1650 vyšla na území dnešního Německa a v německém jazyce.** Tato teze je platná. Z 227 zkoumaných vojenských příruček jich vyšlo 176 na území dnešního Německa. Jedná se o více než tři čtvrtiny příslušných titulů. Na druhém místě v kvantitě produkce tohoto žánru bylo Švýcarsko, kde jich bylo vydáno 18. V německém jazyce bylo publikováno celkem 178 ze zkoumaných knih, druhým nejčastějším jazykem vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě mezi roky 1550 a 1650 byla francouzština, která byla hlavním jazykem 19 knih.

- **V Českých zemích v letech 1550–1650 vycházely vojenské příručky tiskem pouze výjimečně a jejich texty se zde šířily především v opisech.** Tato teze je platná. Zatímco českých militárních rukopisů šířených ve zkoumané době je známo několik, tiskem v dané době vyšla jediná vojenská příručka. Jednalo se o překlad původně německého díla Lazara von Schwendi (1522–1583), který vyšel pod titulem *Discurs o Běhu Wálečném a Auřadech Wogenských*.¹¹⁹⁷

- **Většina vojenských příruček vytištěných ve zkoumané době ve střední Evropě byla ilustrovaná.** Tato teze je platná. Vojenské příručky byly stejně jako mnohé další typy raně novověkých naučných publikací obvykle ilustrované. Pouze 34 z celkového souboru 227 zkoumaných knih neobsahovalo žádnou ilustraci, tedy necelá šestina ze souboru příslušných spisů.

- **Objem produkce vojenských příruček ve zkoumaném prostoru a období postupně rostl. Kulminoval před začátkem třicetileté války (1618), po němž následoval pokles jejich**

¹¹⁹⁶ Poprvé pod tímto názvem jako FRONBERGER, L. *Von Kayserlichem Kriegßbrechten*. Č. 15 v katalogu.

¹¹⁹⁷ SCHWENDI, L. von. *Discurs o Běhu Wálečném a Auřadech Wogenských*. Č. 126 v katalogu.

produkce. Tato teze je platná. Zjednodušeně lze říci, že kvantita produkce žánru v průběhu let postupně stoupala. Množství edic vojenských manuálů bylo v jednotlivých dekádách mezi roky 1550 a 1589 více méně srovnatelné (5–9 edic za desetiletí). Od roku 1590 produkce žánru vzrostla a počet nových edic byl v následujících dvou dekádách též srovnatelný (22–24 titulů). Žánr se nadále rozvíjel a v letech 1610–1619 vyšlo v regionu, na který se tato práce zaměřuje, dokonce 57 edic vojenských příruček. Pokles jejich produkce nenastal okamžitě roku 1618, kdy začala třicetiletá válka, ale vzhledem k určité setrvačnosti knižního trhu až o něco později – po roce 1620. Až do konce třicetileté války k opětovnému nárůstu počtu nových edic vojenských příruček nedošlo.

Lze konstatovat, že všechny dílčí výzkumné otázky byly zodpovězeny a předem stanovené teze byly ověřeny. Soubor dosažených poznatků, které jsem shrnula výše, pak zodpovídá i hlavní výzkumnou otázku a ilustruje, **jaké byly dějiny vydávání vojenských příruček ve středoevropském prostoru v letech 1550–1650.** Cíle této práce vytyčené v jejím úvodu tedy byly splněny.

Předložená disertační práce zodpovídá mnohé otázky související s raně novověkými vojenskými příručkami, řada dílčích témat však zůstává nadále neprozkoumána. Některé z potenciálních směrů výzkumu plánuji sama realizovat po obhajobě této práce, pro jiné je nutná součinnost mezinárodního kruhu odborníků.

Z důvodů, které byly objasněny výše, se tato práce zabývala pouze tisky vojenských příruček. Pro zhodnocení kompletní produkce dobových vojenských manuálů je však třeba prostudovat také jejich rukopisy, které v některých oblastech zkoumaného regionu (především na území středovýchodní Evropy) nad tisky tohoto žánru jednoznačně dominovaly. Rukopisům tohoto druhu se plánuji věnovat v rámci svého postdoktorandského projektu.

Teprve po důkladném prozkoumání obsahu tisků i rukopisů militárních příruček bude možné sepsat monografii zaměřenou na dobové vojenství na základě tehdejší vojenské teorie. Raně novověké válečnictví (obzvláště se zaměřením na třicetiletou válku) je oblíbeným námětem populárně naučných knih. Přesto v české ani světové historiografii neexistuje žádná kvalitní odborná publikace vycházející z moderního výzkumu, která by se komplexně věnovala výcviku, taktice, strategiím a organizaci vojsk 16. a 17. století, a která by dostála standardům kladeným na vědeckou práci. I takovou publikaci bych ráda v následujících letech realizovala.

Při zaměření na vojenskou teorii se nabízí otázka, nakolik teoretické úvahy odpovídaly praxi. V budoucnu proto bude nutné dobovou teorii a její reálnou praktickou aplikaci porovnat. Ostatně i samy vojenské příručky na určitý nesoulad v některých bodech upozorňují. Johann Jacob von Wallhausen např. roku 1621 vydal publikaci *Defensio patriae*, kde zmínil, že již roku

1615 publikoval spis o vojenském umění pěchoty s nadějí, že zkušení válečníci toto umění pozvednou.¹¹⁹⁸ Ve skutečnosti však za celých pět let, které mezitím uplynuly, žádnou praktickou ukázkou umění dobrého vedení války nezaznamenal.¹¹⁹⁹

Tato práce se věnovala mj. otázce, s jakým záměrem vojenské příručky vznikaly a kdo byli jejich zamýšlení čtenáři. Reálná recepce knih jejich čtenáři a majiteli však zůstává nadále neprozkoumaná. Přínosné by proto bylo, aby se militární příručky staly předmětem provenienčního výzkumu. Relevantní informace bude možné zjistit v ego-dokumentech či v dobových katalozích knižních sbírek, ale také při bádání v knihovnách, kde jsou v současnosti raně novověké vojenské příručky uloženy. Exempláře těchto knih lze prostudovat z hlediska provenienčních poznámek, které mohou poskytnout informace o jejich bývalých majitelích a případně i důvodech, proč tyto knihy vlastnili, a jak je využívali.

Mezi možné směry dalšího bádání patří pochopitelně také výzkum vojenských příruček z jiných historických period či geografických oblastí. Po úspěšném probádání takových knih bude možné sepsat celkovou syntézu zaměřenou na tento naučný žánr.

Tuto disertační práci lze proto vnímat teprve jako první krok v komplexním výzkumu vojenských příruček. Jedná se však o krok zcela fundamentální, protože bez zodpovězení otázek, které si tato práce položila, není možné postoupit k otázkám navazujícím. Teprve ve chvíli, kdy byly tisky daného žánru vytištěné v určité době a oblasti charakterizovány a prozkoumány z několika hledisek, je možné přistoupit ke komparaci žánru s knihami, které nespádají do zvoleného vymezení, nebo studovat jeho dobovou recepci. A teprve poté, co budou probádána i výše nastíněná témata, bude možné sepsat zevrubnou syntetickou práci o raně novověkých vojenských příručkách.

¹¹⁹⁸ WALLHAUSEN, J. J. von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 97 v katalogu.

¹¹⁹⁹ Týž. *DEFENSIO PATRIAE Oder Landtrettung*. Č. 147 v katalogu, s. 6.

Soupis použité literatury a dalších zdrojů¹²⁰⁰

*Staré tisky*¹²⁰¹

ACHILLES, Jan. *Knjžka o Polnjm Hegtmanu, a giných Spráwčých Wogenských*. Praha: [s.n.], 1595. USTC 567585.

BACKHAUSEN, Wendelin. *Nützliche, gründliche vnd lustige Beschreibung deren bey der INFANTERIE ... Militarischen Exercitien*. Marburg: Salomon Schadewitz, 1664. VD17 5119:742371P.

BARTOLOMEUS, Jiří. *Kázanj krátké, ku potěssenj a napomenutj pobožným Wogákům*. Hradec Králové: Martin Kleinwechter, [1619?]. Knihopis 977.

BASTA, Giorgio. *Il governo della cavalleria leggiera*. Milano: Giovanni Battista Bidelli, 1625. USTC 4005560.

BASTA, Giorgio. *IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA*. Venezia: Bernardo Giunta, 1612. USTC 4021789.

BEHM, Martin. *Kriegsman, Das ist: Gründlicher Vnterricht, wie sich ein Christlicher Kriegsman verhalten solle*. Leipzig: [s.n.], 1593. USTC 670231.

BIBLIOPOLIUM KÖNIGIANUM, sive CATALOGUS LIBRORUM. Hamburgi: Literis Königianis, 1722. VD18 10979905.

BIELSKI, Marcin. *Sprawa rycerska według postępku y zachowania starego obyczaiu Rzymskiego, Greckiego, Macedońskiego y innych narodow pierwszego y ninieyszego wieku, tak Pogańska iako y Krześciańska, z rozmaitych ksiąg wypisana ku czytaniu y nauce ludziom rycerskim pożyteczna*. Kraków: Mateusz Siebeneicher, 1569. USTC 242054.

BILLON, Jérémie de. *Les Principes de l'art militaire*. Lyon: Barthélemy Ancelin, 1613. USTC 6901738.

BIRINGUCCIO, Vannoccio. *LA PYROTECHNIE OV ART DV FEV*. Rouen: Jacques Cailloué, 1627. USTC 6812271 a 6813211.

¹²⁰⁰ Tento seznam obsahuje zdroje, které byly využity při tvorbě předložené disertační práce. Jedinou výjimkou jsou staré tisky evidované v Příloze I této práce, které byly využity též, avšak není nutné je na tomto místě uvádět sekundárně.

¹²⁰¹ Tato část soupisu eviduje staré tisky, jež byly využity při práci na disertačním projektu, a které současně nejsou evidovány v první příloze této práce – *Katalogu vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650*. V této části soupisu nejsou uvedeny ani tři tituly, které byly v disertační práci citovány, avšak jak je výše zmíněno, jejich existence nebyla ověřena. Jedná se o díla: BOILLOT, Joseph. *Artifices de feu et divers instruments de guerre. Das ist künstlich Feuerwerck und Kriegs-Instruments*. Strasbourg: [s.n.], 1601. USTC 2138657; BRECHTEL, Franz Joachim. *Büchsenmeisterey*. Nürnberg: [s.n.], 1593. (USTC ani jiná excerpovaná databáze neviduje); *Figuren auß den Kriegsrechten Fronspergers, in ein Tabulam verfasst*. Frankfurt: [Sigmund Feyerabend?], 1565. (USTC ani jiná excerpovaná databáze neviduje).

BÖCKLER, Georg Andreas. *ARITHMETICA Nova MILITARIS, Das ist: Neues ARITHMETISches Kriegs-Manual*. Nürnberg: Johann Andreas Endter, 1661. VD17 39:114387B.

BÖCKLER, Georg Andreas. *LABORATORIUM MILITARE: Kriegs Buch*. Heidelberg: Clemens Ammon, 1669. VD17 23:689839S.

BÖCKLER, Georg Andreas. *Schola Militaris Moderna, Oder Neu-vermehrte Kriegs-Schule*. Frankfurt am Main: Heinrich Oehrlingen, 1685. VD17 3:606057G.

BÖCKLER, Georg Andreas. *SCHOLA MILITARIS MODERNA: Neue Kriegs-Schule*. Frankfurt am Main: Thomas Matthias Götze, 1665. VD17 3:308655B.

BOILLOT, Joseph. *MODELLES ARTIFICES DE FEV ET DIVERS INSTRVME[NT]S DE GVERRE AVEC LES MOYÉS DE S'EN PREVALOIR*. Chaumont-en-Bassigny: Quentin Mareschal, 1598. USTC 67964.

BRINK, Trolis Nielson. *Gründlicher Unterricht von der Artillerie*. Hamburg: Zacharias Härtel, 1699. VD17 14:627396C.

Büchsenmeisterei. [Leipzig: Michael Blum, 1534]. USTC 617345.

Büchsenmeysterei. Straßburg: Christian Egenolff, 1529. USTC 617349.

COLLADO, Luis. *PLATICA MANVAL DE ARTILLERIA*. Milano: Paolo Gottardo Da Ponte, 1592. USTC 823383.

CONFESSIO BOHEMICA, Hoc est CONFESSIO SANCTAE ET CHRISTIANAE FIDEI, OMNIUM TRIUM ORDINUM REGNI BOhemiae. Praha: Daniel Carolides z Karlsperka, 1619. USTC 2136206.

CZARADZKI, Grzegorz. *Pobudka na wojnę Turecką, rycerskim ludziom polskim ku pociesze z listy tureckimi y konstytucyami tegorocznymi o rządzie woienym przydanym*. Poznań: Jan Rossowski, 1621. USTC 257387.

DELL'AQUA, Andrea. *Della congregazione et scola di bombardieri regii*. Zamość: Symon Nizolius, 1622.¹²⁰²

DELL'AQUA, Andrea. *O zgromadzeniu i szkole puszkarzów króla jeho mości*. Zamość: Symon Nizolius, 1623.¹²⁰³

DILICH, Wilhelm. *WILHELMI DILICHII ... Krieges-Schule*. Frankfurt am Main: Johann David Zunner, 1689. VD17 3:313563U.

Druhá Apologie Stawůw Královstwj Českého, Tělo a Krew Pána Gežisse Krysta pod Obogj přigjmagjých. Praha: Daniel Carolides z Karlsperka, 1619. USTC 1783099.

¹²⁰² Tisk neeviduje žádná z relevantních retrospektivních bibliografických databází.

¹²⁰³ Tisk neeviduje žádná z relevantních retrospektivních bibliografických databází.

DU BELLAY, Guillaume [= FOURQUEVAUX, Raymond de Rouer]. *INSTRVCTIONS sur le faict de la Guerre*. Paris: Michel de Vascosan, 1548. USTC 40617 a 40618.

DU PRAISSAC. *Les discours militaires*. Paris: Mathieu Guillemot, 1612. USTC 6014645.

DÜRER, Albrecht. *Etliche vnderricht, zu befestigung der Stett, Schlosz, vnd Flecken*. Nürnberg: Hieronymus Andreae, 1527. USTC 654140, 654141 a 654142.

DÜRER, Albrecht. *Vnderweysung der messung, mit dem zirckel vn[d] richtscheyt, in Linien ebnen vnnnd gantzen corporen*. Nürnberg: Hieronymus Andreae, 1525. USTC 701774 a 701775.

FABRICIUS, Jacob. *Ein und dreissig Kriegsfragen, von dem itzigen erbermlichen Kriege in Deutschlandt*. Szczecin: David Rhete, 1630. USTC 2086494.

FAULHABER, Johannes. *INGENIEURS-Schul. Erster Theil*. Nürnberg: Wolfgang Endter, 1637. USTC 2100831.

FREITAG, Adam. *ARCHITECTVRA MILITARIS Nova et aucta*. Leiden: Bonaventura Elzevier, 1631. USTC 1028036 a 2008565.

FURTTENBACH, Joseph. *ARCHITECTURA VNIVERSALIS. Das ist: Von Kriegs- Statt- vnd Wasser Gebäwen*. Ulm: Johann Sebastian Meder, 1635. USTC 2100559.

GESNER, Konrad. *Bibliotheca universalis, sive catalogus omnium scriptorum locupletissimus, in tribus linguis, Latina, Graeca, & Hebraica opus novum, & non bibliothecis tantum instituendis necessarium, sed studiosis omnibus*. Zürich: Christoph Froschauer, 1545. USTC 616753.

GHEYN, Jacques de. *Die Drillkunst: Das ist Kriegsübliche Waffenhandlung der Musqueten und Pique[n]*. Nürnberg: Paul Fürst, 1656. VD17 39:124274V.

GHEYN, Jacques de. *Die Drillkunst: Das ist Kriegsübliche Waffenhandlung der Musqueten und Pique[n]*. Nürnberg: Paul Fürst, 1664. VD17 23:277518K.

GHEYN, Jacques de. *THE EXERCISE OF ARMES FOR CALIVRES, MVSKETTER AND PIKES*. Den Haag: [s.n.], 1607. USTC 1514792.

GHEYN, Jacques de. *Wapenhandelinghe Van Roers, Mvsqvetten, Ende Spiessen*. Amsterdam: Hendrick Laurensz, [1607]. USTC 1013570.

GHEYN, Jacques de. *Wapenhandelinghe Van Roers, Mvsqvetten, Ende Spiessen*. Den Haag: [s.n.], 1607. USTC 1031313.

GIFFART, Pierre François. *L'ART MILITAIRE FRANCOISE, POUR L'INFANTERIE*. Augsburg: Lorenz Kroniger, 1697. VD17 23:313412Y.

GIGANTI, Nicoletto. *Fecht-kunst: Darinnen gezeyget, wie beydes mit dem Rappier allein, und mit Rappier und Dolchen zusammen, ohne Stillhaltung, mit Vortheyl auff den Gegentheyl hinan zu gehen*. Frankfurt am Main: Jakob de Zetter, 1644. USTC 2512943.

GRISONE, Federico. *Des Edlen Hochberümbten vnd Rittermessigen Friderici Grisonis Neapolitani, Künstliche beschreibung, vnnnd gründtliche ordnung, die Pferdt, durch welche Ritterliche tugendten zu gütem theil geübt*. Augsburg: Hans Frölich, 1566. USTC 635101.

GROSSE, Henning. *Elenchus seu index generalis: In quo continentur libri omnes, qui ultimo, seculo 1500. lustro, post annum 1593. usq[ue] ad annum 1600 in S. Romano Imperio & vicinis regionibus novi auctive prodierunt*. Eisleben: Henning Grosse, 1600. USTC 649813.

GYGER, Philipp. *Arithmetica compendiosissima*. Basel: Ludwig König, 1617. USTC 2030372.

HOŠEK, Jan. *Přednosti Stawu Wogenského*. Praha: Jan Beránek, 1799. Knihopis 3189.

CHABIELSKI, Mikołaj. *Pobvdká narodom Chrzescianskim; w iedność miłości chrześciańskiej, na podniesienie woyny zgodnie, przeciwko nieprzyiacielowi Krzyża Świętego. Do tego przydany iest sposob obrony, iáki ma być przeciwko nieprzyiacielom Krzyża Świętego; y wierszem wyznánie niewymownego dobrodzieystwá Božego, y pienie chwały Božey*. Kraków: Mikołaj Lob, 1615. USTC 258225.

ISSELBURG, Peter. *Emblemata politica*. [Nürnberg]: Peter Isselburg, [1617]. USTC 2055664.

KHEWENHÜLLER, Ludwig Andreas von. *Prawidlo Wogenského Ržzeni, Které Gá Hrabě KHEVENHILLER, Mému od Geho Cýsařské Milosti Neymilostiwěgic swěrenému Dragonůw Regimentu, s tím předpisugj, a odewssech bedliwě zachowati žádám*. Brno: Jakub Maxmilián Svoboda, 1733. Knihopis 14346.

KLEEF, Filips van. *INSTRVCTION DE TOVTES MANIERES DE GVERROYER*. Paris: Guillaume Morel, 1558. USTC 27514.

KONIÁŠ, Antonín. *Index Bohemicorum librorum prohibitorum, et corrigendorum ordine alphabeti digestus*. Praha: Jan Karel Hraba, 1770. Knihopis 4298.

Kriegs-EXERCITIEN Der INFANTERIE. München: Johann Jäcklin, 1682. VD17 12:651786B.

Kriegs-EXERCITIEN MANUAL: In der Musqueten vnd der Picquen. München: Johann Jäcklin, 1674. VD17 12:651331K.

LA NOUE, François de. *DISCOVRS POLITIQVES ET MILITAIRES*. Basel: François Forest, 1587. USTC 6908.

LAUTERBECK, Georg. *Politia historica*. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1584. USTC 568734.

LAUTERBECK, Georg. *Politia historica*. Praha: dědicové Daniela Adama z Veleslavína, 1606. Knihopis 4736.

LAUTERBECK, Georg. *Regentenbüch auffß vleissigst vnd herrlichst von newem vbersehen vnd durch aus Corrigiert vnd gebessert*. [Leipzig: Jakob Bärwald], 1561. USTC 690238.

LAUTERBECK, Georg. *Regentenbuch Aus vielen trefflichen alten vn[d] neuen Historien, mit sonderm fleis zusammen gezogen*. [Leipzig: Jakob Bärwald], 1556. USTC 690239.

LAUTERBECK, Georg. *Regentenbuch Aus vielen trefflichen alten vnd neuen Historien, mit sonderm vleis zusammen gezogen*. [Leipzig: Jakob Bärwald], 1557. USTC 690241.

LIPOWSKI, Błażej. *Piechotne ćwiczenie albo wojenność piesza*. Kraków: Jerzy Forster, 1660. Estr. 91702.

LÖHNEUSEN, Georg Engelhard. *Von Zeumen: Gründlicher Bericht des Zeumens vnd ordentliche Auftheilung der Mündtstück vnd Stangen*. Groningen: Heinrich Julius von Halberstadt, 1588. USTC 704185.

LORINI, Bonaiuto. *DELLE FORTIFICAZIONI DI BVNAIVTO LORINI, NOBILE FIORENTINO, Libri Cinque*. Venezia: Giovanni Antonio Rampazetto, 1596. USTC 838671.

MACHIAVELLI, Niccolò. *Libro della arte della guerra di Niccolo Machiavegli cittadino et segretario fiorentino*. Firenze: heredi di Filippo Giunta, 1521. USTC 839293.

MACHIAVELLI, Niccolò. *Tutte Le Opere Di Nicolo Machiavelli Cittadino & Secretario Fiorentino. Volume III*. [S.l.: s.n.], 1680. VD17 3:684350N.

MASSARI, Alessandro. *Compendio dell' heroica arte di cavalleria ... precetti quattro*. Gdańsk: Andreas Hünefeld, 1610. USTC 2067554.

MASSARI, Alessandro. *Compendio dell'heroica arte di cavalleria*. Venezia: Francesco Bolzetta, 1599. USTC 841439.

MELZI, Ludovico. *REGOLE MILITARI DEL CAVALIER MELZO SOPRA IL GOVERNO E SERVITIO DELLA CAVALLERIA*. Antwerpen: Joachim Trognesium, 1611. USTC 1003563.

MENDOZA, Bernardino de. *Theorica y practica de guerra*. Madrid: viuda de Pedro Madrigal, 1595. USTC 339970.

MODRZEWSKI, Andrzej Frycz. *ANDREAE FRICII Modreuij Commentariorum de Republica emendanda Libri quinque*. Basel: Johann Oporinus, [1554]. USTC 611496.

MODRZEWSKI, Andrzej Frycz. *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque*. Kraków: Łazarz Andrysowic, 1551. USTC 241530.

MONTECUCCOLI, Raimondo. *Besondere und geheime Kriegs-Nachrichten*. Leipzig: Weidmann, 1736.

MONTGOMMERY, Louis de. *La milice françoise, reduite à l' ancien ordre et discipline militaire des legions*. Rouen: Pierre Calles, 1603. USTC 6815179.

MORA, Domenico. *IVDICIVM COLVMNELLI DOMINICI MORAE ... : Sit necne Turcae bellum inferendum*. Wilno: [s.n.], 1595. USTC 250359.

MÜLLER, Johann Ulrich. *Neu-außgeschmückte Teutsche Mathematic*. Ulm: Georg Wilhelm Kühn, 1695. VD17 3:006077G.

NAUDÉ, Gabriel. *Gabriel. Naudaei Parisini. Bibliographia Militaris in Germania primum edita*. Jena: Officina Nisiana, 1683. VD17 1:048507L a 27:734386P.

NAUDÉ, Gabriel. *Syntagma de studio militari ad illustrissimum iuvenem Ludovicum ex comitibus Guidiis a Balneo*. Roma: Giacomo Facciotti, 1637. USTC 4014234.

NEUMAIR VON RAMSLA, Johann Wilhelm. *Vom Krieg: Sonderbarer TRACTAT oder handlung*. Jena: Johann Reiffenberger, 1641. USTC 2049817.

OTT VON ECHTERDINGEN, Michael – PREUSS, Jacob. *Kriegs Ordnung New gemacht*. [Leipzig: Michael Blum, 1534]. USTC 670236.

OTT VON ECHTERDINGEN, Michael – PREUSS, Jacob. *Kriegs ordnung new gemacht*. [Augsburg: Alexander Weißenhorn, 1535]. USTC 670238.

OTT VON ECHTERDINGEN, Michael – PREUSS, Jacob. *Kriegsordnung new gemacht*. [Simmern: Hieronymus Rodler, 1534]. USTC 670247.

OTT VON ECHTERDINGEN, Michael – PREUSS, Jacob. *Kriegsordnung*. [Augsburg: Silvan Otmar, 1530]. USTC 670254.

PALCZOWSKI, Jan – TARNOWSKI, Jan. *Vstávy Prává Ziemskiého POLskiého, dla pámiěci lepszy krótko y porzładnie, z Státutów y z Constituciy zebráné. Z przydatkiém O Obrónie Korónnéy, y o správie y Powinności Vrządників Woiennych*. Kraków: Drukarnia Łazarzowa, 1579. USTC 242326.

PAPPUS, Petrus. *Holländisch Kriegs-Recht, Vnd Artickels-Brieff ... Keyser Maximiliani II. Artickels-Brieff*. Frankfurt am Main: Matthias Wörner, 1632. USTC 2034608.

PASCH, Johann Georg. *Deutliche Beschreibung Von Dem Exerciren in Der Mußquet*. Hall in Sachsen: Melchior Oelschlegel Erben, 1667. VD17 36:724448E.

PERRET, Jacques. *Des fortifications et artifices*. [Paris: s.n.], 1595. USTC 65334.

PORCIA, Jacopo. *IACOBI COMITIS PVRLILIARVM, DE RE MILITARI LIBRI II*. Strasbourg: [Johann Knobloch], 1527. USTC 664761.

PORCIA, Jacopo. *The preceptes of warre*. [London: Edward Whitchurch], 1544. USTC 503548.

PREUSS, Jacob. *Ordnung, Namen unnd Regiment alles Kriegs volcks*. Straßburg: Christian Egenolff, 1530. USTC 681643.

REINHARD I., Solms-Lich. *EYn gesprech eynes alten erfarnen kriegßmans vn[d] bawmeysters mit eynem jungen hauptmann*. Mainz: Ivo Schöffler, [1535]. USTC 656010.

RHODIUS, Ambrosius. *AMBROSII RHODII MEDICI AC MATHEMATICI, CONTINVATIO MATHESIS MILITARIS, Der Kriegs Mathematic*. Wittenberg: Johan Haken, 1631. USTC 2073548.

ROHAN, Henri de. *LE PARFAICT CAPITAINE Oder Kriegs-Regeln Deß perfecten Capitains Vber den IVLIVM Caesar, ersten Römischen Kayser*. Köln: Andreas Bingen, 1642. USTC 2010893.

ROHAN, Henri de. *LE PARFAICT CAPITAINE*. Brzeg Dolny: Horatius Michaël Wagner, 1670. VD17 5119:742390U.

ROHAN, Henri de. *LE PARFAICT CAPITAINE*. Leipzig: Johann Adam Kästner, 1673. VD17 39:120462S.

ROHAN, Henri de. *Memoires du duc de Rohan, sur les choses advenües en France depuis la mort de Henry le Grand, jusques à la paix faite avec les reformez*. [Amsterdam: Lowijs III Elzevier], 1646. USTC 1515216.

RUSCELLI, Girolamo. *PRECETTI DELLA MILITIA MODERNA, TANTO PER MARE, QVANTO PER TERRA*. Venezia: Melchiorre I Sessa, 1568. USTC 853908.

RYFF, Walther Hermann. *Bawkunst Oder Architectur aller fürnem[m]sten Nothwendigsten, angehörigen Mathematischen vnd Mechanischen Künsten*. Basel: Sebastian Henricpetri, 1582. USTC 615310.

RYFF, Walther Hermann. *Der Architectur furnembsten, notwendigsten, angehörigen Mathematischen vnd Mechanischen künst, eygentlicher bericht*. Nürnberg: Gabriel Hain, 1558. USTC 632815 a 632816.

SARDI, Pietro. *Corona imperiale dell'architettura militare*. Venezia: Barezzo Barezzi, 1618. USTC 4028562.

SAVORGNANO, Mario. *ARTE MILITARE TERRESTRE, E Maritima*. Venezia: haer. Francesco De Franceschi, 1599. USTC 855331.

SCHWENDI, Lazarus von. *Herrn Lazari von Schwendi ... Kriegs DISCURS*. Dresden: Martin Gabriel Hübner, 1676. VD17 39:120504Y.

SIEMIENOWICZ, Kazimierz. *Artis magnæ artilleriæ pars prima*. Amsterdam: Johannes Janssonius, 1650. USTC 1022544.

UFANO, Diego. *Tratado de la artilleria*. Brussels: [s.n.], 1611. USTC 5003265.

VALTURIO, Roberto. *De re militari*. [Verona]: Johannes Nicolai, 1472. USTC 990093.

VAUBAN, Sébastien Le Prestre de. *Die in Battaille victorisirende Vestung*. Wien: Susanna Christina Cosmerovin, 1691. VD17 5119:742353R.

VAUBAN, Sébastien Le Prestre de. *Teutsch-Redender VAUBAN, Oder: Vollkommene Unterweisung alle Plätz ... nach der heutigen Fortifications-Kunst zu befestigen*. Mainz: Ludwig Bourgeat, 1695. VD17 23:241743R.

VEGETIUS, Flavius Renatus. [*Kurze Verweissung von der Ritterschaft*]. [Augsburg: Johann Wiener, ca 1475]. USTC 49627.

VEGETIUS, Flavius Renatus. *De re militari*. [Köln]: Nicolaus Götz, [ca 1475]. USTC 749625.

VEGETIUS, Flavius Renatus. *De re militari*. [Utrecht: Ketelaer – de Leempt, ca 1473]. USTC 435210.

VEGETIUS, Flavius Renatus. *Flavij Vegetij Renati, vier bücher der Ritterschafft*. Augsburg: Heinrich Steiner, 1529. USTC 657561.

VITRUVIUS POLLIO, Marcus. *M. Vitrvvii viri svae professionis peritissimi, de architectvra libri decem*. Strasbourg: Georg Messerschmidt, 1543. USTC 674607.

VITRUVIUS POLLIO, Marcus. *Vitruuuius Teutsch: ... Zehen bücher von der Architectur vnd künstlichem bawen*. Nürnberg: Johann Petreius, 1548. USTC 701550.

WALLHAUSEN, Johann Jacob von. *Außführliche Beschreibung und Rettung zu Siegen*. Hanau: [Johann Jacob von Wallhausen], 1617. USTC 2004428.

WALLHAUSEN, Johann Jacob von. *Kriegs-Kunst zu Pferd*. Frankfurt am Main: Jakob Gottfried Seyler, 1670. VD17 7:665311S.

WALLHAUSEN, Johann Jacob von. *PROGRAMMA SCHOLAE MILITARIS*. Frankfurt am Main: Paul Jacobi, 1616. USTC 2043194.

WALLHAUSEN, Johann Jacob von. *Romanische Kriegskunst*. Frankfurt am Main: Paul Jacobi, 1616. USTC 2069195.

WEBER, Johannes. *Ein New Künstlich vn[n]d Wolgegrundt Rechenbuch*. [Leipzig: Jakob Apel, 1583]. USTC 644843.

WILLER, Georg. *Collectio in unum corpus: Omnium librorum Hebraeorum, Graecorum, Latinorum necnon Germanice, Italice, Gallice, & Hispanice scriptorum, qui in nundinis Francofurtensibus ab anno 1564. usque ad nundinas Autumnales anni 1592. partim novi, partim nova forma, & diversis in locis editi, venales extiterunt*. Frankfurt am Main: Nikolaus Basse, 1592. USTC 623058.

ZLOBICKÝ, Josef Valentin. [*Čláňkové wojenští pro c. k. armádu*]. Wien: [s.n.], 1798. Knihopis 1789.

Edičně zpřístupněné rukopisy a staré tisky

BARKER, Thomas M. ed. *The Military Intellectual and Battle: Raimondo Montecuccoli and the Thirty Years War*. New York: State University of New York Press, 1975.

BLOSEN, Hans – PORS, Harald. *Von Kriegß-Befelch und Ämptern: Leonhard Fronspergers Kriegsämter-Beschreibung in Versen von 1573 mit Holzschnitten von Jost Amman*. Berlin: De Gruyter, 2013.

BRODERSEN, Kai, ed. *Arrianos, Asclepiodotos: Die Kunst der Taktik: Griechisch-deutsch*. Berlin: De Gruyter, 2017.

CINKE, Vladimír, ed. *Výcvik se zbraněmi: Vojenská cvičební příručka ze 17. století. Jacob de Gheyn*. Praha: Elka Press, 2015.

CRONE, Ernst et al., ed. *The Principal Works of Simon Stevin*. Amsterdam: C. V. Swets & Zeitlinger, [1955–1966].

DICKINSON, Gladys, ed. *The Instructions sur le Faict de la Guerre of Raymond de Beccarie de Pavie, Sieur de Fourquevaux*. London: Athlone Press, 1954.

FABIAN, Bernhard, ed. *Die Messkataloge des sechzehnten Jahrhunderts. 1.–5. Band*. Hildesheim: Olms, 1972–2001.

GOTZKOWSKY, Bodo, ed. *Militaris disciplina: Krit. Ausg.* Stuttgart: Hiersemann, 1976.

HAHLWEG, Werner, ed. *Die Heeresreform der Oranier: Das Kriegsbuch des Grafen Johann von Nassau-Siegen*. Wiesbaden: Selbstverlag der Historischen Kommission, 1973.

HAHLWEG, Werner, ed. *Le parfaict capitaine; autrement, L'abrégé des guerres de Gaule des Commentaires de César*. Osnabrück: Biblio Verlag, 1972.

HAJNÝ, Josef, ed. *Niccolò Machiavelli: Úvahy o vládnutí a o vojenství*. Praha: Argo, 2001.

HASSENSTEIN, Wilhelm. *Das Feuerwerkbuch von 1420: 600 Jahre deutsche Pulverwaffen und Büchsenmeisterei*. München: Dt. Technik, 1941.

HUSOVÁ, Marie – MAREK, Václav, ed. *Gaius Iulius Caesar: Zápisky o válce občanské, alexandrijské, africké a hispánské*. Praha: Naše vojsko, 2010.

CHOTEK Z CHOTKOVA, Zikmund. Zpráva a naučení kratičké strany věci vojanské. In: DVORSKÝ, Ferdinand, ed. *Sněmy české 1592–1594*. Praha: Výbor zemského Království českého, 1895, s. 415–442.

KALIVODA, Jan – MAREK, Václav, ed. *Antické válečné umění*. Praha: Svoboda, 1977.

KALIVODA, Jan, ed. *Gaius Iulius Caesar: Zápisky o válce galské*. Praha: Naše vojsko, 2019.

KRÁL, Oldřich, ed. *O umění válečném = Sunzi bing fa*. Praha: Euromedia Group, 2021.

KUBEŠ, Jiří et al. *Cesty a život Jindřicha Hýzrla z Chodů*. Praha: Národní muzeum, 2021.

LAEDERICH, Pierre, ed. *Frontin: Les Stratagèmes*. Paris: Economica, 1999.

LYNCH, Christopher, ed. *Niccolò Machiavelli: The Art of War*. Chicago: University of Chicago Press, 2005.

MATTHEW, Christopher Anthony. *The Tactics of Aelian: Or on the Military Arrangements of the Greeks: A New Translation of the Manual That Influenced Warfare for Fifteen Centuries*. Barnsley: Pen & Sword Military, 2012.

NOWAK, Tadeusz Marian – NOWAKOWA, Janina, ed. *Józef Naronowicz-Narowski: Budownictwo wojenne*. Warszawa: MON, 1957.

NOWAK, Tadeusz Marian, ed. *Andrzej dell'Aqua. Praxis ręczna o działach*. Oświęcim: Napoleon V, 2016.

NYLAN, Michael, ed. *The Art of War: Sun Tzu*. New York: W. W. Norton & Company, 2020.

SCHWETSCHKE, Karl Gustav, ed. *Codex mundinarius Germaniae literatae bisecularis: Meß-Jahrbücher des deutschen Buchhandels von dem Erscheinen des ersten Meß-Kataloges im Jahre 1564 bis zu der Gründung des ersten Buchhändler-Vereins im Jahre 1765*. Halle: Karl Gustav Schwetschke, 1850.

URBÁNKOVÁ, Libuše. *Povstání na Moravě v roce 1619: Z korespondence moravských direktorů*. Praha: TEPS, 1979.

VODIČKA, Ondřej. *Dy kunst gelopt vor ritter und knechten: Analýza, edice a překlad tzv. kodexu Wallerstein, části A a B (UB Augsburg, Cod. I.6.4° 2, fol. 1r–74 v.)*. Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2020.

Monografie

ALLMAND, Christopher. *The De Re Militari of Vegetius: The Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

AMMON, Frieder von – VÖGEL, Herfried, ed. *Die Pluralisierung des Paratextes in der Frühen Neuzeit: Theorie, Formen, Funktionen*. Berlin: Lit, 2008.

BAUMANN, Reinhard. *Landsknechte: Ihre Geschichte und Kultur vom späten Mittelalter bis zum Dreißigjährigen Krieg*. München: C. H. Beck, 1994.

BERÁNKOVÁ, Hana. *Barokní frontispisy v tiskařské bohemikální produkci*. Dolní Břežany: Scriptorium, 2020.

BIČÍK, Ivan – ANDĚL, Jiří – BLÁHA, Jan D. *Makroregiony světa*. Praha: Karolinum, 2019.

BLACK, Jeremy. *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550–1800*. Basingstoke: Palgrave, 1991.

BÖHME, Klaus-Richard – ÅSELIUS, Gunnar. *Why Military History?* Stockholm: Försvarshögskolan, 2000.

BRACHTHÄUSER, Christian. „*Wie sich ein Fürst zum Krieg soll rüsten*“: *Die älteste Militärakademie der Welt*. Groß-Gerau: Ancient Mail Verlag, 2016.

BRODERSEN, Kai. *Polyainos: Neue Studien = Polyaeus: New Studies*. Berlin: Verlag Antike, 2010.

BRUNI, Flavia – PETTEGREE, Andrew, ed. *Lost Books: Reconstruction the Print World of Pre-Industrial Europe*. Leiden: Brill, 2016.

BRUNON, Jean – BARRUOL, Jean. *Les Français en Italie sous Henri II, d'après les papiers du baron de Fourquevaux, homme de guerre et diplomate ordonnateur général du Roi de France en Italie, 1550–1557*. Marseille: Collection R. et J. Brunon, [1952].

BURCZYK-MARONA, Danuta. *Jan Brożek (1585–1652): Collegii Maioris Professor*. Kraków: Collegium Maius, 1998.

CLAIR, Colin. *A History of European Printing*. London: Academic Press, 1976.

CLASSEN, Albrecht. *Deutsche Schwankliteratur des 16. Jahrhunderts: Studien zu Martin Montanus, Hans Wilhelm Kirckhof und Michael Lindener*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2009.

CLEMENTS, John. *Renaissance Swordmanship: The Illustrated Use of Rapiers and Cut-and-Thrust Swords*. Boulder: Paladin Press, 1997.

CONTAMINE, Philippe. *La Guerre au Moyen Age*. Paris: Presses universitaires de France, 1980.

CONTAMINE, Philippe. *War in the Middle Ages*. Oxford: Blackwell, 1984.

ČECHURA, Jaroslav – STACHUROVÁ KUCROVÁ, Veronika – VLASÁKOVÁ, Zuzana. *Smiřičtí: Krátké dějiny úspěšného rodu*. Praha: NLN, 2018.

DAVIDS, Karel et al., ed. *Rethinking Stevin, Stevin Rethinking: Construction of a Dutch Polymath*. Leiden: Brill, 2020.

DELBRÜCK, Hans. *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte. Band 1–4*. Berlin: Georg Stilke, 1900–1908.

DEVEREERESE, Jozef T. – VANDEN BERGHE, Guido. „*Magic is No Magic*’: *The Wonderful World of Simon Stevin*. Ashurst: WIT Press, 2008.

DOLEŽALOVÁ, Antonie et al. *Střední Evropa na cestě od minulosti k budoucnosti*. Praha: Centrum středoevropských studií, 2014.

- DROSTE, Filip G. *Simon Stevin: Wetenschapper in oorlogstijd, 1548–1620*. Soesterberg: Aspekt, 2008.
- DUFFY, Christopher. *Kámen a oheň*. Brno: Books, 1998.
- DUFFY, Michael. *The Military Revolution and the State, 1500–1800*. Exeter: University of Exeter, 1980.
- DUMOWSKA, Bogumiła. *Bartosz Paprocki herbu Jastrzębiec – renesansowy pisarz spod Sierpca: czasy, człowiek, dzieło*. Sierpc: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Sierpeckiej, [2015].
- ERWIN, Sean. *Machiavelli and the Problems of Military Force: A War of One's Own*. London: Bloomsbury Academic, 2022.
- FALKNER, James. *Marshal Vauban and the Defence of Louis XIV's France*. Barnsley: Pen & Sword Military, 2011.
- FIEDLER, Siegfried. *Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte*. Koblenz: Bernd & Graefe Verlag, 1985.
- FISCHER, Albert. *Daniel Specklin aus Straßburg (1536–1589): Festungsbaumeister, Ingenieur und Kartograph*. Sigmaringen: Thorbecke, 1996.
- FLOUD, Roderick. *Einführung in quantitative Methoden für Historiker*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1980.
- FOLTÝN, Otakar et al. *1620 – cesta na Horu = 1620 – Road to Mountain*. Praha: Národní muzeum, 2020.
- FORGENG, Jeffrey L. *The Art of Swordmanship by Hans Lecküchner*. Woodbridge: The Boydell Press, 2015.
- FUKALA, Radek. *Třicetiletá válka 1618–1648. I. díl, Pod vítězným praporem habsburské moci (1618–1629)*. České Budějovice: Veduta, 2018.
- GARNIER, Édith. *Guillaume du Bellay, l'ange gardien de François Ier*. Paris: Éditions du félin, 2016.
- GAWRON, Przemysław. *Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646*. Warszawa: Neriton, 2010.
- GENETTE, Gérard. *Seuils*. Paris: Éditions du Seuil, 1987.
- GŁUBISZ, Bartosz. *Jazda kozacka w armii koronnej 1549–1696*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2016.
- GOETZ, Dorothea. *Die Anfänge der Artillerie*. Berlin: Militärverlag, 1985.
- GONZÁLEZ DE LEÓN, Fernando. *The Road to Rocroi: Class, Culture and Command in the Spanish Army of Flanders, 1567–1659*. Leiden: Brill, 2009.

GUIDI, Andrea. *Books, People, and Military Thought: Machiavelli's Art of War and the Fortune of the Militia in Sixteenth-Century Florence and Europe*. Leiden: Brill, 2020.

HAEMERS, Jelle – HOOREBEECK, Céline van – WIJSMAN, Hanno. *Entre la ville, la noblesse et l'état: Philippe de Clèves (1456–1528), homme politique et bibliophile*. Turnhout: Belgium Brepols Publishers, 2007.

HAHLWEG, Werner. *Die Heeresreform der Oranier und die Antike: Studien zur Geschichte des Kriegswesens der Niederlande, Deutschlands, Frankreichs, Englands, Italiens, Spaniens und der Schweiz vom Jahre 1589 bis zum Dreissigjährigen Kriege*. Berlin: Junker und Dünhaupt, 1941.

HALE, John Rigby. *Renaissance War Studies*. London: Hambledon Press, 1985.

HAVRÁNEK, Jan – PETRÁŇ, Josef. *Základy statistické metody pro historiky*. Praha: SPN, 1963.

HOLÁ, Mlada – HOLÝ, Martin et al. *Profesoři pražské utrakvistické univerzity v pozdním středověku a raném novověku (1457/1458–1622)*. Praha: Academia, 2022.

HOLÝ, Martin. *Ve službách šlechty: Vychovatelé nobility z českých zemí (1500–1620)*. Praha: Historický ústav, 2011.

HOLÝ, Martin. *Zrození renesančního kavalíra: Výchova a vzdělávání šlechty z českých zemí na prahu novověku (1500–1620)*. Praha: Historický ústav, 2010.

HOSLER, John D. *John of Salisbury: Military Authority of the Twelfth-Century Renaissance*. Leiden: Brill, 2013.

HYLAND, Ann. *The Warhorse 1250–1600*. Stroud: Sutton Publishing, 1998.

JÄHNS, Max. *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland. Erste–Dritte Abteilung*. München: Oldenbourg, 1889–1891.

JAQUET, Daniel – VERELST, Karin – DAWSON, Timothy, ed. *Late Medieval and Early Modern Fight Books: Transmission and Tradition of Martial Arts in Europe (14th–17th Centuries)*. Leiden: Brill, 2016.

KEATS-ROHAN, Katharine Stephanie Benedicta, ed. *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*. Oxford: Unit for Prosopographical Research, 2007.

KLUČINA, Petr. *Třicetiletá válka: Obraz doby 1618–1648*. Praha: Paseka, 2000.

KLUČINA, Petr. *Zbroj a zbraně: Evropa 6.–17. století*. Praha: Paseka, 2004.

KOCH, Tomáš. *Umění vojenství 1600–1648: Základy vývoje taktik a formací v 1. polovině 17. století*. České Budějovice: Veduta, 2022.

KÖNIG, Johann. *Lazarus von Schwendi: Röm. Kaiserl. Majestät Rat und Feldoberst 1522–1583*. Schwendi: Georg Schmid, 1934.

- KÜHNE, Thomas – ZIEMANN, Benjamin. *Was ist Militärgeschichte?* Paderborn: Schöningh, 2020.
- LABARRE DE RAILLICOURT, Dominique. *Basta, comte d'Hust et du Saint-Empire (1550–1607) sa vie, sa famille et sa descendance.* Paris: l'auteur, 1968.
- LANGER, Herbert. *Hortus bellicus: Der Dreissigjährige Krieg: Eine Kulturgeschichte.* Leipzig: Edition Leipzig, 1978.
- LAWRENCE, David R. *The Complete Soldier: Military Books and Military Culture in Early Stuart England, 1603–1645.* Leiden: Brill, 2009.
- LAZARDZIG, Jan. *Theatermaschine und Festungsbau: Paradoxien der Wissenproduktion im 17. Jahrhundert.* Berlin: Akademie Verlag, 2007.
- LENG, Rainer. *Ars belli: Deutsche taktische und kriegstechnische Bilderhandschriften und Traktate im 15. und 16. Jahrhundert. Band 1–2.* Wiesbaden: Reichert, 2002.
- LENG, Rainer. *Franz Helm und sein 'Buch von den probierten Künsten': Ein handschriftlich verbreitetes Büchsenmeisterbuch in der Zeit des frühen Buchdrucks.* Wiesbaden: L. Reichert, 2001.
- LEPRI, Valentina. *Knowledge Transfer and the Early Modern University: Statecraft and Philosophy at the Akademia Zamojska (1595–1627).* Leiden: Brill, 2019.
- LOHMEIER, Dieter. *Heinrich Rantzau: Humanismus und Renaissance in Schleswig-Holstein.* Heide: Boyens & Co, 2000.
- ŁOPATECKI, Karol. „*Disciplina militaris*“ w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku. Białystok: Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy, 2012.
- LUGS, Jaroslav. *O vojenské bibliografii: Zvláštní otisk z „Vojenských rozhledů“ roč. XVI. (1935), číslo 2.* Praha: nákladem vlastním, 1935.
- MALLETT, Michael Edward – SHAW, Christine. *The Italian Wars 1494–1559: War, State and Society in Early Modern Europe.* Harlow: Pearson, 2012.
- MAŤA, Petr. *Svět české aristokracie: (1500–1700).* Praha: NLN, 2004.
- MARSDEN, Eric William. *Greek and Roman Artillery: Technical Treatises.* Oxford: Clarendon Press, 1971.
- MORAN, Bruce T. *The Alchemical World of the German Court: Occult Philosophy and Chemical Medicine in the Circle of Moritz of Hessen (1572–1632).* Stuttgart: Franz Steiner, 1991.
- MORILLO, Stephen – PAVKOVIC, Michael F. *What is Military History?* Cambridge: Polity, 2006.
- NAGY, László. *Hajduci: 1591–1699.* Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2002.

- NEUMANN, Hartwig. *Festungsbaukunst und Festungsbautechnik: Deutsche Wehrbauarchitektur vom XV. bis XX. Jahrhundert*. Koblenz: Bernard & Graefe, 1988.
- NIEDER, Horst. *Wilhelm Dilich (um 1571–1650): Zeichner, Schriftsteller und Kartograph in höfischem Dienst*. Bamberg: Weserrenaissance-Museum Schloss Brake, 2002.
- NICHOLSON, Helen. *Medieval Warfare: Theory and Practice of War in Europe 300–1500*. London: Palgrave, 2004.
- NOWAK, Tadeusz Marian. *Cztery wieki polskiej książki technicznej 1450–1850*. Warszawa: Państwowe wydawnictwa techniczne, 1961.
- NOWAK, Tadeusz Marian. *Polskie tłumaczenia europejskiej literatury wojskowej dokonane w XVI–XVIII wieku*. Warszawa: Retro-Art, 2000.
- NOWAK, Tadeusz Marian. *Polskie wojskowe piśmiennictwo techniczne do roku 1764*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1961.
- NOWAK, Tadeusz Marian. *Rozwój techniki raketowej w świetle europejskich traktatów XIII–XVII wieku*. Warszawa: Retro-Art, 1995.
- OESTMANN, Günther. *Heinrich Rantzau und die Astrologie: Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des 16. Jahrhunderts*. Braunschweig: Braunschweig-Stiftung, 2004.
- OLEJNIK, Karol. *Rozwój polskiej myśli wojskowej od schyłku XV do końca XVII wieku*. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1976.
- ORTENBURG, Georg. *Waffe und Waffengebrauch im Zeitalter der Landsknechte*. Koblenz: Bernd & Graefe Verlag, 1984.
- OSTWALD, James. *Vauban under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession*. Leiden: Brill, 2007.
- PANOFSKY, Erwin. *Význam ve výtvarném umění*. Praha: Academia, 2013.
- PARKER, Geoffrey. *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
- PARKER, Geoffrey. *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*. Cambridge: University Press, 1988.
- PARROTT, David. *The Business of War: Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- PAVIOT, Jacques. *Philippe de Clèves, seigneur de Ravestein: L'instruction de toutes manieres de guerroyer (...) sur mer*. Paris: Librairie Honoré Champion, 1997.
- PLOMMER, Hugh. *Vitruvius and Later Roman Building Manuals*. Cambridge: University Press, 1973.

POSPÍŠIL, Ivo, ed. *Střední Evropa včera a dnes: proměny koncepcí II (jazyk – literatura – kultura – politika – filozofie)*. Brno: Středoevropské centrum slovanských studií, 2018.

POSPÍŠIL, Ivo, ed. *Střední Evropa včera a dnes: proměny koncepcí*. Brno: Galim, 2015.

POTEN, Bernhard von. *Geschichte des Militär-Erziehungs- und Bildungswesens in den Landen deutscher Zunge. Band 2*. Berlin: A. Hofmann & Comp., 1891.

PRETZLER, Maria – BARLEY, Nick, ed. *Brill's Companion to Aineias Tacticus*. Leiden: Brill, 2017.

PRCHAL, Vítězslav. *Společenstvo hrdinů: Válka a reprezentační strategie českomoravské aristokracie 1550–1750*. Praha: NLN, 2015.

REMMERT, Volker. *Widmung, Welterklärung und Wissenschaftslegitimierung: Titelbilder und ihre Funktionen in der wissenschaftlichen Revolution*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2005.

ROBERTS, Michael. *The Military Revolution 1560–1660: An Inaugural Lecture Delivered Before the Queen's University of Belfast*. Belfast: Marjory Boyd, 1955.

ROGERS, Clifford J. *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Boulder: Westview Press, 1995.

ROGGER, Philippe – SCHMID, Regula, ed. *Miliz oder Söldner? Wehrpflicht und Solddienst in Stadt, Republik und Fürstenstaat 13.–18. Jahrhundert*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2019.

RYNDUCH, Zbigniew. *Andrzej Maksymilian Fredro: (portret literacki)*. Gdańsk: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1980.

SAUNDERS, Corinne et al., ed. *Writing War: Medieval Literary Responses to Warfare*. Suffolk: Boydell & Brewerk, 2004

SCHMIDTCHEN, Volker. *Kriegswesen im späten Mittelalter: Technik, Taktik, Theorie*. Weinheim: Acta Humaniora, 1990.

SCHOTTENLOHER, Karl. *Die Widmungsvorrede im Buch des 16. Jahrhunderts*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1953.

SCHWAGER, Therese. *Militärtheorie im Späthumanismus: Kulturtransfer taktischer und strategischer Theorien in den Niederlanden und Frankreich, 1590–1660*. Berlin: De Gruyter, 2012.

SIKORA, Radosław. *Wojskowość polska w dobie wojny polsko-szwedzkiej 1626–1629: Kryzys mocarstwa*. Poznań: Sorus, 2005.

SIKORSKI, Janusz. *Polskie piśmiennictwo wojskowe od XV do XX wieku*. Warszawa: Bellona, 1991.

SIKORSKI, Janusz. *Polskie tradycje wojskowe I*. Warszawa: MON, 1990.

- SIKORSKI, Janusz. *Zarys historii wojskowości powszechnej do końca wieku XIX*. Warszawa: MON, 1975.
- SKALNÍK, Miroslav. *Dělostřelectvo v době třicetileté války*. České Budějovice: Vedita, 2021.
- SLOOS, Louis Ph. *Gewapend met kennis: 500 jaar militaire boekcultuur in Nederland*. Nijmegen: Vantilt, 2012.
- SMITH, Helen – WILSON, Louise, ed. *Renaissance Paratexts*. New York: Cambridge University Press, 2011.
- SMITH, Jeffrey Chipps. *Dürer*. London: Phaidon, 2012.
- SOWIŃSKI, Janusz. *Polskie drukarstwo*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988.
- SPIERALSKI, Zdzisław. *Jan Tarnowski 1488–1561*. Warszawa: MON, 1977.
- SZWEJKOWSKA, Helena. *Książka drukowana xv-xviii wieku, zarys historyczny*. Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975.
- SZYDŁOWSKI, Piotr. *Między renesansem a kontrreformacją: Poglądy filozoficzne Szymona Starowolskiego 1588–1656*. Kraków: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1978.
- ŠKORPIL, Václav M. *O lidu jezdeckém*. Praha: Naše vojsko, 1947.
- TRÁVNÍČEK, Jiří, ed. *V kleštích dějin: Střední Evropa jako pojem a problém*. Brno: Host, 2009.
- UHLHORN, Friedrich. *Reinhard Graf zu Solms, Herr zu Münzenberg, 1491–1562*. Marburg: N. G. Elwert, 1952.
- VAN DEN HEUVEL, Charles. *„De Huysbou”: A Reconstruction of an Unfinished Treatise on Architecture, Town Planning and Civil Engineering by Simon Stevin*. Amsterdam: KNAW, 2005.
- VAN DER HOEVEN, Marco, ed. *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands, 1568–1648*. Leiden: Brill, 1997.
- VEJMELKA, Oto. *Průručka vojáka AČR*. Vyškov: Centrum doktrín VeV – VA Vyškov, 2015.
- VÉRIN, Hélène. *La Gloire des Ingénieurs: L'intelligence technique du XVIe au XVIIIe siècle*. Paris: Albin Michel, 1993.
- VOLLMUTH, Ralf. *Traumatologie und Feldchirurgie an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit: Exemplarisch dargestellt anhand der 'Grossen Chirurgie' des Walther Hermann Ryff*. Stuttgart: F. Steiner, 2001.

WHETHAM, David. *Just Wars and Moral Victories: Surprise, Deception and the Normative Framework of European War in the Later Middle Ages*. Leiden: Brill, 2009.

WIMMER, Jan. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. Warszawa: MON, 1978.

WOHLMUTH, Petr. *Bastionové pevnosti a vojenská revoluce*. Praha: FHS UK, 2015.

Kapitoly ve sbornících a v kolektivních monografiích

ABROMEIT, Klaus. Aber Johann Georg hat gesagt: Eine kommentierte Tanzstunde nach Johann Georg Pasch. In: *Morgenröte des Barock. Tanz im 17. Jahrhundert*. Freiburg: fa-gisis, Musik- und Tanzed, 2004, s. 9–14.

ADAMS, Simon. Tactics or Politics? „The Military Revolution“ and the Hapsburg Hegemony, 1525–1648. In: LYNN, John A., ed. *Tools of War: Instruments, Ideas, and Institutions of Warfare, 1445–1871*. Urbana: University of Illinois Press, 1990, s. 28–52.

ANDRESOVÁ SKOUPÁ, Klára. How to build a redoubt? Instructions from military manuals of the Thirty Years' War. In: DRNOVSKÝ, Pavel – HEJHAL, Petr, ed. *Archeology of Conflicts*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2020, s. 83–98.

ANDRESOVÁ, Klára. Meč, anebo mušketa? Vojenské výcvikové manuály 17. století. In: CHVOJKA, Ondřej – KONRÁDOVÁ, Monika – TÖRÖK, Jan, ed. *Meč a člověk*. České Budějovice: FF JČU, 2023. V tisku.

ANDRESOVÁ, Klára – RUSAKOVSKIY, Oleg. Conflict. In: HENDRIKSEN, Marieke, ed. *A Cultural History of Technology. 4., The Age of Expansion and Enlightenment (1650–1800)*. London: Bloomsbury Academic, 2023. V tisku.

ANDRESOVÁ, Klára. Bordury titulních stran vojenských příruček v knihovně Vojenského historického ústavu. In: KRUŠINSKÝ, Rostislav – VINTROVÁ, Tereza, ed. *Bibliotheca Antiqua 2016*. Olomouc: VKOL, 2016, s. 7–14.

ANDRESOVÁ, Klára. Central European Infantry Handbooks in the Time of Early Modern Military Revolution. In: *Faces of War: Before the Battle*. Łódź: University of Łódź, 2023. V tisku.

ANDRESOVÁ, Klára. How to build a military camp: Simon Stevin's Castrametatio of 1617 and other period military handbooks. In: POULAIN, Maxime – BRION, Marc – VERBRUGGE, Arne, ed. *The Archaeology of Conflicts: Early Modern Military Encampments and Material Culture*. Oxford: BAR Publishing, 2022, s. 31–42.

ANDRESOVÁ, Klára. Military Camps in Military Manuals. In: WILKINSON, Alexander S. – KEMP, Graeme J., ed. *Negotiating Conflict and Controversy in the Early Modern Book World*. Leiden: Brill, 2019, s. 163–177.

ANDRESOVÁ, Klára. Možnosti vojenského vzdělávání středoevropské šlechty a měšťanských elit na počátku třicetileté války. In: KOLDINSKÁ, Marie, ed. *Rok 1618 – dveře všech béd: Začátek třicetileté války v transdisciplinární perspektivě*. Praha: NLN, 2023. V tisku.

ANDRESOVÁ, Klára. Obraz raně novověkých vojenských táborů na stranách dobových vojenských příruček. In: MATOUŠEK, Václav – SÝKORA, Milan, ed. *Válečné události 17.–19. století z interdisciplinární perspektivy*. Praha: FHS UK, 2018, s. 135–174.

ANDRESOVÁ, Klára. Ordinary Soldiers of the Estates' Army: Overlooked Participants in the First Phase of the Thirty Years' War. In: BŮŽEK, Václav, ed. *Der Böhmische Ständeaufstand 1618–1620: Akteure, Gegner und Verbündete*. Münster: Aschendorff, 2021, s. 201–220.

ANDRESOVÁ, Klára. Šíření myšlenek raně novověké revoluce ve vojenství do střední Evropy prostřednictvím vojenských příruček Johanna Jacobiho von Wallhausena. In: HEILANDOVÁ, Lucie – PAVELKOVÁ, Jindra, ed. *Knížky naučení všelikého*. Brno: MZK, 2019, s. 49–68.

ANDRESOVÁ, Klára. Vojenské právo za třicetileté války na příkladu vojenských řádů Maxmiliána II. a Gustava II. Adolfa. In: KRUŠINSKÝ, Rostislav – VINTROVÁ, Tereza, ed. *Bibliotheca Antiqua 2015*. Olomouc: VKOL, 2015, s. 140–145.

ANDRESOVÁ, Klára. Vojenské příručky jako prodejní artikl frankfurtských knižních veletrhů druhé poloviny 16. století. In: KRUŠINSKÝ, Rostislav – VINTROVÁ, Tereza, ed. *Bibliotheca Antiqua 2017*. Olomouc: VKOL, 2017, s. 7–17.

ANDRESOVÁ, Klára. Vojenské umění a knižní kultura: Militární příručky první poloviny 17. století v kontextu středoevropské tiskařské produkce. In: KNAPČOKOVÁ, Stanislava, ed. *Knihy 2022: Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*. Martin: SNK, 2022, s. 207–219.

BAIER, Christof – REINISCH, Ulrich. Das römische Militärlager und die „ideale Stadt“ der Neuzeit: Polybios, Machiavelli, Dürer, Serlio, Stevin und die Suche nach idealen städtischen Raumordnung. In: FORMISANO, Marco – BÖHME, Hartmut, ed. *War in Words: Transformations of War from Antiquity to Clausewitz*. Berlin: de Gruyter, 2011, s. 127–156.

BARLOZZETTI, Ugo. Campagne di guerra e intellettuali: Fra' Ludovico Melzi e il contributo italiano alla storia militare. In: SODINI, Carla, ed. *Guerra e cultura militare*

nell'età moderna: Immagini dalla Collezione militare antica della Biblioteca statale di Lucca. Lucca: M. Pacini Fazzi, 2002, s. 35–42.

BEYER, Jürgen. How Complete are the German National Bibliographies for the Sixteenth and Seventeenth Centuries (VD16 and VD17)? In: WALSBY, Malcolm – KEMP, G., ed. *The Book Triumphant: Print in Transition in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Leiden: Brill, 2011, s. 57–77.

BOHATCOVÁ, Mirjam. Předmluva v českých předbělohorských tiscích. In: *Knihotisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory.* Praha: Academia, 1970, s. 83–105.

CONTAMINE, Philippe. The War Literature of the Late Middle Ages: The Treatises of Robert de Balsac and Béraud Stuart, Lord of Aubigny. In: ALLMAND, C. T., ed. *War, Literature and Politics in the Late Middle Ages.* Liverpool: Liverpool University Press, 1976, s. 102–121.

GELDOF, Mark R. The Pike and the Printing Press: Military Handbooks and the Gentrification of the Early Modern Military Revolution. In: MCLEAN, Matthew – BARKER, Sara K., ed., *International Exchange in the European Book World.* Leiden: Brill, 2016, s. 147–168.

GRÄF, Holger Th. Landesdefension oder „Fundamentalmilitarisierung“? Das hessische Defensionswerk unter Landgraf Moritz (1592–1627). In: BERGIER, Rüdiger – PRÖVE, Ralf, ed. *Spießer, Patrioten, Revolutionäre: Militärische Mobilisierung und gesellschaftliche Ordnung in der Neuzeit.* Göttingen: V&R unipress, 2010, s. 29–48.

HEUSNER, Beatrice. Theory and Practice, Art and Science in Warfare: An Etymological Note. In: MARSTON, Daniel – LEAHY, Tamara, ed. *War, Strategy and History: Essays in Honour of Professor Robert O'Neil.* [S.l.]: ANU Press, 2016, s. 179–196.

HOFMAN, Jiří. Uherské bojiště v díle J. J. Wallhausena. In: *Kurucké vojny a ich odkaz v histórii, kultúre a umení.* Dolný Kubín: Oravské muzeum, 2012, s. 7–20.

HOCHEDLINGER, Michael. Der gewaffnete Doppeladler: Ständische Landesdefension, Stehendes Heer und „Staatsverdichtung“ in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie. In: MAŤA, Petr – WINKELBAUER, Thomas, ed. *Die Habsburgermonarchie 1620 bis 1740.* Stuttgart: Franz Steiner, 2006, s. 217–250.

LAMAL, Nina. Publishing Military Books in the Low Countries and in Italy in the Early Seventeenth Century. In: KIRVAN, Richard – MULLINS, Sophie, ed. *Specialist Markets in the Early Modern Book World.* Leiden: Brill, 2015, s. 223–240.

LAWRENCE, David R. The Evolution of the English Drill Manual: Soldiers, Printers and Military Culture in Jacobean England. In: LANGMAN, Pete, ed., *Negotiating the Jacobean Printed Book*. Aldershot, UK: Ashgate Publishing, 2011, s. 117–135.

LE FLEM, Jean-Paul. L'art de feu. Les „Dialogues Militaires“ du Doctor Garcia de Palacios. Auditeur des Audiences de Mexico at Guatemala. In: *Le soldat, la stratégie, la mort: Mélanges André Corvisier*. Paris: Economica, 1989, s. 90–105.

MÜLLER, Axel. 'Die Kunst hat funden ...'. Wie neu waren militärtechnische Entwicklungen im Spätmittelalter? In: *Imitationen: Systematische Zugänge zu einem kulturellen Prinzip des Mittelalters*. Leiden: Brill, 2021, s. 299–327.

NODL, Martin. Středověká prosopografie. In: týž. *Dějepisectví mezi vědou a politikou: Úvahy o historiografii 19. a 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007, s. 173–202.

NOWAK, Tadeusz Marian. Polska artyleria koronna przed wojną 1655–1660 i podczas jej trwania. In: WIMMER, Jan, ed. *Wojna Polsko-Szwedzka 1655–1660*. Warszawa: MON, 1973, s. 100–126.

PÁLFFY, Géza. The Habsburg Defense System in Hungary Against the Ottomans in the Sixteenth Century: A Catalyst of Military Development in Central Europe. In: DAVIES, Brian J., ed. *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*. Leiden: Brill, 2012, s. 35–61.

PARKER, Geoffrey. Voják. In: VILLARI, Rosario. *Barokní člověk a jeho svět*. Praha: Vyšehrad, 2004, s. 39–62.

PIŠNA, Jan. Století paratextů: O peritextech v bohemikálních tiscích 16. století. In: *Studia Bibliographica Posoniensia*. Bratislava: Univerzitná knižnica v Bratislave, 2019, s. 40–62.

POLLAK, Martha. Military Culture and the Dissemination of Urban Knowledge. In: *Cities at War in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s. 61–107.

PRCHAL, Vítězslav. Z rytíře důstojníkem aneb k proměnám militární maskulinity v raném novověku. In: HRDLIČKA, Josef – KRÁL, Pavel – SMÍŠEK, Rostislav, ed. *Symbolické jednání v kultuře raného novověku*. Praha: NLN, 2019, s. 183–197.

QUATREFAGES, René. The Military System of the Spanish Habsburgs. In: MARTÍNEZ, Rafael Bañón – BARKER, T. M., ed. *Armed Forces and Society in Spain Past and Present*. Boulder: Social Science Monographs, 1988, s. 1–50.

RÜTHER, Stefanie. Der König als Feldherr: Normen und Begrenzungen im späten Mittelalter. In: CLAUSS, Martin – STIELDORF, Andrea – WELLER, Tobias, ed. *Der König als Krieger: Zum Verhältnis von Königtum und Krieg im Mittelalter*. Bamberg: University of Bamberg Press, 2015, s. 159–183.

SCANNELL, Paul. The Published Works of Soldiers. In: *Conflict and Soldiers' Literature in Early Modern Europe: The Reality of War*. London: Bloomsbury Academic, 2014, s. 15–46.

SCHELLENBERG, Hans Michael. Einige Bemerkungen zum Strategikos des Onasandros. In: DE BLOIS, Lukas – LO CASCIO, Elio, ed. *The Impact of the Roman Army (200 B.C. – A.D. 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. Leiden: Brill, 2007, s. 181–191.

SIMONI, Anne C. E. Soldier's Tales: Observation on Italian Military Books Published at Antwerp in the Early 17th Century. In: REIDY, Denis V. – RHODES, Dennis E., ed. *The Italian Book 1465–1800: Studies Presented to Dennis E. Rhodes on His 70th Birthday*. London: The British Library, 1993, s. 255–290.

STORCHOVÁ, Lucie. Válka. In: Táž a kol. *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 2014, s. 308–318.

SVATONĚ, Vladimír. Střední Evropa – utopie nového začátku. In: HRABAL, Jiří, ed. *Role středoevropského spisovatele – intelektuála – ve zlomových okamžicích dějin*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2018, s. 13–23.

THEINER, Peter. Střední Evropa z historického pohledu. In: KOSCHMAL, Walter – NEKULA, Marek – ROGALL, Joachim, ed. *Češi a Němci: Dějiny – kultura – politika*. Praha: Paseka, 2002, s. 92–101 .

URFUS, Valentin. Válečné a vojenské právo v době třicetileté války. In: BRANDL, Zdeněk – PETRÁŇ, Josef, ed. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 1995 (= K 350. výročí bitvy u Jankova 1645–1995)*. Benešov: Muzeum okresu Benešov, [1995], s. 135–141.

VOIT, Petr. Prology a epilogy v díle Šimona Lomnického z Budče. In: *Česká bibliografie*. Praha: Státní knihovna ČSR, 1987, s. 112–147.

WANDYCZ, Piotr S. Co rozumíme pod pojmem středovýchodní Evropa? In: *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti: Cena svobody*. Praha: Academia, 1998, s. 11–20.

WILSON, Guy. Military Science, History and Art. In: CUNEO, Pia, ed. *Artful Armies, Beautiful Battles: Art and Warfare in Early Modern Europe*. Leiden: Brill, 2002, s. 13–33.

WIMMER, Jan. Andrzej Maksymilian Fredro jako projektodawca reform wojskowych. In: GIEROWSKI, Jan, ed. *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku: Prace ofiarowane Władysławowi Czaplińskiemu w 60. rocznicę urodzin*. Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1965, s. 109–124.

Studie

ADAMS, Thomas R. The Beginnings of Maritime Publishing in England, 1528–1640. *The Library*. 1992, **6**(14), s. 207–220.

ANDRESOVÁ, Klára. A Bestseller Among Artillery Handbooks of the 16th Century. *International Journal of Military History and Historiography*. 2022, (advance article online), s. 1–27.

ANDRESOVÁ, Klára. Česká vojenská příručka z roku 1618. *ACTA MUSEI NATIONALIS PRAGAE Historia litterarum*. 2020, **65**(1–2), s. 44–52.

ANDRESOVÁ, Klára. Fortifikační příručky raného novověku ve střední Evropě. *Husitský tábor*. 2019, (23–24), s. 9–28.

ANDRESOVÁ, Klára. Frontispisy a ryté titulní listy vojenských příruček první poloviny 17. století ve fondu Knihovny Vojenského historického ústavu v Praze. *Knihy a dějiny*. 2016, **23**(1–2), s. 147–164.

ANDRESOVÁ, Klára. Vojenské příručky raného novověku jako předmět výzkumu historiografie vojenství a knihovnědy: Tisky středovýchodní Evropy v kontextu evropské produkce. *Vojenská história*. 2018, **22**(3), s. 61–80.

ANDRESOVÁ, Klára. Women and Children in the Military Camps of the Thirty Years' War. *Historická demografie*. 2019, **43**(1), s. 21–46.

BAGI, Zoltán. Organizace žoldněského jezdeckta sloužícího během patnáctileté války v císařské armádě. *Vojenská história*. **17**(1), 2013, s. 33–55.

BLOSEN, Hans – PORS, Harald. Auf der Suche nach Hans Sachs' verschollenem Kriegsämterbuch. *Archiv für das Studium der Neueren Sprachen und Literaturen*. 2017, (254), s. 17–47.

BODNÁROVÁ, Katarína. Inštrukcia arcivojvodu Karola pre muštermajstra Františka z Gery a jeho pisára Jozefa Stützela z 10. Októbra 1570. *Vojenská história*. 2011, **15**(1), s. 88–98.

BORNSTEIN, Diane. Military Manuals in Fifteenth-Century England. *Medieval Studies*. 1975, **37**, s. 469–477.

COLDIRON, Anne. „A Most Remarkable Volume“: The Long-Term Authority of Provenance in Christine de Pizan's Deracinated Military Manual. *Journal of the Early Book Society for the Study of Manuscripts and Printing History*. 2021, **24**, s. 191–212.

ČIČAJ, Viliam. Vojenská literatura v meštianskom prostredí v období novoveku. *Vojenská história*. 2018, **22**(1), s. 82–96.

DE LA CROIX, Horst. The Literature on Fortification in Renaissance Italy. *Technology and Culture*. 1963, **4**(1), s. 30–50.

DÍAZ, Jorge Galindo. The Dissemination of Military Perspective through Fortification Treatises between the Sixteenth and Eighteenth Centuries. *Nexus Network Journal: Architecture and Mathematics*. 2014, **16**(3), s. 569–585.

DONAGAN, Barbara. Halcyon Days and the Literature of War: England's Military Education Before 1642. *Past & Present*. 1995, (147), s. 65–100.

DROYSEN, Gustav. Die erste Kriegsschule in Deutschland. *Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte*. 1875, **4**, s. 36–52.

DUPUIS, Olivier. The French Staff Material from Johann Georg Pasch. *Acta Periodica Duellatorum*. 2016, **4**(1), s. 53–101.

ENDREI, Walter. Jean Errard (1554–1610) und sein Maschinenbuch. *Technikgeschichte*. 1994, **61**(1), s. 1–10.

FUČÍK, Josef. K významu českých zemí pro vznik stálé habsburské armády. *Historie a vojenství*. 2000, **49**(2), s. 335–344.

GABER, Stéphane. Jean Errard de Bar-le-Duc: Ingénieur des fortifications du roi de France Henri IV. *Le Pays lorrain: Journal de la Société d'Histoire de la Lorraine et du Musée Lorrain*. 1990, **87**, s. 105–118.

GELDOLF, Mark R. Fighting on Paper: New Perspectives on the Transmission of Martial Knowledge in Renaissance England. *Mars & Clio*. 2013, (36), s. 31–40.

GONZÁLEZ DE LEÓN, Fernando. „Doctors of the Military Discipline“: Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period. *Sixteenth Century Journal*. 1996, **27**(1), s. 61–85.

GUISAN, A. Un médecin veveysan du XVIIe siècle écrivain militaire: Gamaliel de la Tour. *Revue Militaire Suisse*. 1915, **60**(11), s. 474–481.

HAUSNER, Gábor. Uhorská vojenská literatúra v 17. storočí: Základná charakteristika uhorskej vojenskovedeckej literatúry. *Vojenská história*. 2009, **12**(4), s. 91–99.

HAUSNER, Gábor. Vojenská spisba v ranonovovekom Uhorsku. *Vojenská história*. 2005, **9**(4), s. 67–82.

HEXTER, Jack H. The Education of the Aristocracy in the Renaissance. *The Journal of Modern History*. 1950, **22**(1), s. 1–20.

HORA, Antonín. Vztah polského válečnictví první poloviny 16. století k vojenskému umění husitů. *Historie a vojenství*. 1955, **4**(3), s. 331–388.

HRNČIŘÍK, Pavel. Dělostřelectvo na počátku třicetileté války a bitva u Čáslavi 1618. *Zprávy Včely Čáslavské*. 2018, **3**, s. 23–30.

CHAMBERS, John Whiteclay. The New Military History: Myth and Reality. *Journal of Military History*. 1991, **55**(3), s. 395–406.

CHROBOCZEK, Jan. Jan Brożek: Mathematician, Astronomer and Biographer of Copernicus (1585–1652). *The Polish Review*. 2010, **55**(2), s. 169–193.

JANOVSKÝ, Miroslav. Z historie knihovny Vojenského historického ústavu. *Historie a vojenství*. 1993, **41**(2), s. 111–125.

KAISER, Michael. Jan von Werth zwischen Wittelsbach und Habsburg (1642): Kriegsunternehmertum und Patronage im Militärwesen. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*. 2012, **75**(1), s. 135–166.

KLUMP, Rainer – PILZ, Lars. The Formation of a „Spirit of Capitalism“ in Upper Germany: Leonhard Fronsperger's „On the Praise of Self-interest“. *Journal of the History of Economic Thought*. 2021, **43**(3), s. 401–419.

KREJČÍKOVÁ, Milena – ROMAŇÁK, Andrej. Vojenská historická knihovna – přehled fondů. *Historie a vojenství*. 1995, **44**(1), s. 166–175.

KUPKA, Vladimír. Pevnostní výstavba na území dnešní České republiky od 16. do 19. století. *Historie a vojenství*. 1995, **44**(3), s. 3–25.

ŁOPATECKI, Karol. „Kriegsbericht und Memorial“ – the first military work of Albrecht Hohenzollern. *Folia Toruniensia*. 2018, **18**, s. 23–34.

ŁOPATECKI, Karol. Military Works of Albert of Hohenzollern. Comments on the Three Manuscripts Attributed to Albert of Hohenzollern in the Years 2009–2014. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 2017, (speciální číslo), s. 245–273.

MACEK, Josef. Osudy Machiavelliho v Čechách a na Moravě. *Český časopis historický*. 1990, **88**(1–2), s. 72–84.

MORRISON, Tessa. The Art of Fortification of Albrecht Dürer. *The International Journal of Critical Cultural Studies*. 2015, **14**(1), s. 13–25.

NOWAK, Tadeusz Marian. Problematyka wojskowa w wykładach jezuitów polskich: Oswalda Krügera (1633 r.) i Faustyna Grodzieckiego (1747 r.). *Analecta: Studia i Materiały z Dziejów Nauki*. 1997, **6**(1), s. 7–39.

NOWAK, Tadeusz Marian. Z problematyki staropolskiego piśmiennictwa wojskowego. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 1986, **29**, s. 43–71.

NOWAKOWA, Janina. Księcia Albrechta „Księgi o rycerskich rzeczach a sprawach wojennych“ w tłumaczeniu Macieja Strubicza z 1561 r. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 1985, **28**, s. 71–87.

PICKOVÁ, Věra. Císařské vojsko v Uhrách v 16. století očima současníků. *Historie a vojenství*. 1965, **14**(5), s. 789–799.

PRETALLI, Michel. La bataille de Pharsale dans l'Arte militare terrestre e maritima de Mario Savorgnano: composition et décomposition d'un récit. *Dialogues d'histoire ancienne*. 2015, **41**(1), s. 201–228.

REITZ-JOOSSE, Bettina. The City and the Text in Vitruvius's De Architectura. *Arethusa*. 2016, **49**(2), s. 183–197.

ROVELSTAD, Mathilde. The Frankfurt Book Fair. *Journal of Library History, Philosophy, and Comparative Librarianship*. 1973, **8**(3–4), s. 113–123.

RUSAKOVSKIY, Oleg. „Foreigners are said to be wise and honest but they teach us false things“: „On Military Tactics“ (1700/1701) by Ivan Pososhkov and Western military tradition. *War in History*. 2022, **29**(2), s. 283–301.

RUSAKOVSKIY, Oleg. Das erste russische Militärrecht für fremde Söldner? Die kriegsorganisatorische Dokumentation von Hans Schlitte aus der Überlieferung des Bayerischen Staatsarchivs. *Militär und Gesellschaft in der frühen Neuzeit*. 2017, **19**, s. 11–45.

RUSAKOVSKIY, Oleg. Russian Translations of Foreign Military Books in the 17th Century. *International Journal of Military History and Historiography*. 2023, (advance article online), s. 1–33.

RUSAKOVSKIY, Oleg. The Russian Edition of Johann Jacobi von Wallhausen's *Kriegskunst zu Fuß* (1649). The History of a Failure. *Militaergeschichtliche Zeitschrift*. 2020, **79**(1), s. 1–25.

SARTON, George. Simon Stevin of Bruges (1548–1620). *Isis*. 1934, **21**(2), s. 241–303.

SMITH, Geoff. Medieval Gunpowder Chemistry. A Commentary on the Firework Book. *Icon*. 2015, **21**, s. 147–166.

SPAULDING, Thomas M. Militarie Instructions for the Cavallerie. *The Journal of the American Foundation*. 1938, **2**(2), s. 105–110.

SPIERALSKI, Zdzisław. Jana Tarnowskiego Rozmowa o prowadzeniu wojny z Turkami 1542. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 1986, **29**, s. 287–312.

STOČES, Jiří. Hlavní směry současné historiografie středověkých univerzit: Přehled střeoevropské historické produkce po roce 1989 s důrazem na předhusitské pražské univerzity. *Český časopis historický*. 2004, **102**(2), s. 342–371.

STOČES, Jiří. Prosopografie – od nadšení ke skepsi a zpět. *Český časopis historický*. 2012, **110**(3–4), s. 765–775.

SZCZAUS, Agnieszka. Językowy kształt komend w „Piechotnym ćwiczeniu“ Błażeja Lipowskiego (1660 r.). *Studia Europaea Gnesnensia*. 2015, **12**, s. 117–127.

ŠINDELÁŘ, Vladimír. Šermířské učebnice ve Strahovské bibliotéce. *Bibliotheca Strahoviensis*. 2004, **6–7**, s. 169–180.

WALKER, Suzanne J. Arms and the Man: Constructing the Soldier in Jacques de Gheyn's Wapenhandelinge. *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*. 2007–2008, **58**, s. 138–161.

WINTJES, Jorit. Europe's Earliest Kriegsspiel? Book Seven of Reinhard Graf zu Solms' Kriegsregierung and the „Prehistory“ of Professional War Gaming. *British Journal for Military History*. 2015, **2**(1), s. 15–33.

Kvalifikační práce

ANDRESOVÁ, Klára. *Vojenské tábory v prostoru střední Evropy v letech 1550–1650* (= magisterská diplomová práce). Praha: FF UK, 2015. Vedoucí práce: Marie Šedivá Koldinská.

ANDRESOVÁ, Klára. *Život žoldnéře za třicetileté války v kontextu českých zemí* (= bakalářská práce). Praha: FF UK, 2011. Vedoucí práce: Marie Koldinská.

OPAVOVÁ, Tereza. *Obraz války a vojenství v 16. a 17. století očima českých šlechticů* (= magisterská diplomová práce). Praha: FF UK, 2013. Vedoucí práce: Marie Šedivá Koldinská.

SIKORA, Radosław. *Taktyka walki, uzbrojenie i wyposażenie husarii w latach 1576–1710* (= disertační práce). Siedlce: Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, 2010. Školitel práce: Piotr Borek.

Encyklopedie a slovníky¹²⁰⁴

Allgemeine Deutsche Biographie. Leipzig: Duncker & Humblot, 1875–1912.

BENZING, Josef. Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts. *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. 1960, (2), s. 445–508.

Biografický slovník českých zemí. A. Praha: Libri, 2004.

BOWYER, Richard. *Dictionary of Military Terms*. London: A & C Black, 2007.

KUPKA, Vladimír et al. *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha: Libri, 2002.

KUPKA, Vladimír. *Stavitelé, obránci a dobyvatelé pevností*. Praha: Libri, 2005.

NAGLER, Georg Kaspar. *Die Monogrammisten und diejenigen bekannten und unbekanntenen Künstler aller Schulen. Band 1–5*. München: G. Hirth, 1858–1879.

Neue Deutsche Biographie. Berlin: Duncker & Humblot, 1953–2023.

Ottův slovník naučný: Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Praha: J. Otto, 1888–1909.

RESKE, Christoph. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2015.

Słownik języka hasel przedmiotowych piśmiennictwa wojskowego: polsko-angielsko-niemiecki: praca zbiorowa. Warszawa: Centralny Ośrodek Naukowej Informacji Wojskowej, 2007.

SVOBODA, Oldřich. *Stručný slovník vojenství*. Praha: Naše vojsko, 1984.

The Dictionary of Military Terms. New York: Skyhorse Pub., 2009.

TRUHLÁŘ, Antonín et al., ed. *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě: Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae. Č–J*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1966.

VALLO, Dušan. *Vojenský terminologický a výkladový slovník*. Bratislava: Igor Kvasnica, 2004.

VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri, 2008.

Vojenský terminologický slovník. Praha: Naše vojsko, 1966.

Vybrané pojmy vojenského umění: Terminologický sborník. Praha: Ústav obranných studií armády České republiky, 1996.

¹²⁰⁴ Tato část soupisu obsahuje citace tištěných encyklopedií a slovníků. Elektronické zdroje tohoto typu jsou soustředěny v sekci *Elektronické zdroje*.

Bibliografické soupisy a katalogy¹²⁰⁵

BREMAN, Paul. *Books on Military Architecture Printed in Venice: An Annotated Catalogue*. Leiden: Brill, 2002.

BURY, John – BREMAN, Paul. *Writings on Architecture, Civil and Military, c. 1460 to 1640: A Checklist of Printed Editions*. Leiden: Brill, 2001.

COCKLE, Maurice J. D. *A Bibliography of English Military Books up to 1642 and of Contemporary Foreign Works*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., 1900.

ESTREICHER, Karol. *Bibliografia polska = Bibliographie polonaise: 120000 druków*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1870–1899.

HORÁK, František – WIŽĎÁLKOVÁ, Bedřiška – TOBOLKA, Zdeněk Václav, ed. *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Praha: Komise pro knihopisný soupis českých a slovenských tisků, 1925–1967.

JUNGSMANN, Josef. *Historie literatury české, aneb saustawný přehled spisů českých s krátkau historií národu, oswícení a jazyka*. Praha: České museum, 1849.

Katalog der Handschriften der Sächsischen Landesbibliothek zu Dresden. Band I. Dresden: Sächsische Landesbibliothek, 1979.

SLOOS, Louis Ph. *Warfare and the Age of Printing: Catalogue of Early Printed Books from before 1801 in Dutch Military Collections: With Analytical Bibliographic Descriptions of 10,000 Works*. Leiden: Brill, 2008.

SPAULDING, Thomas M. – KARPINSKI, Louis Charles. *Early Military Books in the University of Michigan Libraries*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1941.

ZEEBERG, Peter. *Heinrich Rantzau: A Bibliography*. Copenhagen: C.A. Reitzel, 2004.

Elektronické zdroje

Bibliografia Staropolska [online]. Uniwersytet Jagielloński [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: <https://www.estreicher.uj.edu.pl/home/>.

Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků do roku 1800 (BCBT) [online]. Knihovna AV ČR [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: <https://kvo.lib.cas.cz/cizojazyčna-bohemika/databaze-bcbt/>.

¹²⁰⁵ Tato část soupisu obsahuje citace tištěných bibliografických soupisů a katalogů. Elektronické zdroje tohoto typu jsou soustředěny v sekci *Elektronické zdroje*.

Das Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (VD16) [online]. Bibliotheksverbund Bayern [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: <http://www.vd16.de/>.

Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts (VD17) [online]. Deutsche Forschungsgemeinschaft [cit. 13. 2. 2022]. Dostupné z: <http://www.vd17.de/>.

Dizionario biografico degli Italiani. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2006 [online]. Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani S.p.A. [cit. 11. 1. 2023]. Dostupné z: <https://www.treccani.it/biografico/index.html>.

GLN 15–16 [online]. Bibliothèque de Genève [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: <http://www.ville-ge.ch/musinfo/bd/bge/gln/>.

Historisches Lexikon der Schweiz [online]. Die Schweizerische Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften [cit. 23. 11. 2022]. Dostupné z: <https://hls-dhs-dss.ch/de/>.

Katalog knihovny [online]. Vojenský historický ústav Praha [cit. 16. 3. 2023]. Dostupné z: <https://vhupraha.kpsys.cz/#!/>.

Kdo jsme [online]. Společnost pro výzkum dějiny vojenství [cit. 16. 3. 2023]. Dostupné z: <https://www.dejinyvojenstvi.cz/sample-page/kdo-jsme/>.

Knihopis [online]. Národní knihovna ČR [cit. 13. 2. 2022]. Dostupné z: <http://www.knihopis.cz/>.

Knihověda.cz: Portál k dějinám české knižní kultury do roku 1800 [online]. Knihovna AV ČR [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: <https://www.knihoveda.cz/>.

Deutsche Biographie [online]. Bayerische Staatsbibliothek [cit. 23. 11. 2022]. Dostupné z: <https://www.deutsche-biographie.de/>.

Deutschsprachige illustrierte Handschriften des Mittelalters [online]. Bayerische Akademie de Wissenschaften [cit. 18. 12. 2022]. Dostupné z: <https://kdih.badw.de/datenbank/start>.

Diccionario Biográfico electrónico [online]. Real Academia de la Historia [cit. 31. 10. 2022]. Dostupné z: <https://dbe.rah.es/>.

Návody a publikace [online]. Polský svaz [cit. 16. 3. 2023]. Dostupné z: <http://www.polskysvaz.cz/navody-a-publikace>.

O katedře [online]. Katedra teorie vojenství, Fakulta vojenského leadershipu, Univerzita obrany [cit. 16. 3. 2023]. Dostupné z: <https://fvl.unob.cz/fakulta/struktura/katedra-teorie-vojenstvi-k-105/>.

Œuvres de Frédéric le Grand – Werke Friedrichs des Großen [online]. Universität Trier Bibliothek [cit. 16. 3. 2023]. Dostupné z: <http://friedrich.uni-trier.de/de/>.

Dizionario biografico dei friulani [online]. Istituto Pio Paschini per la storia della Chiesa in Friuli [cit. 10. 11. 2022]. Dostupné z: <https://www.dizionariobiograficodeifriulani.it/>.

Sociologická encyklopedie [on-line]. Sociologický ústav AV ČR [cit. 27. 2. 2022]. Dostupné z: http://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Hlavní_strana.

The Universal Short Title Catalogue (USTC) [online]. St Andrews University [cit. 13. 2. 2022]. Dostupné z: <https://www.ustc.ac.uk/>.

Příloha č. 1: Katalog vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650

Následující bibliografický soupis je katalogem všech známých vojenských příruček, které byly vytištěny v prostoru střední Evropy v letech 1550–1650. Pro jeho vytvoření byly excerpovány různé typy zdrojů, mezi nimiž zaujímají přední místo on-line dostupné retrospektivní bibliografie, především USTC, VD16, VD17, GLN 15-16, Knihopis a Bibliografia Staropolska. Další tituly byly doplněny za pomoci vojensko-historické literatury, tištěných bibliografických soupisů a on-line dostupných katalogů řady evropských knihoven, jejichž fondy obsahují raně novověká knižní militaria.¹²⁰⁶

STRUKTURA ZÁZNAMU:

Pořadové číslo

Autor

Název díla

Místo vydání: nakladatel, rok vydání

Místo tisku: tiskař, rok vytištění

Fyzický popis

Poznámka k ilustracím

Ilustrátor

Jazyk díla; jazyk předlohy, z níž byl překlad pořízen

Překladatel

Obsahová klasifikace

Bibliografické odkazy

Poznámky

PRAVIDLA POPISU A DOPLŇUJÍCÍ INFORMACE KE STRUKTUŘE ZÁZNAMU

Předložený bibliografický soupis je *short-title* katalogem. Jednotlivé edice jsou seřazeny chronologicky podle data vydání. Tisky vydané v témže roce jsou řazeny abecedně podle příjmení autorů, přičemž anonymní tisky jsou řazeny na konci příslušného roku. Pokud jeden autor vydal v témže roce více děl, jsou řazena abecedně dle názvů.¹²⁰⁷ Pokud jedno dílo vyšlo v témže roce vícekrát, jsou daná vydání řazena dle čísel retrospektivní bibliografie VD 17.

¹²⁰⁶ K postupu tvorby katalogu více v této práci v kapitole 5. *Metodologie*.

¹²⁰⁷ Pokud název díla začíná mluvnickým členem, není tento člen respektován při řazení titulů podle názvu analogicky ke standardním katalogizačním pravidlům.

Záznamy jsou vytvořeny s ohledem na katalogizační pravidla RDA (Resource Description and Access), ovšem jak bude vyloženo níže, některé normy byly uzpůsobeny specifickým potřebám této práce. Vzhledem k faktu, že je v plánu publikace anglické verze této práce, která ji zpřístupní zahraničním badatelům, byla tvorba katalogu do určité míry inspirována praxí projektu USTC a jeho aplikací pravidel RDA. Jak bude dále konkretizováno, autoritní podoby v katalogu proto zpravidla nejsou přebírány z databáze Národních autorit ČR, ale z relevantních zahraničních databází.

Jména všech původců jsou uváděna v autoritní, invertované podobě.¹²⁰⁸ Autoritní podoby jmen jsou převzaty zází národních autorit těch území, z nichž příslušný původce pocházel, nebo v nichž převážně působil.¹²⁰⁹ Pokud takové záznamy nejsou k dispozici, byly autoritní formy jmen pro potřeby této práce vytvořeny s ohledem na podoby jmen v biografických slovnících, národních retrospektivních bibliografiích a ve zkoumaných starých tiscích. Jména významných osobností (zpravidla panovníků), která mají zažité české varianty, jsou uváděna česky. Pokud dílo uvádí původce mylně, je za jménem zmíněným v tisku zapsán v hranaté závorce po rovnítku skutečný původce. Z jiného důvodu se jména v hranatých závorkách neuvádějí, ať už byl původce zjištěn v jakémkoliv zdroji.

Název díla je transliterovaný, většinou krácený a je zapsán za užití interpunkce stanovené pravidly RDA. Krácení titulu je indikováno třemi tečkami s oboustrannou mezerou.

Místa vydání a tisku jsou uváděna v autoritní podobě. Jedná se vždy o současný název místa v úředním jazyce státu, jehož je místo momentálně součástí. V případě Švýcarska je použit název dle jazykové oblasti, do které lokalita spadá. Pokud není místo uvedeno v popisovaném dokumentu, je v katalogu zapsáno v hranaté závorce. Pokud místo není určeno s jistotou, je v hranaté závorce doplněno otazníkem. Pokud je místo neznámé, je v hranaté závorce uveden název současného státu, na jehož území bylo dílo patrně vytištěno. Pokud ani ten není známý, je použita zkratka *S.l.* v hranatých závorkách.

Nakladatelské a tiskařské údaje jsou uvozeny návěštím *vydání* nebo *tisk* ve snaze je od sebe odlišit a soupis se tak vědomě a záměrně odchyluje od pravidel RDA. Pokud není známo jméno nakladatele ani tiskaře, používá se místo něj zkratka *s.n.* v hranatých závorkách.

Fyzický popis je oproti pravidlům RDA krácený. Pro strany a listy se používají zkratky *s.* a *l.* Nečíslované jednotky jsou uvedeny v hranatých závorkách podle staršího a mezinárodně srozumitelného úzu. V rámci fyzického popisu jsou rozepsány posuny v číslování stran či listů.

¹²⁰⁸ To platí i pro jména původců v rámci nakladatelských údajů a údajů o vytvoření díla.

¹²⁰⁹ Oproti standardním autoritním formám jmen původců je v případě tohoto katalogu za jménem indikováno, pokud je příslušný původce toho jména „starší“ či „mladší“, což usnadňuje orientaci v katalogu.

Pokud je za počtem číslovaných jednotek v hranaté závorce uvedeno za rovnítkem číslo (např. 166 [=164]), jedná se o opravu typograficky chybně očíslované poslední číslované jednotky. Pokud tento zápis značí jinou situaci, je zdůvodněna v poznámce. Titulní list je počítán do základního číslování jednotek, frontispis však ne. Za uvedením počtu stran či listů je po čárce uveden počet vevázaných obrazových příloh, které nejsou součástí základního číslování. V jejich rámci je nejprve zmíněn *frontispis*, poté ostatní přílohy. Tyto přílohy jsou označeny druhem grafické techniky: *dřevořez*, *mědiryt* nebo *ilustrace z typografických značek*. Na závěr fyzického popisu je za středníkem uveden formát díla. V případě jednolistu je místo formátu uvedeno slovo *jednolist* a za ním v závorce jeho rozměr.

Počet a základní charakteristika všech ilustrací (na vevázaných listech i ve vlastním bloku) jsou uvedeny v poznámce k ilustracím. Nejprve jsou charakterizovány titulní ilustrace (případně frontispisy či bordury na titulním listě), poté postupně dřevořezy, mědiryty a ilustrace z typografických značek. Pokud není řečeno jinak, mají bordury na titulních listech architektonickou kompozici. V případě rytých titulních listů se názvové a nakladatelské údaje nacházejí zpravidla v centrální části listu; případná odlišná kompozice je popsána v záznamu. Jestliže není portrét specifikován odlišně, jedná se o poloprofil; ostatní typy portrétů (en face, profil) jsou konkretizovány v záznamech. V případě ilustrací z typografických značek není uváděn počet vlastních ilustrací, ale stran, na nichž se tato zobrazení nacházejí.¹²¹⁰ Opakované použití totožných ilustrací je indikováno slovně. Je-li uvedeno číslicí (např. „2x“), značí výskyt vícero rozdílných ilustračních zpracování stejného tématu.

Ilustrátoři, rytci či dřevořezáči jsou na rozdíl od ostatních původců uvedeni alespoň monogramem, pokud nebylo možné určit jejich jméno. V takovém případě je za monogramem citován odkaz na relevantní zdroj dalších informací, je-li dostupný.¹²¹¹

Jako překladatelé jsou zaznamenáváni i zadavatelé překladu, které zpravidla nelze od vlastních překladatelů jednoznačně odlišit.

Obsahová klasifikace díla je vícestupňová. Pro základní klasifikaci jsou použita klíčová slova: *dělostřelectví*, *pevnostní stavitelství*, *traktát o vojenství*, *vojenská matematika*, *vojenská správa* nebo *vojenské umění*. Je-li to třeba, jsou tyto termíny dále rozvinuty z hlediska obsahového nebo geografického zaměření díla.

¹²¹⁰ Obvykle se totiž jedná o poměrně malé kompozice, jichž je na jedné straně leckdy větší množství.

¹²¹¹ Vzhledem k faktu, že většina zkoumaných ilustrací není signovaná, jsou však tyto údaje indikovány pouze výjimečně. Zdrojem informací je obvykle publikace: NAGLER, Georg Kaspar. *Die Monogrammisten und diejenigen bekannten und unbekanntenen Künstler aller Schulen. Band 1–5*. München: G. Hirth, 1858–1879. Kniha je v katalogu citována heslem *Nagler* spolu s pořadím svazku a číslem záznamu.

Záznamy obsahují bibliografické odkazy na databáze USTC, VD16, VD17, Knihopis, Bibliografia Staropolska a GLN 15-16. Tyto databáze zpravidla obsahují odkazy na další relevantní bibliografické soupisy a také na digitální kopie děl, které tento katalog neuvádí. Na závěr této části záznamu jsou uvedeny odkazy na variantní vydání, pokud existují.

V sekci poznámek, která je vysázena menším písmem než předcházející části jednotlivých záznamů, jsou uvedeny další podstatné informace, které nelze zmínit v jiné části záznamu. Pokud je v ní odkazováno na staré tisky podchycené v katalogu, jsou uvedeny jménem autora, názvem a číslem záznamu v tomto katalogu. Pokud je odkazováno na staré tisky, které v tomto katalogu obsaženy nejsou, obsahuje odkaz jméno autora, název díla, rok vydání a číslo záznamu v bibliografii USTC; pokud tato bibliografie příslušný záznam neobsahuje, je odkazováno na databáze VD16 či VD17.

Každý záznam obsahuje pouze ty z výše vyjmenovaných položek, které lze v jeho případě vyplnit. Jedinou výjimkou je sekce bibliografických odkazů, která je v případě, že dílo nebylo zmíněno v žádné ze základních bibliografií, označena znakem X. Právě proto, aby nestálo v záznamu samostatné X, je tato část záznamu uvedena vždy návěštím *Bibliografie*. Ostatní sekce záznamu návěští neobsahují, protože je typ informace, srozumitelný sám o sobě.¹²¹²

¹²¹² Jak bylo uvedeno výše, pouze v případě nakladatelských a tiskařských údajů je na začátku příslušného řádku vždy uvedeno, zda obsahuje informaci o nakladateli, nebo tiskaři.

KATALOG:

1.

Büchsenmeysterei: Vonn Gschoß, Büchsen, Puluer, Kugeln, Salpeter, Feurwerck, un[d] Pfeil ...

Tisk: Frankfurt am Main: Egenolff, Christian, starší, 1550
40, [8] l.; 8°

Titulní dřevořez: válečná scéna; 2 dřevořezy: pyrotechnika.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 615043; VD16 B 9131

2.

Ott von Echterdingen, Michael; Preuss, Jacob

Kriegshändel, Hauptmanschafft, Zeug vnd Büchsenmaisterei: Wie dieselbigen ordenlich zuverwalten vnnd anzuweisen ...

Tisk: Frankfurt am Main: Egenolff, Christian, starší, 1552
80 l.; 8°

Titulní dřevořez: antická válečná scéna; 2 dřevořezy: pyrotechnika.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 670252; VD16 ZV 27164

Rozšířený text anonymní publikace *Büchsenmeysterei* (č. 1 v katalogu) o vybrané kapitoly druhé a třetí části díla Ott von Echterdingen, Michael – Preuss, Jacob: *Kriegsordnung*, 1530 (USTC 670254); v publikaci uvedeno pod nadpisem *Von kriegs regiment, Ordnung vnd Rechten, auff vnsere ietzige zeit gericht*.

3.

Fronsberger, Leonhardt

Fünff Bücher. Von[n] KriegßRegiment vnd Ordnung: wie sich ein yeder kriegßman inn seinem Ampt vnd beuelch halten soll ...

Tisk: Frankfurt am Main: Zöpfel, David, 1555
[6], CXXXI l.; 2°

Titulní dřevořez: dobová vojenská scéna; 19 dřevořezů: jednotlivá i skupinová vyobrazení různých typů dobových vojáků a vojenských úředníků, dělostřelecké vybavení, vojsko na tažení.

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 658348; VD16 F 3128

4.

Fronsberger, Leonhardt

Vonn Geschütz vnnd Fewrwerck, wie dasselb zuwerffen vnd schiessen, Auch von gründlicher zuberaitung allerley gezeugs, vnd rechtem gebrauch der Fewrwerck ... Das ander Buch, Vonn erbawung, erhaltung, besatzung vnd profantierung der wehrlichen beuestungen ...

Tisk: Frankfurt am Main: Zöpffel, David, 1557

[6], 58 l.; 2°

1 dřevořez: úhloměř pro určení náměru hmoždíře nebo děla.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 704247; VD16 F 3114

5.

Lochner, Zacharias

Zwey Büchlein der gerechneten Schlachtordnung, Allen Feldtherren, Generalobersten, Obersten, Haublewten, Fendrichen, Feldtschreybern, Feldtwebeln, Fürern vnd Beuelchhabern ...

Tisk: Nürnberg: Hain, Gabriel, 1557

[31] l.; 4°

Němčina

Vojenská matematika – pěchota, jezdeckvo

Bibliografie: USTC 707929; VD16 L 2245

Tabulkovou formou zpracovaná problematika bitevních sestav pěších nebo jízdních vojáků – jak rozdělit určitý počet mužů do řad a zástupů.

6.

Fronsberger, Leonhardt

Fünff Bücher. Vonn KriegsRegiment vnd Ordnung: Wie sich ein jeder Kriegßmann inn seinem Ampt vnnd Beuelch halten soll, was zu anfang eines Kriegs züerwegen vnnd zübetrachten sey ...

Tisk: Frankfurt am Main: Zöpfel, David, 1558

[6], cxxxj l.; 2°

Titulní dřevořez: dobová vojenská scéna; 19 dřevořezů: jednotlivá i skupinová vyobrazení různých typů dobových vojáků a vojenských úředníků, dělostřelecké vybavení, vojsko na tažení. (Shodné jako v záznamu č. 3 v katalogu).

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 656963; VD16 F 3129

7.

Tarnowski, Jan

CONSILIVM RATIONIS BELLICAE

Vydání: Tarnów: Tarnowski, Jan, 1558

Tisk: Andrysowic, Łazarz

[2], xxxij, [4] l.; 4°

Polština, latina

Traktát o vojenství – obecné

Bibliografie: USTC 241668; Estr. 201892

Hlavní text polsky, předmluva latinsky.

8.

Reinhard I., Solms-Lich.; Kleef, Filips van

Das erst [-acht] Büch. Dises Buch vnd Kriegs beschreibung ist vermelden vnd berichten einer guten ordentlichen Kriegsregierung, nach alter Teutschen ordnung, gebrauch vnd herkomen ...

Vydání: Lich: Reinhard I., Solms-Lich, 1559

Tisk: Reinhard I., Solms-Lich

[1], 39, [2], 87, [2] 67, [23], 26, [1], 27, [1], 18, [2], xiiij, [2], 25, [1] l.; 2°

76 dřevořezů: různé typy osob u vojska, naučné dělostřelecké a fortifikační ilustrace, karetní hra s vojenskou tematikou. Štočky datovány 1544–1559.

Ilustrátoři: Sebastian H. (Nagler IV, č. 4049), HD (možná Nagler III, č. 807), HTS?, BF

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 627150; VD16 R 938

Osm knih o vojenství s vlastními titulními listy, které však tvoří jeden celek. 1. kniha: vojenská správa; 2 kniha: vojenské hodnosti a úřady; 3. a 4. kniha: dělostřelectví; 5. kniha: pevnostní stavitelství; 6. kniha: mustrování vojska; 7. kniha: vojenská karetní hra; 8. kniha: zásobování posádky, titulní list 8. knihy datován 1560. Jako 9. kniha dílo: Kleef, Filips van: *Burgundische Kriegsordnung*, 1559 (VD16 P 2453).

9.

Ott von Echterdingen, Michael; Preuss, Jacob

Büchsenmeisterei: GESchoß, Büchsen, Puluer, Kugeln, Salpeter, Feurwerck, vnnd Pfeil ...

Dabei Gemeine Kriegsrecht, Räth, Regiment, vnd Ordnung ...

Tisk: Frankfurt am Main: Christian Egenolff starší, dědicové, 1559

95 l.; 8°

Titulní dřevořez: ostřelování města děly; 2 dřevořezy: pyrotechnika.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 617347; VD16 B 9132

Autor první části publikace neznámý, autory druhé části (pod nadpisem *Von kriegs regiment, Ordnung vnnd Rechten, auff vnserer ietziger zeit gericht*) Ott von Echterdingen, Michael a Preuss, Jacob (stejně jako v případě záznamu č. 2, 18, 27 a 50 v katalogu).

10.

Reinhard I., Solms-Lich

Besatzung: EJn kurtzer bericht, wie Stätt, Schlösser oder Flecken mit kriegsvolck soll besetzt sein, daß sie sich für dem Feinde erhalten mögen, Mit einer außtheylung, was einem Menschen einen jeden tag an Brot und Fleysch, dergleichen was einem jeden Pferd allen tag an Habern soll gegeben werden, daß sie sich nach notturfft erhalten künden

Vydání: Frankfurt am Main: Feyerabend, Sigmund: Hüter, Simon, 1563

Tisk: Lechler, Johann, starší

XVI, [1] l.; 2°

Titulní dřevořez: velitel na koni u dělostřelců; 7 dřevořezů: dělostřelecké vybavení.

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné – zajištění posádky

Bibliografie: USTC 616022; VD16 R 939

Obsahem i ilustracemi odpovídá 8. knize díla Reinhard I., Solms-Lich.: *Das erst [-acht] Büch. Dises Buch vnd Kriegs beschreibung ...* (č. 8 v katalogu).

11.

Reinhard I., Solms-Lich

Besatzung: EJn kurtzer bericht, wie Stätt, Schlösser, oder Flecken, mit kriegsvolck sollen besetzt sein, daß sie sich vor dem Feinde erhalten mögen. Mit einer außtheylung, was einem Menschen einen jeden tag an Brot vnd Fleysch, dergleichen was einem jeden Pferd allen tag an Habern soll gegeben werden, daß sie sich nach notturfft erhalten künden

Vydání: Frankfurt am Main: Feyerabend, Sigmund: Hüter, Simon, 1564

Tisk: Lechler, Johann, starší

XVI, [1] 1.; 2°

Titulní dřevořez: velitel na koni u dělostřelců; 7 dřevořezů: dělostřelecké vybavení.

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné – zajištění posádky

Bibliografie: USTC 616024; VD16 R 940

Obsahem i ilustracemi odpovídá 8. knize díla Reinhard I., Solms-Lich.: *Das erst [-acht] Büch. Dises Buch vnd Kriegs beschreibung ...* (č. 8 v katalogu).

12.

Fronsberger, Leonhardt

KriegsOrdnung VNd Regiment, sampt derselbigen Befehl, Statt vnd Empter, zu Rosß vnd Fuß, auch an Geschütz vnd Munion, in Zügen, zu Feldt, vor oder in Besatzungen, gegen oder vor den Feinden sich zu gebrauchen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Feyerabend, Sigmund: Hüter, Simon, 1564

Tisk: Lechler, Johann, starší

[4], CXXII, [1] 1.; 2°

Titulní dřevořez: skupina vojáků okolo velitele na koni; 22 dřevořezů: různé typy dobových vojáků a vojenských úředníků, válečné scény

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670255; VD16 F 3130; titulové vydání **12a**: USTC 670237; VD16 ZV 15899

Titulové vydání se liší typografií titulního listu a použitým titulním dřevořezem. Na titulním listu titulového vydání čtyři doboví vojáci a pes.

13.

Fronsberger, Leonhardt

VOn Geschütz vnd Feuerwerck, wie dasselb zuwerffen vnnd schiessen, Auch von gründtlicher zubereytung allerley gezeugs, vnnd rechtem gebrauch der Feuerwerck ... Das ander Buch, Von erbawung, erhaltung, besatzung unnd profantierung der wehrlichen Beuestungen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Feyerabend, Sigmund: Hüter, Simon, 1564

Tisk: Lechler, Johann, starší

[6], LIII, [1] l.; 2°

1 dřevořez: úhloměr pro určení náměru hmoždíře nebo děla.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 703869; VD16 F 3115; titulové vydání **13a**: USTC: 704248; VD16 ZV 6268

Titulové vydání je opatřeno titulním listem z vydání díla z roku 1557 (č. 4 v katalogu).

14.

Fronsberger, Leonhardt

Geistliche KriegßOrdnung: AMpt vnd Befelch, vermög heiliger Göttlicher Geschrift, ob Kriegßläuffe, gebreuch vnd Recht, mit schiessen, todschlagen, rauben, würgen vnd fechten, durch oder wider Gottes willen geschehen, vnd ob auch die Kriegßleut in jrem Ampt vnd Befelch mögen selig, oder nit, werden ...

Vydání: Frankfurt am Main: Feyerabend, Sigmund: Hüter, Simon, 1565

Tisk: Rab, Georg, starší

XXI, [7] l.; 2°

Titulní dřevořez: scéna z vojenského tábora.

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 658942; VD16 F 3110

15.

Fronsberger, Leonhardt

Von Kayserlichem Kriegßbrechten Malefitz vnd Schuldhändlen, Ordnung vnd Regiment, sampt derselbigen vnd andern hoch oder niderigen Befelch, Bestallung, Staht vn[d] ämpter, zu Rosß vnd Fuß, an Geschütz vnd Munition, in Zug vnd Schlachtordnung, zu Feld, Berg, Thal, Wasser vnd Land ...

Vydání: Frankfurt am Main: Feyerabend, Sigmund: Hüter, Simon, 1565

Tisk: Rab, Georg, starší

[4], CCLI l., [6] mědirytů; 2°

Titulní dřevořez: bohyně Victoria na hromadě poražených; 175 dřevořezů: scény z vojenského tábora, vojenští úředníci a důstojníci, rondelová pevnostní stavba, miny, rakety a další zápalné předměty – mnoho dřevořezů použito opakovaně; 6 mědirytů: vojsko na tažení, vojenský tábor, obléhání pevnosti (2x), vojenský konflikt, námořní boj.

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 703975; VD16 F 3118

16.

Fronsberger, Leonhardt

Von Kayserlichem Kriegßbrechten Malefitz vnd Schuldhändlen, Ordnung vnd Regiment, sampt derselbigen vnd andern hoch oder niderigen Befelch, Bestallung, Staht vnd ämpter, zu Rosß vn[d] Fuß, an Geschütz vnd Munition, in Zug vnd Schlachtordnung, zu Feld, Berg, Thal, Wasser vnd Land ...

Vydání: Frankfurt am Main: Feyerabend, Sigmund: Hüter, Simon, 1566

Tisk: Rab, Georg, starší

[4], CCLVI [=257], [6] l., [6] mědirytů; 2°

Titulní dřevořez: bohyně Victoria na hromadě poražených; 103 dřevořezů: scény z vojenského tábora, vojenští úředníci a důstojníci, rondelová pevnostní stavba, miny, rakety a další zápalné předměty – mnoho dřevořezů použito opakovaně; 6 mědirytů: vojsko na tažení, vojenský tábor, obléhání pevnosti (2x), vojenský konflikt, námořní boj. Použity stejné ilustrace jako ve vydání z roku 1565 (č. 15 v katalogu), ovšem dřevořezů je použit výrazně nižší počet.

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 703976; VD16 F 3119

17.

Lhor, Johannes

KRiegs Feldbüchlin, von allerlay Schlachtordnungen, welches in zehen tail getaillet, vnd ist bey einem jegklichen Büchlin sein sondere lehr ...

Tisk: Dillingen: Mayer, Sebald, 1569

[4], 113, [4] l., [6] dřevořezů; 4°

6 dřevořezů: rozestavění vojáků ve formacích.

Němčina

Vojenská matematika – pěchota, jezdeckvo

Bibliografie: USTC 670235; VD16 L 1474

Tabulkovou formou zpracovaná problematika bitevních sestav pěších nebo jízdních vojáků – jak rozdělit určitý počet mužů do řad a zástupů.

18.

Ott von Echterdingen, Michael; Preuss, Jacob

Büchsenmeysterei: GEschoß, Büchsen, Puluer, Kugeln, Salpeter, Feuerwerck, vnd Pfeil ...

Dabei Gemeine Kriegsrecht, Räth, Regiment, vnd Ordnung. Sampt der lehre Keyzers Maximiliani des ersten ...

Tisk: Frankfurt am Main: Christian Egenolff starší, dědicové, 1569

86, [2] l.; 8°

2 dřevořezy: pyrotechnika.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 615042; VD16 B 9133

Autor první části publikace neznámý, autory druhé části (pod nadpisem *Von kriegs regiment, Ordnung vnnnd Rechten, auff vnsere jetzige zeit gericht*) Ott von Echterdingen, Michael a Preuss, Jacob (stejně jako v případě záznamu č. 2, 9, 27 a 50 v katalogu).

19.

Fronsberger, Leonhardt

Von Kayserlichem Kriegßbrechten Malefitz vnd Schuldhändlen, Ordnung vnd Regiment, sampt derselbigen vnd andern hoch oder niderigen Befelch, Bestallung, Staht vnd Empter,

zu Rosß vnd Fuß, an Geschütz vnd Munion, in Zug vnd Schlachtordnung, zu Feld, Berg, Thal, Wasser vnd Land ...

Vydání: Frankfurt am Main: Feyerabend, Hieronymus [= Feyerabend, Sigmund], 1571

Tisk: Lechler, Martin

[4], CCLVI [=257], [6] l., [6] mědirytů; 2°

Titulní dřevořez: bohyně Victoria na hromadě poražených; 103 dřevořezů: scény z vojenského tábora, vojenští úředníci a důstojníci, rondelová pevnostní stavba, miny, rakety a další zápalné předměty – mnoho dřevořezů použito opakovaně; 6 mědirytů: vojsko na tažení, vojenský tábor, obléhání pevnosti (2x), vojenský konflikt, námořní boj.

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 703977; VD16 F 3120

20.

Fronsberger, Leonhardt

Kriegßbuch. Ander Theyl, Von Wagenburgk vmb die Feldleger, Wie man die schliessen, sich darein verschantzen, wider auffbrechen, vnnnd ein Statt oder Festung mit vortheyl Belägern, Vmbschantzen, vnd Vndergraben soll ... Item, von allerley Geschütz vnd Feuerwerck, nach Geometrischer art zugebrauchen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Feyerabend, Sigmund, 1573

Tisk: Lechler, Martin

[6], CXII, CXV–CCXXVII, [7] l., [10] mědirytů; 2°

2 titulní dřevořezy: dělostřelci obsluhují děla; 180 dřevořezů: děla a jejich průřezy, dělostřelecké vybavení, obsluha děla, dělostřelci, zákopníci, pohledy do zbrojnic, další vojenské výjevy, měřítko, balistické nákresy – mnoho dřevořezů použito opakovaně; 10 mědirytů: vojenské tábory (5x), vojsko na tažení, průřezy kulemi (3x), balistický nákres.

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670260; VD16 F 3122

21.

Fronsberger, Leonhardt

Kriegßbuch. Dritter Theyl, Vom Schantzen vnnd Befestungen Vmb die Feldt Läger auffzuwerffen vnd zu schlagen: Auch vom Ritter vnnd Reutter Rechten, sampt derselben Bestallung vnd FeldtOrdnung ... Item, der alten Teutschen, auch der Mitternächtigen vnnd anderer frembden Völcker KriegßOrdnung, Sitten vnd Gebräuch ...

Vydání: Frankfurt am Main: Feyerabend, Sigmund, 1573

Tisk: Lechler, Martin

[4], CCCLXII, [7] l., [9] mědirytů; 2°

Titulní dřevořez: vozy naložené municí a zbraněmi; 244 dřevořezů: různé typy osob u armády – prostí vojáci, důstojníci, úředníci, ženy, vojenské výjevy, bojové scény, námořní výjevy, obléhání měst – mnoho dřevořezů použito opakovaně, dále sada ilustrací souvisejících s dělostřelectvím a zaopatřením vojska užitá již v č. 10 v katalogu; 9 mědirytů: vojenské tábory (3x), vojsko na tažení (2x), námořní manévry (4x).

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670262; VD16 F 3123

22.

Fronsberger, Leonhardt

Kriegßbuch. Erster Theyl, Von Kayserlichem KriegßRechten, Malefitz vnd Schuldhändlen, Ordnung vnd Regiment, sampt derselbigen vnnd andern hoch oder niderigen Beuelch, Bestallung, Staht vnd Empter, zu Rosß vnd Fuß, an Geschütz vnd Muniton, in Zug vnd Schlachtordnung, zu Feld, Berg, Thal, Wasser vnd Land ...

Vydání: Frankfurt am Main: Feyerabend, Hieronymus [= Feyerabend, Sigmund], 1573

Tisk: Lechler, Martin

[4], CCLVI [=257], [6] l., [6] mědirytů; 2°

Titulní dřevořez: bohyně Victoria; 103 dřevořezů: scény z vojenského tábora, vojenští úředníci a důstojníci, naučné dělostřelecké a fortifikační ilustrace – mnoho dřevořezů použito opakovaně; 6 mědirytů: vojsko na tažení, vojenský tábor, vojenské konflikty.

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670265; VD16 F 3121

23.

Hohenspach, Stanislaus

Kurtzer vnd notwendiger bericht der Feldtschreiberey: Was einem rechtenn, Feldschreiber zu wissen hochnötig, Auch in seinem Ampt vnd beruff, eignet vnd gebüret ...

Tisk: Heidelberg: Müller, Jakob, 1577

[8], 36, [1] l.; 8°

Němčina

Vojenská správa – pěchota – vojenský písař

Bibliografie: USTC 671204; VD16 H 4322

24.

Stoeckel, Anselm

ENCHIRIDION STRATEGEMATICON. SIVE LIBRI TRES CANONAS ET CONSILIA
BELLICA COMPLECTENTES

Tisk: Tegernsee: Klosterdruckerei, 1577

[14], 97, [1] s.; 4°

Latina

Traktát o vojenství – obecné – strategie

Bibliografie: USTC 650344; VD16 S 9171

25.

Fronsberger, Leonhardt

Kriegßbuch. Erster Theyl, Von Kayserlichem KriegßRechten, Malefitz vnd Schuldthändlen, Ordnung vnd Regiment, sampt derselbigen vnd andern hoch oder niderigen Beuelch, Bestallung, Staht vnd Empter, zu Rosß vnd Fuß, an Geschütz vnd Munition, in Zug vnd Schlachtordnung, zu Feld, Berg, Thal, Wasser vnd Land ...

Vydání: Frankfurt am Main: Feyerabend, Sigmund, 1578

Tisk: Schmidt, Johann

[4], CCVI, [5] l., [6] mědirytů; 2°

Titulní dřevořez: bohyně Victoria na hromadě poražených; 101 dřevořezů: scény z vojenského tábora, vojenští úředníci a důstojníci, rondelová pevnostní stavba, miny, rakety

a další zápalné předměty; 6 mědirytů: vojsko na tažení, vojenský tábor, obléhání pevnosti (2x), vojenský konflikt, námořní boj.

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670263; VD16 F 3124

26.

Paprocki, Bartłomiej

HETMAN, Albo Własny Konterfet Hetmański, skąd sye śiła Woiennych postępów káždy náuczyc może

Tisk: Kraków: Siebeneicher, Mateusz, 1578

[26] l.; 4°

Titulní dřvořez: velitel na koni a dva pěší střelci na pochodu.

Polština

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 242292; Estr. 173115

27.

Ott von Echterdingen, Michael; Preuss, Jacob

Büchsenmeisterey: GESchoß, Büchsen, Puluer, Kugeln, Salpeter, Feuerwerck, vnd Pfeil etc. ...
Dabey Gemeine Kriegsrecht, Rāth, Regiment, vnd Ordnung. Sampt der Lehre Keyzers Maximiliani deß ersten ...

Tisk: Frankfurt am Main: Christian Egenolff starší, dědicové, 1582

86, [2] s.; 8°

2 dřvořezy: pyrotechnika.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 615040; VD16 B 9134

Autor první části publikace neznámý, autory druhé části (pod nadpisem *Von kriegs regiment, Ordnung vnnnd Rechten, auff vnsere jetzige zeit gericht*) Ott von Echterdingen, Michael a Preuss, Jacob (stejně jako v případě záznamu č. 2, 9, 18 a 50 v katalogu).

28.

Teti, Carlo

Discours sur le faict des fortifications

Tisk: [Genève]: Blanc, Antoine, 1586

124, [12] s., [4] mědiryty; 4°

Není dochovaný žádný exemplář, avšak dílo lze patrně srovnat se stejně obsáhlým lyonským vydáním z roku 1589: Kniha obsahuje 64 dřevorezů a 4 mědiryty (vše nákresy částí pevností a fortifikačních plánů).

Francouzština; originál italsky

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 83742; GLN-3218

Žádný z exemplářů, které retrospektivní bibliografie uvádějí, není v současnosti v držení příslušných knihoven: Ruská národní knihovna má v katalogu záznam díla, na který není navázán žádný exemplář. Státní knihovna v Berlíně o svůj exemplář údajně přišla při bombardování za druhé světové války. V katalogu avignonské knihovny Ceccano se záznam příslušného vydání nepodařilo dohledat.

29.

Wintzenberger, Daniel

Beschreibung einer KriegsOrdnung zu Roß vnd Fueß, sampt der Artalerey, vnd zugehörigen Munitio n ...

Tisk: Dresden: Bergen, Gimel, starší, 1588

[56] l.; 4°

Na titulním listu dřevorezový erb; 8 dřevorezů: město, obléhání města, portrét z profilu (Maxmilián I.), bojový výjev – jezdecká srážka, portrét (Karel V.), loď v přístavu, jednání mudrců, bojový výjev – pěchotní srážka.

Jazyk díla; jazyk originální předlohy

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 616092; VD16 W 3555

30.

Junghans, Adam

KriegesOrdnung, zu Wasser vnd Landt: Kurtzer vnd Eigntlicher Vnderricht, aller Kriegeßhändel, so geübet werden ...

Tisk: Köln: Schreiber, Nikolaus, 1589

[100] l.; 4°

Titulní dřevořez: vojáci útočí na město; 5 dřevořezů: srážka pěchoty s jezdeckvem, důstojník, portrét z profilu (španělský král Filip Habsburský), námořní lodě před městem, přísahající ruka.

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670227; VD16 J 1081

31.

Specklin, Daniel

ARCHITECTVRA Von Vestungen: Wie die zu vnsern zeiten mögen erbawen werden ...

Tisk: Strasbourg: Jobin, Bernhard, 1589

[8], 112, [1] l., [38] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu se symbolickými odkazy na geometrii a pevnostní stavitelství; 27 dřevořezů: geometrické a architektonické nákresy, nákresy pevností, průřezy fortifikačními stavbami, detaily pevností, dřevořez antických múz pro zaplnění *horror vacui* – použit dvakrát; 38 mědirytů: totožná tematika jako v případě dřevořezů.

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 612744; VD16 S 8178

32.

Buger, Caspar

Kurtzer vnnd gründtlicher vnderricht wie man auff Wählen vnd im Feld, das grob Geschütz, von grossen Stucken, Streichbüchssen vnd Bölern, laden, richten, vnd gewiß darauß schiessen vnd werfen soll, vnd kan ...

Tisk: Strasbourg: Jobin, Bernhard, 1590

[15] l.; 4°

Titulní dřevořez: ústí hlavně se závažím k měření vodorovnosti; 5 dřevořezů: znovu použitý dřevořez z titulního listu, přístroj k měření náměru děla a další dělostřelecké a měřicí pomůcky.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 669523; VD16 B 9528

33.

Junghans, Adam

KriegesOrdnung, zu Wasser vnd Landt: Kurtzer vnd eigentlicher Unterricht, aller Kriegeßhändel, so geübet werden ...

Tisk: Köln: Nettesheim, Heinrich, 1590

[96] l.; 4°

Titulní dřevořez: zdolávání městských hradeb; 7 dřevořezů: důstojníci, dva pěší vojáci před městem, srážka pěchoty s jezdeckvem, portrét z profilu (španělský král Filip Habsburský), námořní loď před městem, přísahající ruka. Většina ilustrací totožná s ilustracemi ve vydání z roku 1589 (č. 31 v katalogu), vyjma titulního dřevořezu, vyobrazení dvou pěších vojáků před městem a jedné z ilustrací důstojníka.

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670228; VD16 J 1082

Retrospektivní bibliografie uvádějí jako tiskaře Nikolause Schreibere, k čemuž se však nepodařilo dohledat zdůvodnění.

34.

DISCOVRS DE LA POLICE ET DISCIPLINE MILITAIRE, A L'IMITATION DES ANCIENS Grecs & Romains, & selon qu'elle a esté observee par les plus advisez & experimentez Capitaines de nostre temps

Tisk: Basel: Henricpetri, Sebastian, 1590

[12], 181, [1] s., [1] mědiryt; 4°

1 mědiryt: půdorys vojenského tábora.

Francouzština

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 637754; USTC 75354; VD16 D 2031

Dva odlišné záznamy USTC vycházejí ze dvou různých excerpovaných bibliografií a v budoucnu budou patrně sloučeny. Oba záznamy popisují totožné vydání.

35.

Brechtel, Franz Joachim

Büchsenmeisterey. Das ist: Kurtze doch eigentliche erklerung deren ding, so einem Büchsenmeister fürnemlich zu wissen von nöten ...

Tisk: Nürnberg: Gerlach, Katharina, 1591

[176] l., [1] dřevořez; 8°

58 dřevořezů: dělostřelci s dělem, střelba, balistické nákresy, dělostřelecké náčiní a měřicí nástroje, munice, pyrotechnika (i zábavná) a její instalace, rozkládací ilustrace s nákresem měř a délek – mnoho dřevořezů použito opakovaně.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 615038; VD16 B 7352

36.

Hipler, Wendelin

Extract, vnnd kurtzer Außzug des Büchleins, von der neuen Armatur vnnd Instrumentstärck

Vydání: Frankfurt am Main: Brachfeld, Paul, 1593

Tisk: Saur, Johannes

[2], 17 s., [1] mědiryt; 4°

1 mědiryt: nové vojenské vynálezy a jejich využití.

Němčina

Traktát o vojenství – pěchota, dělostřelectvo – využití nových zbraní

Bibliografie: USTC 655764; VD16 H 3736

Knihu lze označit za vojenskou příručku zaměřenou na praktické využití, přestože představuje nové zbraně, které se ve vojenské praxi neujaly.

37.

Schwendi, Lazarus von

Kriegs Discurs: VOn Bestellung deß gantzen Kriegswesens, vnnd von den Kriegsämptern ...

Vydání: Frankfurt am Main: Andreas Wechel, dědicové, 1593

Tisk: Andreas Wechel, dědicové

[8], 165, [3] s.; 4°

1 dřevořez: portrét (autor).

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670234; VD16 S 5074

38.

du Bellay, Guillaume [= Fourquevaux, Raymond de Rouer]

Kriegs Regiment Wie ein tapffer Volck zum Krieg auffzubringen, ins Feld außzurüsten vnd anzuführen seye: vnd wie sich ein Feld Oberster in allem fall zuverhalten habe ...

Vydání: Montbéliard: Fischer, Peter, 1593

Tisk: Foillet, Jacques

[24], 745, [38] s., [3] mědiryty; 8°

3 mědiryty: grafické znázornění půdorysů vojenských táborů, řazení jednotek ve vojsku; 3 ilustrace z typografických značek: řazení vojenských jednotek v bitevních sestavách.

Němčina; originál francouzsky

Překladatel: Budry, Ulrich

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670243; USTC 206923; VD16 D 2810; variantní vydání **38a**: USTC 670242; USTC 206922; VD16 ZV 12177

Guillauma du Bellay jako autora uvádí titulní list i retrospektivní bibliografie. Reálně jím však byl Raymond de Rouer Fourquevaux. Variantní vydání se místy liší v typografii (titulní list, preliminaria, rozdíly v dekoru). Dvojice odlišný záznamů USTC v případě základního i variantního vydání vycházejí ze dvou různých excerpovaných bibliografií a v budoucnu budou patrně sloučeny. Každá z dvojic záznamů popisuje totožná vydání.

39.

Junghans, Adam

KriegsOrdnung, zu Wasser vnd Landt: Kurtzer vnd Eigntlicher Unterricht, aller Kriegshändel, so geübet werden ...

Tisk: Köln: Lützenkirchen, Wilhelm, 1594

[6], 162, [4] s.; 8°

Titulní dřevořez: zdolávání městských hradeb; 2 dřevořezy: důstojník, přísahající ruka; 1 ilustrace z typografických značek: náčrt dvou čtvercových bitevních sestav. Všechny dřevořezy byly použity již ve vydání z roku 1590 (č. 34 v katalogu), ilustrace z typografických značek však v předchozím vydání použita nebyla.

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670241; VD16 J 1083

40.

Schwendi, Lazarus von

Kriegs Discurs: VOn Bestellung deß gantzen Kriegswesens, vnd von den Kriegsämptern ...

Vydání: Frankfurt am Main: Andreas Wechel, dědicové, 1594

Tisk: Andreas Wechel, dědicové

[14], 310, [2] s., [1] mědiryt; 8°

1 mědiryt: portrét (autor; kompozičně odpovídá vydání z roku 1593 – č. 38 v katalogu, avšak tato mědirytina je detailnější než tehdejší dřevořez a jedná se o převrácený pohled).

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670233; VD16 S 5075

41.

Wintzenberger, Daniel [= Junghans, Adam]

Krieges Ordnung: zu Wasser vnd Landt: Kurtzer vnd eigentlicher Vnderricht, der KriegesHändel, so geübet werden ...

Tisk: Dresden: Bergen, Gimel, starší, 1595

117, [3] l.; 4°

57 dřevořezů: 2 rozdílné portréty (Martin Luther), portrét z profilu (Kristián I. Saský), portrét en face císař Svaté říše římské (patrně Rudolf II. Habsburský), portrét (snad Andrea Alciati), 3 portréty (Karel V.), přísahající ruka, loď v přístavu, kazatel mluví k lidem, 2 odlišná jednání mudrců, ilustrace jednání vojenského soudu a uplatňování práva na odsouzených, hospodská scéna, vyobrazení dalších panovníků, šlechticů, vojáků, důstojníků, vojenských úředníků, markytánů a žen od vojska i dalších osob, pohledy do města, bitevní scény a obléhání měst; některé ilustrace použity opakovaně; ilustrace použity z Wintzenbergerovy publikace z roku 1588 *Beschreibung einer KriegsOrdnung ...* (č. 30 v katalogu).

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670229; VD16 ZV 19015

Wintzenbergera jako autora uvádí titulní list i retrospektivní bibliografie. Reálně jím však byl Adam Junghans, jelikož publikace zcela odpovídá jeho stejnojmennému dílu (č. 30, 33, 39, 42, 51 a 82 v katalogu). Pod Wintzenbergerovým jménem byla kniha publikována znovu roku 1596 (č. 48 v katalogu).

42.

Junghans, Adam

KriegsOrdnung, zu Wasser vnd Landt: Kurtzer vnd Eigntlicher Underricht, aller Kriegshändel, so geübet werden ...

Tisk: Köln: Lützenkirchen, Wilhelm, 1595

[6], 162, [6] s.; 4°

Titulní dřevořez: zdolávání městských hradeb; 2 dřevořezy: důstojník, přísahající ruka; 1 ilustrace z typografických značek: nákres dvou čtvercových bitevních sestav.

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670256; VD16 J 1084

43.

Porcia, Jacopo

Kriegsberaitung, In Welcher uns für Obriste zuerwöhlen, wo un[d] wie die Läger zuschlagen, das Kriegsvolck anzuführen ... angezaigt wirdt ...

Tisk: Lauingen: Reinmichel, Leonhard, 1595

[40], 231 s.; 8°

Němčina; originál latinsky

Překladatel: Marcardus, Peter

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670251; VD16 P 4272

44.

Rantzau, Henrik

HENR. RANZOVII PRODV. CIMBR. COMMENTARIVS BELLICVS, LIBRIS SEX DISTINCTVS, PRAECEPTA, CONSILIA, ET STRATEGemata, pugnae terrestres ac nualis, ex variis Eruditorum collecta scriptis, complectens ...

Tisk: Frankfurt am Main: Palthenius, Zacharias, 1595

[8], 96, 99–369, [1] s.; 4°

1 dřevořez: portrét (dánský král Kristián IV.)

Latina

Traktát o vojenství – obecné – organizace

Bibliografie: USTC 661941; VD16 R 223

45.

Fronsberger, Leonhardt

Kriegßbuch. Ander Theil, Von Wagenburgk vmb die Veldleger, Wie man die schliessen, sich darein verschantzen, wider auffbrechen, vnnd ein Statt oder Festung mit vortheil Belägern, vmbshantzen, vnd vntergraben soll ... Item, von allerley Geschütz vnd Feuerwerck, nach Geometrischer art zugebrauchen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Sigmund Feyerabend, dědicové, 1596

[4], CLXIII, [3], [10] mědirytů; 2°

Titulní dřevorez: zátiší s děly a dělostřeleckým vybavením; 123 dřevorezů: děla a jejich průřezy, dělostřelecké vybavení, obsluha děla, dělostřelci, zákopníci, pohledy do zbrojnic, další vojenské výjevy, měřítka, balistické nákresy – mnoho dřevorezů použito opakovaně; 10 mědirytů: vojenské tábory (5x), vojsko na tažení, průřezy kulemi (3x), balistický nákres. Publikace obsahuje méně dřevorezů než vydání knihy z roku 1573 (č. 20 v katalogu).

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670259; VD16 F 3126

46.

Fronsberger, Leonhardt

Kriegßbuch. Dritter Theil, Von Schantzen vnnd Befestungen Umb die Feldtläger auffzuwerffen vnd zu schlagen: Auch vom Ritter vnd Reutter Rechten, sampt derselben Bestallung vnd FeldtOrdnung ... Item, der alten Teutschen, auch der Mitternächtigen vnd anderer frembden Völcker Kriegßordnung, Sitten vnd Gebräuch ...

Vydání: Frankfurt am Main: Sigmund Feyerabend, dědicové, 1596

Tisk: Feyerabend, Johann

[6], CCLXVI, [5] l., [8] mědirytů; 2°

Titulní dřevorez: vozy naložené municí a zbraněmi; 146 dřevorezů: různé typy osob u armády – prostí vojáci, důstojníci, úředníci, ženy, vojenské výjevy, bojové scény, námořní výjevy, obléhání měst – mnoho dřevorezů použito opakovaně, dále sada ilustrací souvisejících s dělostřelectvím a zaopatřením vojska užitá již v č. 10 a č. 21 v katalogu; 8 mědirytů: vojenské tábory (2x), vojsko na tažení (2x), námořní manévry (4x). Publikace obsahuje méně dřevorezů i mědirytů než vydání knihy z roku 1573 (č. 21 v katalogu).

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670261; VD16 F 3127

47.

Fronsberger, Leonhardt

Kriegßbuch. Erster Theil, Von Kayserlichem KriegßRechten, Malefitz vnd Schuldthändlen, Ordnung vnd Regiment, sampt derselbigen vnd andern hoch oder niderigen Befelch, Bestallung, Staht vnd Empter, zu Rossz vnd Fuß, an Geschütz vnd Munition ...

Vydání: Frankfurt am Main: Sigmund Feyerabend, dědicové, 1596

[6], CLXVII, [4] l., [6] mědirytů; 2°

Titulní dřevorez: bohyně Victoria; 74 dřevorezů: scény z vojenského tábora, vojenští úředníci a důstojníci, naučné dělostřelecké a fortifikační ilustrace – mnoho dřevorezů použito opakovaně; 6 mědirytů: vojsko na tažení, vojenský tábor, vojenské konflikty. Publikace obsahuje méně dřevorezů než vydání knihy z roku 1573 (č. 22 v katalogu).

Ilustrátor: Amman, Jost

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670264; VD16 F 3125

48.

Wintzenberger, Daniel [= Junghans, Adam]

Krieges Ordnung: zu Wasser vnd Landt: Kurtzer vnd eigentlicher Vnderricht, der KriegesHändel, so geübet werden ...

Tisk: Dresden: Bergen, Gimel, starší, 1596

117, [3] l.; 4°

57 dřevorezů: 2 rozdílné portréty (Martin Luther), portrét z profilu (Kristián I. Saský), portrét en face císař Svaté říše římské (patrně Rudolf II. Habsburský), portrét (snad Andrea Alciato), 3 portréty (Karel V.) přísahající ruka, loď v přístavu, kazatel mluví k lidem, 2 odlišná jednání mudrců, ilustrace jednání vojenského soudu a uplatňování práva na odsouzených, hospodská scéna, vyobrazení dalších panovníků, šlechticů, vojáků, důstojníků, vojenských úředníků, markytánů a žen od vojska i dalších osob, pohledy do města, bitevní scény a obléhání měst; některé ilustrace použity opakovaně; ilustrace použity z Wintzenbergerovy publikace z roku 1588 *Beschreibung einer KriegsOrdnung ...* (č. 29 v katalogu).

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670230; VD16 ZV 19016

Wintzenbergera jako autora uvádí titulní list i retrospektivní bibliografie. Reálně jím však byl Adam Junghans, jelikož publikace zcela odpovídá jeho stejnojmennému dílu (č. 30, 33, 39, 42, 51 a 82 v katalogu). Pod Wintzenbergerovým jménem byla kniha publikována již roku 1596 (č. 41 v katalogu).

49.

Flamand, Claude

LA GVIDE DES FORTIFICATIONS ET CONDVIITE MILITAIRE, OV sont contenus sept liures de Mathematicque, & Geometrie ...

Tisk: Montbéliard: Foillet, Jacques, 1597

144, 165–204, [16], 91, 91–99, 98 [=99]–109, 101–113, 113–135, 139–144, 141–145, 140 [= 145]–227, [1] s.; 8°

Titulní dřevořez: portrét (patrně autor); 33 dřevořezů: geometrické a měřické nákresy, měřické nástroje, půdorysy pevností, půdorys vojenského tábora.

Francouzština

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 30445; VD16 F 1590

Publikace obsahuje mnoho chyb v číslování stran – i takových, které fyzický popis nereflektuje, protože po několika chybně uvedených číslech dochází k návratu k původnímu číslování. Vydání obsahuje dílo: Flamand, Claude: *Les Mathematicques et geometrie, departies en six livres*, 1597 (VD16 F 1591).

50.

Ott von Echterdingen, Michael; Preuss, Jacob

Büchsenmeisterey: GESchoß, Büchsen, Puluer, Kugeln, Salpeter, Feuerwerck, vnnd Pfeil, [et]c. ... Dabey Gemeine Kriegsrecht, Räth, Regiment, vnd Ordnung

Tisk: Frankfurt am Main: Christian Egenolff starší, dědicové, 1597

76 l.; 8°

Titulní dřevořez: dělostřelec obsluhující dělo; 2 dřevořezy: pyrotechnika.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 615041; VD16 B 9135

Autor první části publikace neznámý, autory druhé části (pod nadpisem *Von kriegs regiment, Ordnung vnnd Rechten, auff vnsere ietzige zeit gericht*) Ott von Echterdingen, Michael a Preuss, Jacob (stejně jako v případě záznamu č. 2, 9, 18 a 27 v katalogu).

51.

Junghans, Adam

Kriegs Ordnung, zu Wasser vnd Landt: Kurtzer vnd Eigntlicher Vnderricht, aller Kriegshändel, so geübet werden ...

Tisk: Köln: Lützenkirchen, Wilhelm, 1598

[88] 1.; 4°

Titulní dřevořez: zdolávání městských hradeb; 5 dřevořezů: důstojník – použit dvakrát, portrét (Rudolf II.), námořní lodě před městem, přísahající ruka; 1 ilustrace z typografických značek: nákres dvou čtvercových bitevních sestav. Ilustrace z typografických značek i většina dřevořezů byla použita již ve vydání z roku 1590 (č. 33 v katalogu), nově je zde připojen portrét Rudolfa II.

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670240; VD16 J 1085

52.

Klein, Dionysius

Kriegs INSTITVTION, Das ist: Eigntlicher Bericht, oder Grundtliche vnnd rechte Underweisung, was einem Kriegsmann in seinem Stand, Ampt, vnnd Beruff zuwissen von nöthen seye ...

Tisk: Stuttgart: Fürster, Marx, 1598

[29], 328, [2] s.; 8°

3 dřevořezy: růžice světových stran, sluneční hodiny (2x).

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 670232; VD16 K 1253

53.

Brechtel, Franz Joachim

Büchsenmeisterey. Das ist: Kurtze, doch eigentliche erklerung deren ding, so einem Büchsenmeister fürnemlich zu wissen von nöten ...

Tisk: Nürnberg: Kauffmann, Paul, 1599

[162] l., [1] dřevořez; 8°

58 dřevořezů: dělostřelci s dělem, střelba, balistické nákresy, dělostřelecké náčiní a měřicí nástroje, munice, pyrotechnika (i zábavná) a její instalace, rozkládací ilustrace s nákresem měř a délek – mnoho dřevořezů použito opakovaně.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 615039; USTC 617346; VD16 ZV 18195; VD16 ZV 2397

Všechny odkazované záznamy označují totožné vydání. Dvojice záznamů VD16 a USTC vznikly patrně omylem: Universitäts Bibliothek Freiburg, která by podle VD16 měla vlastnit publikaci VD16 ZV 2397, ve svém katalogu sama uvádí držení vydání VD16 ZV 18195. Záznamy budou v budoucnu patrně sloučeny.

54.

Łaski, Stanisław

Spraw y postępkow Rycerskich, y przewagi opisanie krotkie

Vydání: Lviv: Karliński, Stanisław, 1599

Tisk: Bernat, Maciej

[56] l.; 4°

Polština

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 243265; Estr. 148957

55.

Specklin, Daniel

ARCHITECTVRA Von Vestungen, Wie die zu vnsern zeiten, an Stätten, Schlössern vnd Claussen, zu Wasser, Land, Berg vnd Thal ... mögen erbawet ... werden

Vydání: Strasbourg: Zetzner, Lazarus, 1599

[8], 110, [2] l., [43] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s motivy geometrie a pevnostního stavitelství; 29 dřevořezů: geometrické a architektonické nákresy, nákresy pevností, průřezy fortifikačními stavbami, detaily pevností, dřevořez antických múz pro zaplnění *horror vacui* – použit dvakrát; 43 mědirytů: totožná tematika jako v případě dřevořezů, portrét (autor; datace 1589). Většina ilustrací odpovídá vydání z roku 1589 (č. 31 v katalogu).

Ilustrátor: Bry, Johann Theodor de (portrét Daniela Specklina)

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 612745; VD16 S 8179

56.

Cattaneo, Girolamo

LE CAPITAINE DE IEROSME CATANEO, Contenant la maniere de fortifier places, assaillir, & defendre ...

Tisk: [Genève]: Tournes, Jean de, mladší, 1600

[8], 151, [1] s., [5] mědirytů; 4°

Rytý titulní list (motivicky bezpříznakový); 56 dřevorezů: geometrické nákresy, pevnosti, bastiony a další fortifikační stavby; 5 mědirytů: bastionová opevnění, půdorysy opevněných vojenských táborů.

Francouzsky; originál italsky

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 53137; USTC 6703479; GLN-4100

Dva odlišné záznamy USTC vycházejí ze dvou různých excerpovaných bibliografií a v budoucnu budou patrně sloučeny. Oba záznamy popisují totožné vydání.

57.

Cattaneo, Girolamo

HIER. CATANEVS DE ARTE BELLICA, SIVE, De designandis ac construendis arcibus ...

Tisk: [Genève]: Tournes, Jean de, mladší, 1600

[8], 150, [2] s., [5] mědirytů; 4°

Rytý titulní list (motivicky bezpříznakový); 61 dřevorezů: geometrické nákresy, pevnosti, bastiony a další fortifikační stavby; 5 mědirytů: bastionová opevnění, půdorysy opevněných vojenských táborů. Ilustrace odpovídají obrazovému doprovodu v jazykově francouzském vydání z téhož roku (č. 56 v katalogu), avšak je jich zde použito více.

Latinsky; originál italsky

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 451682; USTC 6703438; GLN-4098

Dva odlišné záznamy USTC vycházejí ze dvou různých excerpovaných bibliografií a v budoucnu budou patrně sloučeny. Oba záznamy popisují totožné vydání.

58.

Moritz, Hessen-Kassel

Instruction: Was sich vnserre Bestellte Kriegsräthe vnd Diener verhalten sollen

Tisk: Kassel: Wessel, Wilhelm, 1600

[27] 1.; 4°

17 ilustrací z typografických značek: pohyby vojáků v jednotce, bitevní formace.

Němčina

Vojenské umění – pěchota

Bibliografie: USTC 666885; VD16 ZV 7856

59.

Potier, Michael

THEORIA ET PRAXIS FORTALITIORVM, Das ist, Wie man mancherley Festung oder Schantzen delinieren, abzeichnen, auffrichten, vnd hingegen widerumb Belegern, Beschiessen, Bestürmen, mit der Faust erobern und zerstören soll ...

Tisk: Köln: Clipeus, Balthasar, 1601

[22], 100, [2] s., [1] mědiryt, [2] dřevořezy; 4°

23 dřevořezů: nákresy pevností a opevňovacích prvků, opevněné vojenské tábory; 1 mědiryt: plán pevnosti.

Němčina; originál francouzsky

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2000187; VD17 547:629868K

60.

Kirchhof, Hans Wilhelm

MILITARIS DISCIPLINA, Das ist: KRiegs Regiments Historische vnnnd außführliche Beschreibung ...

Tisk: Frankfurt am Main: Brathering, Joachim, 1602

[12], 266, [10] s.; 4°

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 2013294; VD17 23:259961N

61.

Perret, Jacques

ARCHITECTVRA ET PERSPECTIVA DES FORTIFICATIONS & ARTIFICES

Vydání: Frankfurt am Main: Theodor de Bry starší, dědicové, 1602

Tisk: Richter, Wolfgang

[30] l., [27] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (panoplie na podstavcích sloupů, v horní části antický ozbrojenec na pegasovi); 27 mědirytů: nákresy pevnostních měst (11x), ilustrace k městské architektuře – domy, areály, půdorysy měst (16x).

Francouzština

Pevnostní stavitelství – architektura obecně, k fortifikacím necelá polovina knihy

Bibliografie: USTC 2026343; VD17 39:124564E

62.

Perret, Jacques

ARCHITECTVRA ET PERSPECTIVA Etlicher Festungen, Städt, Kirchen, Schlösser, vn[d] Häuser, wie die auff's stärkeste, zierlichste vnd bequembste können gebawet oder auffgerichtet werden

Vydání: Frankfurt am Main: Theodor de Bry starší, dědicové, 1602

Tisk: Richter, Wolfgang

[41] l., [27] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (panoplie na podstavcích sloupů, v horní části antický ozbrojenec na pegasovi); 27 mědirytů: nákresy pevnostních měst (11x), ilustrace k městské architektuře – domy, areály, půdorysy měst (16x).

Němčina; originál francouzsky

Překladatel: Theodor de Bry starší, dědicové

Pevnostní stavitelství – architektura obecně, k fortifikacím necelá polovina knihy

Bibliografie: USTC 2013336; USTC 2141706; VD17 3:605941Z

Je pravděpodobné, že oba záznamy USTC popisují totožné vydání, přestože se liší jejich kolace uvedená v daném katalogu.

63.

Potier, Michael

THEORIA ET PRAXIS FORTALITIORVM, Das ist, Wie man mancherley Festung oder Schantzen delinieren, abzeichnen, auffrichten, vnd hingegen widerumb Belegern, Beschiessen, Bestürmen, mit der Faust erobern und zerstören soll ...

Tisk: Köln: Clipeus, Balthasar, 1602

[22], 100, [2] s., [1] mědiryt, [2] dřevořezy; 4°

23 dřevořezů: nákresy pevností a opevňovacích prvků, opevněné vojenské tábory; 1 mědiryt: plán pevnosti.

Němčina; originál francouzsky

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2078508; VD17 23:287396P

64.

Boillot, Joseph

ARTIFICES Defeu, & diuers Instruments de guerre. Das ist, Künstlich Feuerwerck vnd Kriegs Instrumenta, allerhandt vöste Orth zu defendirn vnd expugnirn

Tisk: Strasbourg: Bertram, Anton, starší, 1603

[8], 183 s.; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckými a pyrotechnickými motivy; 91 mědirytů: technické nástroje, vynálezy, pomůcky pro vojenskou praxi – měřidla, pomůcky pro zdolávání hradeb atp., výroba výbušnin, kladky a další.

Ilustrátor: Boillot, Joseph

Němčina; originál francouzsky

Překladatel: Brantz, Johannes

Dělostřelectví – a další vojenské nástroje

Bibliografie: USTC 2117777; VD17 3:312613N

65.

Hulsius, Levinus

Ander Tractat Der Mechanischen Instrumenten Leuini Hulsii, Gründlicher vnterricht deß newen BüchsenQuadrants ...

Vydání: Frankfurt am Main: Hulsius, Levinus, 1603

Tisk: Richter, Wolfgang

20 s., [1] mědiryt; 4°

Titulní mědiryt: dělostřelec míří na městské opevnění; 6 dřevořezů: měření velikosti kule, měření průměru hlavně, měření délky s pomocí kružida, měření průměru ústí hlavně (2x), hlaveň na kladce; 2 mědiryty: opakovaně použitý mědiryt z titulního listu, soubor měřicích nástrojů.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2140511; VD17 23:257301G

66.

Errard, Jean

FORTIFICATIO, Das ist: Künstliche vnd wolgegründte Demonstration vn[d] Erweisung, wie vnd welcher Gestalt gute Festungen anzuordnen, vn[d] wider den Feind ... zu versichern ...

Vydání: Frankfurt am Main: Theodor de Bry starší, dědicové, 1604

Tisk: Richter, Wolfgang

[6], 71 s., [38] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckou (děla jako pilastry) a pyrotechnickou (v horní části listu vybuchující miny) tematikou; 11 dřevořezů: geometrické nákresy jako průprava pro rýsování plánů pevností; 38 mědirytů: plány pevností, pevnostních měst, jejich detailů, další opevňovací prvky.

Němčina; originál francouzsky

Překladatel: Theodor de Bry starší, dědicové

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2117966; VD17 23:686013B; variantní vydání **66a**: USTC 2079048; VD17 23:295477H

Variantní vydání se místy liší v typografii, konkrétní rozdíly vypsány v příslušných záznamech databáze VD17.

67.

Errard, Jean

LA FORTIFICATION REDVICTE EN ART ET DEMONSTREE

Vydání: Frankfurt am Main: Theodor de Bry starší, dědicové, 1604

Tisk: Richter, Wolfgang

[8], 77 s., [38] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckou (děla jako pilastry) a pyrotechnickou (v horní části listu vybuchující miny) tematikou; 11 dřevořezů: geometrické nákresy jako průprava pro rýsování plánů pevností; 38 mědirytů: plány pevností, pevnostních měst, jejich detailů, další opevňovací prvky.

Francouzština

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2092052; VD17 12:642250L

68.

Beke, Berthold von der

SoldatenSpiegel, Das ist: Historische Anweisung, welcher Gestalt ein Guarison, oder Vestung ... wohl zu versorgen ... : Sondern auch wie man ein gantzes Veldtläger artlich ... anstellen sol ... Dabey ein lustiger Vnterricht für die Reuterey ...

Vydání: Frankfurt am Main: Porß, Johann Jakob, 1605

Tisk: Spies, Johann

[8], 266, [10], 149, [3] s.; 4°

2 dřevořezy: pištec s bubeníkem (použit opakovaně).

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 2118304; VD17 23:000333X

Johann Jakob Porß uveden na titulním listu díla jako tiskař spolu s Johannem Spiesem, ale reálně působil spíš jako nakladatel.

69.

Schwendi, Lazarus von

Kriegs Discurs. VOn Bestellung deß gantzen Kriegswesens, vnd von den Kriegsämptern ...

Vydání: Frankfurt am Main: Aubry a Marne, 1605

Tisk: Aubry a Marne

[10], 310, [2] s., [1] mědiryt; 8°

1 mědiryt: portrét (autor; kompozičně odpovídá vydání z roku 1593 – č. 37 v katalogu, avšak tato mědirytina je detailnější než tehdejší dřevořez a jedná se o převrácený pohled; zcela odpovídá mědirytu ve vydání z roku 1594 – č. 40 v katalogu).

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 2053175; VD17 547:630070A

70.

Dilich, Wilhelm

Kriegsbuch, darin die Alte und Neue Militia eigentlich beschrieben, un[d] alle[n] Krigßneulinge[n], Bau und Büchsenmeistern, zu nutz und guter anleitu[n]g

Tisk: Kassel: Wessel, Wilhelm, 1607

[8], 94 s., 95–96 l., 97–184 s., 185–202 l., 203–231, [6], [235]–328, [2] s., [6] mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s nenápadnými vojenskými motivy (maskaron s přilbou typu morion v dolní části, v pozadí za bordurou ční hroty dřevcových zbraní; 10 dřevořezů: pyrotechnika; 18 mědirytů: pevnostní stavby a jejich detaily, opevněné vojenské tábory, dělostřelecká a pyrotechnická tematika; 26 ilustrací z typografických značek: různé druhy vojenských sestav, pořádků a řazení.

Němčina

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2027437; VD17 39:124371C

71.

Lorini, Bonaiuto

Fünff Bücher Von Vestung Bauwen, BONAIVTI LORINI Florentinischen vom Adel: In welchen, durch die allerleichtesten Reguln, die Wissenschaftt sampt der Practick, gelehret wirdt, wie man Städte vnd andere örter, vff unterschiedlicher Situs gelegenheit sol befestigen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Theodor de Bry starší, dědicové, 1607

Tisk: Becker, Matthäus, mladší

[12], 215 s., [36] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými a biblickými motivy (po stranách na podstavcích postavy: vlevo David, vpravo Jozue; v horní části Mars a panoplie, v dolní části vojenská scéna s pevností); 36 mědirytů: geometrické nákresy, měřicí nástroje, plány pevností a jejich jednotlivých částí, pracovní náčiní kopáčů, děla a dělostřelecké náčiní, půdorysy budov, pevnostní města, námořní vojenská architektura, kladky a hevery, pontonové mosty a další pomůcky ve vojenství.

Němčina; originál italsky

Překladatel: Wormbser, David

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2053491; VD17 3:309938G

72.

Dilich, Wilhelm

Kriegßbuch, darin die Alte und Neue Militia eigentlich beschrieben unnd allen Kriegßneulingen, Bau und Büchsenmeistern, zu nutz unnd guter anleitung

Tisk: Kassel: Wessel, Wilhelm, 1608

[8], 94 s., 95–96 l., 97–184 s., 185–202 l., 203–231, [6], [235]–328, [2] s., [7] mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s nenápadnými vojenskými motivy (maskaron s přilbou typu morion v dolní části, v pozadí za bordurou ční hroty dřevcových zbraní; 9 dřevořezů: pyrotechnika; 19 mědirytů: pevnostní stavby a jejich detaily, opevněné vojenské tábory, dělostřelecká a pyrotechnická tematika; 23 ilustrací z typografických značek: různé druhy vojenských sestav, pořádků a řazení. Většina ilustrací odpovídá obrazovému doprovodu vydání z roku 1607 (č. 70 v katalogu).

Němčina

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2014619; VD17 23:287376A; variantní vydání **72a**: USTC 2079945; VD17 3:668926G

Rozdíly mezi hlavním a variantním vydáním jsou konkrétně vypsány v příslušných záznamech databáze VD17. Variantní vydání není kompletní a je možné, že se jedná o mladší reprint díla.

73.

Specklin, Daniel

ARCHITECTVRA Von Vestungen, Wie die zu unsern zeiten, an Stätten, Schlössern vnd Claussen, zu Wasser, Land, Berg vnnnd Thal, mit ihren Bollwercken, Causaliren, Streichen, Gräben vnd Läuften mögen erbawet ... werden ...

Vydání: Strasbourg: Zetzner, Lazarus, 1608

[8], 110, [2] l., [43] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu se symbolickými odkazy na geometrii a pevnostní stavitelství; 29 dřevořezů: geometrické a architektonické nákresy, nákresy pevností, průřezy fortifikačními stavbami, detaily pevností, dřevořez antických múz pro zaplnění *horror vacui* – použit dvakrát; 43 mědirytů: totožná tematika jako v případě dřevořezů, portrét (autor; datace

1589). Většina ilustrací odpovídá vydání z roku 1589 (č. 31 v katalogu) a veškeré odpovídají vydání z roku 1599 (č. 55 v katalogu).

Ilustrátor: Bry, Johann Theodor de (portrét Daniela Specklina)

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2040706; VD17 23:322156N

74.

Stevin, Simon

Festung-Bawung, Das ist, Kurtze vnd eygentliche Beschreibung, wie man Festungen bawen, vnnd sich wider allen gewaltsamen Anlauff der Feinde zu Kriegszeiten auffhalten, sichern vnd verwahren möge

Vydání: Frankfurt am Main: Hulsius, Maria, 1608

Tisk: Richter, Wolfgang

[8], 132 s., [5] dřevořezů; 4°

Titulní dřevořez: jednoduché schéma bastionové pevnosti; 53 dřevořezů: úsečky značící rozměry, o nichž je v textu řeč (17x), schémata pevností a jejich částí, bastiony, průřezy valy.

Němčina; originál holandsky

Překladatel: Arthus, Gotthard

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2079727; VD17 23:252455D

75.

Zubler, Leonhard

NOVA GEOMETRICA PYROBVLIA = Neüwe Geometrische Büchsenmeisterey: Das ist: Grundtlicher Bericht, wie man durch ein neüw Geometrisch Instrument, mit sonderer behendigkeit, jedes Geschütz klein oder groß, bey tag oder nacht nit allein richten, sonder zügleych auch desselben höhe vnd weite messen sol ...

Vydání: Zürich: Zubler, Leonhard, 1608

Tisk: Gessner, Jonas

[12], 99, [5] s.; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckými motivy (dělové hlavně jako pilastry, v horní části dva dělostřelci s děly, v dolní části dělostřelec odpaluje dělo); 23 mědirytů:

dělostřelecké náčiní, dělostřelci odpalující dělo a pracující s dělem, měřiči vyměřující opevněný tábor – některé mědiryty použity opakovaně.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2027647; VD17 23:287207G; titulové vydání **75a**: USTC 2040851; VD17 12:641997Y

Titulové vydání se liší použitou bordurou na titulním listu – název uvedený v borduře v tomto případě zní NOVA GEOMETRICA PYROBOLIA. Zbytek titulních listů je typograficky řešen stejně.

76.

Dambach, Christoph

Büchsenmeisterey, Das ist, Kurtze doch eigentliche erklärung deren Dingen, so einem Büchsenmeister fürnemlich zu wissen von nöthen: Als ihre Freyheiten und Artickel, zu Feldt und in Besatzungen, auch der rechte gebrauch deß grossen Geschütz ...

Vydání: Frankfurt am Main: Hoffmann, Wilhelm, 1609

[8], 55, [1], 165, [1] s., [2] dřevořezy; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckými motivy (hlavně místo pilastrů, v horní části děla, rakety a munice, v dolní části dělostřelecký výjev – střelba na hrad); 104 dřevořezů: ovládání děla, rakety, miny, dělostřelecké příslušenství, měřidla.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: celé dílo: VD17 39:126885A; 1. kniha: USTC 2137839; VD17 39:126886H; 2.+3. kniha: USTC 2106095; VD17 39:126888Y

Obsahuje dva přitisky: 1. přitisk *Das ander Buch der Büchsenmeisterey* (s vlastním titulním listem) a 2. přitisk *Das dritte Buch* (bez titulního listu).

77.

Gheyn, Jacques de; Nassau-Siegen, Johann VII. von

Waffenhandlung Von den Röhren, Mußquetten vnd Spiessen ... Mit beygefügter Schrifftlicher Vnderrichtung, wie alle Hauptleute vnd Befehlichshabere jhre junge vnd vnerfahrne Soldaten zur vollkom[m]enen Handlung derselben Waffen desto besser abrichten köndten = MANIEMENT D'ARMES D'ARquebuses, Mousquetz, & Piques ...

Vydání: Frankfurt am Main: Hoffmann, Wilhelm, 1609

[125] l.; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskou tematikou, Athéna a Mars jako pilastry, v horní části panoplie; 117 dřevorezů: vojáci obsluhující zbraně v různých pozicích. Obrazová složka je v této publikaci dominantní.

Ilustrátor: Gheyn, Jacques de?

Němčina a francouzština (dvojjazyčné vydání)

Vojenské umění – pěchota – výcvik

Bibliografie: USTC 2137804; VD17 39:124359A

Dílo je uváděno pod jménem ilustrátora Jacquese de Gheyn, autorem méně významné textové složky však byl Johann VII. von Nassau-Siegen. Ilustrace v tomto vydání jsou dřevorezovými kopiemi známých Gheynových vyobrazení.

78.

Gheyn, Jacques de; Nassau-Siegen, Johann VII. von

Waffenhandlung Von den Röhren, Mußquetten vnd Spiessen ... Mit beygefügter schriftlicher Vnterrichtung, wie alle Hauptleute vnd Befelchshabere jhre junge vnd vnerfahrne Soldaten zur vollkommenen Handlung derselben Waffen desto besser abrichten köndten = MANIEMENT D'ARMES D'ARquebuses, Mousquetz, & Piques ...

Vydání: Frankfurt am Main: Corthoys, Conrad, 1610

Tisk: Bringer, Johann

[125] l.; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskou tematikou, Athéna a Mars jako pilastry, v horní části panoplie; 117 dřevorezů: vojáci obsluhující zbraně v různých pozicích. Obrazová složka je v této publikaci dominantní.

Ilustrátor: Gheyn, Jacques de?

Němčina a francouzština (dvojjazyčné vydání)

Vojenské umění – pěchota – výcvik

Bibliografie: USTC 2135381; VD17 23:277480P

Dílo je uváděno pod jménem ilustrátora Jacquese de Gheyn, autorem méně významné textové složky však byl Johann VII. von Nassau-Siegen. Ilustrace v tomto vydání jsou dřevorezovými kopiemi známých Gheynových vyobrazení.

79.

Machiavelli, Niccolò

NICOLAI MACCHIAVELLI CIVIS SECRETARII Florentini, DE ARTE MILITARI Libri septem ...

Vydání: Strasbourg: Zetzner, Lazarus, 1610

[16], 282 s., [6] ilustrací z typografických značek; 8°

6 ilustrací z typografických značek: bitevní sestavy, řazení vojáků.

Latina

Traktát o vojenství – obecné

Bibliografie: USTC 2080594; VD17 39:120447S

Jedná se o překlad, avšak není uvedeno, z kterého jazyka.

80.

Massari, Alessandro

PRECETTO QVINTO DI ALLESANDRO MASSARI MALARESTA ROMANO:
NEL QVALE SI MOSTRAIN CHE MODO il Capitano ha da mettere insieme una compagnia
di huomini à Cavallo ...

Tisk: Gdańsk: Rhode, Martin, 1610

[2], 13 l.; 2°

Italština

Traktát o vojenství – jezdeckvo

Bibliografie: USTC 2054530; VD17 23:295471N

81.

Flamand, Claude

LA GVIDE DES FORTIFICATIONS ET CONDVITTE MILITAIRE, pour bien se fortifier
& deffendre

Tisk: Montbéliard: Foillet, Jacques, 1611

247, [1] s., [3] dřevořezy, [4] ilustrace z typografických značek; 4°

Titulní dřevořez: portrét (patrně autor); 55 dřevořezů: geometrické a měřické nákresy, měřické nástroje, půdorysy pevností, půdorys vojenského tábora; 11 ilustrací z typografických značek: vojenské sestavy. Mnoho ilustrací totožných s ilustracemi ve vydání z roku 1597 (č. 49 v katalogu).

Francouzština

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 6805580

82.

Junghans, Adam

KriegsOrdnung, zu wasser vnd Landt: Kurtzer vnd Eigntlicher Vnderricht, aller Kriegshändel, so geübet werden ...

Tisk: Köln: Lützenkirchen, Wilhelm, 1611

[20], 185, [1] s.; 4°

Titulní dřevořez: zdolávání městských hradeb; 5 dřevořezů: důstojník – použit dvakrát, portrét (Rudolf II.), námořní lodě před městem, přísahající ruka; 8 ilustrací z typografických značek: nákres dvou čtvercových bitevních sestav, schémata výcviku pěších vojáků v malých organizačních jednotkách. Všechny dřevořezy i 1 ilustrace z typografických značek zobrazující čtvercové bitevní sestavy byly použity již ve vydání z roku 1598 (č. 51 v katalogu).

Němčina

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 2080905; VD17 39:124305N

83.

Basta, Giorgio

IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA

Tisk: Frankfurt am Main: Saur, Johannes, 1612

[8], 150, [20] s.; 4°

Italština

Vojenské umění – jezdeckvo – lehké

Bibliografie: USTC 2042050; VD17 23:286886E

84.

Flamand, Claude

Gründtlicher Vnderricht, Von Auffrichtung vnnnd Erbauung der Vestungen, sampt darzu gesetzter notwendiger Anleitung, wie mann sich nicht allein an allen vnd jeden Orten wol bevestigen: sondern zu mal auch mannlich weeren, beschützen vnd defendieren soll ...

Tisk: Montbéliard: Foillet, Jacques, 1612

[12], 287, [1] s., [2] dřevořezy; 4°

59 dřevořezů: portrét (patrně autor), geometrické a měřické nákresy, měřické nástroje, půdorysy pevností, půdorys vojenského tábora; 6 ilustrací z typografických značek: vojenské sestavy. Většina ilustrací totožná s ilustracemi ve vydání z roku 1611 (č. 81 v katalogu).

Němčina; originál francouzsky

Překladatel: Wieland, Hans Conrad

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2055086; USTC 6805585; VD17 23:286868G

Dva odlišné záznamy USTC vycházejí pravděpodobně ze dvou různých excerpovaných bibliografií a v budoucnu budou patrně sloučeny. Oba záznamy popisují totožné vydání.

85.

Zadora, M.

TRAKTAT DE OFFENSIVO BELLO: Abo, Vprzeyme á žyczliwe Wiernego Polaka do wszecch Obywátelow Koronnych podanie y nápomnienie, do Rzządu ... áby ná tę Expedicią gotowemi będąc ... Nieprzyiaćielowi Koronnemu srodzy byli

Vydání: [Polsko: s.n.], 1612

[47] 1.; 4°

Polština

Traktát o vojenství – obecné

Bibliografie: Estr. 19771

Z křestního jména autora je známa pouze iniciála.

86.

Billon, Jérémie de

Die fürnembste Hauptstück der Kriegskunst: Darinne[n] von dem mehrern Theil der Aemptern, Befelchen vnd Pflichten der Personen, so in eine[n] Kriegsheer seindt ... So dann, Wie man[n] ein Regiment Fußvolcks, vnd etliche Troupen Reysigen zeugs führen vnnnd regieren soll ...

Vydání: Montbéliard: König, Ludwig, 1613

Tisk: Foillet, Jacques

[16], 437 s., [2] dřevořezy; 4°

4 dřevořezy: plány vojenského tábora (2x), plán jízdní sestavy, pohled na město; 58 ilustrací z typografických značek: vojenské bitevní sestavy.

Němčina; originál francouzsky

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 2003276; VD17 39:126901Y

87.

Brechtel, Franz Joachim

Büchsenmeisterey, das ist, Kurtze, doch eigentliche erkläring, deren ding, so einem Büchsenmeister fürnemlich zu wissen von nöthen ...

Tisk: Nürnberg: Kauffmann, Paul, 1613

[162] l., [1] dřevořez; 8°

58 dřevořezů: dělostřelci s dělem, střelba, balistické nákresy, dělostřelecké náčiní a měřicí nástroje, munice, pyrotechnika (i zábavná) a její instalace, rozkládací ilustrace s nákresem měř a délek – mnoho dřevořezů použito opakovaně.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2134470; VD17 14:687621E

88.

Perret, Jacques

ARCHITECTVRA ET PERSPECTIVA Etlicher Festungen, Stätt, Kirchen, Schlösser, vnd Häuser, wie die auffs stärckeste, zierlichste und bequemste können gebawet oder auffgerichtet werden

Vydání: Oppenheim: Bry, Johann Theodor de, 1613

Tisk: Galler, Hieronymus

[41] l., [27] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (panoplie na podstavcích sloupů, v horní části antický ozbrojenec na pegasovi); 27 mědirytů: nákresy pevnostních měst (11x), ilustrace k městské architektuře – domy, areály, půdorysy měst (16x).

Němčina; originál francouzsky

Překladatel: Theodor de Bry starší, dědicové

Pevnostní stavitelství – architektura obecně, k fortifikacím necelá polovina knihy

Bibliografie: USTC 2029297; VD17 23:295461F

Jako zadavatel překladu (a zároveň nakladatel) zde sice uveden Johann Theodor de Bry, avšak jedná se o stejný překlad, který byl ve vydání z roku 1602 (č. 62 v katalogu) uveden pod jménem dědiců Theodora de Bry staršího.

89.

Basta, Giorgio

Gouverno della Caualleria, Das ist, Bericht Von Anführung der leichten Pferde: dabey auch was die schweren belanget, so viel den Capitänen zuwissen vonnöhten, begriffen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1614

Tisk: Becker, Katharina

[12], 83, [7] s., 12 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vpravo personifikace války – dobový voják, vlevo personifikace míru – žena ve volném oděvu s rohem hojnosti, v horní části Victoria, v dolní části panoplie); 12 mědirytů: dvojice jezdců útočící na sebe, obce obležené vojáky, jízdní jednotky v krajině, střety jízdních jednotek.

Němčina; originál italsky

Překladatel: Bry, Johann Theodor de

Vojenské umění – jezdecktvo – lehké

Bibliografie: USTC 2055707; VD17 39:125879V

90.

Basta, Giorgio

LE GOVERNEMENT DE LA CAVALLERIE LEGIERE, Traicté, Qui comprend mesme ce qui concerne la graue, pour l'intelligence des Capitaines

Vydání: Hanau: Bry, Johann Theodor de, 1614

[12], 76, [8] s., 12 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vpravo personifikace války – dobový voják, vlevo personifikace míru – žena ve volném oděvu s rohem hojnosti, v horní části Victoria, v dolní části panoplie); 12 mědirytů: dvojice jezdců útočící na sebe, obce obležené vojáky, jízdní jednotky v krajině, střety jízdních jednotek.

Francouzština; originál italsky

Překladatel: Bry, Johann Theodor de

Vojenské umění – jezdecktvo – lehké

Bibliografie: USTC 2107710; VD17 23:300510X

91.

Ufano, Diego

Archeley, Das ist: Gründlicher vnd Eygentlicher Bericht von Geschütz vnd aller zugehör, beneben außführlicher Erklärung was einem Generali oder Obersten vber das Geschütz ... oblige und befohlen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1614

Tisk: Emmel, Egenolff

[12], 179, [3] s., 27 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými a biblickými motivy (po stranách na podstavcích postavy: vlevo David, vpravo Jozue; v horní části Mars a panoplie, v dolní části vojenská scéna s pevností); 2 dřevořezy: mosty; 28 mědirytů: erb adresáta dedikace, dělostřelecké hlavně, dělostřelecký trén, dělostřelecké náčiní, pevnosti osazené děly, rakety. Ilustrace obsahují francouzské a německé popisky. Na titulním listu užitá totožná bordura jako v díle Lorini, Bonaiuto: *Fünff Bücher Von Vestung Bauwen* (č. 71 v katalogu).

Němčina; originál španělsky

Překladatel: Bry, Johann Theodor de

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2137826; VD17 39:125864A

92.

Ufano, Diego

ARTILLERIE, c'est a dire VRAY INSTRVCTION DE L'ARTILLERIE ET DE TOVTES SES APPARTENANCES: AVEC VNE DECLARATION de tout ce qui est de l'office d'un General d'icelle, tant en vn siege qu'en vn lieu aßiegé ... AVEC VN ENSEIGNEMENT DE PREPARER toutes fortes des feux artificiels ...

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1614

Tisk: Emmel, Egenolff

[8], 164, [3], 5 s., 27 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými a biblickými motivy (po stranách na podstavcích postavy: vlevo David, vpravo Jozue; v horní části Mars a panoplie, v dolní části vojenská scéna s pevností); 2 dřevořezy: mosty; 28 mědirytů: erb adresáta dedikace, dělostřelecké hlavně, dělostřelecký trén, dělostřelecké náčiní, pevnosti osazené děly, rakety. Ilustrace obsahují francouzské a německé popisky. Na titulním listu užitá totožná bordura jako v díle Lorini, Bonaiuto: *Fünff Bücher Von Vestung Bauwen* (č. 71 v katalogu).

Francouzština; originál španělsky

Překladatel: Bry, Johann Theodor de

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2142993

93.

Zubler, Leonhard

NOVA GEOMETRICA PYROBOLIA = Neuwe Geometrische Büchsenmeisterery: Das ist: Grundtlicher Bericht, wie man durch ein neuw Geometrisch Instrument, mit sonderer behendigkeit, jedes Geschütz klein oder groß, bey tag oder nacht nit allein richten, sonder zugleych auch desselben höche vnnd weite mässen soll ...

Vydání: [S.l.: s.n.], 1614

[6], 99, [5] s.; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckými motivy (dělové hlavně jako pilastry, v horní části dva dělostřelci s děly, v dolní části dělostřelec odpaluje dělo); 23 mědirytů: dělostřelecké náčiní, dělostřelci odpalující dělo a pracující s dělem, měřiči vyměřující opevněný tábor – některé mědiryty použity opakovaně.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2055605; VD17 39:121605R

Max Jähns uvádí jako místo vydání Basilej.¹²¹³

94.

Dambach, Christoph

Büchsenmeisterey, Das ist, Kurtze, doch eygentliche vnd gründliche Erklärung deren Dingen, so einem Büchsenmeister fürnemblich zuwissen von nöthen: Als ihre Freyheiten vnd Artickel, zu Feld vnd in Besatzungen, auch der rechte gebrauch deß grossen Geschützes ...

Vydání: Frankfurt am Main: Corthoys, Conrad, 1615

Tisk: Darmstadt: Hofmann, Balthasar

[4], 206, [2] s., [1] dřevořez; 4°

¹²¹³ JÄHNS, Max. *Geschichte der Kriegswissenschaften vornehmlich in Deutschland. Zweite Abteilung, XVII. und XVIII. Jahrhundert bis zum Auftreten Friedrichs des Großen 1740.* München: Oldenbourg, 1890, s. 977.

Titulní dřevořez: dělo; 119 dřevořezů: ovládání děla, rakety, miny, dělostřelecké příslušenství, měřidla, vodní stavby. Řada ilustrací odpovídá vydání z roku 1609 (č. 76 v katalogu), zde jich je však více.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2108223; VD17 23:715986U

95.

Wallhausen, Johann Jacob von

ALPHABETVM PRO TYRONE PEDESTRI, Oder Der Soldaten zu Fueß ihr A.B.C.: Welches seyn die Handgriff vnd erste Elementa, so ein jeder anfangender Soldat zu Fuß, Musquetierer vnd Piquenierer so hochnöhtig zu wissen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1615

Tisk: Kempfer, Erasmus

24 s., A–D mědiryty; 4°

4 mědiryty: vojenské vybavení, soubor pozic při ovládání zbraní (3x). Všechny ilustrace použity i v autorově obsáhlejší *Kriegskunst zu Fuss* z téhož roku (č. 96 v katalogu).

Němčina

Vojenské umění – pěchota

Bibliografie: USTC 2068911; VD17 23:287464K

96.

Wallhausen, Johann Jacob von

L'ART MILITAIRE pour L'Infanterie: Au quel est monstré: I. Le maniement du Mousquet & de la Pique, un chascun en particulier. II. L'Exercise d'une compagnie d'Infanterie toute parfaite ... III. Belles & nouvelles Ordonnances de batailles d'une compagnie & d'un Regimen tout entier d'Infanterie ... IV. La discipline militaire de l'Infanterie, qui jusqu'à present a ersté vsitée es Regimens Ongrois ...

Vydání: Oppenheim: Bry, Johann Theodor de, 1615

Tisk: Galler, Hieronymus

[18], 160 s., [4], 30 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (po stranách na podstavcích mušketýr a pikenýr, v horní části portrét – Mořic Oranžský – a panoplie, v dolní části vojenská

scéna a okolo ní děla s gabiony); 35 mědirytů: vojenské vybavení, soubor pozic při ovládní zbraní, vojenské sestavy, vojenské tábory a jejich části.

Francouzština, originál německy

Vojenské umění – pěchota

Bibliografie: USTC 2135816; VD17 23:300457W

97.

Wallhausen, Johann Jacob von

Kriegskunst zu Fuß: Darinnen gelehret vnd gewiesen werden: I. Die Handgrieff der Mußquet vnd deß Spiesses ... II. Das Exercitium, oder ... das Trillen ... III. Schöne neue Bataillie, oder Schlachtordnungen mit einem Fähnlein ... IV. Der Vngerischen bißhero geführten Regimenten Kriegs-Disciplin zu Fuß ...

Vydání: Oppenheim: Bry, Johann Theodor de, 1615

Tisk: Galler, Hieronymus

[16], 154, [4] s., [4], 30 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (po stranách na podstavcích: vlevo mušketýr, vpravo pikenýr, v horní části portrét – Mořic Oranžský – a panoplie, v dolní části vojenská scéna a okolo ní děla s gabiony); 35 mědirytů: vojenské vybavení, soubor pozic při ovládní zbraní, vojenské sestavy, vojenské tábory a jejich části.

Němčina

Vojenské umění – pěchota

Bibliografie: USTC 2137831; VD17 39:125993T; titulové vydání **97a**: USTC 2137586; VD17 35:716684S

Titulové vydání (které bibliografie zpravidla odlišují od hlavního záznamu) se liší dodatečným přitíštěním privilegia ve znění: "Mit Röm. Kays. Majest. Freyheit auff sechs Jahr begunget". Odlišnosti mezi jednotlivými kusy nákladu také vznikly při použití mědirytové bordury na titulní straně: V nápisu okolo portrétu Mořice Oranžského v horní části bordury někdy chybí část textu "Comes Nassau &c."; bibliografie však tento rozdíl jako variantu neevidují.

98.

Basta, Giorgio

IL GOVERNO DELLA CAVALLERIA LEGGIERA: TRATTATO CHE CONCERNE ANCHE quanto basta alla Graue per intelligenza de Capitani

Vydání: Oppenheim: Bry, Johann Theodor de, 1616

Tisk: Galler, Hieronymus

8, 73, [10] s., 12 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vpravo personifikace války – dobový voják, vlevo personifikace míru – žena ve volném oděvu s rohem hojnosti, v horní části Victoria, v dolní části panoplie); 13 mědirytů: portrét (autor), dvojice jezdců útočící na sebe, obce obležené vojáky, jízdní jednotky v krajině, střety jízdních jednotek. Všechny ilustrace kromě portrétu Giorgia Basty použity již v německém vydání z roku 1614 (č. 89 v katalogu).

Italština

Vojenské umění – jezdecko – lehké

Bibliografie: USTC 2082240; VD17 23:295435S

99.

Gringalletus, Janus

DISPUTATIO ARCHITECTONICO-GEOMETRICA DE FORTALITIIS

Tisk: Strasbourg: Carolus, Johann, 1616

[28] l.; 4°

22 dřevorezů: geometrické a fortifikační nákresy.

Latina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: X

Dohledaný exemplář je uložen v Staatliche Bibliothek Regensburg, sign.: 999/4Jur.302.

100.

Cöler, Conrad

Tyrocinium militare: Wie junge anfangende Soldaten zu Fuß abgerichtet werden sollen, auff's einfältigst beschrieben

Tisk: Gdańsk: Hünefeld, Andreas, 1616

[46] l.; 4°

1 ilustrace z typografických značek: schéma formace vojáků.

Němčina

Vojenské umění – pěchota

Bibliografie: USTC 2043120; VD17 23:286834G

101.

du Praissac

Manuale Militare, Oder KriegßManual, Darinnen I. Die Fürnembste heutiges Tages Edle HauptKriegßKünste zu Landt. II. Der Griechen Lacedaemonieren, vnd Romanern Kriegß Disciplinen ... III. Ein KriegsNomenclatur

Vydání: Frankfurt am Main: Wallhausen, Johann Jacob von, 1616

Tisk: Jacobi, Paul

[8], 195, [31] s., 19 mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo mušketýr, vpravo antický lučištník; v horní části zleva personifikace geometrie, portrét – překladatel, personifikace dělostřelectva; v dolní části zleva arkebuzír, vojenská scéna, pikenýr); 19 mědirytů: pozice při obsluze zbraní u pěchoty, obsluha zbraní u jezdců, řazení jednotek, vojenské tábory, nákresy bastionových pevností a jejich částí, přibližovací zákopy, dělostřelecké vybavení, rakety, pohyb v pěší jednotce, vojenské formace.

Němčina; originál francouzsky

Překladatel: Wallhausen, Johann Jacob von

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2017056; VD17 23:286952L

Ač se jedná o překlad du Praissacova díla, v knize není uveden tento fakt ani skutečný autor publikace.

102.

Eberhard, Philipp

Einfalte vnd grundtliche Erklehrung dreyer Fürnemmer Matematischen kunststucken, Zü den Sonnenvhren, Visier- vnd Feldmessungen gehörig: Auf besondere kriegs Instrument, als Regimentstüb, Musquetengabeln vnd dergleichen aufgetragen vnd zügerichtet

Tisk: Zürich: Wolf, Johann Rudolf, starší, 1616

[6] l.; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckými motivy (po stranách furkety, v horní části různé vojenské náčiní, v dolní části dělo s příslušenstvím); 3 mědiryty: využití furkety nebo regimentní hole ve funkci slunečních hodin, využití tyčí (např. furket) jako měřítek pro ráži dělových hlavních, dělostřelec vyměřující náměr.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2082340; VD17 23:237014P

103.

Grunewald, Caspar

ANALYSIS, Daß ist, Auflösung vierer schöner Cossischer Schlachtordnungs Exempeln, so von Weylandt dem Wolerfahrnen vnd Kunstreichen Herrn Johann Webern gewesen Rechenmeystern zu Erfordt, in seinem Anno 83. außgangenem grossen Rechenbuch Folio 241. gesetzt, beneben auch seiner Polygonalischen Wortrechnug ...

Tisk: Frankfurt am Main: Humm, Anton, 1616

14 s.; 4°

Němčina

Vojenská matematika – pěchota

Bibliografie: USTC 2082209; VD17 39:121332W

104.

Lorini, Bonaiuto

Das sechste Buch, Von der Fortification, BONAJUTI LORINI Florentinischen Edelmanns: In welchem Von Defension der Vestungen, Gebrauch deß Geschützes, sampt der Practic vnd Erfahrung, welche die Canonirer haben sollen, gehandelt wirt. Deßgleichen Wie man Grundriß machen, vnd Distantzen messen soll ...

Vydání: Oppenheim: Bry, Johann Theodor de, 1616

Tisk: Galler, Hieronymus

[8], 82 s., [45] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými a biblickými motivy (po stranách na podstavcích postavy: vlevo David, vpravo Jozue; v horní části Mars a panoplie, v dolní části vojenská scéna s pevností); 45 mědirytů: geometrické nákresy, měřicí nástroje, plány pevností a jejich jednotlivých částí, pracovní náčiní kopáčů, děla a dělostřelecké náčiní, půdorysy budov, pevnostní města, námořní vojenská architektura, kladky a hevery, pontonové mosty a další pomůcky ve vojenství. Bordura na titulním listu a většina ilustrací odpovídá knize Lorini, Bonaiuto: *Fünff Bücher Von Vestung Bauwen* (č. 71 v katalogu).

Němčina; originál italsky

Překladatel: Bry, Johann Theodor de

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2056167; USTC 2154809; VD17 3:302303M

Oba záznamy USTC popisují totožné vydání, avšak v případě záznamu USTC 2154809 byl chybně stanoven formát 8°.

105.

Pellicciari, Bartolomeo

TYROCINIVM CEST A DIRE, INSTRVCTION ET EXERCICE POVR DRESSER
LES NOVVEAVX SOLDATS: Auec toutes sortes d'ordonnances de batailles ...

Vydání: Frankfurt am Main: Jennis, Lukas, 1616

Tisk: Humm, Anton

[8], 70 s., 12 mědirytů, [5] ilustrací z typografických značek; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo mušketýr, vpravo pikenýr);
12 mědirytů: portrét (autor), rozestavění vojáků v jednotce, vojenské jednotky v různých
taktických situacích; 10 ilustrací z typografických značek: sestavy vojáků v jednotce.

Francouzština; originál italsky

Vojenské umění – pěchota

Bibliografie: USTC 2004383; VD17 14:687476Q

Tiskař není v publikaci ani v bibliografiích uveden, avšak byl odvozen na základě podobně typograficky řešeného
vydání daného díla téhož roku v němčině u stejného nakladatele, které vyrobil tiskař Anton Humm.

106.

Pellicciari, Bartolomeo

TYROCINIVM Das ist, Bericht vnd Vbung nach welchem angehende Soldaten sollen
in allerhandt Waffen abgericht werden: Beneben allerhandt Zug vnd Schlachtordnungen beydes
in weiten vnd engen Feldern ...

Vydání: Frankfurt am Main: Jennis, Lukas, 1616

Tisk: Humm, Anton

[12], 82 s., 12 mědirytů, [5] ilustrací z typografických značek; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo mušketýr, vpravo pikenýr);
12 mědirytů: portrét (autor), rozestavění vojáků v jednotce, vojenské jednotky v různých
taktických situacích; 10 ilustrací z typografických značek: sestavy vojáků v jednotce.

Němčina; originál italsky

Vojenské umění – pěchota

Bibliografie: USTC 2095360; VD17 1:000382D

107.

Wallhausen, Johann Jacob von

Art De Cheualerie: Comprenant, APRES VN ADVERTISSEMENT NECESSAIRE, TOVCHANT L'Etat doulereux de la Chrestienté, L'instruction de tous auantages & dexteritez, necessaires a chascun Cheualier ...

Vydání: Frankfurt am Main: Jennis, Lukas, 1616

Tisk: Jacobi, Paul

[8], 107, [1] s., [13] mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo antický voják, vpravo opěšalý lancíř, v horní části duely jízdních vojáků); 13 mědirytů: postup nasednutí na koně v případě různé výzbroje a výstroje, jízdní vojenská cvičení, duely různých typů dobových vojáků, střet jízdních jednotek.

Ilustrátor: Kieser, Eberhard

Francouzština; originál německy

Vojenské umění – jezdectvo

Bibliografie: USTC 2017202; VD17 23:241395S

108.

Wallhausen, Johann Jacob von

Art militaire a Cheual. INSTRVCTION DES PRINCIPES ET FONDEMENTS DE LA CAVALLERIE, & de ses quatre especes, Ascauoir Lances, Corasses, Arquebuses & dragepms. avec tout ce qui est de leur charge & exercice ...

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1616

Tisk: Jacobi, Paul

[16], 135, [1] s., 43 mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo nahoře kyrysník a dole lancíř, vpravo nahoře arkebuzír a dole dragoun, v horní části vojenská scéna s jízdním velitelem v čele, v dolní části duely dvojic dragounů, arkebuzírů, kyrysníků a lancířů); 43 mědirytů: vybavení různých typů jezdců, jezdecká cvičení, přesun jízdních jednotek v terénu, jízdní formace, střety jízdních jednotek, jízdní jednotky v krajině, vojenské tábory.

Francouzština; němčina

Vojenské umění – jezdectvo – šlechta

Bibliografie: USTC 2030280; VD17 32:664881L

109.

Wallhausen, Johann Jacob von

Kriegskunst zu Pferdt: Darinnen gelehret werden, die initia vnd fundamenta der Cavallery, aller vier Theilen: Als Lantzierers, Kührissierers, Carbiners vnd Dragoens, was von einem jeden Theil erfordert wirdt, was sie praestiren können, sampt deren exercitien ...

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1616

Tisk: Jacobi, Paul

[16], 141, [1] s., 43 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo nahoře kyrysník a dole lancíř, vpravo nahoře arkebuzír a dole dragoun, v horní části vojenská scéna s jízdním velitelem v čele, v dolní části duely dvojic dragounů, arkebuzírů, kyrysníků a lancířů); 43 mědirytů: vybavení různých typů jezdců, jezdecká cvičení, přesun jízdních jednotek v terénu, jízdní formace, střety jízdních jednotek, jízdní jednotky v krajině, vojenské tábory.

Němčina

Vojenské umění – jezdecktvo

Bibliografie: USTC 2137828; VD17 39:125873Z

110.

Wallhausen, Johann Jacob von

Ritterkunst: Darinnen begriffen, I. Ein trewhertziges Warnungschreiben wegen deß Betrübten Zustands jetziger Christenheit. II. Vnderricht aller Handgriffen so ein jeder Cauallirer hochnötig zu wissen bedarff ...

Vydání: Frankfurt am Main: Jennis, Lukas, 1616

Tisk: Jacobi, Paul

[20], 114, [2] s., [13] mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo antický voják, vpravo opěšalý lancíř, v horní části duely jízdních vojáků); 13 mědirytů: postup nasednutí na koně v případě různé výbroje a výstroje, jízdní vojenská cvičení, duely různých typů dobových vojáků, střet jízdních jednotek.

Ilustrátor: Kieser, Eberhard

Němčina

Vojenské umění – jezdecktvo – šlechta

Bibliografie: USTC 2030083; VD17 23:286878P; variantní vydání **110a**: USTC 2004200; VD17 3:311951L

Rozdíly mezi hlavním a variantním vydáním jsou konkrétně vypsány v příslušných záznamech databáze VD17.

111.

Büchsenmeisterey Compendium: Darinn Kurtz vnd Sumarisch, aber doch gründt: vnd verständlich verfasst vnd begriffen, wie angehende Tyrones, so mit grossem Geschütz vnd Bolern, so wol in Exercitij als Feindszeiten vmbzuehen ...

Tisk: Strasbourg: Carolus, Johann, 1616

[28] 1.; 8°

Titulní dřevořez: dělo s dělostřeleckým náčiním; 7 dřevořezů: hlaveň, dělo, měřidla. Několik ilustrací převzato z díla Buger, Caspar: *Kurtzer vnnd gründtlicher vnderricht ...* (č. 32 v katalogu).

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2095220; VD17 23:287974T

112.

Basta, Giorgio

Il Maestro di Campo Generale, Das ist, Außführliche Anzeig, Bericht vnd Erklärung, von dem Ampt eines General Feldt-Obersten, wie er nemblich tragenden hohen Ampts vnd Befelchs halben, das Feldt bestellen, vnd sein Kriegsheer führen vnd regieren sol

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1617

Tisk: Hoffmann, Nikolaus, starší

[8], 90, [8] s., 9 mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo evropský jezdec, vpravo turecký jezdec; v horní části evropský a turecký střelec míří na sebe, mezi nimi scéna obléhání pevnosti; v dolní části po stranách evropská a turecká panoplie, mezi nimi vojenský střet); 12 mědirytů: portrét (autor), antický vojenský výjev (2x), vojsko na tažení (3x), vojenský tábor, opevněná obec, ostřelování pevnosti, bojové sestavy (2x).

Němčina; originál italsky

Překladatel: Bry, Johann Theodor de

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2158545; VD17 39:125881R

113.

Basta, Giorgio

LE MAISTRE DV CAMP GENERAL, CEST A DIRE. DESCRIPTION ET INSTRVction de la charge du Maistre de Camp, touchant la conduite & gouvernement d'uvne armée

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1617

Tisk: Jacobi, Paul

[10], 76, [12] s., 9 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo evropský jezdec, vpravo turecký jezdec; v horní části evropský a turecký střelec míří na sebe, mezi nimi scéna obléhání pevnosti; v dolní části po stranách evropská a turecká panoplie, mezi nimi vojenský střet); 12 mědirytů: portrét (autor), antický vojenský výjev (2x), vojsko na tažení (3x), vojenský tábor, opevněná obec, ostřelování pevnosti, bojové sestavy (2x).

Francouzština; originál italsky

Překladatel: Bry, Johann Theodor de

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: VD17 36:723668Z

114.

Errard, Jean

LA FORTIFICATION REDVICTE EN ART ET DEMONSTREE

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1617

Tisk: Jacobi, Paul

[8], 98 s., 47 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckou (děla jako pilastry) a pyrotechnickou (v horní části listu vybuchující miny) tematikou; 13 dřevořezů: geometrické nákresy jako průprava pro rýsování plánů pevností; 47 mědirytů: dělo, ostřelování městské hradby, plány pevností, pevnostních měst, jejich detailů, další opevňovací prvky. Většina ilustrací odpovídá vydání z roku 1604 (č. 66 v katalogu).

Francouzština

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2004644; USTC 2017338; VD17 23:297466C

Dva odlišné záznamy USTC vycházejí z původně dvou (později sloučených) záznamů VD 17. V budoucnu budou záznamy USTC patrně sloučeny.

115.

Gyger, Philipp

Newe Arithmetische Kriegsordnung. Das ist: Besonderbare beschreibung vnd Vnderrichtung, wie ein Heerzeug, Regiment oder hauffen Kriegsvolck, kunstlich mit hülff der Arithmetic in allerley Schlachtordnungen zu stellen ...

Vydání: Basel: König, Ludwig, 1617

Tisk: Schröter, Johann

[8], 14, [2], 15–45, [1] s.; 4°

20 dřevorezů: schémata (převážně neobvyklých) vojenských formací.

Němčina

Vojenská matematika – pěchota

Bibliografie: USTC 2158759; VD17 23:236802F

116.

Groote, Alessandro de

NEOVALLIA DIALOGO ... Nel Quale con nuoua forma di fortificare Piazze s'esclude il modo del fare fortezze alla Regale, come quelle che sono di poce contrasto

Tisk: München: Berg, Anna, 1617

[10], 285, [1] s., [39] mědirytů; 2°

Rytý titulní list s vojenskými motivy: nalevo personifikace dělostřelectví a pevnostního stavitelství, v horní části panoplie, v dolní části vojenské a pevnostní scény, v pozadí děla a dělostřelecké vybavení; 57 mědirytů: plány pevností a jejich částí, pevnosti v terénu.

Ilustrátor: PDI (rytý titulní list; Nagler IV, č. 2892)

Italština

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2004432; VD17 23:295381P

117.

Mendoza, Bernardino de

Theorica & Practica Militaris, Das ist Eigentlicher Bericht alles dessen so in Kriegssachen beides zu Landt vnd zu Wasser, zu bedencken, vnd zu thun vonnöthen ist

Vydání: Frankfurt am Main: Jennis, Lukas, 1617

Tisk: Hoffmann, Nikolaus, starší

[12], 222 s.; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo personifikace míru – *Pax*, štěstí – *Fortvna*; vpravo personifikace války – *Bellvm*, vítězství – *Victoria*; v horní části střet pozemních jednotek, v dolní části střet námořních lodí).

Němčina; originál španělsky

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 2108570; VD17 39:121347R

118.

Montgommery, Louis de

Militia Gallica Oder Frantzoische KriegßKunst: Darinnen, Gewiesen wird der Frantzoisen ihr KriegsDisciplin ...

Vydání: Hanau: Wallhausen, Johann Jacob von, 1617

[16], 133, [1] s., 9 mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo personifikace geometrie, vpravo personifikace válečnictví – Athéna?; v horní části portrét – překladatel – a kolem něj panoplie; v dolní části srážka dvou pikenýrských jednotek a po stranách od ní panoplie); 9 mědirytů: vojenské sestavy pochodové a bitevní, jednotka ostřelující se s dělostřelectvem, dělo a pyrotechnika.

Němčina; originál francouzsky

Překladatel: Wallhausen, Johann Jacob von

Vojenské umění – obecné – Francie

Bibliografie: USTC 2108527; VD17 23:286969V

Wallhausen v předmluvě uvádí, že se jedná o překlad, nezmiňuje však autora originálu.

119.

Wallhausen, Johann Jacob von

Archiley Kriegskunst: Darinnen gelehret vnd fürgetragen werden die initia vnd fundamenta dieser Edlen Kriegskunst ...

Vydání: Hanau: Wallhausen, Johann Jacob von, 1617

[8], 77, [1] s., [11] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckými motivy (po stranách dělové hlavně, v horní části portrét – autor, v dolní části děla za gabiony ostřelují pevnost); 11 mědirytů: dělové hlavně, dělostřelecké příslušenství, balistické nákresy, obsluha děla, ostřelování pevnosti.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2004462; USTC 2056593; USTC 2082522; VD17 3:301636R; VD17 32:628731B; VD17 23:295458C

Všechny uvedené záznamy popisují totožné vydání. Záznamy USTC 2004462 a VD17 3:301636R popisují kompletní exempláře. Záznamy USTC 2056593 a VD17 32:628731B popisují nekompletně dochovaný exemplář. Záznamy USTC 2082522 a VD17 23:295458C popisují exempláře, v nichž chybí původní dedikace a část předmluvy, která byly nahrazeny dedikací a předmluvou převzatými z díla Wallhausen, Johann Jacob von: *Künstliche Picquen-Handlung ...* (č. 121 v katalogu). Nelze vyloučit, že tyto úpravy byly realizovány pro určitou část nákladu knihy.

120.

Wallhausen, Johann Jacob von

CORPVS MILITARE: Darinnen Das heütige Kriegswesen in einer Perfecten vnd absoluten jdea begriffen vnd vorgestelt wirdt. Alles Jn gewisse praecepta polemica ordentlich verfasst ...

Vydání: Hanau: Wallhausen, Johann Jacob von, 1617

[12], 228 s., XXVIII dvoulistů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo mušketýr, vpravo pikénýr; v horní části zleva kyrysník, portrét – autor, arkebuzír; v dolní části dva důstojníci a mezi nimi bojová scéna); 1 mědiryt: portrét (autor).

Němčina

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2082630; VD17 23:231180H

121.

Wallhausen, Johann Jacob von

Künstliche Picquen-Handlung: Darinnen Schrifftlich vnd mit Figuren dieses Adeliches exercitium angewiesen vnd gelehret wirdt; Allen dero Liebhabenden, insonderheit aber den in der Kriegs- vnd Ritterschulen zu Siegen in der Graffschafft Nassaw artium militarium Studiosis

Vydání: Hanau: Wallhausen, Johann Jacob von, 1617

[8], 15, [1] s., 10 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (po stranách dva pikénýři, v horní části portrét – autor, v dolní části panoplie); 10 mědirytů: cvičení s píkou.

Jazyk díla; jazyk originální předlohy

Vojenské umění – pěchota – výcvik – pikenýři

Bibliografie: USTC 2095543; VD17 39:126006N

122.

Eberhard, Philipp

Semplice e solida DICHIARATIONE DI TRE NOTABILI ISTROMENTI ARTIFICIOSI MATEMATICI: Attinenti alla geodesia & horologij del Sole, &c. Formati e drizzati sopra particolari istromenti di guerra, come bacchetta di reggimento, forchette di Moschetto & altri simili

Tisk: [Zürich]: Wolf, Johann Rudolf, starší, 1618

[8] l.; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckými motivy (po stranách furkety, v horní části různé vojenské náčiní, v dolní části dělo s příslušenstvím); 3 mědiryty: využití furkety nebo regimentní hole ve funkci slunečních hodin, využití tyčí (např. furket) jako měřítek pro ráži dělových hlavních, dělostřelec vyměřující náměr.

Italština; originál německy

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2069315; VD17 23:237024V

Místo vydání a tiskař odvozeni na základě faktu, že typografie odpovídá německému vydání z roku 1616 (č. 102 v katalogu). Bibliografie uvádějí jako rok vydání 1616, avšak i ten byl pouze odvozen z datace zmíněného německého vydání; předmluva popisovaného tisku je datována 1618.

123.

Guhle, Hans

BüchsenMeisterey Buch, In Drey Theil vnterschieden

Vydání: Hamburg: Guhle, Hans, 1618

Tisk: Carstens, Heinrich

[4], 256 s., frontispis, [5] mědirytů; 4°

Rytý titulní list (po stranách dělové hlavně, v horní části geometrické nákresy a portrét – autor, v dolní části veduta – Hamburk); 5 mědirytů: měřítko ráže, dělové hlavně.

Ilustrátor: I. D. (frontispis; Nagler III, č. 2185), I. Ihar? (frontispis)

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: VD17 7:665195P

Od druhého vydání z téhož roku (č. 124 v katalogu) se liší uvedením odlišných adresátů dedikace: Zde jím je Mořic Oranžský.

124.

Guhle, Hans

BüchsenMeisterey Buch, In Drey Theil vnterschieden

Vydání: Hamburg: Guhle, Hans, 1618

Tisk: Carstens, Heinrich

[4], 256 s., frontispis, [5] mědirytů; 4°

Rytý titulní list (po stranách dělové hlavně, v horní části geometrické nákresy a portrét – autor, v dolní části veduta – Hamburk); 5 mědirytů: měřítko ráže, dělové hlavně.

Ilustrátor: I. Ihar? (autor frontispisu); I. D. (rytec frontispisu; Nagler III, č. 2185)

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2095784; VD17 23:289453D

Od druhého vydání z téhož roku (č. 123 v katalogu) se liší uvedením odlišných adresátů dedikace: Zde jimi jsou: Christian, Braunschweig-Lüneburg; August, Braunschweig-Lüneburg; Friedrich, Braunschweig-Lüneburg; Magnus, Braunschweig-Lüneburg; Georg, Braunschweig-Lüneburg; Johann, Braunschweig-Lüneburg; Johann Albrecht II., Mecklenburg-Güstrow.

125.

Savorgnano, Mario

Kriegskunst Zu Land vnd Wasser, nach der weiß vnd gebrauch der tapffersten Alten vnd Newen Capitain

Vydání: Frankfurt am Main: Ruland, Johann: Ruland, Nikolaus, 1618

[12], 38, [2], 39–82, [2], 83–182 s., [1] mědiryt; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (po stranách antičtí vojáci, v horní části andělé korunující bustu krále vavřínovým věncem, v dolní části spoutaní Turci); 1 mědiryt: plán vojenského tábora.

Němčina; originál italsky

Překladatel: Neumair von Ramsla, Johann Wilhelm

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2043695; VD17 39:125983M

Část později znovu vydána v rámci Caesar; Della Rovere, Francesco Maria, starší; Savorgnano, Mario: *Zween Kriegs-Discurs ...* (č. 135 v katalogu).

126.

Schwendi, Lazarus von

Discurs o Běhu Wálečném a Auřadech Wogenských

Tisk: Praha: Carolides z Karlsperka, Daniel, 1618

[8], 294, [2] s.; 8°

Čeština; originál německy

Překladatel: Havlík z Varvažova, Bartoloměj

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: Knihopis 15404

127.

du Bellay, Guillaume [= Fourquevaux, Raymond de Rouer]

Kriegs-Practica, Von Bestellung eines rechten KriegsRegiments, vnnd Feldtzugs, zu Roß, vnd Fuß: in dreyen vnterschiedlichen Büchern begriffen. Darinnen I. Von Bestellung deß Kriegsvolcks ... II. Von Eygenschafften, Befehl unnd Ampt deß Feldobersten ... III. So dann auch von Belägerung ...

Vydání: Frankfurt am Main: Jakob Fischer, dědicové, 1619

[16], 745, [47], [3] mědiryty; 8°

3 mědiryty: grafické znázornění půdorysů vojenských táborů, řazení jednotek ve vojsku; 3 ilustrace z typografických značek: řazení vojenských jednotek v bitevních sestavách.

Němčina; originál francouzsky

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 2082983; USTC 6805601; VD17 23:287900S

Guillauma du Bellay jako autora uvádí titulní list i retrospektivní bibliografie. Reálně jím však byl Raymond de Rouer Fourquevaux. Jedná se o stejné dílo jako du Bellay, Guillaume: *Kriegs Regiment ...* (č. 38 v katalogu), pouze vydané pod novým názvem. Text, ilustrační aparát i typografická úprava (až na drobné odlišnosti) odpovídají zmíněnému vydání z roku 1594. Oba záznamy USTC se odkazují k témuž záznamu VD17 a v budoucnu budou patrně sloučeny.

128.

Friderich, Valentin

Kriegs kunst zu Fuß vnnd Eige[n]dlicher vnderriicht mit sonderbarer Behendigkeit vnd geschwinden Vortheil allerhand Eydgnößischer Schlachtordnungen zu machen, mit schönen Figuren erklert vnnd demonstriert ...

Vydání: Bern: Friderich, Valentin, 1619

Tisk: Weerli, Abraham

[8], 117, [1] s., [3] mědiryty; 4°

Dřevořezová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (po stranách vojáci vystrojeni zhruba dle první poloviny 16. století; v horní části po stranách postavy s medvědími hlavami, mezi nimi Mars s panoplií a s beranem a štírem; v dolní části dvě pěší jednotky čelící si navzájem); 15 dřevořezů: bitevní sestavy, plány vojenských táborů či jejich částí; 11 ilustrací z typografických značek: rozestavění vojáků, bitevní sestavy.

Němčina

Vojenské umění – pěchota

Bibliografie: USTC 2017927; VD17 39:124377Y

129.

Machiavelli, Niccolò

Kriegskunst Deß Herren Nicolaj Machiauellj, Burgers vnd Secretarij von Florentz. Darinnen die heutigs Tags in vbung stehende vornembste Kriegs-Disciplin, gegen der alten Römer, Griechen vnd Lacedaemoniern Kriegs Sitten verglichen ...

Vydání: Montbéliard: König, Ludwig, 1619

Tisk: Foillet, Jacques

[22], 168, 167–262, 293–419, [1] s., [9] ilustrací z typografických značek; 4°

Mědirytová bordura na předtitulním listu s vojenskými motivy (vlevo antický voják, vpravo dobový voják; v horní a dolní části dobové vojenské scény); 9 ilustrací z typografických značek: bitevní sestavy, řazení vojáků, vojenské tábory.

Němčina; originál francouzsky

Překladatel: Wieland, Hans Conrad

Traktát o vojenství – obecné

Bibliografie: USTC 6805602

K jedinému známému exempláři tohoto vydání je před titulním listem připojen titulní list téhož díla ve vydání z roku 1623. Není jasné, kdy byl k bloku připojen. Je započítán v rámci kolace – charakterizován je jako „předtitulní list“.

130.

Mendoza, Bernardino de

Theorica & Practica Militaris. Das ist: Eigentlicher Bericht alles dessen, so in Kriegssachen beydes zu Land vnd Wasser bedencklich vnd zu thun von nöhten ...

Vydání: Frankfurt am Main: Jennis, Lukas, 1619

[12], 222 s.; 4°

Němčina; originál španělsky

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 2044007; VD17 3:311949Q

131.

Röbel, Wilhelm Stefan

DEFENSION, Das ist: BERicht etlicher vornehmenr Ernsthafften Fewerwerck, vnd Spreng Mittel, wan[n] etwan[n] ein Feindt eine Vestung oder Stadt zur Preß und Sturm allbereit beschossen ...

Vydání: [S.l.: s.n.], 1619

[8], 32 s.; 4°

8 dřevořezů: munice, výbušná munice, další vybavení pro boj.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2083063; VD17 23:313700T

132.

Sattler Wissenburg, Johann Heinrich

Von Vestungen Schantzen und gegen Schantzen: Was gestalten vnd wie dieselbigen, dieser zeiten entweder vom Grund aufferbawen ... Ingleichem auch was für Geschütz, Fewerwerck, Munition vnnd Proviant ... zugebrauchen seyen ...

Vydání: Basel: König, Ludwig, 1619

[22], 291, [1] s., [6] mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (po stranách měrické nástroje, v horní části dva globy, v dolní části plány pevností, mezi nimi boční pohled na pevnostní město); 6 mědirytů: geometrické nákresy, nákresy a plány pevností, jejich obléhání; 10 dřevořezů: geometrické nákresy, nebeské sféry, měřítka, nákresy pevností, detaily pevností.

Ilustrátor: Sattler Wissenburg, Johann Heinrich (autor bordury)

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2133610; VD17 12:641862L

133.

Preuss, Jacob; Bry, Johann Theodor de (editor)

Kunstbüchlein Von GESchütz vnnd Feuerwerck, auch von gründlicher Zubereitung allerley Gezeug, vnd rechtem Brauch der Feuerwerck, wie die im Schimpff vnd Ernst von der Handt, auß Bölern oder Feuerbüchsen, zu Lust und Schimpff, oder zum Ernst gegen den Feinden ...

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1619

Tisk: Jacobi, Paul

[8], 36 s., [2] mědiryty; 2°

2 mědiryty: výbušniny, miny.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2030963; VD17 39:125988Z

Přepracovaný a rozšířený text anonymní publikace *Büchsenmeysterei* (č. 1 v katalogu) o vybrané pasáži z díla Preuss, Jacob: *Ordnung, Namen unnd Regiment*, 1530 (USTC 681643) a další zdroje.

134.

SCOLA MILITARIS EXERCITATIONIS. Das ist Ein Schül darinnen die Angehende Soldaten zu Fuß sonderlich aber die Musquettierer auch andere gemeine Schützen, vnnd Doppelsöldner, auff die Newe vnd jetzundt vbliche weiß, gemunstert, hernacher gelehret vnd vnderricht werden ...

Tisk: Köln: Lützenkirchen, Wilhelm, 1619

[4], 9–52 s.; 4°

Dřevořez na titulním listu: důstojník (stejný jako v publikaci Junghans, Adam: *KriegesOrdnung*, č. 31 v katalogu, a v dalších vydáních téhož díla); 5 dřevořezů: dva pěší vojáci před městem (stejný jako v díle Junghans, Adam: *KriegesOrdnung*, č. 34 v katalogu) – použití dvakrát, čelo jízdní jednotky, 2 ilustrace ve funkci vinět s nevojenskou tematikou: čáp a pes a sova, dudák; 30 ilustrací z typografických značek: bitevní sestava, řazení vojáků v jednotce.

Němčina

Vojenské umění – pěchota – výcvik

Bibliografie: USTC 2018179; VD17 14:687493E

135.

Caesar; Della Rovere, Francesco Maria, starší; Savorgnano, Mario

Zween Kriegs-Discurs, I. Vber JVLII CAESARIS VIII. Bücher vom Frantzösischen Krieg, Herrn Iulii Caesaris Bracantii. II. Herrn FRANCISCI MARIAE Hertzogen zu Vrbin, von allerhandt Kriegs-Vortheilen. Vnd dann IV. Bücher von der Kriegskunst zu Wasser vnd Land, Herrn Marii Sauorgnani, Graffen von Belarad

Vydání: Frankfurt am Main: Ruland, Johann: Ruland, Nikolaus, 1620

[22], 167, [11], 38, [2], 39–82, [2], 83–182 s., [1] mědiryt; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (po stranách antičtí vojáci, v horní části andělé korunující bustu krále vavřínovým věncem, v dolní části spoutaní Turci); 2 mědiryty: portrét celé postavy (Caesar), schéma římského vojenského tábora; 1 dřevořez: přibližovací zákopy; 1 ilustrace z typografických značek: bitevní sestava lodí na moři. Bordura na titulním listu je totožná jako v díle Savorgnano, Mario: *Kriegskunst Zu Land vnd Wasser* (č. 125 v katalogu).

Ilustrátoři: Kager, Johann Matthias (autor bordury); Custos, Raphael (rytec bordury)

Němčina; originál italsky

Překladatel: Neumair von Ramsla, Johann Wilhelm

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2070797; USTC 2018493; VD17 12:626371X

První polovina knihy (dílo Caesara a Della Rovere) není vojenskou příručkou v moderním slova smyslu; teprve druhá polovina knihy (dílo Savorgnanovo) splňuje charakteristiku. Oba záznamy USTC se odkazují k témuž záznamu VD17 a v budoucnu budou patrně sloučeny.

136.

Dieterich, Conrad

Politischer Discurs Von Festungen: Ob, wo, wie vnd welcher gestalt dieselbige zu erbawen

Tisk: Gießen: Chemlinus, Kaspar, 1620

56, 55–113, [3] s.; 4°

Němčina; originál latinsky

Překladatel: Ebel, Johann Philipp

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2083568; VD17 23:256818Q

137.

Errard, Jean

FORTIFICATIO, Das ist, Künstliche vnd wolgegründte Demonstration vnd Erweisung, wie vnd welcher Gestalt gute Festungen anzuordnen, vnd wider den Feind ... zuversichern ...

Vydání: Oppenheim: Bry, Johann Theodor de, 1620

Tisk: Galler, Hieronymus

102 s., 47 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckou (děla jako pilastry) a pyrotechnickou (v horní části listu vybuchující miny) tematikou; 13 dřevořezů: geometrické nákresy jako průprava pro rýsování plánů pevností; 47 mědirytů: dělo, ostřelování městské hradby, plány pevností, pevnostních měst, jejich detailů, další opevňovací prvky. Ilustračně zcela odpovídá francouzskému vydání z roku 1617 (č. 114 v katalogu).

Němčina; originál francouzsky

Překladatel: Bry, Johann Theodor de

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2096854; VD17 547:628959M

138.

Isselburg, Peter; Gheyn, Jacques de; Nassau-Siegen, Johann VII. von

Künstliche Waffenhandlung der Musqueten vn[d] Piquen oder LangenSpiessen: Allermassen die von ... Herrn Mauritzen Printzen zu Vranien, Grafen zu Nassau ... männiglich zu gutem an tag geben = Maniement des Mousquets & Piques ...

Vydání: Nürnberg: Isselburg, Peter, 1620

Tisk: Halbmaier, Simon

[46] l.; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskou tematikou (vlevo Athéna, vpravo Mars, za nimi panoplie; v horní části dva andílci); 38 mědirytů: pozice při obsluze muškety a píky.

Ilustrátor: Isselburg, Peter; Gheyn, Jacques de (předloha)

Němčina a francouzština (dvojjazyčné vydání)

Vojenské umění – pěchota – výcvik

Bibliografie: USTC 2031480; VD17 23:277510Y; variantní vydání **138a**: USTC 2083852; VD17 12:654151Z

Publikace je novým, zestručněným vydáním známějšího spisu (č. 77 a 78 v katalogu) ilustrátora Jacquese de Gheyn a autora komentářů Johann VII. von Nassau-Siegen, z nějž byla převzata většina textů a podle nějž

Isselburg vytvořil vlastní ilustrace. Příčný formát knihy. Rozdíly mezi hlavním a variantním vydáním jsou konkrétně vypsány v příslušných záznamech databáze VD17.

139.

Ruscelli, Girolamo

Kriegs vnd ArcheleyKunst. Das ist, GRündliche vnnnd außführliche Vnderweisung, was nicht allein einem Capitain oder Hauptmann, sondern auch einem Archeley vnnnd Büchsenmeister fürnemlich zu wissen von nöthen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Zetter, Jakob de, 1620

[12], 145, [3] s., 15 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckou tematikou (po stranách, v horní i dolní části dělostřelecké náčiní a vybavení); 15 mědirytů: děla, dělové hlavně, dělostřelecké náčiní a vybavení, gabiony, balistické nákresy, užití děl v krajině.

Němčina; originál italsky

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2096678; VD17 23:230358F

Uveden odlišný nakladatel než v jinak totožném vydání (č. 140 v katalogu).

140.

Ruscelli, Girolamo

Kriegs vnd ArcheleyKunst. Das ist, GRündliche vnnnd außführliche Vnderweisung, was nicht allein einem Capitain oder Hauptmann, sondern auch einem Archeley vnnnd Büchsenmeister fürnemlich zu wissen von nöthen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Jennis, Lukas, 1620

[12], 145, [3] s., 15 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckou tematikou (po stranách, v horní i dolní části dělostřelecké náčiní a vybavení); 15 mědirytů: děla, dělové hlavně, dělostřelecké náčiní a vybavení, gabiony, balistické nákresy, užití děl v krajině.

Němčina; originál italsky

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2031514; VD17 39:125831H

Uveden odlišný nakladatel než v jinak totožném vydání (č. 139 v katalogu).

141.

Ruscelli, Girolamo

Kriegs- vnd Archeleykunst. II. Buch, JN welchem mit allen vmbständen erkläret vnd beschrieben wird, was sonderlich einem Archeleymeister zu wissen von nöthen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Zetter, Jakob de, 1620

[8], 71, [5] s., [9] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s dělostřeleckou tematikou (po stranách, v horní i dolní části výbušná a zápalná munice); 9 mědirytů: výbušná a zápalná munice.

Němčina; originál italsky

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2005803; VD17 32:628741H; VD17 23:230360B

Databáze VD registruje dva záznamy a uvádí u nich odlišný fingerprint. Po porovnání publikací však bylo vyhodnoceno, že se jedná o totožné vydání; rozdíl ve fingerprintu vznikl tak, že jeden katalogizátor považoval znak „ñ“ za jeden znak „n“, druhý za dva znaky „nn“.

142.

Sattler Wissenburg, Johann Heinrich

Von Vestungen Schantzen und gegen Schantzen: Was gestalten vnd wie dieselbigen, dieser zeiten entweder vom Grund aufferbawen ... Ingleichem auch was für Geschütz, Fewrwerck, Munition vnd Proviant ... zugebrauchen seyen ...

Vydání: Basel: König, Ludwig, 1620

[24], 291, [1] s., [6] mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (po stranách měřické nástroje, v horní části dva globy, v dolní části plány pevností, mezi nimi boční pohled na pevnostní město); 6 mědirytů: geometrické nákresy, nákresy a plány pevností, jejich obléhání; 10 dřevořezů: geometrické nákresy, nebeské sféry, měřítka, nákresy pevností, detaily pevností.

Ilustrátor: Sattler Wissenburg, Johann Heinrich (autor bordury)

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2137805; VD17 39:124379P

143.

Wallhausen, Johann Jacob von

Kriegskunst zu Fuß: Darinnen gelehret vnd gewiesen werden: I. Die Handgriff der Mußquet vnd deß Spiesses, ... II. Das Exercitium, oder ... das Trillen, ... III. Schöne neue Bataillie,

oder Schlachtordnungen mit einem Fähnlein, ... IV. Der Vngerischen bißhero geführten Regimente[n] Kriegs-Disciplin zu Fuß ...

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1620

Tisk: Kempfer, Erasmus

[12], 126 s., [4], 30 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (po stranách na podstavcích: vlevo mušketýr, vpravo pikenýr, v horní části portrét – Mořic Oranžský – a panoplie, v dolní části vojenská scéna a okolo ní děla s gabiony); 35 mědirytů: vojenské vybavení, soubor pozic při ovládnutí zbraní, vojenské sestavy, vojenské tábory a jejich části.

Němčina

Vojenské umění – pěchota

Bibliografie: USTC 2137114; VD17 3:606934V

144.

Lorini, Bonaiuto

Fünff Bücher Von Vestung Bawen, BONAIVTI LORINI, Florentinischen vom Adel: In welchen, durch die allerleichteste Reguln, die Wissenschaftt sampt der Practick, gelehret wirdt, wie man Stätte vnd andere örter, vff unterschiedlicher Situs gelegenheit sol befestigen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1621

Tisk: Kempfer, Erasmus

[4], 9–178 s., [36] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými a biblickými motivy (po stranách na podstavcích postavy: vlevo David, vpravo Jozue; v horní části Mars a panoplie, v dolní části vojenská scéna s pevností); 36 mědirytů: geometrické nákresy, měřicí nástroje, plány pevností a jejich jednotlivých částí, pracovní náčiní kopáčů, děla a dělostřelecké náčiní, půdorysy budov, pevnostní města, námořní vojenská architektura, kladky a hevery, pontonové mosty a další pomůcky ve vojenství.

Němčina; originál italsky

Překladatel: Wormbser, David

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2057901; VD17 23:270498A

145.

Ufano, Diego

Archeley, Das ist: Gründlicher, vnnd eygentlicher Bericht von Geschütz vnnd aller Zugehör, beneben außfürlichher Erklärung was einem General oder Obersten vber das Geschütz ... oblige, vnd befohlen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Bry, Johann Theodor de, 1621

Tisk: Kempfer, Erasmus

132, [4], 6 s., 26 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými a biblickými motivy (po stranách na podstavcích postavy: vlevo David, vpravo Jozue; v horní části Mars a panoplie, v dolní části vojenská scéna s pevností); 2 dřevořezy: mosty; 26 mědirytů: erb adresáta dedikace, dělostřelecké hlavně, dělostřelecký trén, dělostřelecké náčiní, pevnosti osazené děly, rakety. Ilustrace obsahují francouzské a německé popisky. Na titulním listu užitá totožná bordura jako v díle Lorini, Bonaiuto: *Fünff Bücher Von Vestung Bauwen* (č. 71 v katalogu).

Němčina; originál španělsky

Překladatel: Bry, Johann Theodor de

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2160823; VD17 23:321711B

146.

Wallhausen, Johann Jacob von

CAMERA MILITARIS: Oder Kriegskunst Schatzkammer: Darinnen allerley Kriegs-Stratagemata zu Wasser vnd Land von Anfang der Welt, biß auff Caesarem Augustum, heutige Stunde zugebrauchen, gezeiget werden ...

Vydání: Frankfurt am Main: Aubry a Schleich, 1621

Tisk: Aubry a Schleich

[28], 244, [38] s.; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s převážně vojenskými motivy (vlevo personifikace píce – *Industria*, vpravo připravenosti – *Ingenii promptitudo*; nahoře vlevo poctivost – *Pietas* – a vpravo statečnost – *Fortitudo*, mezi nimi portrét – Maxmilián Bavorský; dole srážky jízdních a pěších jednotek před táborem).

Ilustrátor: Schwan, Balthasar (autor bordury)

Němčina

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2135719; VD17 23:295498D

147.

Wallhausen, Johann Jacob von

DEFENSIO PATRIAE Oder Landtrettung: Darinnen gezeigt wirdt, I. Wie alle vnd jede in der werthen Christenheit Potentaten, Regenten, Stätte vnnnd Communen, ihre vnd der ihrigen Vnderthanen Rettung vnd Schutzzung anstellen sollen. II. Der Modus bene belligerandi ...

Vydání: Frankfurt am Main: Aubry a Schleich, 1621

Tisk: Aubry a Schleich

32, 197, [1] s., 15 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s motivy Svaté říše římské, rodu Habsburků a s nimi spojených ctností (po stranách portréty celých postav: vlevo – Ferdinand I. Habsburský, vpravo – Maxmilián II. Habsburský; v horní části personifikace ctností: vlevo velkorysost – *Magnanimitas*, vpravo ušlechtilost – *Liberalitas*, mezi nimi portrét – Ferdinand II. Habsburský; v dolní části personifikace ctností: vlevo poctivost – *Fidelitas*, vpravo jasnost – *Candor*, mezi nimi znak Svaté říše římské); 15 mědirytů: rozdělování zbraní a vojenského vybavení mezi vojáky, pozice při obsluze zbraní, formace jednotek.

Němčina

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2137840; VD17 39:126998L

148.

Sardi, Pietro

Corona Imperialis Architecturae militaris, Das ist: GRündlicher Bericht von der Fortification vnnnd Befestigung allerhandt Oerter, wie die mögen vorfallen, wider allen Anlauff, so beydes zur Offension vnd zur Defension von nöhten ... Am Ende seynd auch etliche Principia Geometriae ...

Vydání: Frankfurt am Main: Zetter, Jakob de, 1622

Tisk: Palthenius, Hartmann

[8], 101, [3] s., XXXVII, [4] mědiryty; 2°

Titulní mědiryt: bastionová pevnost; 41 mědirytů: pevnosti, části pevností, průřezy valy, pevnostní komplexy, vojenské tábory, geometrické nákresy.

Němčina; originál italsky

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2019119; VD17 23:295457V

149.

Fuchs, Georg

MEMORIAL. Wie ein Festung vnnnd Statt solle fürgesehen vnnnd defendirt werden

Tisk: Linz: Planck, Johann, 1623

[2], 240, 242–388 s.; 2°

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2097661; VD17 23:230958P

150.

Machiavelli, Niccolò

KRIEGS KVNST NICOLAI MACHIAVELLI: Darinnen die heutigs Tags vbliche Kriegsmanier, mit der alten Röm. Griech. vnd Lacedemonischen verglichen ...

Vydání: Montbéliard: König, Ludwig, 1623

[20], 168, 167–262, 293–419, [1] s., [9] ilustrací z typografických značek; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (po stranách na podstavcích: vlevo antický, vpravo dobový voják, v horní a dolní části dobové vojenské scény); 9 ilustrací z typografických značek: bitevní sestavy, řazení vojáků, vojenské tábory.

Němčina; originál francouzsky?

Překladatel: Wieland, Hans Conrad

Traktát o vojenství – obecné

Bibliografie: USTC 2110540; VD17 23:287099V

151.

Rhodius, Ambrosius

AMBROSII RHODII MEDICI AC MATHEMATICI, MATHESIS MILITARIS, Oder Kriegs Mathematic: Vor etliche seine private Auditores, denen sie daheim mit Figuren vnnnd darzu gehörigen praxi weiter erkläret worden

Tisk: Wittenberg: Thamm, Christian, 1623

[84] l.; 4°

Němčina

Vojenská matematika – obecné

Bibliografie: USTC 2045609; VD17 14:687644R

První polovina knihy obecně aritmetika a geometrie, poté její vojenské využití: pevnostní stavitelství, dělostřelectví, bitevní formace.

152.

Sardi, Pietro

Corona Imperialis Architecturae militaris, Das ist: GRündlicher Bericht von der Fortification vnnnd Befestigung allerhandt Oerter, wie die mögen vorfallen, wider allen Anlauff, so beydes zur Offension vnd zur Defension von nöhten ... Am Ende seynd auch etliche Principia Geometriae ...

Vydání: Frankfurt am Main: Zetter, Jakob de, 1623

Tisk: Palthenius, Hartmann

[8], 101, [3] s., XXXVII, [4] mědiryty; 2°

Titulní mědiryt: bastionová pevnost; 41 mědirytů: pevnosti, části pevností, průřezy valy, pevnostní komplexy, vojenské tábory, geometrické nákresy.

Němčina; originál italsky

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2045407; VD17 23:296647D

153.

Sardi, Pietro

Couronne impériale De L'ARCHIECTVRE MILITAIRE, C'est à dire VRAYE ARTIFICEVSE INTRODVCTION A LA FORTIFICATION POVR TOVS LIEVX & contre tous les efforts de l'assaillant, tant pour l'offensive, que pour la defensive ... Sur la fin sont adjouttez quelques principes de la Geometrie ...

Vydání: Frankfurt am Main: Zetter, Jakob de, 1623

Tisk: Palthenius, Hartmann

[8], 81, [3] s., XXXVII, [4] mědiryty

Titulní mědiryt: bastionová pevnost; 41 mědirytů: pevnosti, části pevností, průřezy valy, pevnostní komplexy, vojenské tábory, geometrické nákresy.

Francouzština; originál italsky

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2163323; VD17 5119:742404W

154.

Stevin, Simon

Festung-Bawung, Das ist, Kurtze vnd eygentliche Beschreibung, wie man Festungen bawen, vnd sich wider allen gewaltsamen Anlauff der Feinde zu Kriegszeiten auffhalten, sichern vnd verwahren möge

Vydání: Frankfurt am Main: Hulsius, Friedrich van, 1623

Tisk: Palthenius, Hartmann

[8], 132 s., [5] dřevořezů; 4°

Titulní mědiryt: vojsko před bastionovou pevností; 53 dřevořezů: úsečky značící rozměry, o nichž je v textu řeč (17x), schémata pevností a jejich částí, bastiony, průřezy valy.

Němčina; originál holandsky

Překladatel: Arthus, Gotthard

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2097523; VD17 23:287106U

155.

Wallhausen, Johann Jacob von

CAMERA MILITARIS: Oder Kriegskunst Schatzkammer: Darinnen allerley Kriegs-Stratagemata zu Wasser vnd Land von Anfang der Welt, biß auff Caesarem Augustum, heutige Stunde zugebrauchen, gezeiget werden ...

Vydání: Frankfurt am Main: Wallhausen, Johann Jacob von, 1623

[28], 244, [38] s.; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s převážně vojenskými motivy (vlevo personifikace píle – *Industria*, vpravo připravenosti – *Ingenii promptitudo*; v horní části vlevo poctivost – *Pietas* – a vpravo statečnost – *Fortitudo*, mezi nimi portrét – Maxmilián Bavorský; v dolní části srážky jízdních a pěších jednotek před táborem).

Ilustrátor: Schwan, Balthasar (autor bordury)

Němčina

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2019525; VD17 7:665036B

156.

Eylend, Martin

Compendium Artis fortificatoriae plané aureum Das ist: Ein Kurtz zusammen gefastes Tractätlein, in welchem der Anfang vnd zunehmung der löblichen Fortification biß vff die heutige Niederländische Manier tractiret, Wie nicht weniger, Die Lateinischen, Frantzösischen, Italienischen vnd Spanischen termini, derer sich die Ingenieurs hierin zu gebrauchen pflegen, expliciret vnd erkläret werden ...

Vydání: Dresden: Seyffert, Wolfgang, 1624

[4], 100 s.; 4°

61 dřevořezů: průřezy pevností, nákresy pevností a jejich částí, nákresy polního opevnění, geometrické nákresy; 1 ilustrace z typografických značek: bitevní sestava.

Němčina

Pevnostní stavitelství – nizozemský způsob

Bibliografie: VD17 23:277450U

Jedná se o stejné dílo jako *Modus Artis fortificatoria Belgicus* (č. 157 v katalogu), liší se pouze názvovými údaji na titulním listu.

157.

Eylend, Martin

Modus Artis fortificatoriae Belgicus Das ist: NJederländische Festung Bawung: In welcher der Anfang vnd zunehmung der löblichen Fortification biß vff die heutige Niederländische Manier tractiret, Wie nicht weniger, Die Lateinischen, Frantzösischen, Italienischen vnd Spanischen termini, derer sich die Ingenieurs hierin zugebrauchen pflegen, expliciret vnd erkläret werden ...

Vydání: Dresden: Seyffert, Wolfgang, 1624

[4], 100 s.; 4°

61 dřevořezů: průřezy pevností, nákresy pevností a jejich částí, nákresy polního opevnění, geometrické nákresy; 1 ilustrace z typografických značek: bitevní sestava.

Němčina

Pevnostní stavitelství – nizozemský způsob

Bibliografie: USTC 2071863; VD17 12:641774B; variantní vydání **157a**: USTC 2045658; VD17 39:124325A

Jedná se o stejné dílo jako *Compendium Artis fortificatoriae plané aureum* (č. 156 v katalogu), liší se pouze názvovými údaji na titulním listu. Variantní vydání se liší ve fingerprintu, což je specifikováno v záznamech databáze VD17.

158.

Schwach, Johann

Discorsj Sopra l'Artigliarie moderne = Von der Artigliaria, das ist Von des Geschuszes, der Stücke, Mörseln, Feuerwercke, Petarden vnd aller darzugehörigen Kunste Erster Inuention, ihrer Macht, effecten, nutzbarkeit nohtwendigkeit, vnd rechtmessigem Christlichen gebrauch ...

Vydání: Dresden: Seyffert, Wolfgang, 1624

Tisk: Bergen, Gimel, mladší

[6], 70, [8] l., [1] mědiryt; 4°

Rytý titulní list s dělostřeleckými motivy (nalevo dělo, napravo dělostřelec, v dolní části válečná scéna, v pozadí dělostřelecké vybavení a náčiní); 1 mědiryt: úhloměr.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2058690; VD17 39:124320N

159.

Helm, Franz

ARMAMENTARIVM PRINCIPALE Oder Kriegsmunition vnd Artillerey-Buch: Darinnen beschrieben. Wie ein Zeüghauß sampt aller Munition vnd zugehöre bestellt, vnd in rechtem Wesen soll vnterhalten werden ...

Vydání: Frankfurt am Main: Ammon, Johann, 1625

[8], 113, [6] s., 34–37 mědiryty; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s převážně vojenskými motivy (nemá architektonickou kompozici, ale je složena z jednotlivých výjevů: po stranách: dělové hlavně, dále v horní polovině vojáci vystrojeni zhruba dle zvyklostí první poloviny 16. století, dále v dolní polovině pyrotechnika; v horní části veduta – Amberg, vlevo od ní personifikace spravedlnosti a vpravo personifikace statečnosti; v dolní části dvě děla mířící na vojenský tábor); 33 mědirytů: dělostřelecké pomůcky a náčiní, pyrotechnika, obsluha děla, trén na tažení, vozová hradba okolo munice i okolo vojska.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2032878; VD17 23:295467B

Vychází z autorova rukopisu známého jako *Buch von den probierten Künsten*.

160.

Krammer von Heydeck, Zacharias

BELLONA. Das ist. Ein Newer Trachtat, Inn welchem begriffen werdend vilerley Regel, newe seltzame, auch fast nutzliche vnd nothwendige Zug: vnnd Schlachtordnungen zu Fueß, Auzustellen ...

Tisk: Neuburg am Donau: Dannhauser, Lorenz, 1625

[28], 15, 9–32, 30–36, [21] s.; 4°

12 dřevořezů: bitevní sestavy; 25 ilustrací z typografických značek: bitevní sestavy.

Němčina

Vojenské umění – pěchota

Bibliografie: USTC 2045858; VD17 23:257314M

161.

Melzi, Ludovico

KriegsRegeln Deß Ritters Ludwig Meltzo, Malteser Ordens, Wie eine Reuterey zu regieren, vnd was man für einen sonderbaren Dienst von derselben haben könne = REIGLES MILITAIRES DU CHEVALIER ...

Vydání: Frankfurt am Main: Marschall, Peter, 1625

Tisk: Rötzel, Kaspar

[12], 162 s., 16 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s převážně vojenskými motivy (vlevo Athéna, vpravo Héraklés, v horní části lancíř, v dolní části zleva arkebuzír a kyrysník); 16 mědirytů: jezdecké vybavení, jezdecko na tažení, operování jezdecktva v krajině.

Němčina a francouzština (dvojjazyčné vydání); originál italsky

Vojenské umění – jezdecktvo

Bibliografie: USTC 2006823; VD17 39:127006S

162.

Melzi, Ludovico

KriegsRegeln von der Reütereij

Vydání: Jena: [s.n.], 1625

[12], 219, [1] s.; 4°

Rytý titulní list s vojenskými motivy (v pozadí jezdecká scéna, v horní části na podstavci lancíř, v dolní části zleva arkebuzír a kyrysník).

Němčina; originál italsky

Vojenské umění – jezdeckvo

Bibliografie: USTC 2032867; VD17 3:303169Q

163.

Sardi, Pietro

CORONAE IMPERIALIS PETRI SARDI ROMANI Erster Theil, Das ist: Gründlicher vnd beständiger Bericht, von Fortification vnd Vestungsbaw, nach der wahren Geometrischen Kunst vnd Mathematischen Fundamenten ...

Vydání: Frankfurt am Main; Hamburg: Zetter, Jakob de, 1626

Tisk: Frankfurt am Main: Jacobi, Paul

[16], 287, [27] s.; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s převážně vojenskými motivy (po stranách na podstavcích postavy: vlevo Athéna, vpravo Mars, v horní části koruna, v dolní části obrys pevnosti na kopci u moře).

Němčina; originál italsky

Překladatel: Gottfried, Johann Ludwig

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2046116; VD17 39:124692Q

164.

Schmidt, Matthias

Kurtzer Discurs, Von dem Schiessen vnd Werffen der Granat Kugeln ... Allen vnd jeden der löblichen Artolerey Kunst, vnd die respective zu dem Ernsthaftten Wercke der Granaten eine Beliebung tragen ...

Tisk: Schleusingen: Marckart, Thomas, 1626

[8] l.; 4°

Němčina

Dělostřelectví – granáty

Bibliografie: USTC 2033239; VD17 547:693814T

165.

Brožek, Jan

ILLVSTRISS. ET REVERENDISS. DOMINO D. MARTINO SZYSZKOWSKI
DEI GRATIA EPISCOPO CRACOVIENSI ... JOANNES BROSCIVS ... Architecturae
militaris ...

Vydání: [Polsko?: s.n.], 1627

[1] l.; jednolist (37,5 x 30 cm)

Latina

Vojenská matematika – pevnostní stavitelství

Bibliografie: Estr. 60794

Tabulka rozměrů jednotlivých konstrukčních prvků v bastionové pevnosti v závislosti na různých půdorysech pevnosti.

166.

Furttentbach, Joseph

HALINITRO-PYROBOLIA: Beschreibu[n]g Einer newen Büchsenmeisterey, nemlichen:
Gründlicher Bericht, wie der Salpeter, Schwefel, Kohlen, vndnd das Pulfer zu praepariren,
zu probieren, auch langwirrig gut zu behalten: Das Fewrwerck zur Kurtzweil und Ernst
zu laboriren ...

Tisk: Ulm: Saur, Jonas, 1627

[22], 107, [1] s., frontispis, 44 mědirytů; 2°

Rytý titulní list s dělostřeleckými motivy (pohled skrze bránu do dělostřeleckého skladiště s děly a kulemi, na zdech z boků drobné výjevy související úzce či volněji s dělostřelectvím); 44 mědirytů: dělostřelecké vybavení, náčiní a měřidla, pyrotechnika

Ilustrátor: Furttentbach, Joseph (autor ilustrací); Custos, Jacob (rytec); Custos, Raphael (rytec)

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2033329; VD17 23:270319A

167.

Sattler Wissenburg, Johann Heinrich

FORTIFICATIO, Das ist: Von Vestungen, Schantzen, Vnd gegen-Schantzen: Was gestalten
vnd wie dieselbigen, eintweders von newem auß dem Fundament hero auffzuerbawen ...
Deßgleichen: Was für Geschütz, Fewrwerck, Munition, vnd Proviandt ... zugebrauchen ...

Vydání: Basel: König, Ludwig, 1627

[22], 291, [1] s., [6] mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (po stranách měřické nástroje, v horní části dva globy, v dolní části plány pevností, mezi nimi boční pohled na pevnostní město); 6 mědirytů: geometrické nákresy, nákresy a plány pevností, jejich obléhání; 10 dřevořezů: geometrické nákresy, nebeské sféry, měřítka, nákresy pevností, detaily pevností.

Ilustrátor: Sattler Wissenburg, Johann Heinrich (autor bordury)

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2033267; VD17 23:286788Q

Jedná se o stejné dílo jako *Von Vestungen Schantzen und gegen Schantzen* (č. 132 a 142 v katalogu), liší se pouze názvovými údaji na titulním listu.

168.

Isselburg, Peter; Gheyn, Jacques de; Nassau-Siegen, Johann VII. von

Künstliche Waffenhandlung der Musqueten vnd Piquen oder langen Spiessen: allermassen die von ... Herrn Mauritzen Printzen zu Vranien, Grafen zu Nassau ... männiglich zu gutem an Tag geben = Maniement des Mousquets & Piques ...

Vydání: Nürnberg: Caimox, Balthasar, 1628

Tisk: Halbmaier, Simon

[40] l.; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskou tematikou (vlevo Athéna, vpravo Mars, za nimi panoplie; v horní části dva andílci); 38 mědirytů: pozice při obsluze muškety a píky.

Ilustrátor: Isselburg, Peter; Gheyn, Jacques de (předloha)

Němčina a francouzština (dvojjazyčné vydání)

Vojenské umění – pěchota – výcvik

Bibliografie: USTC 2046479; VD17 39:124326H

Publikace je novým, zestručněným vydáním známějšího spisu (č. 77 a 78 v katalogu) ilustrátora Jacquese de Gheyn a autora komentářů Johann VII. von Nassau-Siegen, z něž byla převzata většina textů a podle něž Isselburg vytvořil vlastní ilustrace. Příčný formát knihy.

169.

Schwach, Johann

Kriegs Discurs Darinnen Was einem Jungen Cavalier, so sich zu dem Kriegswesen zubeegeben gesonnen, vnd ein Officium darin bedienen wil, zubetrachten ...

Vydání: Dresden: Seyffert, Wolfgang, 1629

[6], 70, [6] s.; 4°

Němčina

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2072731; VD17 23:313589C

170.

Eylend, Martin

Modus Artis fortificatoriae Belgicus, Niederländisch Festung Bawen, in welchem der Anfang vnd zunehmung der löblichen Fortification biß vff die heutige Niederländische Manier tractiret, Wie nicht weniger, Die Lateinischen, Frantzösischen, Italienischen vnnnd Spanischen termini, derer sich die Ingenieurs hierin zu gebrauchen pflegen, expliciret, vnd erkläret werden ...

Vydání: Dresden: Seyffert, Wolfgang, 1630

[4], 100, [2] s.; 4°

Titulní mědiryt: půdorys pevnosti; 61 dřevořezů: průřezy pevností, nákresy pevností a jejich částí, nákresy polního opevnění, geometrické nákresy; 1 ilustrace z typografických značek: bitevní sestava.

Němčina

Pevnostní stavitelství – nizozemský způsob

Bibliografie: USTC 2060364; VD17 23:287401X

171.

Furtttenbach, Joseph

ARCHITECTURA MARTIALIS: Das ist, Außführliches Bedencken, vber das, zu dem Geschütz vnd Waffen gehörige Gebäw: Darinnen für das Erste eygentlich zuvernemmen, Jn was gestalt ein wolgeordnetes Zeug- oder Rüst-Hauß ... auffzubawen ...

Tisk: Ulm: Saur, Jonas, 1630

[14], 93, [3], 22, [56] s., 12 mědirytů; 2°

Frontispis (opevněná zbrojnice, nahoře na oblaku Mars s dělem a panoplií; názvové údaje, datum vydání a privilegium na nápisové pásce v horní polovině listu; frontispis je zároveň naučnou ilustrací č. 1, proto je ve fyzickém popisu řazen mezi číslované mědiryty); 11 mědirytů: děla, průřezy děly a municí, dělostřelecké pomůcky, pevnost; 2 dřevořezy: zařízení na zkoušení ledku.

Ilustrátor: Furttenbach, Joseph (autor ilustrací); Custos, Jacob (rytec); Custos, Raphael (rytec)

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2135267; VD17 23:270303Y

172.

Neumair von Ramsla, Johann Wilhelm

Erinnerungen vnd Regeln, von Kriegswesen

Vydání: Jena: Reiffenberger, Johann, 1630

[6], 277, [1] s.; 12°

Rytý titulní list s vojenským motivem (v horní části na podstavci těžkooděný jezdec s generálskou holí, na pozadí krajina bez válečných odkazů; kompozice zjevně inspirovaná titulním listem díla Melzi, Ludovico: *KriegsRegeln von der Reütereij* – č. 162 v katalogu).

Němčina

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2060444; VD17 39:120377F

173.

Rhodius, Ambrosius

AMBROSII RHODII MEDICI AC MATHEMATICI, MATHESIS MILITARIS,
Oder Kriegs Mathematic ...

Tisk: Wittenberg: Salomon Auerbach, dědicové, 1630

[102] 1.; 4°

69 dřevořezů: geometrické nákresy.

Němčina

Vojenská matematika – obecné

Bibliografie: USTC 2112547; VD17 23:313680Q

Přepřacované vydání díla z roku 1623 (č. 151 v katalogu). První polovina knihy obecně aritmetika a geometrie, poté její vojenské využití: pevnostní stavitelství, dělostřelectví, bitevní formace, vojenské tábory.

174.

du Praissac

Handbüchlein, darinn Das gantze Kriegswesen Kürtzlich gewisen wirdt

Vydání: Leipzig: Henning Grosse starší, dědicové, 1631

Tisk: Mintzel, Johann Albrecht

[8], 150, [4] s.; 12°

Rytý titulní list s vojenskými motivy (na pozadí válečná scéna, na podstavci dole po stranách antičtí vojáci, na podstavci dole uprostřed Athéna s panoplií).

Němčina; originál francouzsky

Překladatel: Neumair von Ramsla, Johann Wilhelm

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2099751; VD17 39:120381S

175.

Ludenus, Laurentius

Brevissima delineatio ingeniariae militaris

Vydání: Greifswald: [s.n.], 1631

4 l.; 8°

Latina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2171513

Formát díla není jistý: Databáze USTC uvádí 8°, avšak univerzitní knihovna v Greifswaldu, která v minulosti vlastnila jediný známý exemplář, zmiňuje možnost formátu 4°. Jediný exemplář, který uvádí databáze USTC, v současné době není dostupný: Univerzitní knihovna v Greifswaldu o svůj exemplář údajně přišla v průběhu druhé světové války, kdy se část jejích sbírek evakuovala do některých knihoven v severní Evropě, a poté se už nikdy nevrátila.

176.

Stevin, Simon

CASTRAMETATIO AVRAICO-NASSOVICA: Das ist: Gründtlicher vnd außführlicher Bericht, welcher gestalt ein vollkommenes Feldtläger abzumessen, zuschlagen, vnd nach allen seinen Quartiren füglich anzuordnen seye: Nach Ordnung vnd Gebrauch Ihr. Excell. Mauritij, Printzen von Vranien ...

Vydání: Frankfurt am Main: Hulsius, Friedrich van, 1631

[8], 95, [1] s.; 4°

Titulní mědiryt: plán opevněného vojenského tábora u řeky; 1 mědiryt: portrét (Mořic Oranžský); 20 dřevořezů: plány vojenských táborů a jejich částí.

Němčina; originál holandsky

Vojenské umění – obecné – polní tábory – Nizozemský způsob

Bibliografie: USTC 2047795; VD17 12:641854U

177.

Stevin, Simon

Wasser-Baw, Das ist, Eygentlicher vnnd vollkommener Bericht, von Befestigung der Stätte, durch Spindel Schleussen, wie auch von Räumung, oder Spülung der Gräben, vnd Schiffhäffen, Versteyffung der Gründte, vnnd Auffbawung der Wassermühlen ... gerichtet ...

Vydání: Frankfurt am Main: Hulsius, Friedrich van, 1631

[2], 76, [4] s.; 4°

Titulní mědiryt: pevnost a opevněné kotviště u moře; 30 dřevorezů: pevnosti u vody, opevněné přístavy, technika související s opevněním staveb u vody.

Němčina; originál holandsky

Pevnostní stavitelství – vodní prvky pevnostního stavitelství

Bibliografie: USTC 2073851; VD17 12:650682M

178.

Wallhausen, Johann Jacob von

Kriegskunst zu Fuß: Darinnen gelehret vnd gewiesen werden: I. Die Handgriff der Mußquet vnd deß Spiesses ... II. Das Exercitium, oder ... das Trillen ... III. Schöne neue Batailie, oder Schlachtordnungen mit einem Fähnlein ... IV. Der Vngerischen bißhero geführten Regimenten Kriegs-Disciplin zu Fuß ...

Vydání: Frankfurt am Main: Merian, Matthaeus, starší, 1631

Tisk: Hanau: Aubry, David

[16], 154, [4] s., [4], 30 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (po stranách na podstavcích: vlevo mušketyr, vpravo pikenýr, v horní části portrét – Mořic Oranžský – a panoplie, v dolní části vojenská scéna a okolo ní děla s gabiony); 35 mědirytů: vojenské vybavení, soubor pozic při ovládnutí zbraní, vojenské sestavy, vojenské tábory a jejich části.

Němčina

Vojenské umění – pěchota

Bibliografie: VD17 31:749359S

179.

du Praissac

Etliche Kriegas-Fragen Zu dieser zeit hochnötig. Auff vieler fürnehmen Cavalliren bittliches ersuchen auß der Niederländischen in Hochteutscher Sprach beschrieben

Vydání: Kreuznach: [s.n.], 1632

97, [1] s.; 18°

Němčina; překlad pořízen z holandštiny, originál francouzsky

Překladatel: Klar, Hennig (z holandštiny do němčiny); Heyns, Zacharias (z francouzštiny do holandštiny)

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2099963; VD17 23:281394X

Text sice využívá příklad z antického vojenství, ale otázky jsou nadčasové a vztahují se i k vojenství dobovému. Z původních 11 otázek o vojenství bylo do němčiny přeloženo pouze 8. Překladatel Hennig Klar uvádí, že některé informace k původní verzi sám přidal – tato místa však nspecifikuje.

180.

Eylend, Martin

Modus Artis fortificatoriae Belgicus, Niederländisch Festung Bawen, in welchem der Anfang vnd zunehmung der löblichen Fortification, biß auff die heutige Niederländische Manier tractiret, Wie nicht weniger, Die Lateinischen, Frantzösischen, Italienischen vnd Spanischen termini, derer sich die Ingenieurs hierin[n] zu gebrauchen pflegen, expliciret vnd erkläret werden ...

Vydání: Dresden: Seyffert, Wolfgang, 1632

[4], 100 s.; 4°

Titulní mědiryt: půdorys pevnosti; 61 dřevorezů: průřezy pevností, nákresy pevností a jejich částí, nákresy polního opevnění, geometrické nákresy; 1 ilustrace z typografických značek: bitevní sestava.

Němčina

Pevnostní stavitelství – nizozemský způsob

Bibliografie: USTC 2034995; VD17 14:687836L

181.

Rhumel, Johann Pharamund

Compendium Fortificatorium Das ist: KVrtzer vnd Gründlicher Vnterricht, wie man sich in Eyl verschantzen, vnd ein jede Statt mit gantz geringem kosten, vnd schlechter mühe, vff den Nothfall innerhalb 48.stunden fortificirn vnd fest machen möge

Vydání: [S.l.: s.n.], 1632

[16] l.; 4°

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2113036; VD17 39:124297F

182.

Faulhaber, Johannes

Andrerer Theil Der Ingenieurs Schul, Darinnen Die Regular Fortification, sampt den Aussenwercken, durch vnd ohne Rechnung mit newen Inventionibus gelehrt werden ...

Tisk: Ulm: Saur, Jonas, 1633

[12], 168 s.; 4°

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2035023; VD17 23:259718X

183.

Faulhaber, Johannes

INGENIEURS Schul. Dritter Theil, Darinnen Die Irregular Figuren zu Fortificirn, durch vnd ohne Rechnung mit vnderschiedlichen Newen Inventionibus gelehrt werden ...

Tisk: Ulm: Saur, Jonas, 1633

[8], 232 s., [14] mědirytů; 4°

14 mědirytů: měřicí nástroje, geometrické nákresy, vojenské a pevnostní stavby a jejich průřezy.

Ilustrátor: Rembold, Matthaeus

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2022006; VD17 23:259726P; variantní vydání **183a:** USTC 2074248; VD17 12:642406K

VARIANTNÍ VYDÁNÍ SE LIŠÍ CHYBNÝM OČÍSLOVÁNÍM POSLEDNÍ ČÍSLOVANÉ STRANY 236.

184.

Faulhaber, Johannes

INGENIEURS Schul. Vierdter Teil, Von FORTIFICATIONE PRACTICA OFFENSIVA ET DEFENSIVA ...

Tisk: Ulm: Saur, Jonas, 1633

[8], 166 [=164], [2] s.; 4°

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2135157; VD17 23:259734E; variantní vydání **184a**: USTC 2138595; VD17 75:700795G

Databáze VD17 zmiňuje jako součást díla 6 mědirytů, avšak v žádné digitální kopii ani v žádném z prozkoumaných katalogizačních záznamů a exemplářů knih nejsou ilustrace přítomny. Předpokládám, že toto vydání ilustrace neobsahovalo, ale záznam ve VD17 byl vytvořen na základě exempláře, k němuž byly dodatečně přivázány ilustrace k němu nepatřící. Variantní vydání (méně často dochované) se liší tím, že je v něm poslední očíslovaná stránka číslovaná správně 164.

185.

Hulsius, Levinus

Ander Tractat Der Mechanischen Instrumenten LEVINI HVLSII, Gründlicher Vnterricht deß newen BüchsenQuadrants ...

Vydání: Frankfurt am Main: Hulsius, Friedrich van, 1633

Tisk: Hoffmann, Wolfgang

20 s.; 4°

Titulní mědiryt: dělostřelec míří na městské opevnění; 6 dřevořezů: měření velikosti kule, měření průměru hlavně, měření délky s pomocí kružidla, měření průměru ústí hlavně (2x), hlaveň na kladce; 1 mědiryt: opakovaně použitý mědiryt z titulního listu.

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2100216; VD17 23:323833U

Na titulním listu uvedeno vydání nákladem autora, který však zemřel již roku 1606. V této době v nakladatelské činnosti pokračoval jeho syn Friedrich.

186.

la Tour, Gamaliel de

PRINCIPES DE L'ART MILITAIRE: CONCERNANT L'EXERCICE DES ARMES practiqué en Hollande, &c. AVEC L'EXPLICATION, & demonstration des Euolutions & Factions

Tisk: Genève: Chouet, Jacques, 1633

[46], 242 s.; 12°

45 ilustrací z typografických značek: řazení vojenských jednotek v bitevních sestavách, pohyby mužů v jednotkách.

Francouzština

Vojenské umění – pěchota – Nizozemí

Bibliografie: X

Dohledaný exemplář je uložen v Österreichische Nationalbibliothek, sign.: 72.Aa.37.

187.

Troupitzen, Laurentius a

Kriegs Kunst, Nach Königlicher Schwedischer Manier Eine Compagny zu richten, in Regiment, Zug: vnd Schlacht-Ordnung zu bringen, zum Ernst anzuführen, zu gebrauchen, vnd in esse würcklich, zu vnderhalten

Vydání: Frankfurt am Main: Merian, Matthaeus, starší, 1633

[8], 64 s., 31 [=30], [2] mědiryty; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskou tematikou (po stranách vlevo mušketyr, vpravo pikenýr, za nimi panoplie); 32 mědirytů: bitevní sestavy.

Němčina

Vojenské umění – pěchota – Švédsko

Bibliografie: USTC 2113250; VD17 39:124292T

Ilustrace č. 24 a 25 jsou natištěny na jedné straně v rámci jediného mědirytu.

188.

la Tour, Gamaliel de

ABBREGÉ DE LA DISCIPLINE MILITAIRE, ET DES TROIS PRINCIPALES Actions de Guerre

Tisk: Genève: Gamonet, Philippe, 1634

295, [11] s., [1] dřevořez; 12°

1 dřevořez: plán vojenského tábora; 10 ilustrací z typografických značek: řazení jednotek, řazení mužů v jednotce.

Francouzština

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 6701569; USTC 6700495

Záznamy USTC se odkazují ke dvěma různým záznamům databáze swissbib, jejíž provoz byl v dubnu 2021 ukončen, proto není možné její záznamy porovnat. Patrně se však jedná o totožnou publikaci či o variantní vydání.

189.

la Tour, Gamaliel de

PRINCIPES ET FONDEMENTS de l'Art Militaire: CONCERNANT L'Exercice des Armes prattiqué en Hollande, &c. AVEC L'EXPLICATION, & demonstration des Euolutions, & Factions

Tisk: Genève: Gamonet, Philippe, 1634

[38], 242 s.; 12°

45 ilustrací z typografických značek: řazení vojenských jednotek v bitevních sestavách, pohyby mužů v jednotkách.

Francouzština

Vojenské umění – pěchota – Nizozemí

Bibliografie: USTC 6700501; USTC 6700492; USTC 6701553; USTC 6701572

Záznamy USTC se odkazují ke čtyřem různým záznamům databáze swissbib, jejíž provoz byl v dubnu 2021 ukončen, proto není možné její záznamy porovnat. Patrně se však jedná o totožnou publikaci či o variantní vydání. Záznam USTC 6701572 uvádí formát 8°, který je však pravděpodobně omylem.

190.

Wallhausen, Johann Jacob von

Kriegs-Kunst zu Pferd: Darinnen gelehret werdern, die Fundament der Cavallery, in vier Theilen: Als im Lantzierer, Kührissierer, Carabiner, vnd Tragoner: Was von einem jeden in Wissenschafft vnd Vbung erfordert wird, vnd was sie praestieren können ...

Vydání: Frankfurt am Main: Fitzer, William, 1634

Tisk: Hoffmann, Wolfgang

[8], 76 s., 43 mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými motivy (vlevo nahoře kyrysník a dole lancíř, vpravo nahoře arkebuzír a dole dragoun, v horní části vojenská scéna s jízdním velitelem v čele, v dolní části duely dvojic dragounů, arkebuzírů, kyrysníků a lancířů); 43 mědirytů: vybavení

různých typů jezdců, jezdecká cvičení, přesun jízdních jednotek v terénu, jízdní formace, střety jízdních jednotek, jízdní jednotky v krajině, vojenské tábory.

Němčina

Vojenské umění – jezdecktvo

Bibliografie: USTC 2174349; VD17 7:665297K

191.

Baegk, Theodorich

ARCHITECTONICA Militaris, Defensiuua. OPPVGNATA, AC DEFENSA

Tisk: Luzern: Hederlin, Johann, 1635

[4], 67, [1] s., [6] mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s nevojenskými motivy (nemá architektonickou kompozici, okolo kartuše s názvovými a nakladatelskými údaji řád zlatého rouna s nápisem „FORTITER ET SECURE“, kartuši drží vlevo a vpravo drak, v horní části dvě orlice třímající v pařátech blesky a páv, zcela nahoře Boží oko s nápisem „DEUS OMNIA VIDET“); 6 mědirytů: nákresy pevností.

Latina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2074574; VD17 12:669337T

192.

Cattaneo, Francesco

FRA FORZE PARI COME SI POSSA VINCERE SEMPRE con ragione. DISCORSO, ET ARTE MILITARE DEL CAPITANO, E SERGENTE MAGGIORE

Tisk: Wien: Rickhes, Michael, 1635

[2], 53, [1] s.; 4°

Italština

Traktát o vojenství – obecné – 4 vybrané problémy

Bibliografie: X

Dohledaný exemplář je uložen v Knihovně Vojenského historického ústavu Praha, sign.: IIST B 2401.

193.

Scultetus, Stephan

Artis Fortificatoriae resolutae TABULAE NOVAE ET COMPLETISSIMAE, Supputatae ad Latus omnium 60 part. Angulum verò propugnaculi minimum 70 graduum

Tisk: Rostock: Johann Richel starší, dědicové, 1635

[14] l.; 4°

Latina a němčina

Vojenská matematika – pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2087528; VD17 12:155226S

Tabulky úhlů ve fortifikacích.

194.

Scultetus, Stephan

Newe vnd Außführliche Tafeln vber die gantze Kunst der FORTIFICATION, Darauß aller Plätze vnd Linien, so vorfallen mögen vnd können, richtige Befestigung, ohn einiges rechnen, in geschwinder eil zu nehmen ...

Tisk: Rostock: Reusner, Johann, 1635

[11] l.; 4°

Němčina

Vojenská matematika – pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2035514; VD17 28:717948S

Navzdory svému názvu dílo neobsahuje tabulky – snad se jedná o komentář k tabulkám v publikaci *Artis Fortificatoriae resolutae TABULAE* (č. 193 v katalogu).

195.

Krüger, Oswald

PARALLELA HOROSCOPA Ad Bellicarum Tormentorum directionem recensinuenta, & practice probata

Tisk: Wilno: Drukarnia Akademicka, 1635

[7] l.; 4°

6 dřevořezů: geometrické nákresy, měřidla, dělo a jeho obsluha.

Latina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 250660

196.

Verroten, Jacob Willemsz

Kriegs MATHEMATICA: Darin die vornemsten Stücke der Arithmetica vnd Geometria, so zum Kriegswesen gehörig verfasst. In solcher Ordnung beschrieben, daß viele darauß ohne mündlich vnterricht von grund herauß die Fortification vnd etzliche niemals (so viel bewust) vor disem beschriebene Inventiones werden lehren vnd verstehen können

Vydání: Hamburg: Verroten, Jacob Willemsz, 1636

Tisk: Werner, Heinrich

[2], 266, 227–513, [7] s., [2] mědiryty; 8°

110 dřevořezů: geometrické nákresy, nákresy pevností a jejich částí; 2 mědiryty: geometrické nákresy, nákresy pevností a jejich částí; 6 ilustrací z typografických značek: vojenské formace.

Němčina

Vojenská matematika – pevnostní stavitelství, pěchota

Bibliografie: USTC 2035660; VD17 7:664897N

První polovina knihy obecně aritmetika a geometrie, poté její vojenské využití: bitevní formace, pevnostní stavitelství.

197.

du Praissac

Handbüchlein, darinn Das gantze Kriegswesen Kürtzlich gewisen wirdt

Vydání: Leipzig: Leipnitz, Johann, 1637

Tisk: Mintzel, Johann Albrecht

[8], 135, [1] s.; 12°

Rytý titulní list s vojenskými motivy (na pozadí válečná scéna, na podstavci dole po stranách antičtí vojáci, na podstavci dole uprostřed Athéna s panoplí).

Němčina; originál francouzsky

Překladatel: Neumair von Ramsla, Johann Wilhelm

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2009635; VD17 23:288283H

198.

Neumair von Ramsla, Johann Wilhelm

Von Feldschlachten sonderbares Tractetlein

Vydání: Erfurt: Birckner, Johann, 1637

[24], 192, 112–182 s.; 12°

Rytý titulní list s vojenskými motivy (po stranách vlevo antická a vpravo dobová panoplie, v horní části též dobová panoplie, v dolní části válečný střet pěších i jízdních jednotek).

Němčina

Vojenské umění – obecné – na základě příkladů z historie

Bibliografie: USTC 2113872; VD17 23:288287P

199.

Lorini, Bonaiuto

Sechs vnterschiedliche Bücher. Von Vestung Bawen. BONAIVTI LORINI, Florentinischen vom Adel: In welchen, durch die allerleichteste Reguln, die Wissenschaftt sampt der Practick, gelehret wird, wie man Stätte vnd andere Oerter, auff vnterschiedlicher Situs gelegenheit soll befestigen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Fitzer, William, 1638

[2], 178, 82 s., [43] mědirytů; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskými a biblickými motivy (po stranách na podstavcích postavy: vlevo David, vpravo Jozue; v horní části Mars a panoplie, v dolní části vojenská scéna s pevností); 43 mědirytů: geometrické nákresy, měřicí nástroje, plány pevností a jejich jednotlivých částí, pracovní náčiní kopáčů, děla a dělostřelecké náčiní, půdorysy budov, pevnostní města, námořní vojenská architektura, kladky a hevery, pontonové mosty a další pomůcky ve vojenství.

Němčina; originál italsky

Překladatel: Wormbser, David

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2022959; VD17 7:691979S

200.

Troupitzen, Laurentius a

Kriegs Kunst, Nach Königlicher Schwedischer Manier eine Compagny zu richten, in Regiment, Zug- vnd Schlacht-Ordnung zu bringen, zum Ernst anzuführen, zu gebrauchen, vnd in esse würcklich, zu vnterhalten

Vydání: Frankfurt am Main: Merian, Matthaeus, starší, 1638

[8], 64 s., 31 [=30], [2] mědirytů; 4°

Mědirytová bordura na titulním listu s vojenskou tematikou (po stranách vlevo mušketyr, vpravo pikenýr, za nimi panoplie); 32 mědirytů: bitevní sestavy.

Němčina

Vojenské umění – pěchota – Švédsko

Bibliografie: USTC 2022937; VD17 12:654152G

Ilustrace č. 24 a 25 jsou natištěny na jedné straně v rámci jediného mědirytu.

201.

Schultz, Georg

Fortification vnd MeßKunst: DARin[n]en aller geraden Lineen, Flächen vnd dicken, Cörper Außmessung, Inhalt, Eintheilung, Begriff, Maß, Pfund vnd Gewicht, gründlich gelehret wird: Benebenst einer vollkommenen Fortification ...

Vydání: Erfurt: Reiffenberger, Johann, 1639

[16], 191, [1] s., [44] dřevořezů; 8°

Titulní dřevořez: plán části pevnosti (dva bastiony propojené kurtinou); 44 dřevořezů: geometrické nákresy, nákresy pevností a jejich částí, měřítka, měřické nákresy.

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2135333; VD17 23:274268N

202.

Starowolski, Szymon

SIMONIS STAROVOLSCI INSTITVTORVM Rei Militaris, LIBRI VIII ...

Tisk: Kraków: Schedel, Krzysztof, 1639

[16], 523, [1] s.; 2°

Latina

Traktát o vojenství – obecné

Bibliografie: Estr. 125058

203.

Dilich, Wilhelm; Dilich, Johann Wilhelm (editor)

PERIBOLOGIA oder Bericht WILHELMI Dilichij Hist: Von Vestungs gebewen. Vieler örter vermehrett wie auch mit gebürenden gründt vnd auffrissen versehen und Publicirett

Vydání: Frankfurt am Main: Dilich, Wilhelm, 1640

Tisk: Humm, Anton

163, [16] s., [233] mědirytů; 2°

Rytý titulní list (nemá architektonickou kompozici, ale jde o soustavu kartuší; vlevo personifikace pevnostního měřictví, vpravo pevnostního stavitelství, v horní části vyobrazení pevnosti, v dolní části vyobrazení soustavy pevností; 339 mědirytů: nákrasy pevností a jejich detailů; jednotlivé kapitoly jsou uvedeny mědirytovými listy s bezpříznakovým dekorem.

Ilustrátor: Dilich, Wilhelm (autor titulního listu), Fürck, Sebastian (rytec titulního listu); Dilich, Johann Wilhelm (autor ilustrací)

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2135756; VD17 23:297056Z

204.

Starowolski, Szymon

SIMONIS STAROVOLSCI INSTITVTORVM Rei Militaris, LIBRI VIII ...

Tisk: Kraków: Schedel, Krzysztof, 1640

[16], 523, [1] s.; 2°

Latina

Traktát o vojenství – obecné

Bibliografie: Estr. 125059

205.

Dilich, Wilhelm; Dilich, Johann Wilhelm (editor)

PERIBOLOGIA SEU MUNIENDORUM LOCOR[UM]

Tisk: Frankfurt am Main: Humm, Anton, 1641

[2], 5–62 s., 63–68 l., 69–202, [10] s., [233] mědirytů; 2°

Rytý titulní list (nemá architektonickou kompozici, ale jde o soustavu kartuší; vlevo personifikace pevnostního měřictví, vpravo pevnostního stavitelství, v horní části vyobrazení pevnosti, v dolní části vyobrazení soustavy pevností; 339 mědirytů: nákrasy pevností a jejich detailů; jednotlivé kapitoly jsou uvedeny mědirytovými listy s bezpříznakovým dekorem.

Ilustrátor: Dilich, Wilhelm (autor titulního listu), Fürck, Sebastian (rytec titulního listu); Dilich, Johann Wilhelm (autor ilustrací)

Latina; originál německy

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2114979; VD17 7:665417T

206.

Trew, Abdias

Compendium Fortificationis, Oder Kurtzer Mathematischer Vnterricht von der Fortification, Oder Vestung-Baw, Allen die auß gutem Grund solche Kunst erlernen vnd üben wollen, zur Nachricht an Tag gegeben

Tisk: Nürnberg: Dümler, Jeremias, 1641

[20], 143, [1] s., frontispis, 24 mědirytů; 12°

Rytý titulní list (vlevo personifikace měřictví, vpravo matematiky; v dolní části výjev zaměřování pevnosti); 19 mědirytů: výměry částí pevností, průřezy pevnostními valy, nákresy pevností a jejich částí.

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2062862; VD17 23:631754L

207.

Dilich, Johann Wilhelm

Kurtzer Vnterricht Wie auff Vnterschiedene Arten mann einen fürgegebenen Platz Fortificiren kan Zusam[m]en getragen

Tisk: Frankfurt am Main: Humm, Anton, 1642

[2], 72 s., [10] mědirytů; 4°

Rytý titulní list s vojenskými motivy (kompozice není klasicky architektonická – jde o soustavu kartuší, v pozadí motiv cihlového zdiva; po všech stranách panoplie); 29 mědirytů: geometrické nákresy, pevnosti a jejich pozice v terénu.

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2115146; VD17 7:691642C; VD17 32:669369C

Databáze VD uvádí variantní vydání VD17 32:669369C a zmiňuje pro oba VD záznamy odlišný rozsah a fingerprint. Po porovnání publikací však bylo vyhodnoceno, že se jedná o totožné vydání, jejichž rozsah je v obou případech 72 s. VD uvádí chybně pro hlavní záznam rozsah 82 s. a tuto chybu od něj přebírá i USTC. Rozdíl ve fingerprintu vznikl odlišným přístupem katalogizátorů při popisování komplikovaně zpracovatelného tisku.

208.

Meynier, Honorat de

Fortification-Baw, Oder Kurtze vnd gründtliche Beschreibung der Kunst, einen Orth, gegen allen gewaltsamen Angrieff der Feinde, so durch Zwerchschnitte, Gänge, Vndergrabung, Geschütz, oder andere Kriegs Instrumenta zu geschehen pflaget, zu befestigen vnd zu verwahren

Vydání: Frankfurt am Main: Le Blon, Christoph, 1642

Tisk: Hoffmann, Wolfgang

24 s., XXII [=20] mědirytů; 4°

22 mědirytů: půdorysy pevnostních staveb, nákresy částí pevností.

Němčina; originál francouzsky

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2062986; VD17 23:235363W

Ilustrace č. XII a XIII a ilustrace č. XX a XXI jsou natištěny vždy na jedné straně v rámci jediného mědirytu.

209.

Rohan, Henri de

Der Perfecter Capitain, oder Kurtzer außzug der jetzigen Kriegs practic: in welcher Von Erwöhlung der Soldaten, Gewehr vnd Waffen, Kriegsdisciplin vnd gehorsam, Marchiren, campiren, Batalien vnd Feldschlachten, Vestungen vnd defension, Artillerey, Geschütz vnd Bagage & gehandelt wird

Tisk: Köln: Bingen, Andreas, 1642

[10], 225, [1] s.; 12°

Němčina; originál francouzsky

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 2115120; VD17 12:625016A

Od podobného vydání z téhož roku (č. 210 v katalogu) se liší typografií i počtem stran. Jedná se o druhou knihu ze tří z později kompletně vydaného díla *LE PARFAICT CAPITAINE Oder Kurtzer Außzug ...* (č. 218 v katalogu).

210.

Rohan, Henri de

Der Perfecter Capitain, Oder kurtzer Außzug der jetzigen Kriegs practic: in welcher Von Erwöhlung der Soldaten, Gewehr vnd Waffen, Kriegsdisciplin vnd gehorsam, Marchiren, campiren, Batalien vnd Feldschlachten, Vestungen vnd defension, Artillerey, Geschütz vnd Bagage & gehandelt wird

Tisk: Köln: Bingen, Andreas, 1642

[4], 175, [1] s.; 12°

Němčina; originál francouzsky

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 2010819; VD17 23:298847Y

Od podobného vydání z téhož roku (č. 209 v katalogu) se liší typografií i počtem stran. Jedná se o druhou knihu ze tří z později kompletně vydaného díla *LE PARFAICT CAPITAINE Oder Kurtzer Außzug ...* (č. 218 v katalogu).

211.

Felden, Johann von

Architectura Militaris Oder Vestungs Baw-Kunst, Zu Nutz seiner Auditorum

Tisk: Helmstedt: Müller, Henning, mladší, 1643

[58] l., [6] mědirytů; 4°

6 mědirytů: pevnosti a jejich části, polní opevňovací prvky, další obranné prvky.

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2024124; USTC 2024028; VD17 7:664892Z; VD17 23:323848P

Databáze VD uvádí variantní vydání VD17 23:323848P (USTC 2024028), které se má lišit od hlavního záznamu absencí ilustrací a jiným fingerprintem. Po porovnání publikací však bylo vyhodnoceno, že se jedná o totožné vydání. Odlišnost fingerprintu je patrně dána odlišným přístupem katalogizátorů a sazba exemplářů obou VD záznamů je ve skutečnosti totožná. Je možné, že nepřítomnost ilustrací v případě exempláře druhého VD záznamu byla specifikem popisovaného nekompletního exempláře.

212.

Furttentach, Joseph

Büchsenmeisterey-Schul: Darinnen die New angehende Büchsenmeister vnd Feuerwercker, nicht weniger die Zeugwartten, in den Fundamenten vnd rechten grund der Büchsenmeisterey, auch allerhand Feuerwercken ... zu erlernen ...

Tisk: Augsburg: Schultes, Johann, mladší, 1643

[14], 151, [1] s., [1], 44, [1] mědirytů; 2°

45 mědirytů: portrét polopostavy skloněné nad stolem (Berthold Schwartz, legendární vynálezce střelného prachu), dělostřelecké pomůcky a náčiní, pyrotechnika, dělové hlavně, balistické nákresy.

Ilustrátor: Custos, Jacob (rytec)

Němčina

Dělostřelectví

Bibliografie: USTC 2011016; VD17 23:230397Z

Jedná se o rozpracované dílo *HALINITRO-PYROBOLIA* ... (č. 165 v katalogu).

213.

Rohan, Henri de

Erfahrner Capitain, Oder Lustige Kriegs-Practick

Vydání: Rinteln: Lucius, Peter, starší, 1643

Tisk: Lucius, Peter, starší

213, [3] s.; 12°

Němčina; originál francouzsky

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: VD17 18:731958D

Jedná se o druhou knihu ze tří z později kompletně vydaného díla *LE PARFAICT CAPITAINE Oder Kurtzer Außzug* ... (č. 217 v katalogu).

214.

Ufano, Diego

ARCHELIA álbo ARTILLERIA to iest, FVNDAMENTALNA Y DOSKONAŁA INFORMACYA o Strzelbie, y o rzeczách do niey należących: z wywodną przytym nauką, ktora Generałowi, álbo Przełożonemu nád Strzelbą, ták w Obożie, iáko w Obeżeniu fortce, służy ...

Vydání: Leszno: Ciświcki, Abraham, 1643

Tisk: Vetter, Daniel

[14], 32, 104, 145–160, 72, [4] s., frontispis, 60 mědirytů; 2°

Rytý titulní list s vojenskými motivy (po stranách na podstavcích vlevo antický bojovník, vpravo antická bojovnice; v horní části portrét – Vladislava IV. – a panoplie; v dolní části krajina okolo Smolenska s pevnostmi a vojenskými jednotkami); 2 dřevořezy: mosty; 60 mědirytů: dělostřelecké hlavně, dělostřelecký trén, dělostřelecké náčiní, pevnosti osazené děly, rakety. Ilustrace obsahují francouzské, německé a polské popisky. Ilustrace odpovídají starším vydáním (č. 90, 91 a 144 v katalogu) – jejich vyšší počet je dán tím, že byly strany rozstříhány na jednotlivé obrázky a ty byly vevázány samostatně.

Ilustrátor: Passe, Crispijn van de, mladší (autor titulního listu)

Polština; překlad pořízen z němčiny, originál španělsky

Překladatel: Ciświcki, Abraham

Dělostřelectví

Bibliografie: Estr. 206245; Estr. 46813

Oba záznamy databáze Bibliografia Staropolska popisují patrně totožné vydání.

215.

Lavater, Hans Conrad

Kriegs-Büchlein: Das ist, Grundtliche Anleitung Zum Kriegswesen: Namlich Wie ein Vestung mit jhren Inner- vnd Ausserwercken angerichtet ... Daßgleichen Wie ein jeder hoher vnd niderer Kriegs- Beamteter in Zug vnd Wachten, übung der Waaffen, formierung der Schlachtordnungen zu Ross vnd Fuß ... verhalten habe ...

Tisk: Zürich: Bodmer, Johann Jakob, mladší, 1644

[16], 134, [2] s.; frontispis, [12] mědirytů; 4°

Frontispis (na podstavcích vlevo mušketýr, vpravo pikenýr, v horní části panoplie; název vepsán do centrální kartuše uprostřed díla); 12 mědirytů: fortifikace, soubor pozic při ovládnutí zbraní, formace.

Němčina

Vojenské umění – obecné

Bibliografie: USTC 2180966

216.

Rhumel, Johann Pharamund

Compendium Fortificatorium Das ist: KVrtzer vnd Gründlicher Vnterricht, wie man sich in Eyl verschantzen, vnd ein jede Statt mit gantz geringem kosten, vnd schlechter Mühe, auff den Nothfall innerhalb 48. Stunden fortificirn vnd fest machen möge ...

Vydání: [S.l.: s.n.], 1644

[30] l.; 12°

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: X

Dohledaný exemplář je uložen v Knihovně Vojenského historického ústavu Praha, sign.: IIST A 362.

217.

Rohan, Henri de

Erfahrner Capitäin, Oder Lustige Kriegs-Practick

Vydání: Rinteln: Lucius, Peter, starší, 1644

Tisk: Lucius, Peter, starší

213, [3] s.; 12°

Němčina; originál francouzsky

Vojenská správa – obecné

Bibliografie: USTC 2076277; VD17 23:278482H

Jedná se o druhou knihu ze tří z později kompletně vydaného díla *LE PARFAICT CAPITAINÉ Oder Kurtzer Außzug ...* (č. 218 v katalogu).

218.

Rohan, Henri de

LE PARFAICT CAPITAINÉ Oder Kurtzer Außzug vnd Kriegs-Regeln vber die Commentaria IVLII Caesaris, ersten Römischen Keyzers: Worauß klärlich zuersehen was in Kriegs expeditionen, Belägerungen, Feldtschlachten, Surprisen, Vnd andern derogleichen occasionen, einem Vollkommenen Feldt-Obristen zu wissen obliegen

Tisk: Köln: Bingen, Andreas, 1644

[8], 192, 64 s., frontispis; 12°

Frontispis (nemá architektonickou kompozici; důstojník stojí na valu polní fortifikace, za ním dělo střílí na nepřítele).

Němčina; originál francouzsky

Vojenská správa – obecné (více než 1/3 antika)

Bibliografie: USTC 2024264; VD17 1:060683K

Obsahuje dílo Rohan, Henri de: *Kriegs Discursen Oder Kurtze Militarische erinnerungen ...* (VD 1:060687Q). Distinkce tohoto vydání z roku 1644 a vydání z roku 1645 (č. 221 v katalogu) není natolik významná, aby zamezila diskusím o možnosti, že se jedná o pouhou variantu téhož vydání.

219.

Sardi, Pietro

Corona Imperialis Architecturae militaris, Das ist: GRündlicher Bericht von der Fortification vnnnd Befestigung allerhandt Oerter, wie die mögen vorfallen, wider allen Anlauff, so beydes zur Offension vnd zur Defension von nöhten ... Am Ende seynd auch etliche Principia Geometriae ...

Vydání: Frankfurt am Main: Zetter, Jakob de, 1644

Tisk: Palthenius, Hartmann

[8], 101, [3] s., XXXVII, [4] mědiryty; 2°

Titulní mědiryt: bastionová pevnost; 41 mědirytů: pevnosti, části pevností, průřezy valy, pevnostní komplexy, vojenské tábory, geometrické nákresy.

Němčina; originál italsky

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2133618; VD17 12:643589U

220.

Böckler, Georg Andreas

MANVALE ARCHITECTVRAE MILITARIS, Oder Hand-Büchlein vber die Fortification vnd Vestungs Bawkunst. Erster Theil, Darinnen kurtze Anweisung derer Reguln, vnd vnterschiedlicher Vortheil, wie selbige so wol in Praxi, als Theoria nutzlich zugebrauchen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Götze, Thomas Matthias, 1645

200 s., frontispis, [63] mědirytů; 16°

Frontispis (nemá architektonickou kompozici; interiér se stolem uprostřed na němž leží otevřená kniha s názvem *Manual. Architect. Milit. G. A. B.*, vlevo od stolu stojí stavitel, vpravo bůh Hermés); 63 mědirytů: geometrické nákresy, bastionové pevnosti a jejich součásti, prvky polních fortifikací, stavební pomůcky.

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2063152; VD17 23:289828U

221.

Rohan, Henri de

LE PARFAICT CAPITAINE Oder Kurtzer Außzug vnd Kriegs-Regeln vber die Commentaria IVLII Caesaris, ersten Römischen Keyzers: Worauß klärlich zuersehen was in Kriegs expeditionen, Belägerungen, Feldtschlachten, Surprisen, Vnd andern derogleichen occasionen, einem Vollkommenen Feldt-Obristen zu wissen obliegen

Tisk: Köln: Bingen, Andreas, 1645

[8], 192, 64 s., frontispis; 12°

Frontispis (nemá architektonickou kompozici; důstojník stojí na valu polní fortifikace, za ním dělo střílí na nepřítele).

Němčina; originál francouzsky

Vojenská správa – obecné (více než 1/3 antika)

Bibliografie: USTC 2102671; VD17 14:688324R

Obsahuje dílo Rohan, Henri de: *Kriegs Discursen Oder Kurtze Militarische erinnerungen ...* (VD 1:060687Q). Distinkce tohoto vydání z roku 1645 a vydání z roku 1644 (č. 218 v katalogu) není natolik významná, aby zamezila diskusím o možnosti, že se jedná o pouhou variantu téhož vydání.

222.

Böckler, Georg Andreas

MANUALE ARCHITECTURAE Militaris. Ander Theil, Darinnen nicht allein nohtwendige Observationes, sonder auch, wie in Praxi die Fundamenta der Vestungen anzuleg, dieselbige außzustecken, beneben Anordnung der nohtwendigen Werck ... zu machen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Götze, Thomas Matthias, 1646

102 s., frontispis, [15] mědirytů; 16°

Frontispis (nemá architektonickou kompozici; uprostřed listu sedící personifikace vojenské architektury s mečem a štítem); 15 mědirytů: geometrické nákresy, pevnostní stavby a jejich detaily, měřítko, pracovní náčiní.

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2024529; VD17 23:289830Q

223.

Magirus, Johann

JOHANNIS MAGIRI D. JANUA ARCHITECTONICAE MILITARIS, Das ist: Kurtzer Begriff alles desselben, welches einer, so die Fortification gründlich lernen wil, auß der Logistica decimali, Geometria, Trigonometria, Vnd dem Landmessen nohtwendig wissen muß ...

Vydání: [S.l.: s.n.], 1646

[8], 52, [2], 53–72 s., [2] mědiryty; 8°

2 mědiryty: měřické nákresy, geometrické nákresy, prvky pevnostního stavitelství.

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2011505; VD17 23:287824E

Publikace zamýšlena jako přívazek k dílu *JOHANNIS MAGIRI ... COMPENDIUM FORTIFICATORIUM ...* (č. 224 v katalogu).

224.

Magirus, Johann

JOHANNIS MAGIRI D. Medici vnd Mathematici der Churf. Brandenb. Residentz Städte Berlin vnd Cölln. COMPENDIUM FORTIFICATORIUM Oder Kurtzer Begriff der gantzen Fortification ...

Tisk: Berlin: Runge, Christoph, mladší, 1646

[8], 20, [2], 21–90, 92–102, [25] s., frontispis, [4] mědiryty; 8°

Rytý titulní list (nemá architektonickou kompozici; list je rozdělen do série ilustračních polí, v nichž jsou vyobrazeny personifikace věd: vlevo aritmetika, vpravo geometrie; v horní části vlevo pevnostní stavitelství, vpravo zeměměřictví; v dolní části vlevo pohled na bastionovou pevnost, vpravo zaměřování dvou budov); 4 mědiryty: bastionové pevnosti a jejich části, prvky polních fortifikací.

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2115733; VD17 23:287831P; titulové vydání **224a**: USTC 2024523; VD17 23:274041L

Titulové vydání se liší pouze datací na titulním listu, která je v něm 1645. Předmluva je datována v obou verzích 1646 i dále jsou obě varianty typograficky zcela shodné. Databáze VD17 uvádí u variantního vydání odlišný fingerprint, je však chybný.

225.

Böckler, Georg Andreas

MANUALE ARCHITECTURAE MILITARIS. Dritter Theil, Handelt vom Grossen Geschütz, wie nicht allein dasselbige nach heuttiger Newen Kriegs-Manier proportionerlich auß zu theilen vnd auff zu reissen ...

Vydání: Frankfurt am Main: Götze, Thomas Matthias, 1647

[14], 127, [1] s., frontispis, [10] mědirytů; 16°

Rytý titulní list (pevnostní město ostřelované dělem stojícím za gabiony); 10 mědirytů: děla, střelecké příslušenství, balistické nákresy.

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: VD17 23:289832E

226.

Felden, Johann von

ARCHITECTURA MILITARIS: Aus dem Freitagio und anderen guten Authoribus Zusammen gezogen

Vydání: Braunschweig: Müller, Gottfried, 1648

Tisk: Duncker, Andreas, mladší

[59] l., VI mědirytů; 4°

Rytý titulní list s vojenskými motivy (vlevo na podstavci s nápisem „arte et“ Euclides jako symbol vojenského umění; vpravo na podstavci s nápisem „marte“ Mars jako symbol boje; v horní části krajina s vodními plochami a loděmi; v dolní části pohled na pevnostní soustavu); 6 mědirytů: pevnosti a jejich části, polní opeňovací prvky, další obranné prvky.

Ilustrátor: Buno, Konrad (rytec)

Němčina

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2116167; VD17 3:604949F

227.

Sardi, Pietro

CORONAE IMPERIALIS PETRI SARDI ROMANI. Erster Theil, Das ist: Gründlicher vnd beständiger Bericht, von Fortification vnd Vestungsbaw: nach der wahren Geometrischen Kunst vnd Mathematischen Fundamenten ...

Vydání: Frankfurt am Main: Preß, Johann, 1648

[16], 287, [1] s.; 2°

Mědirytová bordura na titulním listu s převážně vojenskými motivy (po stranách na podstavcích postavy: vlevo Athéna, vpravo Mars, v horní části koruna, v dolní části obrys pevnosti kopci u moře).

Němčina; originál italsky

Překladatel: Gottfried, Johann Ludwig

Pevnostní stavitelství

Bibliografie: USTC 2138615; VD17 8:714340L

Existenci tisku dokládá jediný známý dochovaný exemplář titulní strany díla a záznam v aukčním katalogu katedrály v Hamburгу z roku 1722.¹²¹⁴ Možná se jedná o tentýž exemplář. V dochovaném exempláři spolu titulní

¹²¹⁴ *BIBLIOPOLIUM KÖNIGIANUM, sive CATALOGUS LIBRORUM.* Hamburgi: Literis Königianis, 1722. VD18 10979905, s. 672.

list a zbytek tisku zjevně nesouvisí. V kolofonu je uvedeno datum vydání 1626 a celý blok odpovídá vydání 1626 (č. 162 v katalogu). Tomuto vydání odpovídá – až na letopočet – i fingerprint. Nelze vyloučit, že se jedná o obálkové vydání, kdy byl nerozprodáný náklad opatřen novým titulním listem. Při existenci jediného exempláře to však nelze potvrdit.

Příloha č. 2: Soupis autorů vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650

Následující soupis eviduje identifikované autory vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě mezi polovinou 16. a polovinou 17. století. Zatímco v katalogu těchto knih (příloha č. 1) jsou uvedeni všichni dohledaní autoři,¹²¹⁵ v tomto seznamu jsou zmíněni jen doboví původci, tedy ti, jejichž působení spadá do období 1500–1650.¹²¹⁶ Někteří z nich zemřeli ještě před začátkem zkoumaného období (tzn. před polovinou 16. století), avšak jejich vojenská teoreticky díla vytištěná po roce 1550 lze vnímat stále ještě jako spisy aktuální, nikoliv historické.

Jména v soupisu jsou uvedena v invertované podobě a jsou řazena abecedně dle příjmení. U každé osobnosti jsou uvedena její životní data. Pokud je nebylo možné dohledat, je zapsána jiná zjištěná data: Rok narození, rok úmrtí, data působení, či alespoň století, v němž daný autor působil. Další sloupec zmiňuje zemi původu autora.

Poslední sloupec uvádí povolání autora. Voleno bylo z několika základních profesí: *architekt*, *dělostřelec*, *důstojník*, *matematik*, *umělec*¹²¹⁷ a *vojevůdce*. Další povolání jsou uvedena slovem *jiné* a následně upřesněna za pomlčkou. Je-li autorovo povolání zcela *neznámé*, je také takto evidováno.

Pokud lze osobnosti přiřadit více než jedno povolání, je uvedeno to, které s vojenstvím souvisí nejbližší. Např. je-li autor zároveň pevnostním stavitelem a matematikem, je označen jako architekt. Rytec a současně pevnostní stavitel je také označen jako architekt. V případě vojevůdce, tedy vrchní velitel vojska, je preferováno toto jeho působení, přestože v dřívějších fázích své kariéry byl bezpochyby důstojníkem.

Pokud je kterýkoliv z údajů pouze kvalifikovaným předpokladem, který nebylo možné ověřit, nebo pouze nejpravděpodobnější možností, kterou uvádí odborné zdroje, je údaj zrelativizován použitím otazníku či jiného relevantního prostředku.

Jméno	Data	Země původu	Povolání
Baegk, Theodorich	1599–1676	Švýcarsko?	matematik
Basta, Giorgio	1550–1606?	Itálie	vojevůdce
Beke, Berthold von der	činný 1605	Dánsko	důstojník
Billon, Jérémie de	16.–17. století	Francie	důstojník

¹²¹⁵ Jedná se o všechny dohledané autory významných částí příslušných textů

¹²¹⁶ Soupis rezignuje na evidenci antických a středověkých spisovatelů, kteří byli autory některých kratších pasáží ve zkoumaných knihách. Nereflektuje ani raně novověké autory některých dílčích textů přejatých do těchto knih, jestliže nebyli v příslušném díle jmenováni nebo nese-psali jeho významnou část.

¹²¹⁷ Za umělce jsou označeni ilustrátoři, rytci a tiskaři.

Böckler, Georg Andreas	1617–1687	Německo	architekt
Boillot, Joseph	1546–1605?	Francie	architekt
Brechtel, Franz Joachim	1554–1593	Německo	dělostřelec
Brožek, Jan	1585–1652	Polsko	matematik
Bry, Johann Theodor de ¹²¹⁸	1561–1623	Německo	umělec
Buger, Caspar	činný 1590	Německo	neznámé
Cattaneo, Francesco	činný 1635	Itálie	důstojník
Cattaneo, Girolamo	1540–1584	Itálie	matematik
Cöler, Conrad	činný 1616	Německo?	důstojník
Dambach, Christoph	činný 1608–1615	Německo?	neznámé
Dieterich, Conrad	1575–1639	Německo	jiné – filozof
Dilich, Johann Wilhelm	1600–1657	Německo	architekt
Dilich, Wilhelm	1571–1650	Německo	architekt
du Bellay, Guillaume ¹²¹⁹	1491–1543	Francie	důstojník
du Praissac	činný 1614–1639	Nizozemsko	důstojník
Eberhard, Philipp	1563–1627	Německo	matematik
Errard, Jean	1554–1610	Francie	architekt
Eylend, Martin	činný 1624	Německo?	architekt?
Faulhaber, Johannes	1580–1635	Německo	architekt
Felden, Johann von	zemř. 1688	Německo	matematik
Flamand, Claude	1570–1626	Francie?	architekt
Fourquevaux, Raymond de Rouer	1508–1574	Francie	důstojník
Friderich, Valentin	před 1600–1640	Německo	architekt
Fronsberger, Leonhardt	kol. 1520–1575	Německo	důstojník
Fuchs, Georg	činný 1623	Německo?	důstojník
Furttenbach, Joseph	1591–1667	Německo	architekt
Gheyn, Jacques de	kol. 1565–1629	Nizozemsko	umělec
Gringalletus, Janus	činný 1616	Švýcarsko	matematik?
Groote, Alessandro de	zemř. 1621	Nizozemsko	architekt
Grunewald, Caspar	činný 1616–1619	Německo	matematik
Guhle, Hans	zemř. 1636	Německo	dělostřelec
Gyger, Philipp	1569–1623	Švýcarsko	matematik
Helm, Franz	kol. 1500–1567	Německo	dělostřelec
Hipler, Wendelin	činný 1592–1593	Německo?	neznámé
Hohenspach, Stanislaus	činný 1577	Rakousko?	neznámé – vojenský písař?
Hulsius, Levinus	1546–1606	Belgie	matematik
Isselburg, Peter	1568/80–1630	Německo	umělec

¹²¹⁸ Johann Theodor de Bry je zde uveden v souvislosti s dílem *Kunstbüchlein Von GESchütz vnnd Feuerwerck* (č. 133 v katalogu); jeho role byla s největší pravděpodobností editorská, nikoliv autorská.

¹²¹⁹ Guillaume du Bellay je tu uveden proto, že dílo *Kriegs Regiment* (č. 38 v katalogu) v dalším vydání pojmenované jako *Kriegs-Practica* (č. 126 v katalogu) bylo vydáno pod jeho jménem, ačkoliv skutečným autorem byl Raymond de Rouer Fourquevaux.

Junghans, Adam	činný 1589	Německo	jiné – mustrovní písař
Kirchhof, Hans Wilhelm	kol. 1525–1605	Německo	důstojník
Kleef, Filips van	1459–1528	Burgundsko	vojevůdce
Klein, Dionysius	1566–1635	Německo	jiné – lékař
Krammer von Heydeck, Zacharias	činný 1625	Německo?	důstojník
Krüger, Oswald	1589/98–1655	Polsko	matematik
la Tour, Gamaliel de	činný 1633–1634	Švýcarsko?	jiné – lékař
Lavater, Hans Conrad	1609–1703	Německo	důstojník
Lhor, Johannes	činný 1569	Rakousko?	matematik
Lochner, Zacharias	činný 1557–1583, zemř. 1608	Německo	matematik
Lorini, Bonaiuto	1540–1610	Itálie	architekt
Ludenius, Laurentius	1592–1654	Německo	matematik
Łaski, Stanisław	kol. 1500–1550	Polsko	důstojník
Magirus, Johann	1615–1697	Německo	matematik
Machiavelli, Niccolò	1469–1527	Itálie	jiné – filozof
Massari, Alessandro	nar. 1568	Itálie	jiné – jezdecký mistr
Melzi, Ludovico	1558/67–1617	Itálie	důstojník
Mendoza, Bernardino de	1540–1604	Španělsko	důstojník
Meynier, Honorat de	1570–1638	Francie	důstojník
Montgomery, Louis de	činný před 1610	Francie	jiné – teoretik
Moritz, Hessen-Kassel	1572–1632	Německo	jiné – teoretik
Nassau-Siegen, Johann VII. von	1561–1623	Německo	jiné – teoretik
Neumair von Ramsla, Johann Wilhelm	1570–1644	Německo	jiné – vojenský historik
Ott von Echterdingen, Michael	kol. 1479–1532	Německo	důstojník
Paprocki, Bartłomiej	1540/43–1614	Polsko	jiné – historik
Pellicciari, Bartolomeo	zemř. kol. 1622	Itálie	důstojník
Perret, Jacques	1540/45–1610/19	Francie	architekt
Porcia, Jacopo	1462–1538	Itálie	důstojník
Potier, Michael	1564–1631	Francie	jiné – alchymista
Preuss, Jacob	činný před 1530	Německo	dělostřelec
Rantzau, Henrik	1526–1598	Dánsko	jiné – státník
Reinhard I., Solms-Lich	1491–1562	Německo	vojevůdce
Rhodus, Ambrosius	1577–1633	Německo	matematik
Rhumel, Johann Pharamund	1597–1661	Německo	jiné – lékař
Röbel, Wilhelm Stefan	činný 1619?	Německo	důstojník
Rohan, Henri de	1578–1638	Francie	vojevůdce
Ruscelli, Girolamo	1518–1566	Itálie	matematik
Sardi, Pietro	1559–1638	Itálie	architekt
Sattler Wissenburg, Johann Heinrich	činný 1619	Švýcarsko	architekt

Savorgnano, Mario	1513–1574	Itálie	architekt
Scultetus, Stephan	1602–1654	Německo	matematik
Schmidt, Matthias	činný 1626	Německo	jiné – nakladatel
Schultz, Georg	činný 1639	Německo	matematik
Schwach, Johann	činný 1624	Německo	jiné – farář
Schwendi, Lazarus von	1522–1583	Německo	vojevůdce
Specklin, Daniel	1536–1589	Německo	architekt
Starowolski, Szymon	1588–1656	Polsko	jiné – historik
Stevin, Simon	1548–1620	Belgie	architekt
Stoeckel, Anselm	činný 1575–1590	Rakousko	jiné – řádový rytíř
Tarnowski, Jan	1488–1561	Polsko	vojevůdce
Teti, Carlo	1529–1589	Itálie	architekt
Trew, Abdias	1597–1669	Německo	matematik
Troupitzen, Laurentius a	činný 1633	Švédsko?	důstojník
Ufano, Diego	zemř. 1613	Španělsko	dělostřelec
Verroten, Jacob Willemsz	1599–1647	Nizozemsko	matematik
Wallhausen, Johann Jacob von	kol. 1580–1627	Německo	důstojník
Wintzenberger, Daniel	činný 1577–1591	Německo	jiné – poštovní doručovatel
Zadora, M.	činný 1612	Polsko	jiné – šlechtic
Zubler, Leonhard	1563–1609	Švýcarsko	matematik

Příloha č. 3: Soupis překladatelů vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650

Následující soupis eviduje identifikované překladatele a objednatele překladů vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě mezi polovinou 16. a polovinou 17. století. Jména v soupisu jsou uvedena v invertované podobě a jsou řazena abecedně dle příjmení. Název korporace v roli překladatele je zapsán kurzivou. U každého jedince a subjektu jsou uvedena jeho životní data či doba působení. Další sloupec zmiňuje zemi původu překladatele. Čtvrtý sloupec uvádí jeho hlavní povolání. Výběr probíhal z několika základních profesí: *překladatel*, *nakladatel*, *důstojník*.¹²²⁰ Další povolání jsou uvedena slovem *jiné* a následně upřesněna za pomlčkou. Je-li překladatelovo hlavní povolání *neznámé*, je také takto označeno. V posledním sloupci jsou vepsány jazyky, z nichž a do nichž daný překladatel či objednatel překladu pořizoval překlady zkoumaných vytištěných vojenských příruček. Tyto jazyky jsou zaznamenány pomocí kódů hesláře katalogizačního formátu MARC 21.¹²²¹

Jméno	Data	Země původu	Povolání	Jazyky
Arthus, Gotthard	1568–1628	Německo	překladatel	z dut do ger
Brantz, Johannes	činný 1603	Německo	překladatel	z fre do ger
Bry, Johann Theodor de ¹²²²	1561–1623	Německo	nakladatel	z fre do ger, z ita do fre, z ita do ger, ze spa do fre, ze spa do ger
Budry, Ulrich	činný 1594	Německo	překladatel	z fre do ger
Cišwicki, Abraham ¹²²³	kol. 1593–1643	Polsko	jiné – šlechtic	z ger do pol
Ebel, Johann Philipp	1592–1627	Německo	jiné – pedagog	z lat do ger
Gottfried, Johann Ludwig	1584–1633	Německo	překladatel	z ita do ger
Havlík z Varvažova, Bartoloměj	1552–1609	Česko	jiné – písař	z ger do cze
Klar, Hennig	činný 1632	Německo	jiné – inženýr	z dut do ger
Marcardus, Peter	činný 1592–1595	Německo	jiné – student práv	z lat do ger

¹²²⁰ Mezi identifikovanými překladateli je jediný důstojník (Johann Jacob von Wallhausen). Toto povolání je součástí základního výběru proto, že je poměrně frekventované mezi autory zkoumaných knih.

¹²²¹ *Cze* – čeština; *dut* – holandština; *fre* – francouzština (přestože pro francouzštinu asi do roku 1600 lze užívat kód *frm*); *ger* – němčina; *ita* – italština; *lat* – latina; *pol* – polština; *spa* – španělština.

¹²²² Viz v této práci přílohu 5 *Soupis nakladatelů vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650*.

¹²²³ Viz tamtéž.

Neumair von Ramsla, Johann Wilhelm ¹²²⁴	1570–1644	Německo	jiné – vojenský historik	z ita do ger, z fre do ger
<i>Theodor de Bry starší,</i> <i>dědicové</i> ¹²²⁵	činní kol. 1598–1634	Německo	nakladatel	z fre do ger
Wallhausen, Johann Jacob von ¹²²⁶	kol. 1580– 1627	Německo	důstojník	z fre do ger
Wieland, Hans Conrad	činný 1612	Švýcarsko	neznámé	z fre do ger
Wormbser, David	činný 1607	Německo	překladatel	z ita do ger

¹²²⁴ Viz v této práci přílohu 2 *Soupis autorů vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650.*

¹²²⁵ Viz v této práci přílohu 5 *Soupis nakladatelů vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650.*

¹²²⁶ Viz v této práci přílohu 2 *Soupis autorů vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650.*

Příloha č. 4: Soupis tiskařů vojenských příruček působících ve střední Evropě v letech 1550–1650

Následující soupis eviduje identifikované tiskaře vojenských příruček působící ve střední Evropě mezi polovinou 16. a polovinou 17. století. Jména v soupisu jsou uvedena v invertované podobě a jsou řazena abecedně dle příjmení. Název korporace v roli tiskárny je zapsán kurzivou. U každé osobnosti či korporace jsou uvedena životní či historická data. Pokud je nebylo možné dohledat, je zapsána jiná zjištěná datace: Rok narození, rok úmrtí, data působení, či alespoň století, v němž daný tiskař působil. Další sloupec zmiňuje místa působení zjištěná ve zkoumaných vojenských příručkách. Místa tisku jsou uváděna v autoritní podobě. Jedná se vždy o současný název místa v úředním jazyce státu, na jehož území se místo v současnosti nalézá. V případě Švýcarska je použit název dle jazykové oblasti, do které lokalita spadá.

Jméno	Data	Místo působení
<i>Andreas Wechel, dědicové</i>	činní 1581–1630	Frankfurt am Main
Andrysowic, Łazarz	zemř. 1577	Tarnów
<i>Aubry a Marne</i>	činní 16. –17. století	Frankfurt am Main
Aubry, David	kol. 1584–1635	Hanau
Becker, Katharina	činná 1612–1614	Frankfurt am Main
Becker, Matthäus, mladší	1576–1612	Frankfurt am Main
Berg, Anna	činná 1610–1629	München
Bergen, Gimel, mladší	činný kol. 1610–1637	Dresden
Bergen, Gimel, starší	1538 – kol. 1597/1600	Dresden
Bernat, Maciej	činný 1593–1599	Lviv
Bertram, Anton, starší	činný 1584–1628	Strasbourg
Bingen, Andreas	činný 1638–1668	Köln
Blanc, Antoine	1546 – po 1621	Genève?
Bodmer, Johann Jakob, mladší	1617–1676	Zürich
Brathering, Joachim	zemř. 1605	Frankfurt am Main
Bringer, Johann	činný 1608–1617	Frankfurt am Main
Carolides z Karlsperka, Daniel	činný 1612–1622	Praha
Carolus, Johann	1575–1634	Strasbourg
Carstens, Heinrich	činný 1609–1625	Hamburg
Clipeus, Balthasar	činný 1600–1603	Köln
Dannhauser, Lorenz	činný 1617–1629	Neuburg am Donau
<i>Drukarnia Akademicka</i>	1586? –1805	Wilno
Dümler, Jeremias	1598–1668	Nürnberg

Duncker, Andreas, mladší	1613–1657	Braunschweig
Egenolff, Christian, starší	1502/03–1555	Frankfurt am Main
Emmel, Egenolff	činný 1602–1627	Frankfurt am Main
Feyerabend, Johann	1550–1599	Frankfurt am Main
Foillet, Jacques	1554–1618/19	Montbéliard
Fürster, Marx	činný 1597–1603	Stuttgart
Galler, Hieronymus	činný 1610–1627	Oppenheim
Gamonet, Philippe	činný 1623–1670	Genève
Gerlach, Katharina	1520–1591	Nürnberg
Gessner, Jonas	1571 – po 1610	Zürich
Hain, Gabriel	činný 1550–1564	Nürnberg
Halbmaier, Simon	1587–1632	Nürnberg
Hederlin, Johann	činný 1619–1657, zemř. 1658	Luzern
Henricpetri, Sebastian	1546–1626/27	Basel
Hoffmann, Nikolaus, starší	činný 1603 – kol. 1619	Frankfurt am Main
Hoffmann, Wolfgang	kol. 1604 – kol. 1668	Frankfurt am Main
Hofmann, Balthasar	činný 1605–1622	Darmstadt
Humm, Anton	činný 1608–1659	Frankfurt am Main
Hünefeld, Andreas	1581–1666	Gdańsk
Chemlinus, Kaspar	1577–1643	Gießen
Chouet, Jacques	1583?–1661	Genève
<i>Christian Egenolff starší, dědicové</i>	činní 1555–1606	Frankfurt am Main
Jacobi, Paul	činný 1614–1629	Frankfurt am Main
Jobin, Bernhard	kol. 1545–1593	Strasbourg
<i>Johann Richel starší, dědicové</i>	činní 1616–1638	Rostock
Kauffmann, Paul	1568–1632	Nürnberg
Kempfer, Erasmus	1611–1657	Frankfurt am Main
<i>Klosterdruckerei</i>	činná 1573–1803	Tegernsee
Lechler, Johann, starší	zemř. 1564	Frankfurt am Main
Lechler, Martin	činný 1563 – kol. 1592, zemř. 1594	Frankfurt am Main
Lucius, Peter, starší	1590–1656	Rinteln
Lützenkirchen, Wilhelm	činný 1586–1634, zemř. 1635	Köln
Marckart, Thomas	činný 1616–1638	Schleusingen
Mayer, Sebald	1550–1576	Dillingen
Meder, Johann Sebastian	činný 1633–1635	Ulm
Mintzel, Johann Albrecht	1600–1653	Leipzig
Müller, Henning, mladší	činný 1631–1674	Helmstedt
Müller, Jakob	činný 1576–1586	Heidelberg
Nettesheim, Heinrich	činný 1585–1598	Köln

Palthenius, Hartmann	činný 1614?–1631	Frankfurt am Main
Palthenius, Zacharias	1570–1614/15	Frankfurt am Main
Planck, Johann	činný 1615–1627	Linz
Rab, Georg, starší	činný 1557–1580	Frankfurt am Main
Reinhard I., Solms-Lich ¹²²⁷	1491–1562	Lich
Reinmichel, Leonhard	kol. 1544–1600	Lauingen
Reusner, Johann	1598–1666	Rostock
Rhode, Martin	činný 1603–1615	Gdańsk
Rickhes, Michael	činný 1628–1635	Wien
Richter, Wolfgang	činný 1596–1626	Frankfurt am Main
Rötzel, Kaspar	činný 1623–1656?	Frankfurt am Main
Runge, Christoph, mladší	1619–1681	Berlin
<i>Salomon Auerbach, dědicové</i>	činní 1627–1630?	Wittenberg
Saur, Johannes	1572/73–1636	Frankfurt am Main
Saur, Jonas	1591 – kol. 1633	Ulm
Schedel, Krzysztof	zemř. 1654	Kraków
Schmidt, Johann	činný 1561–1596	Frankfurt am Main
Schreiber, Nikolaus	činný 1562–1598	Köln
Schröter, Johann	činný 1593–1634	Basel
Schultes, Johann, mladší	činný 1621–1667	Augsburg
Siebeneicher, Mateusz	činný 1557–1582	Kraków
Spies, Johann	kol. 1540–1623	Frankfurt am Main
Thamm, Christian	1614?–1626	Wittenberg
Tournes, Jean de, mladší	1539–1615	Genève?
Vetter, Daniel	činný 1632–1656	Leszno
Weerli, Abraham	činný 1614–1622	Bern
Werner, Heinrich	1601–1648	Hamburg
Wessel, Wilhelm	kol. 1564–1626	Kassel
Wolf, Johann Rudolf, starší	1587–1624	Zürich
Zöpfel, David	1528–1590	Frankfurt am Main

¹²²⁷ Viz v této práci přílohu 2 *Soupis autorů vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650*.

Příloha č. 5: Soupis nakladatelů vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě v letech 1550–1650

Následující soupis eviduje identifikované nakladatele vojenských příruček vytištěných ve střední Evropě mezi polovinou 16. a polovinou 17. století. Jména v soupisu jsou uvedena ve invertované podobě a jsou řazena abecedně dle příjmení. Název korporace v roli nakladatele je zapsán kurzivou. U každé osobnosti či korporace jsou uvedena životní či historická data. Pokud je nebylo možné dohledat, je zapsána jiná zjištěná data: Rok narození, rok úmrtí, data působení, či alespoň století, v němž daný nakladatel působil.

Další sloupec zmiňuje místa působení zjištěná ze zkoumaných vojenských příruček. Tato místa jsou ve většině případů totožná s místy vytištění knih, jelikož zkoumané knihy obvykle místo vydání neodlišují. Místa vydání jsou uváděna v autoritní podobě. Jedná se vždy o současný název místa v úředním jazyce státu, na jehož území se místo v současnosti nalézá. V případě Švýcarska je použit název dle jazykové oblasti, do které lokalita spadá.

Na konec seznamu je zařazena skupina autorů vojenských příruček, kteří dle příslušných knih působili též jako jejich nakladatelé, a skupina tiskařů, kteří jsou uvedeni jako nakladatelé zkoumaných knih. Další informace o autorech vojenských příruček, kteří byli zároveň nakladateli, lze nalézt v soupisu autorů (příloha 2).

Jméno	Data	Místo působení
Ammon, Johann	zemř. 1656	Frankfurt am Main
<i>Andreas Wechel, dědicové</i>	činní 1581–1630	Frankfurt am Main
Birckner, Johann	1587–1658	Erfurt
Brachfeld, Paul	činný 1589–1601	Frankfurt am Main
Bry, Johann Theodor de	1561–1623	Frankfurt am Main
Caimox, Balthasar	1561–1635	Nürnberg
Cišwicki, Abraham	kol. 1593–1643	Leszno
Corthoys, Conrad	kol. 1564–1620	Frankfurt am Main
Feyerabend, Hieronymus	nar. 1563	Frankfurt am Main
Feyerabend, Sigmund	1528–1590	Frankfurt am Main
Fischer, Peter	činný 1585–1595	Montbéliard
Fitzer, William	kol. 1600–1671	Frankfurt am Main
Götze, Thomas Matthias	1623–1672	Frankfurt am Main
<i>Henning Grosse starší, dědicové</i>	činní 1622?–1624	Leipzig
Hoffmann, Wilhelm	činný 1590–1612	Frankfurt am Main
Hulsius, Friedrich van	kol. 1580 – kol. 1660	Frankfurt am Main

Hulsius, Levinus ¹²²⁸	1546–1606	Frankfurt am Main
Hulsius, Maria	činná 1606–1619	Frankfurt am Main
Hüter, Simon	činný 1563–1583	Frankfurt am Main
<i>Jakob Fischer, dědicové</i>	činní 1616–1635	Frankfurt am Main
Jennis, Lucas	1590 – po 1630	Frankfurt am Main
Karliński, Stanisław	činný 1599–1600	Lviv
König, Ludwig, starší	1572–1641	Montbéliard / Basel
Le Blon, Christoph	zemř. 1665	Frankfurt am Main
Leipnitz, Johann	činný 1634–1637	Leipzig
Marschall, Peter	1572 – kol. 1625	Frankfurt am Main
Merian, Matthaeus, starší	1593–1650	Frankfurt am Main
Müller, Gottfried	kol. 1626–1658	Braunschweig
Porß, Johann Jakob	činný 1610–1650	Frankfurt am Main
Preß, Johann	činný 1640 – kol. 1654	Frankfurt am Main
Reiffenberger, Johann	činný 1624–1641	Jena / Erfurt
Ruland, Johann	činný 1603–1621	Frankfurt am Main
Ruland, Nikolaus	činný 1603–1621	Frankfurt am Main
Seyffert, Wolfgang	činný 1624–1659	Dresden
<i>Sigmund Feyerabend, dědicové</i>	činní 1590 – kol. 1600	Frankfurt am Main
<i>Theodor de Bry starší, dědicové</i>	činní kol. 1598–1634	Frankfurt am Main
Zetter, Jakob de	činný 1620–1644	Hamburg / Frankfurt am Main
Zetzner, Lazarus	1551–1616	Strasbourg
AUTORI – NAKLADATELÉ		
Dilich, Wilhelm	1571–1650	Frankfurt am Main
Friderich, Valentin	před 1600–1640	Bern
Guhle, Hans	zemř. 1636	Hamburg
Isselburg, Peter	1568/80–1630	Nürnberg
Reinhard I., Solms-Lich	1491–1562	Lich
Tarnowski, Jan	1488–1561	Tarnów
Verroten, Jacob Willemsz	1599–1647	Hamburg
Wallhausen, Johann Jacob von ¹²²⁹	kol. 1580–1627	Hanau / Frankfurt am Main
Zubler, Leonhard	1563–1609	Zürich
TISKÁŘI – NAKLADATELÉ		
<i>Andreas Wechel, dědicové</i>	činní 1581–1630	Frankfurt am Main
<i>Aubry a Marne</i>	činní 16.–17. století	Frankfurt am Main
<i>Aubry a Schleich</i>	činní 1617 – kol. 1627	Frankfurt am Main
Lucius, Peter, starší	1590–1656	Rinteln

¹²²⁸ Levinus Hulsius je zde evidován jako nakladatel přesto, že je v soupisu autorů uveden v roli matematika. Tento muž byl činný v mnoha oborech. Bylo by zavádějící ho v tomto soupisu uvést pouze jako autora v roli nakladatele, jelikož nakladatelství bylo významnou součástí jeho působení; navíc jeho pokračovatelé (manželka a syn) figurují v této tabulce mezi nakladateli.

¹²²⁹ V případě některých knih byl Wallhausen v pozici nakladatele a autora, jinde nakladatele a překladatele, resp. editora.

Příloha č. 6: Obrazová příloha

SEZNAM VYOBRAZENÍ:

- 1 a, b: Příklad traktátu o vojenství
- 2 a, b: Příklad knihy o vojenské matematice
- 3 a, b: Příklad dělostřeleckého spisu
- 4 a, b: Příklad knihy o pevnostním stavitelství
- 5 a, b: Příklad knihy o vojenské správě
- 6 a, b: Příklad knihy o vojenském umění
- 7: Příklad vojenské příručky pro pěchotu
- 8: Příklad vojenské příručky pro jezdecko
- 9: Příklad vojenské příručky pro dělostřelectvo
- 10: Příklad původní polské vojenské příručky
- 11: Příklad původně španělské vojenské příručky přeložené do polštiny
- 12: Jediná vojenská příručky vydaná mezi roky 1550 a 1650 v češtině
- 13: Příklad dřevořezových naukových ilustrací
- 14: Příklad mědirytové naukové ilustrace
- 15: Příklad naukové ilustrace z typografických značek
- 16: Příklad asociativní ilustrace
- 17: Příklad ilustrace, jejíž námět nesouvisí s textem
- 18: Příklad dřevořezu na titulním listu
- 19: Příklad mědirytové bordury na titulním listu
- 20: Příklad mědirytového titulního listu
- 21: Příklad mědirytového frontispisu před titulním listem
- 22 a, b: Příklad vojenské příručky z první poloviny 16. století
- 23 a, b: Příklad vojenské příručky z druhé poloviny 16. století
- 24 a, b: Příklad vojenské příručky z první poloviny 17. století
- 25 a, b: Příklad vojenské příručky z druhé poloviny 17. století

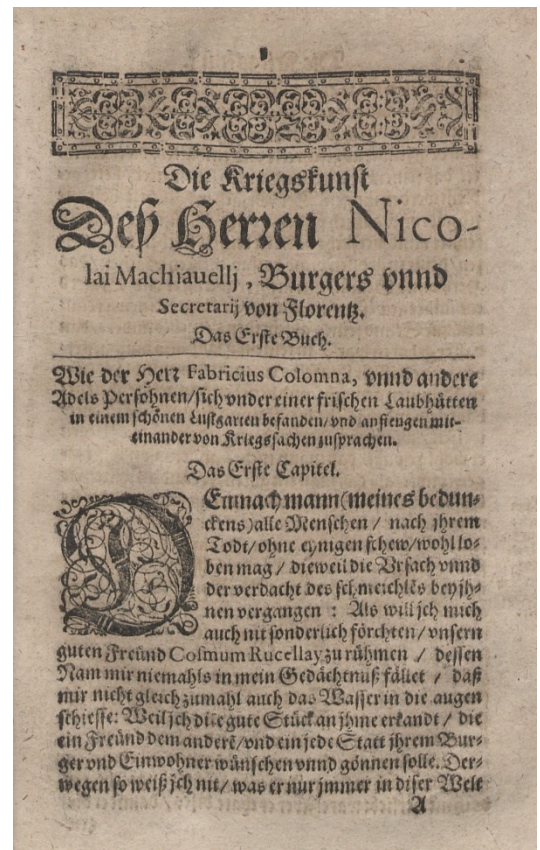
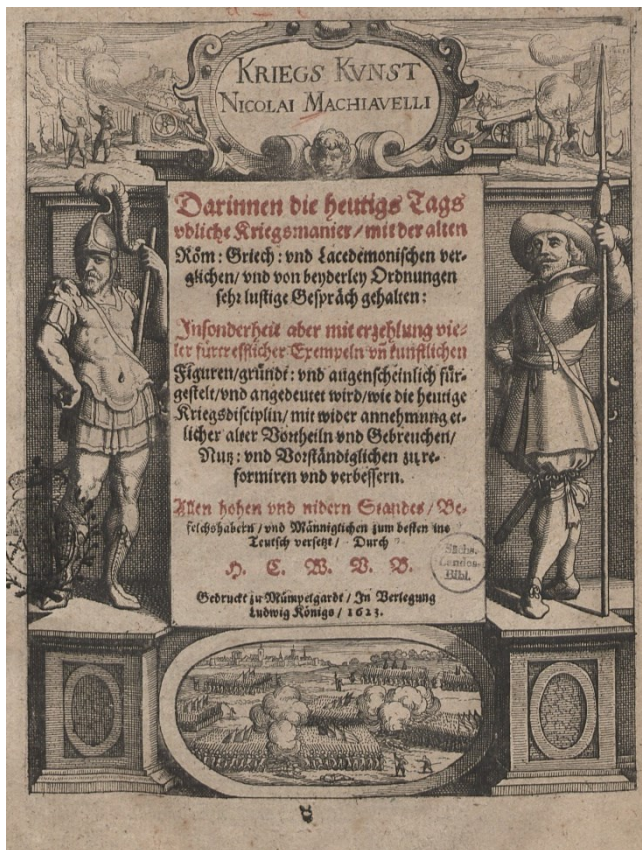
VYOBRAZENÍ:

Vojenské příručky vytištěné ve střední Evropě v letech 1550–1650 lze z hlediska obsahu a formy rozdělit do šesti skupin. Jedná se o traktáty o vojenství, dělostřelecké spisy, knihy o vojenské matematice, pevnostním stavitelství, vojenské správě nebo vojenském umění.

1 a, b: Příklad traktátu o vojenství:

MACHIAVELLI, Niccolò. *KRIEGS KVNST NICOLAI MACHIAVELLI*. Č. 150 v katalogu, titulní strana, s. 1.

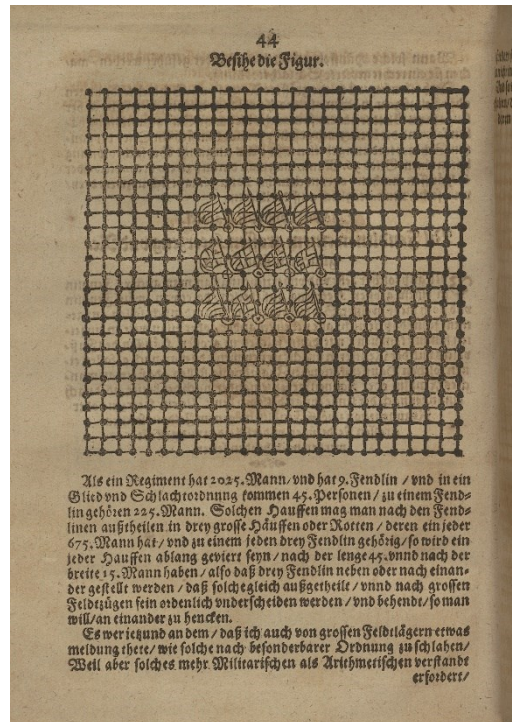
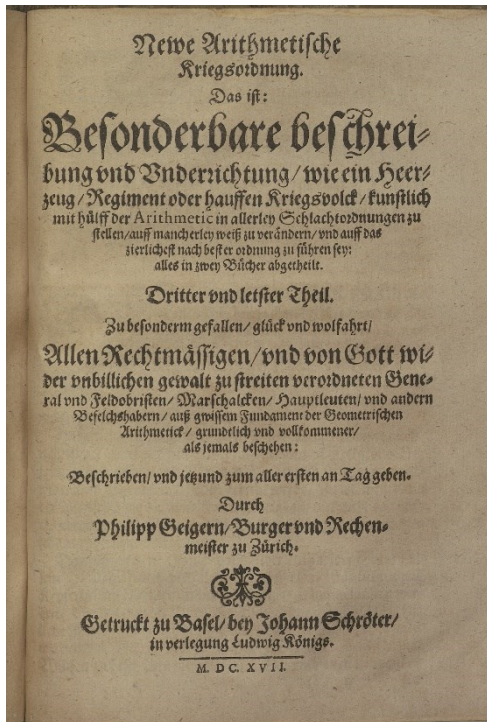
(Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, sign.: Milit.A.135,misc.1)

2 a, b: Příklad knihy o vojenské matematice:

GYGER, Philipp. *Newe Arithmetische Kriegsordnung*. Č. 115 v katalogu, titulní strana, s. 44.

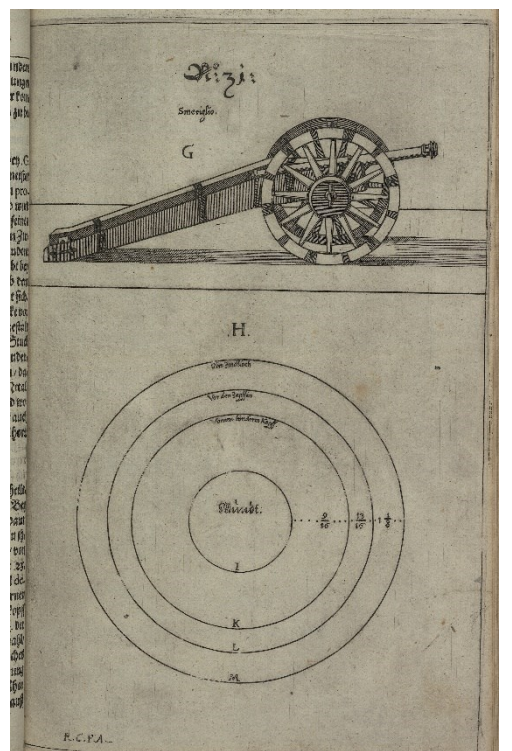
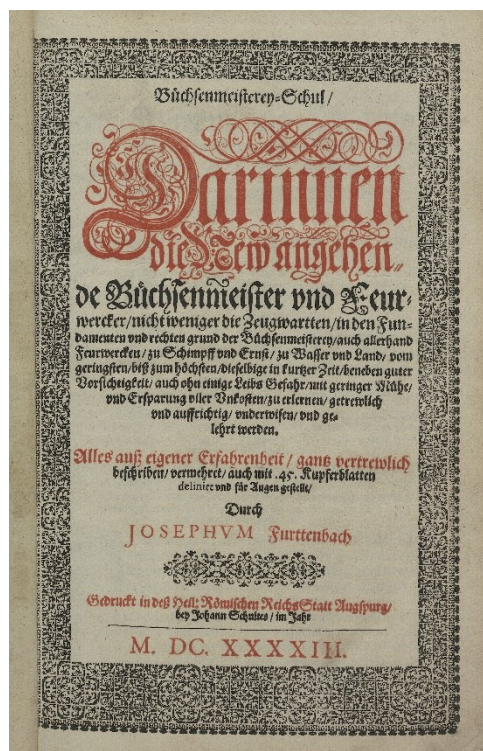
(Knihovna Národního muzea, sign.: Langer V 2 H 3/adl.2)

3 a, b: Příklad dělostřeleckého spisu:

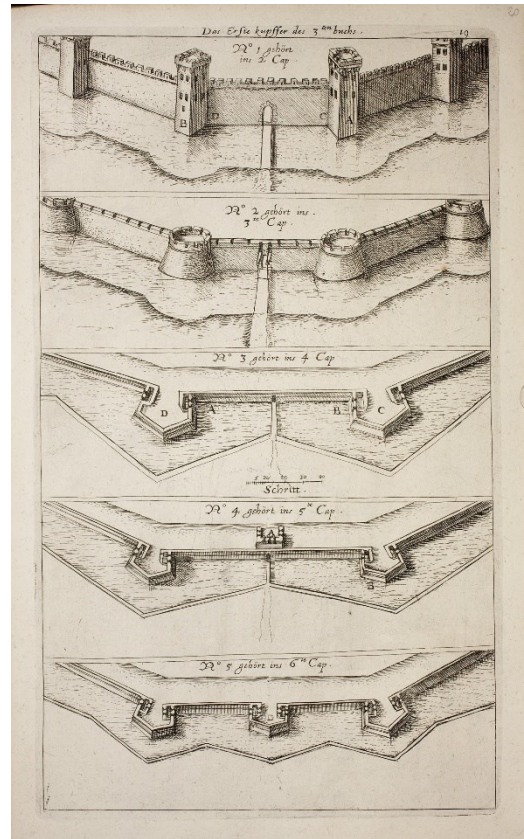
FURTTENBACH, Joseph. *Büchsenmeisterey-Schul*. Č. 212 v katalogu, titulní strana, il. 31.

(Knihovna Národního muzea, sign.: Langer IV 12 L 3)

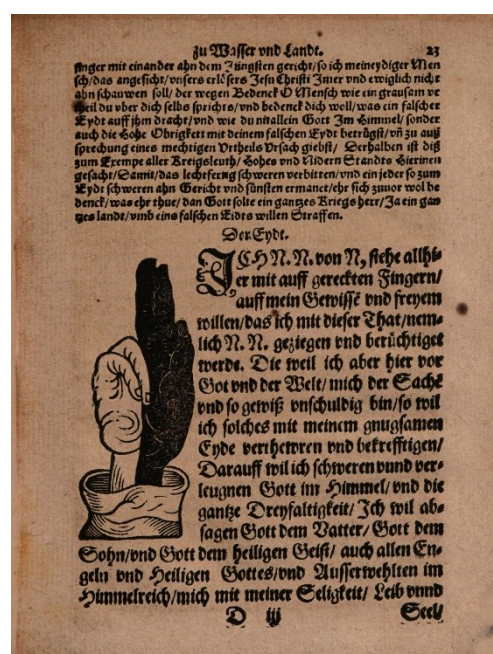
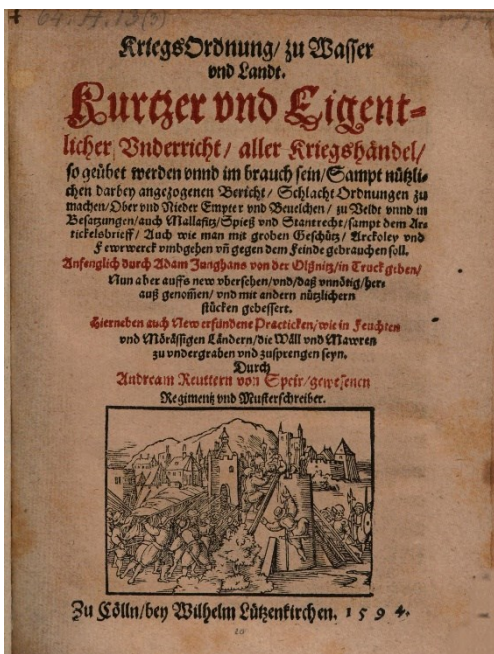
4 a, b: Příklad knihy o pevnostním stavitelství:

LORINI, Bonaiuto. *Sechs vnterschiedliche Bücher*. Č. 199 v katalogu, titulní strana, il. 19.
(Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, sign.: 2 BIBL UFF 179)

5 a, b: Příklad knihy o vojenské správě:

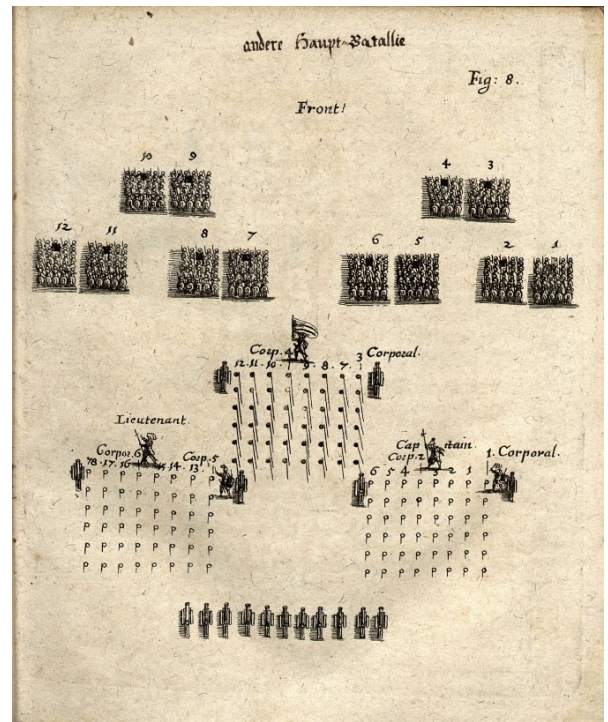
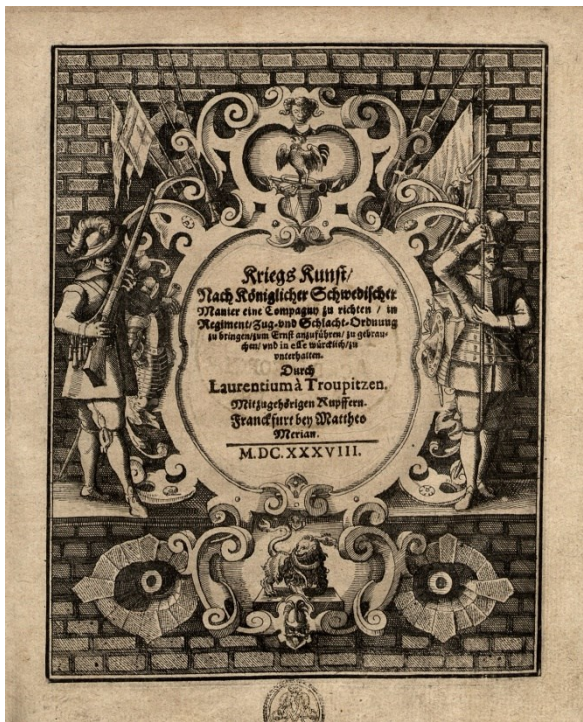
JUNGHANS, Adam. *KriegsOrdnung*. Č. 39 v katalogu, titulní strana, s. 23.
(Österreichischen Nationalbibliothek, sign.: 64.H.13.(3) ALT PRUNK)

6 a, b: Příklad knihy o vojenském umění:

TROUPITZEN, Laurentius a. *Kriegs Kunst, Nach Königlicher Schwedischer Manier*. Č. 200 v katalogu, titulní strana, il. 8.

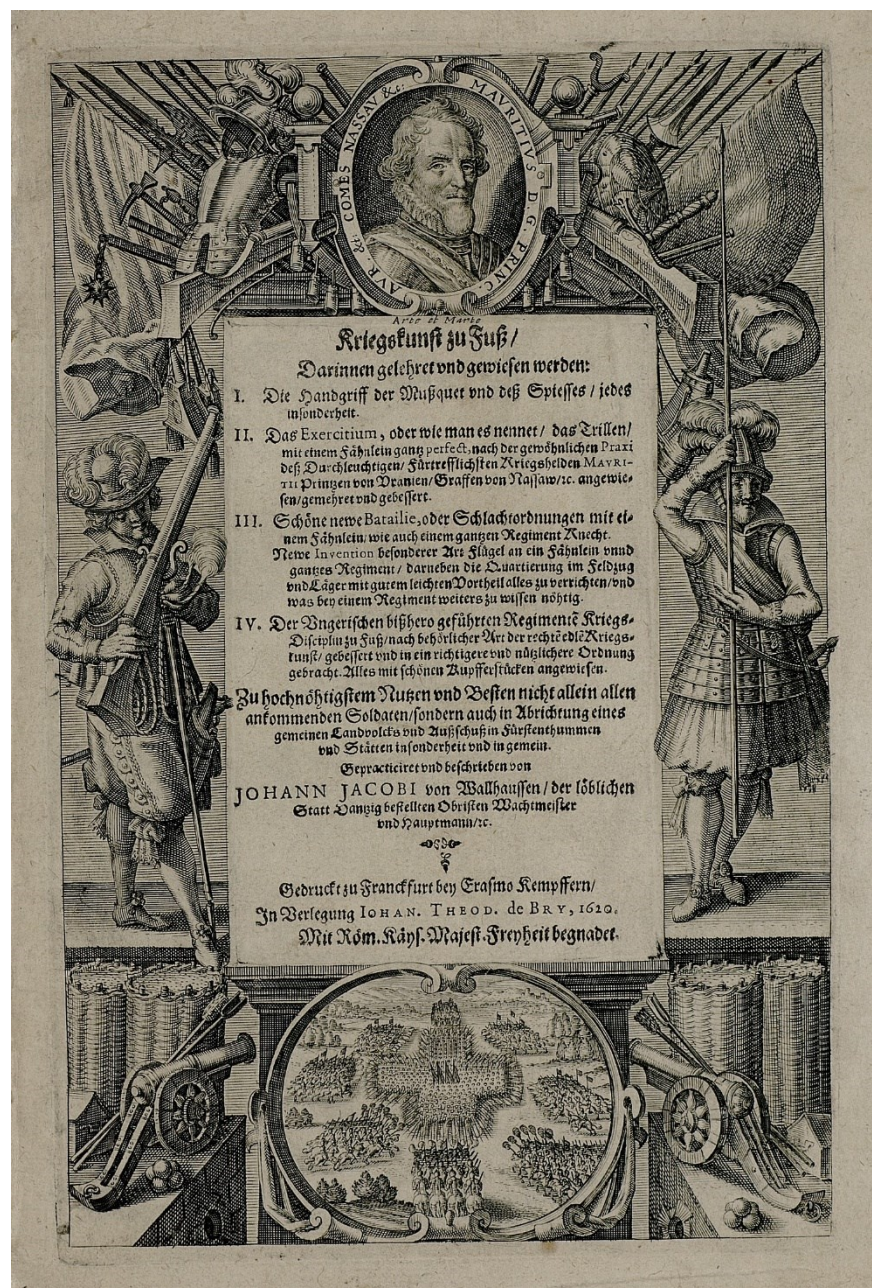
[Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, sign.: 8 ARS MIL 250/17 (1)]

Dělení vojenských příruček podle typu vojska má souvislost především s knihami o vojenském umění. Vedle všeobecných titulů tohoto typu vznikaly také specializované knihy o vojenském umění pěchoty, jezdeckva nebo dělostřelectva. Jejich příkladem je trojice publikací z pera Johanna Jacoba von Wallhausen.

7: Příklad vojenské příručky pro pěchotu:

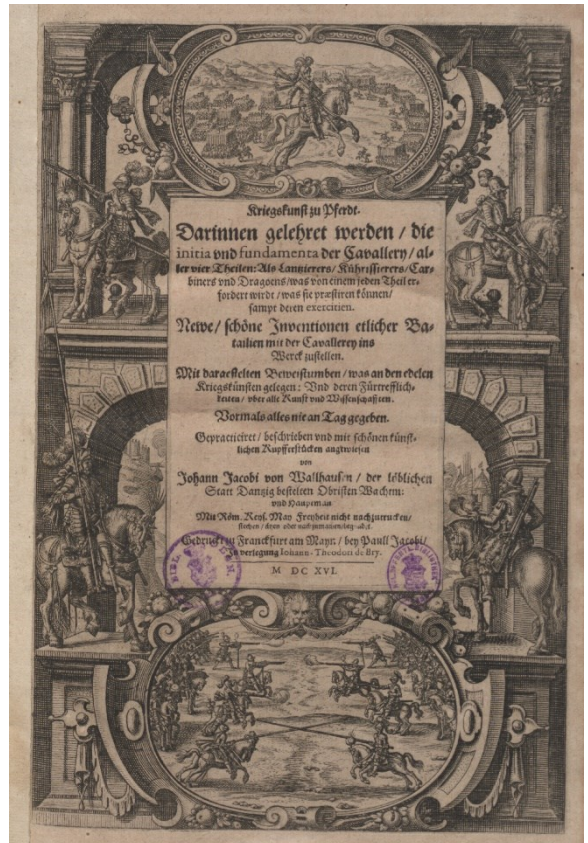
WALLHAUSEN, Johann Jacob von. *Kriegskunst zu Fuß*. Č. 143 v katalogu, titulní strana.
(Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, sign.: 4 ARS MIL 242/39)

8: Příklad vojenské příručky pro jezdecktvo:

WALLHAUSEN, Johann Jacob von.
Kriegskunst zu Pferd. Č. 109 v katalogu,
titulní strana.

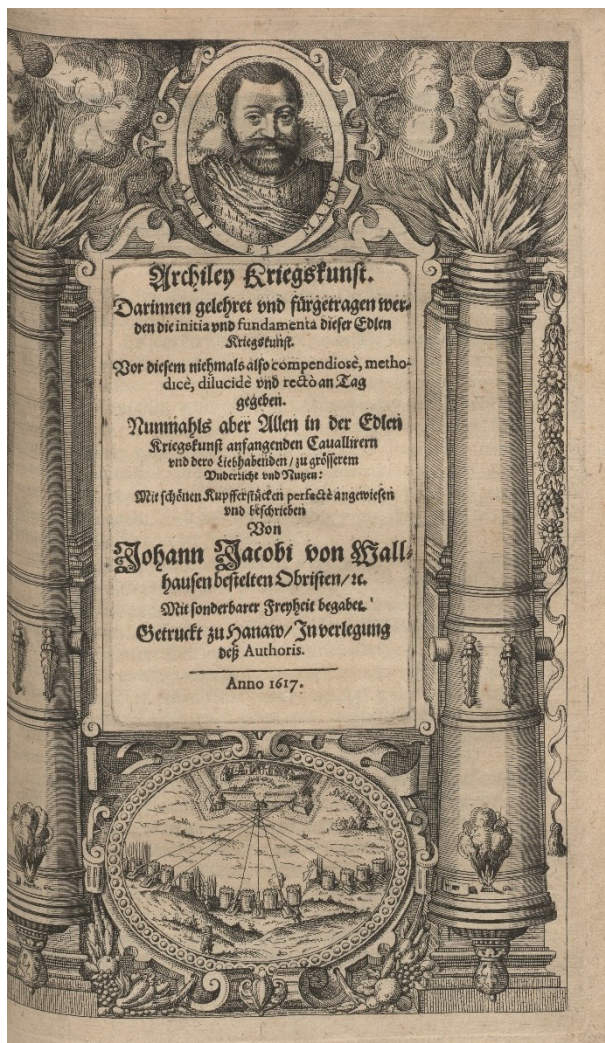
(Sächsische Landesbibliothek – Staats-
und Universitätsbibliothek Dresden,
sign.: Milit.A.74.b,misc.1)

9: Příklad vojenské příručky pro dělostřelectvo:

WALLHAUSEN, Johann Jacob von. *Archiley*
Kriegskunst. Č. 119 v katalogu, titulní strana.

(Sächsische Landesbibliothek – Staats-
und Universitätsbibliothek Dresden,
sign.: Milit.A.60,misc.2)

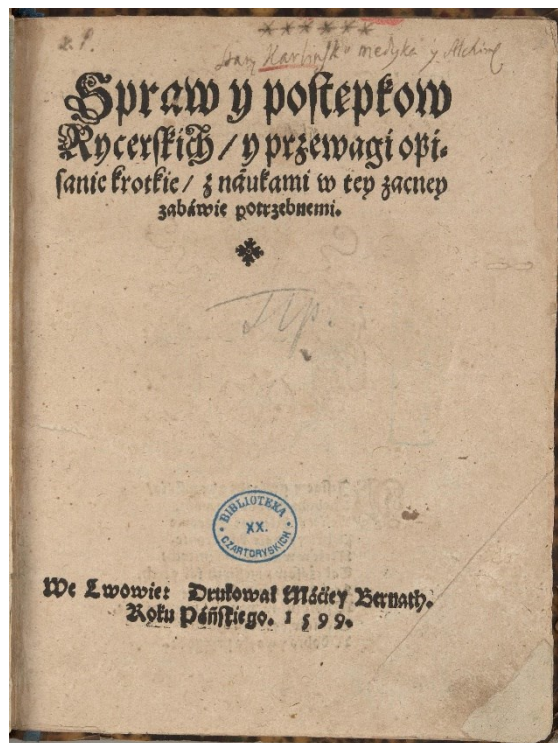

Většina knih, které jsou předmětem výzkumu této práce, byla vytištěna na území dnešního Německa. Zatímco vojenské příručky vytištěné na území východní Francie nebo Švýcarska se těm německým graficky podobaly, typografie nepříliš početných polských nebo českých militárních tisků se obvykle lišila.

10: Příklad původní polské vojenské příručky:

ŁASKI, Stanisław. *Spraw y postępkow Rycerskich*. Č. 54 v katalogu, titulní strana.

(Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Książąt Czartoryskich, sign.: 2037 I Cim)

11: Příklad původně španělské vojenské příručky přeložené do polštiny:

UFANO, Diego. *ARCHELIA álbo ARTILLERIA*. Č. 214 v katalogu, grafická titulní strana.

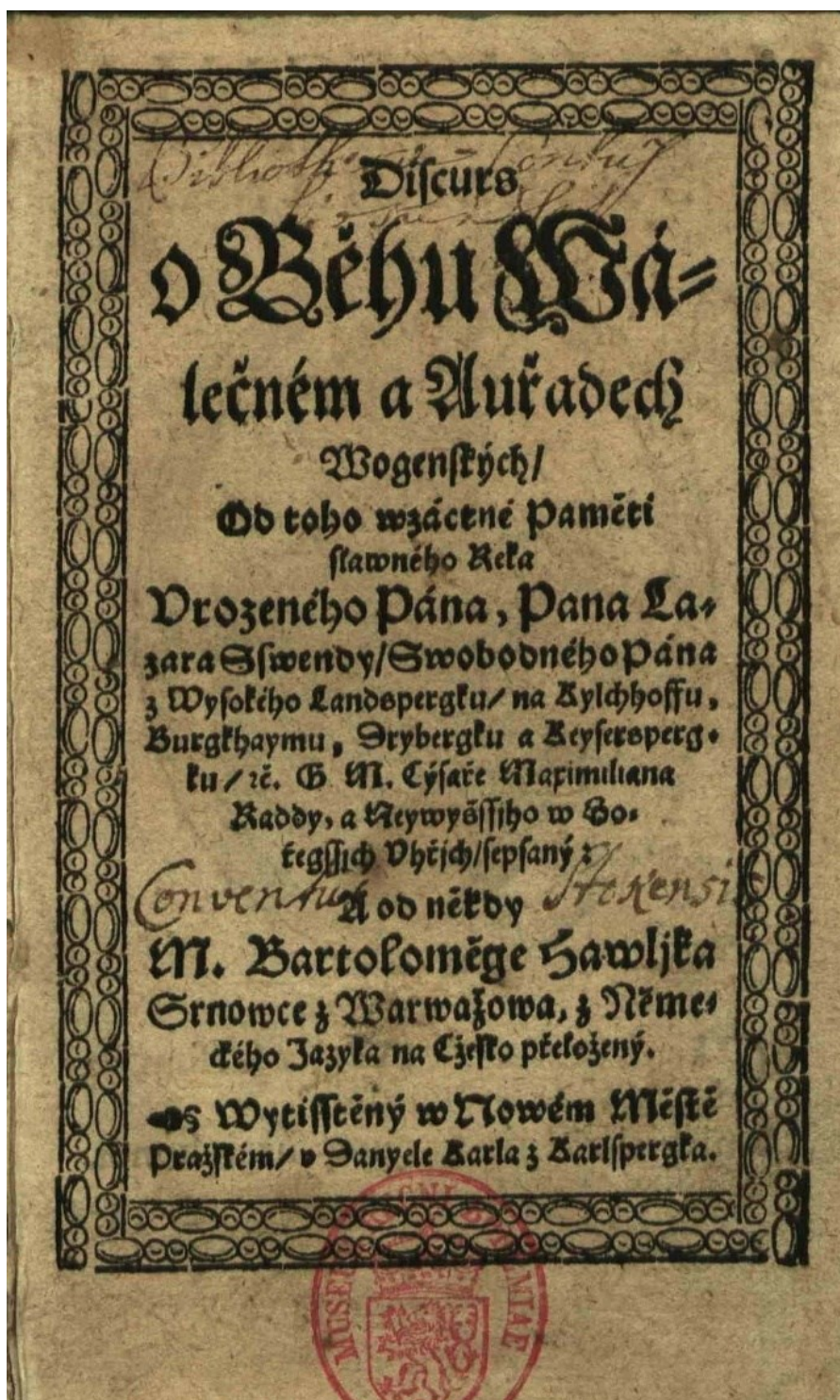
(Biblioteka Jagiellońska, Kraków, sign.: BJ St. Dr. 392767 III)

12: Jediná vojenská příručka vydaná mezi roky 1550 a 1650 v češtině:

SCHWENDI, Lazarus von. *Discurs o Běhu Wálečném a Auřadech Wogenských*. Č. 126 v katalogu, titulní strana.

(Knihovna Národního muzea, sign.: 30 D 00007)

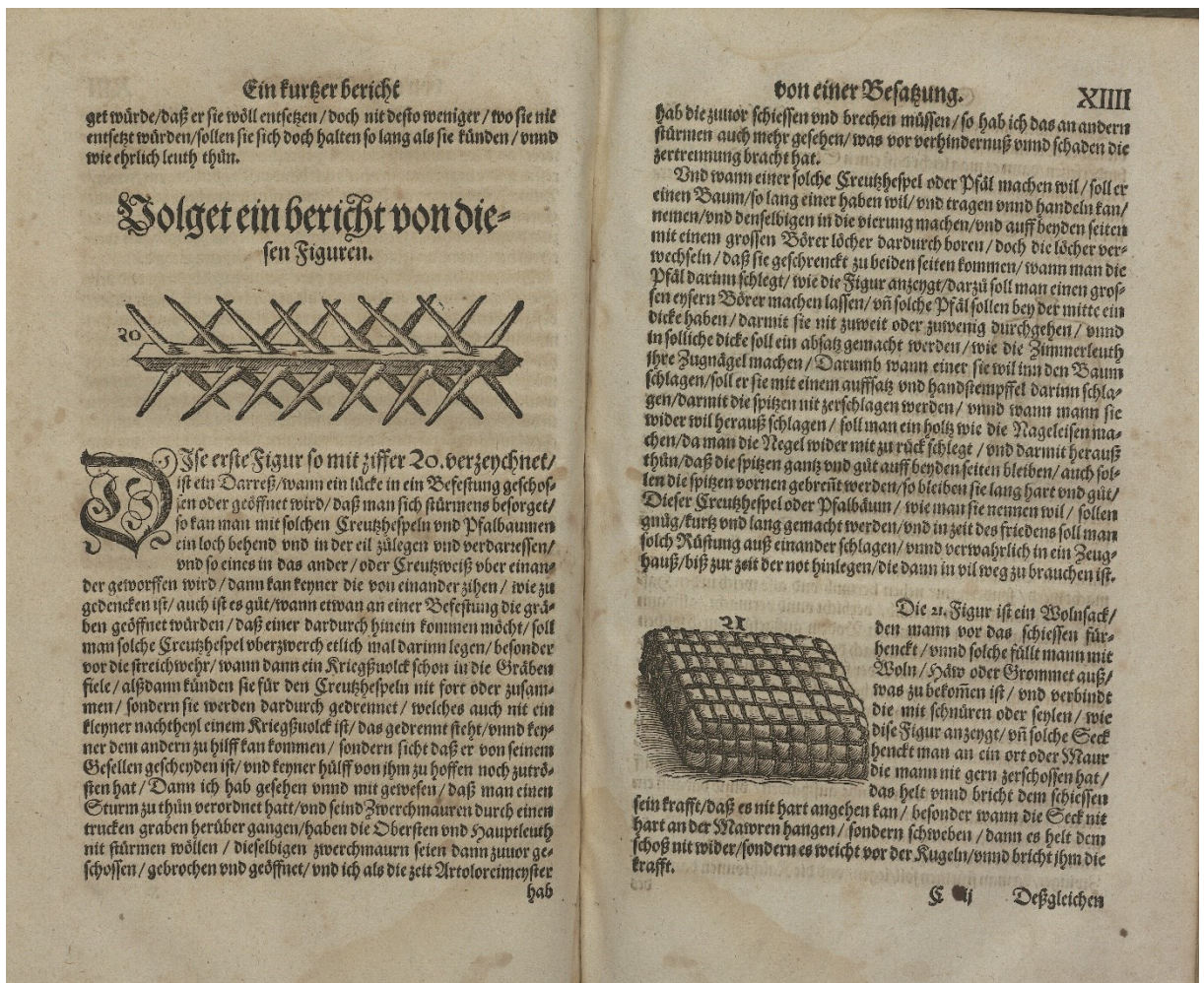

Ilustrace vojenských příruček lze rozdělit několika způsoby. Z hlediska jejich umístění a funkce se jedná o ilustrace úvodní, které se nacházejí na titulním listě nebo před ním, a na vyobrazení za titulním listem, které doprovázejí hlavní text knihy. Vyobrazení z druhé jmenované skupiny lze dále dělit z hlediska souvislosti s obsahem díla na ilustrace naukové, asociativní a takové, jejichž námět s textem nesouvisí. Specifickou čtvrtou skupinou jsou portréty, které lze zpravidla zároveň zařadit do některé ze tří předešlých kategorií. Naukové ilustrace (a portréty) lze dělit dle užití grafické techniky na dřevořezové, mědirytové a na ilustrace z typografických značek. Asociativní a s textem nesouvisící ilustrace byly zpravidla dřevořezové. Dělení úvodních ilustrací je prostší – jedná se o dřevořezy na titulním listu, mědiryty na titulním listu, mědirytové bordury na titulním listu, mědirytové titulní listy nebo mědirytové frontispisy před titulním listem.

13: Příklad dřevořezových naukových ilustrací:

REINHARD I., Solms-Lich. *Besatzung*. Č. 11 v katalogu, l. XIII[b]–XIII[a].

(Knihovna Národního muzea, sign.: Langer V 6 K 1/adl.2)

14: Příklad mědirytové naukové ilustrace:

ISSELBURG, Peter. *Künstliche Waffenhandlung*. Č. 168 v katalogu, l. [7a].

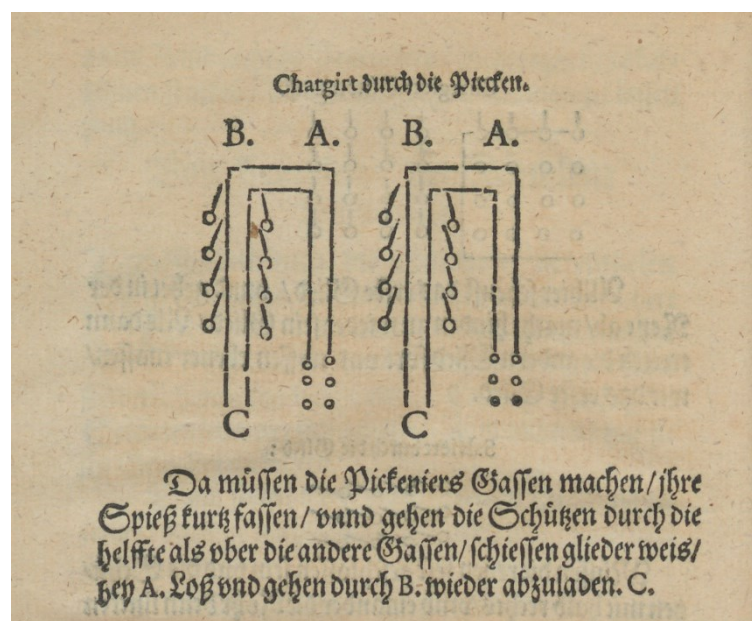
(Forschungsbibliothek Gotha der Universität Erfurt, sign.: Math 4° 00595/04)

15: Příklad naukové ilustrace z typografických značek:

MORITZ, Hessen-Kassel. *Instruction*. Č. 158 v katalogu, l. [14a].

[Forschungsbibliothek Gotha der Universität Erfurt, sign.: Math 4° 00600/03 (01)]

16: Příklad asociativní ilustrace:

WINTZENBERGER, Daniel.

*Beschreibung einer Kriegsordnung
zu Roß vnd Fueß. Č. 29 v katalogu,
l. [40a].*

*(Bayerische Staatsbibliothek, München,
sign.: Sc.mil. 233 b,*

urn:nbn:de:bvb:12-bsb00032546-8)

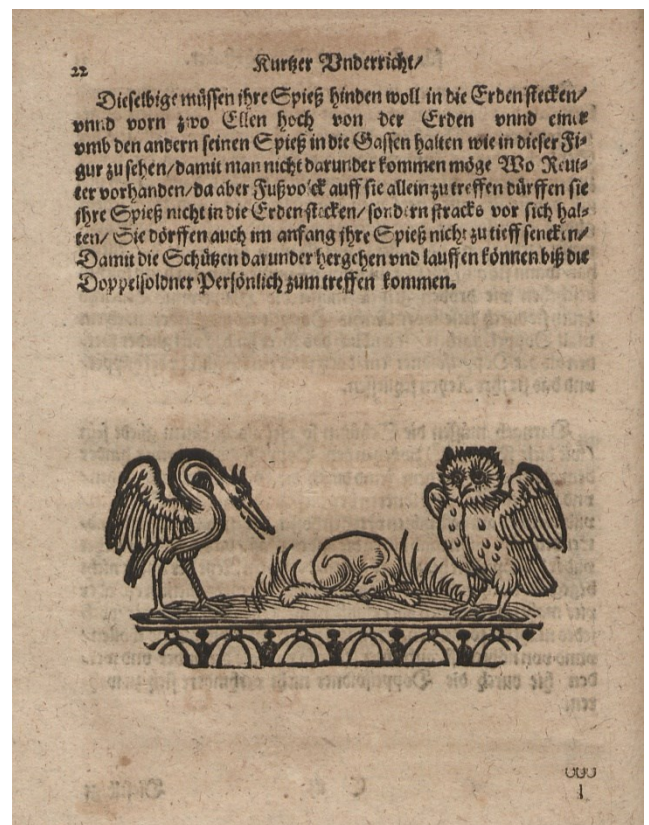
17: Příklad ilustrace, jejíž námět

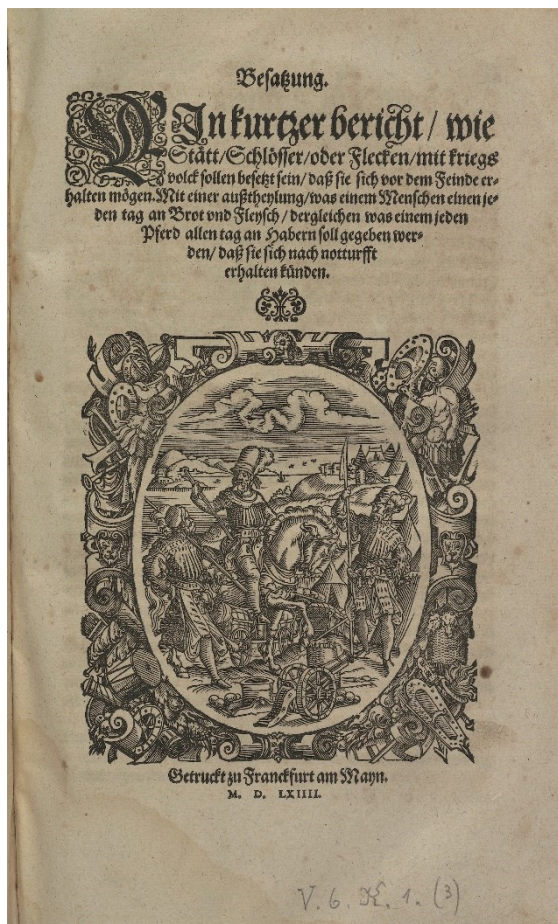
nesouvisí s textem:

SCOLA MILITARIS EXERCITATIONIS.

Č. 134 v katalogu, s. 22.

*(Sächsische Landesbibliothek – Staats- und
Universitätsbibliothek Dresden, sign.: Milit.A.161)*

18: Příklad dřevořezu na titulním listu:

REINHARD I., Solms-Lich. *Besatzung*. Č. 11
 v katalogu, titulní strana.

(Knihovna Národního muzea, sign.: Langer V 6 K 1/adl.2)

**19: Příklad mědirytové bordury
 na titulním listu:**

BASTA, Giorgio. *Il Maestro di Campo
 Generale*. Č. 112 v katalogu, titulní strana.

(Österreichischen Nationalbibliothek, sign.: 72.R.26
 ALT PRUNK)

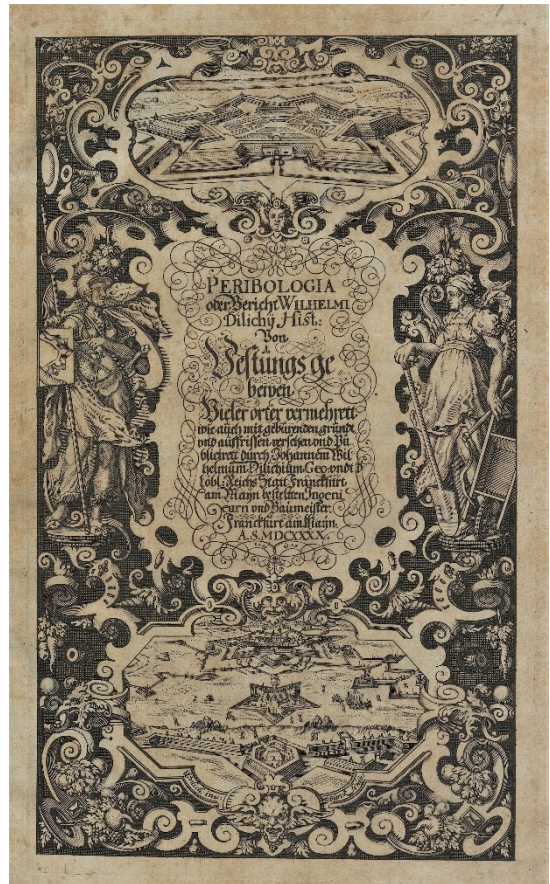

20: Příklad mědirytového titulního listu:

DILICH, Wilhelm. *PERIBOLOGIA*. Č. 203

v katalogu, titulní strana.

(Knihovna Národního muzea, sign.: 2 D 00037)

21: Příklad mědirytového frontispisu před titulním listem:

FURTTENBACH, Joseph. *ARCHITECTURA MARTIALIS*. Č. 171 v katalogu, frontispis.

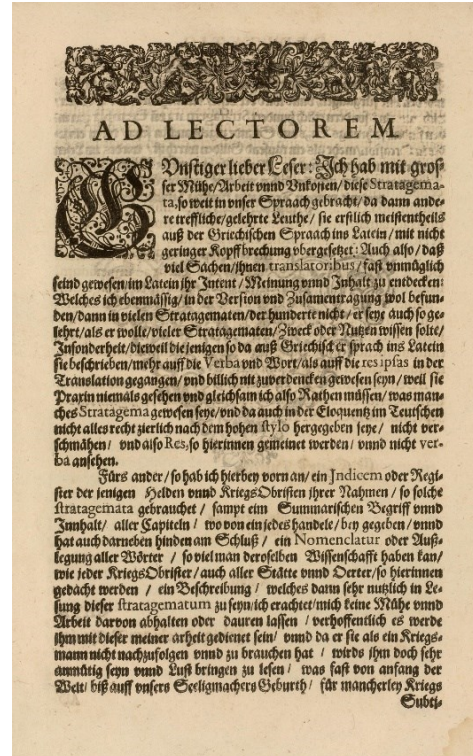
(Knihovna Národního muzea, sign.: Langer V 2 K 12)

24 a, b: Příklad vojenské příručky z první poloviny 17. století:

WALLHAUSEN, Johann Jacob von. *CAMERA MILITARIS*. Č. 155 v katalogu, titulní strana, s. [14].

(Staatliche Bibliothek Regensburg, sign.: 999/4 97.480)

25 a, b: Příklad vojenské příručky z druhé poloviny 17. století:

Kriegs-EXERCITIEN Der INFANTERIE. München: Johann Jäcklin, 1682. VD17 12:651786B, titulní strana, l. [2b].

(Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, sign.: Xb 137)

